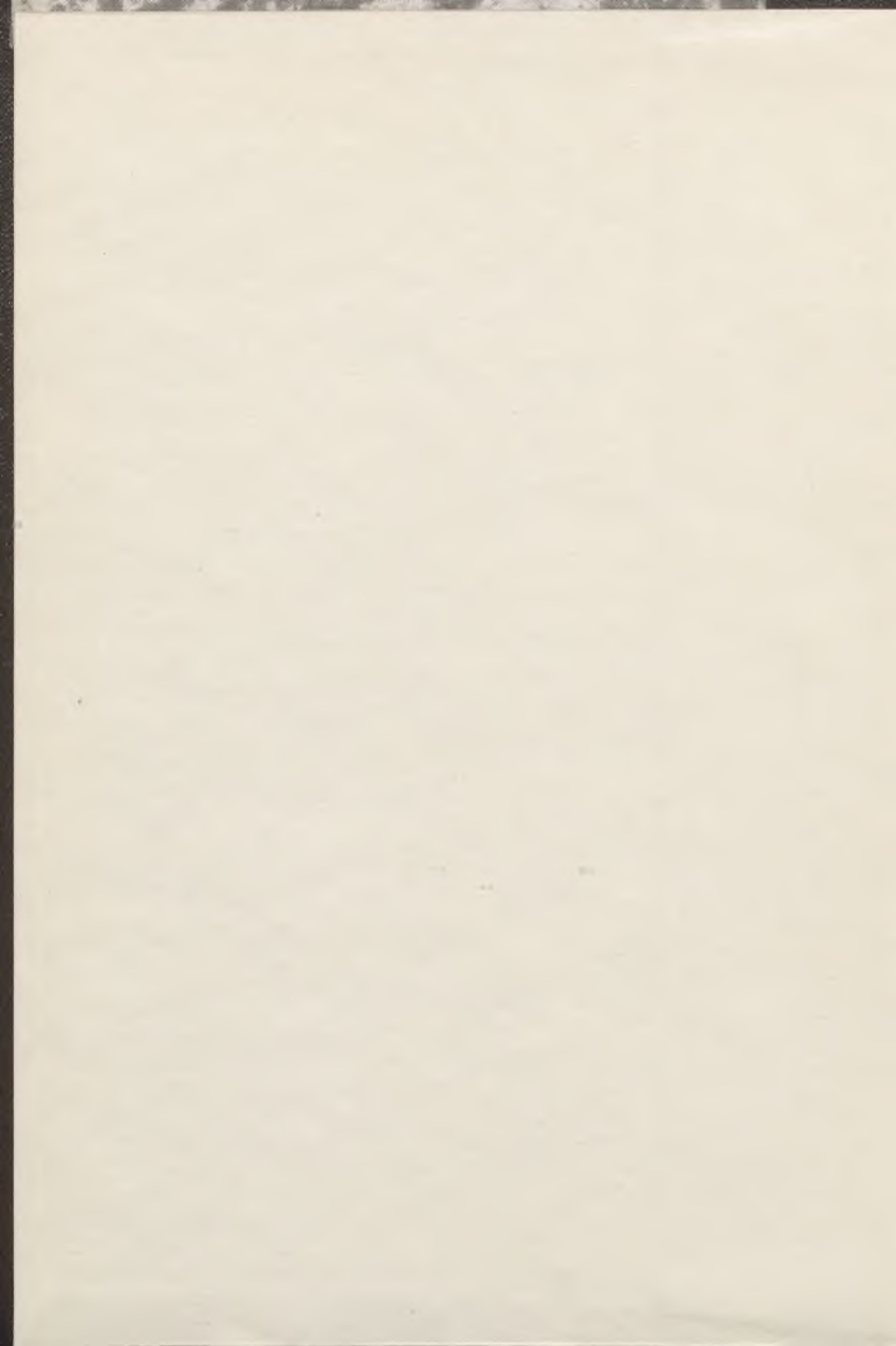

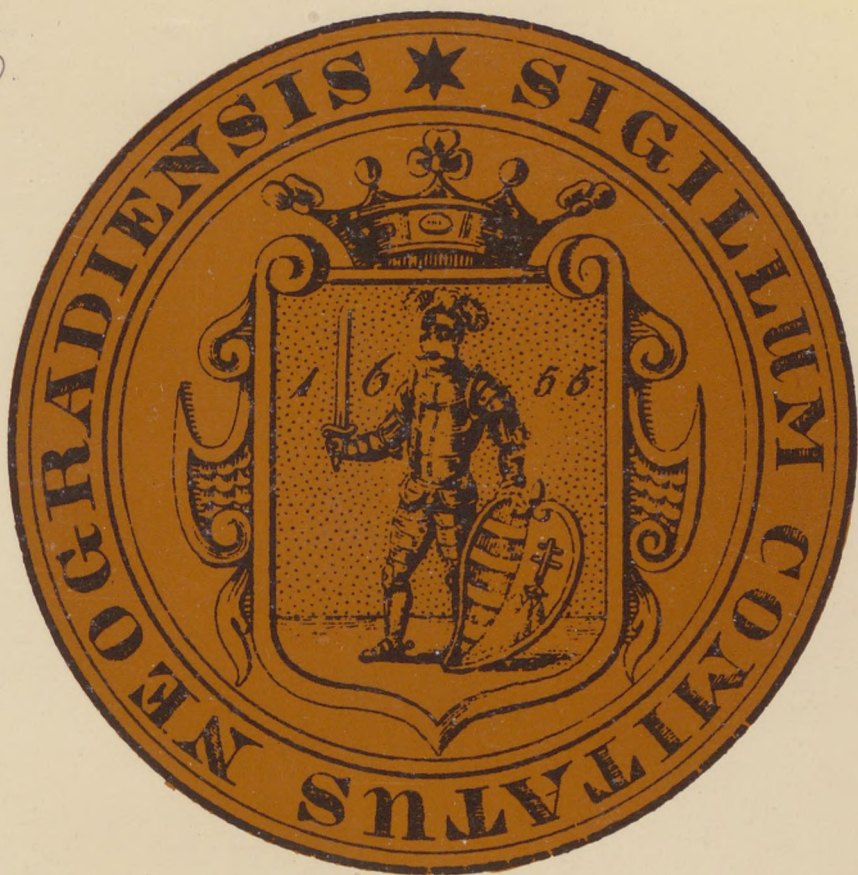

347.034

16
1990.

9

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1990

A
NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1990

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE
XVI.

SALGÓTARJÁN 1990

A NÓGRÁD MEGYEI MUZEUMOK ÉVKÖNYVE
JAHRBUCH DER MUSEEN DES KOMITATES NÓGRÁD

Szerkesztő — Der Redakteur
SZVIRCSÉK FERENC

A szerkesztő munkatársa — Der Mitarbeiter des Redakteurs
BAGYINSZKY ISTVÁN

A kötet lektorai — Lektoren des Bandes
PRAZNOVSZKY MIHÁLY
VARGA GYULA
ZOLYOMI JÓZSEF

A kötet rezüméit fordította — Die Resümés des Bandes übersetzt
FOLDI SÁNDOR (német)
HIR JÁNOS (angol)

Borítótér — Umschlaggestaltung
KOLCÁR SÁNDOR

Technikai szerkesztő — Technischer Redakteur
NAGY KOVÁCS JÓZSEF

Kiadja a Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: Dr. Hervath István
HU ISSN 0133-0891

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM

TARTALOMTARTALOM

LOSONCI MIKLÓS: Pán Zoltán: zmes: izenete	9
HAI SEI SANDOR: Paszió Lukának névára 1688 – 1720 közötti időszakából	37
ZOLYOMI JOZSEF: Feny Nőgrad megyei német település (Berkenyei sz. miv)	
Könyvek: (1719 – 1900)	75
KERÉNYI FERENC: Huzonót és a Madách Kultusz történetéből	125
KOVÁCS ANNA: Hazás: Értékek: Komédiasok: Földön: Földön	135
HORVÁTH ISTVÁN: Reata: Salitudo: Boldog: magány	157
SZVIRCSEK FERENC: Salgotarján város: Földön: 1922 – 1958	173
CS. FERÉSTYÉN KALMAN: Salgotarján város: Földön: 1958 – 1968	183
HORVÁTH ISTVÁN: A Hild: ermes: város	196
A VARGA LASZLO: Vállalkozások: a: csapatban: (Héves: armegyeri: kisvállalat)	
Közösok: az: csapatban: az: államotatásra	211
HAI A JOZSEF: Hanoyatoras: gyűjtés	217
HIR JÁNOS: A Mára: és: a: Bult: bevezető: fejlődéstörténeti: vázlat: a: azantata	
Korszaktól: a: nevezetű: időszak	269

KÖZLEMÉNYEK

CS. FERÉSTYÉN KALMAN: A: lala: története: Szuhabuta: emléke: zetében	289
SZVIRCSEK FERENC: Forzseanda: Értéke: zására: irányuló: Értékek: a:	
Salgotarján: Köz: zenbánya: Rt.: munk: zapolatukában	301
BALOGH ZOLTÁN: Móraik: Salgotarján: rt.: város: Kerek: ked: enek: történetéhez	311
BEÁK: H: DIEGO: Kultúr: modern: képzőművészeti: Földön: és: fogadtatásuk:	
a: Föld: szuhabuta: Földön	321
JAKETSI MIKLÓS: Sola: Posta: az: utolsó: betű: a: Cserháiban	341

INHALT

ESSAYS

MIKLÓS LOSONCI: Die bunte Botschaft von Zoltán Réti.....	9
SÁNDOR HAUSEL: Die Nomenklatur der Bevölkerung von Pásztó aus der Zeitperiode zwischen (1688—1720).....	37
JÓZSEF ZÓLYOMI: Eine deutsche Siedlung (Berkine) im Komitat Nógrád im Spiegel der Matrikeln (1719—1900).....	75
FERENC KERÉNYI: 25 Jahre aus der Geschichte des Madáchkultes (1964—1989).....	125
ANNA KOVÁCS: Reise unter Gespenstern, Komödianten, Sonderlingen.....	135
ISTVÁN HORVÁTH: Beata solitudo—Glückliche Einsamkeit.....	157
FERENC SZVIRCSEK: Die Entwicklung der Stadt Salgótarján I. (1922—1958).....	173
KÁLMÁN CS. SEBESTYÉN: Die Entwicklung der Stadt Salgótarján II. (1958—1968).....	183
ISTVÁN HORVÁTH: Die Hildmedaillenträgerstadt.....	196
LÁSZLÓ Á. VARGA: Unternehmungen in der Eisenindustrie (Kleinunternehmungen im Komitat Heves in der-Großindustrie bis die Verstaatlichung.....	211
JÓZSEF HÁLA: Ameiseneiersammeln.....	247
JÁNOS HÍR: Sketch on the Land-surface development of the Mátra and Bükk Mountains from the Sarmatian to the Quaternary.....	269

MITTEILUNGEN

KÁLMÁN CS. SEBESTYÉN: Die Geschsichte des Dorfes in Erinnerung von Szuhahuta.....	289
FERENC SZVIRCSEK: Versuche zum Zustandebringen einer Stammgarde in der Arbeiterpolitik der Steinkohlenbergwerk A. G. in Salgótarján.....	301
ZOLTÁN BALOGH: Mosaik zu Geschichte des Anfangshandels der Stadtgemeinde Salgótarján.....	313
ILDIKÓ PEÁK: Ausländische moderne bildkünstlerische Ausstellungen und ihr Empfang in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen.....	321
LAJOS JAKUS: „Pista Sisa“ der letzte Betyár im Cserhát.....	341

TANULMÁNYOK — ESSAYS

Losonci Miklós

Réti Zoltán színes üzenete

/Nógrádi gyökér-európai távlat/

Réti Zoltán reneszánsz ember a XX. században. Író, muzsikus, tanár és festő. Művészetét több műzsa élte, s az is tény, hogy a dolgok, jelenségek költői megközelítése hasznára van a képeknek, s a zenei dallamok is segítik abban, hogy a maga kolombuszi alkatával fölfedezze a Mindenség lélegzését Nógrád dombritmusában. Reneszánsz ember, de nem polihisztor, mert elsősorban festőművész. Igaz tanító, igazgató, karvezető, művészeti író, zenei szakkönyv szerzője a maga szolgáló munkaáhitatával, mely sajátos és fáradhatatlan alkotás, de életének főszereplője a festészet. Ez az Ő anyanyelve, melyet kellemes intellektussal közvetít. Színes hidat épít a Börzsöny csúcsai, a Cserhát lankái, az Ipoly füzesei és az ember között. Mély, tiszta, érzelmi átereszeket. Róla elmondhatjuk; mennyiséggel szerkeszti a minőséget. Őt ténylegesen minden áthatóan érdekli, mennyasz-szonyként öltöző tavaszi fa, az ősz nemes rozsdája, éneklő lányok, hóval hintett mezők, friss áprilisi szántások. Egyszerre ötezer kép nyüzsgő Benne. Egyet-egyét művé varázsol a képzelet áradásából.

Mérhetetlen szelídség sugárzik Réti Zoltán zenét fakasztó fiataljaiból, mintha Lapaj dudája volna, Mikszáth tájból teremődő lelkülete. Magból erdőt sarjaszt, általa is él Nógrád enciklopédiája az egyetemesség magaslatán. Rózsavölgyi Márk verbunkosai továbbperdülnek Réti langy szellőktől táncra perdülő színes lombjaiban, s ez a Mikszáth-nál, Komjáthy Jenőnél, Madách Imrénél is eszmékké növelt hangfogós áramlás válik az Ő magatartásává is. Halkra halkított heroizmus hömpölyög az Ő festői Nógrád-otthonában, a tájban remegő színes kinyilatkoztatást fogadja el Mesterének, s több ezer akvarell, rajz, olajfestmény légióival sürgeti a lelki értékrend születését, föltámadását, fönmaradását. A szépség új igazságaival. Folytat, így teremti. Így közvetíti a virágok, felhők, kaszások üzenetét. A törvényt.

ÉLETE

Nagyorosziban született Réti Zoltán 1923-ban, ifjúságának éveit Érsekvadkerten pergette, ez a vidék telített varázslattal, mely képporrása lett, lelki-szellemi gyökérzete. Lépésről lépésre haladt előre. Először a miskolci tanítóképzőben kapott diplomát, 1953-ban zenetanári oklevelet szerzett Budapesten, és 46 éves korában végzett a Képzőművészeti Főiskolán, melyre 1943-ban felvették, de a háború közbeszólt, tanulmányait megszakította. Későn érő alkat lenne? Csak szívós és türelmes, akit a történelem késleltetett, de véglegesen elodáznai nem tudta kibontakozását tehetsége és jelleme, akarata jóvoltából. A II. világháború vérről és jajjal övezett országútjáról hazatért, miközben Németországban is festett, — képes volt mindig újrakezdeni és haladni előre, egyre magasabbra a maga festői, zenei, írói önmegvalósulásában. Bölcsen felhasználta Martos Zsigmond, Remete Márton, Kontuly Béla tanácsait, Váci Mihállyal folytatott beszélgetéseit, állandó Mestere lett a természet, az emberi környezet, Nógrád térsége, Kontuly Béla által idézett latin

mondását meghallotta, gyakorolta: „Egy napot se vonal nélkül”. Réti Zoltán ennek jegyében cselekedett, így művészete rajzilag és lelkiileg egyaránt kondicionált. Ő mindig, most is, — edzésben van. Ennek köszönhetően mindennek értelmezésére, képi föltámasztására képes. A szorgalom is tehetségének része, Ő testesíti a régi néptanítói oktatás életképességét, a sokoldalú képzés eredményességét, hiszen olyan hasznos emberré és művésszé vált, aki kórust és zenekart vezetett, rajzot tanított, a zeneszerző Rózsavölgyi Márkról írt monográfiát, s népművelőként, tanárként festőként, íróként szolgált sokrétűen, több közegben a társadalom lelki és szellemi fejlődését, az energiák szelídítését, a humánumot. Mindig úgy lépett előre, hogy közösségi ügyet szolgált, — amikor műveit bemutatta Budapesten, Debrecenben, Kaposvárott, Tokajban, Londonban és Tokióban. Néhány kitüntetést kapott 1972—79 között, Mikszáth-emlékplakettet, a Madách-emlékérmét, Nógrád megye díját, Pro arte Salgótarján oklevelet és az Apáczai Csere János-díjat. Hosszú, szép, nemes utat tett meg. — Tanítóból tanár, igazgatóból művész lett. Végérvényesen, visszavonhatatlanul.

A NAGY NÓGRÁDIÁK

„Folytatjuk életművét ott, ahol Ő abbahagyta”, — mondta Aragon Zoláról. Madách Imre évezredek kultúráját összegezte, Komjáthy Jenő a maga carriere-i szürke homályával nyitott előre-irányban, Mikszáth Kálmán a nógrádi környezet melegségét hirdette holnapnak. Réti Zoltán e nagy nógrádi triász utórezgése, továbbteremtője a maga léptékével, a maga tehetségével. Más kor, más műfaj az Övé, más mérték, de ugyanaz a lelkiismeretesség. Gondolattal bővíti Ő is a téridő térségét és távlatát. Amikor Réti Zoltán Madách, Mikszáth és Komjáthy körét érinti, úgy fordítja e versek, drámák, novellák világát színes rajzra, hogy hűséges az Ő „tisztá forrásaikhoz”, de hozzácsatolja a táj, a jelen idő és az Ő saját személyiségének eredeti komponenseit. Ő sem pusztá ábrázolásokat látat képein, hanem bölcsességgel és humánummal tisztított, gyarapított életszemléletet. Ebben az utód e nagy elődök rokona, gyermeke.

ARS POETICÁJA

Vallomása szabadvers. Ebből idézek:

„Emlékeimben él...

a kemencéből frissen kiszedett kapros túrós lepény

és kenyér illata,

az ünnepek áhítatos tisztasága,

a szombat esték lázas készülődése,

a húsvéti nagytakarítások hangulata,

az utcán sétáló lányok szépséges éneke,

a legények daloló bevonulása...”

Ezt a világot, a világot festi a szorgalom áhítatával. Következtesen. Prózában is pontosan fogalmaz: „Gyermekkorom emlékei között élek... Bármerre fordulok, nemcsak a jelent látom, hanem az elmúlt ötven esztendő is.” Színben ragadja meg az örök időt, ami suhan, ami visszatér, ami az évszakok színöltönyében föltárlakozó lét a nógrádi táj és az ember szelídségében. Innen, hogy szüntelen honvágyat érez e vidék iránt, mely olyan, „mint a szerelem, nem lehet ellene védekezni”. Ez a hűség Réti Zoltán festői gazdagsága. Európa vendége volt, de mindig hazatért. Miért is? Maga szól erről a titokról: „Szép színes egek vannak mifelénk”. Ő megtalálta. Hatalmas energia árad Benne, Belőle, — munka és művek, mi más ez, mint a nemes tettekkel érlelt amor sanctus, mellyel „emberi szertartásokká” avatja a hétköznapiakat. A különös a természetes számára, az, hogy „ugyanazon embereknek” muzsikál, fest, — közvetíti a lét harmóniáját és színes híreit.

MŰVÉSZETÉNEK KARAKTERE

A fogalom nem irodalmi, hanem képi értelmében festőköltő. A munka népének köznapli liturgiáját ragadja meg egy hiteles lírai realizmus eszköztárával, ahogy a kapával a kézben pihennek, kaszával a vállukon indulnak a mezőre, hajolva metszik a szőlőt, rakják villával a székérre a szénát. Korrekt rajzzal, szelíd, érett színvilággal. Ő az intellektuális indítékú idill festője, a táj és az idő friss dokumentálását végzi olyan egyedi eredetiséggel, hogy a dombok tengerként hullámanak. Akvarellein, olajfestményein, — melyeknek azonos a hőfoka, halkított színbékéje, — a természet és az ember összhatása érdekli. Nagy László versében búcsúzik a lovacska, — Réti Zoltán képein is búcsúzik fákból, kendős nénikékben, folyókanyarban a színes idő. Búcsúzik de úgy, hogy nem a semmi lép a kétbodonyi lakodalom, az ünneplőbe öltözött éreksvadvadkert asszonyok helyébe, — hanem traktorban, zenélőkben a hamvas-harmatos jövő. Művésze szünteti a balladát, a drámát, — elégius a művek lelkülete, mintája a nehezen váltó históriának. Annak az átváltozásnak, mely a színes boldogságot, a megbékélést és a megújulást sürgeti. Azt a teremő kibontakozást lendíti a szénásszekér bő nyugalmasában, a palántázó asszonyokban, a lovakkal zsúfolt lőrinci udvarban. Ő nemcsak a formarendben, hanem a békéltető, gyarapító gondolatiságban is egyenletes. Embersége is része műgondjának.

Ősi tisztaság és szemérem tárulkozik fel meghittségében, gyöngyöző élet a színek kedves fodraiban. Érzékeli tavasz, nyár, ősz, tél színváltását, barna tónusaiban a szántás friss illatát, mely még a föld, de szinte már kenyér, a dombok gyűrődését. Ízig-vérig helytörténész festő, Nógrád minden szögletét érinti, felfedezi, föltámasztja, festészettel gyarapítja. Petőfi négyökrös szekerét, Illyés Gyula dunántúli ökreit Ő éreksvadvadkert lankákra hangolja áttetsző színcsönddel, egyetlen Bach-fúga Nógrád, a szelíd őstermesztet, ezt a színes neszezést műfordítja festészetre. Tagozott idill, tagolt elégia a táj és Réti párhuzamos lelkisége, tízezer intim jelenség élteti, — favágók, égő nádas, hóolvadás, vörös kosár, vadkacsák. Egyéni a stílusa, a fogalmazása, — szelíd áramlás gyűjti kévébe a harmóniát. Romlatlan világra bukkant Réti Zoltán, s ezzel a romlatlan környezettel Ő is romlatlan maradt. Festőként. Emberként. Ez az a sértetlen tisztaság, mely Balassi verseiben, Kodály zenéjében és az Ő képein is honos. Színei Merse Pál utódlását is biztosítja azzal a csekély változtatással, hogy az Ő „Pipacsos táj”-át árvalányhajás domboldalra módosítja. Alkalmazza az akkordot csoportosított fákból, barázdaritmusban, így folytatja a görög oszlopok, egyiptomi fejek szövetséges ritmusát. Számítlan változat felderítője, így tesz vallomást az lpoly-part kimeríthetetlen varázsáról, a táj öblös hajlításairól.

A nógrádi táj végtelen hullámozása maga a színes idő, mely fákból, felhőkben, emberekben hömpölyög tovább a szelídség örök ringásával. Földből szerkesztődő óceán a vidék, viharoktól mentesen enyhület a formák visszafogott özönlésében. Egry magatartását, szemléletét plántálja át a Balatonról Nógrádra, Ő is kozmikus egységgé, törvénnyé avatva e sértetlen színes békét, azt a méretlen nyugalmat, mely maga a teremő feszültség. Arad művészetében ez az árvalányhajás dombbal, erdészházzal, szandai ösvénnyel, őrhalmi bakkertal szövetségre lépő lassú, méltóságteljes szintánc. Nem Rózsavölgyi, hanem Réti partitúrája alapján ropja e festészeti álmodott évszakkörnyezet a verbunkot. Nem hangokkal, hanem árnyalt színrendbe lépő formákkal. Ahogy Radnóti Miklós a hazáról vallja, hogy minden bokrárt ismeri, az Réti esetében Nógrádra korlátozódik, mélyül. Ez az Ő kozmikus méretű hazája, hiszen fölfelé határtalan, tetőzete a Naprendszeren túli csillagboltozat.

Dialektikus a szemlélete, mindennek az ellentétét is igazolja, hiszen az általa festett fák kínlódása különösképpen mégis a lét színes győzelmét véglegesíti. A munka festője, tehénpásztor, kaszafető, piacos néni, kazalrakó, paradicsomszedő, burgonyaválogató vonul művészetében, minden motívumában, alakjában az életet ünnepli. Az új vetést és a

halottak napját, pompát, gyászt, reményt. Mohorai részlet, Ipoly-part. — haptan drama tisztul nemes idillé a színek csöndes lobogásában.

Balzaci vállalkozással tárta fel tájotthonának megannyi rejtelmes, titolatos szépségét. Sok óriási apró csodát. Gyászban, borúban is őrzi derűjét, korrekt rapzzal, temperáltan egyéni szintársulásokkal, lazának tűnő, mégis feszült és hibátlan szerkesztéssel. Univerzális nemcsak az eltérő művészeti ágazatokban és a festészet műfajaiban, hanem mindennek összegyűjtésében és értelmezésében, bizonyítja, hogy minden tetten érhető a képen és képpel, — fák virágzás-ébredése és őszi lombhullás, magányos ház és a mezítelenség ünnepi ruháját felöltő Éva. Ősi mozdulatokat mozgat, és a rozsdás téli nádas láng nélkül is tűz, azt is Ő jelzi a színek válogatott sorakozásával, hogy nincs szebb, nincs varázslatosabb, mint a templomba tipegő, elhasznált örömi asszonyok. Réti Zoltán a humánusmot tartalmazó szépséget ostromolja, közelíti, birtokolja. Rajzi leírásai jelképek egyben, fontos kiemelések, — egy pillanat és az öröklét megragadása. Művészetében minden és mindenki főszereplő: Édesanyja és a bányai fürdőzők. Körhordony és a pipacsokkal ékeskedő búzatáblák, a vonalak lendülete, a cserhátsurányi udvar és a madarak. Megindító ez a mohóság, — lelkületének udvariassága, mely nem akar és nem tud semmit kihagyni e festői leltárból. A szemérem és áhítat öntudatával a művek egybecsengő látomásával röppenti az összes égtájra az új színes hírt: Nógrád és vizuális világközpont.

FESTŐI CIKLUSOK

Epizóddal kezdődött életműve, bajor tájakat festett. Később ezt kiegészítette Erkelői látképével, Tisza-partjával, tokaji, pomázi sorozatával, a Dunakanyarral. Visszatér végérvényesen e történelmi parancsra és személyes indítéka nyomán tett utazásból Balassagyarmatra, ahonnan termő portyázások révén ismerkedett emberi szertartásokkal, Hollókővel, Érsekvadkerttel, az Ipolyval, Kishartyánnal, elhagyott Göröccsel, a magyar kocsival.

Férfi létére élménye lett az „Anyaság” saját gyermekei születése révén, nemcsak arra az időpontra és saját családjára korlátozva. Hangulatteremtő ereje itt is megnyilvánul, szinte biblikus a csönd, religió nélkül is vallásos áhítat lengi be az 1973-ban komponált „Féltés”-t, ahol az anyaház símuló karon ülő gömbölyded központot épít testével és testét megnyugvással, melyhez a dombhát félgömbje, a fák lombjának testes körhordója, a körként záruló utak társulnak. — emberi együtteshez a táj rokon formái. Az anyaság eszmét más-más mozdulattal járja körül úgy, hogy e kettős együttes frontálisan és profilban is megjelenik premier- és szuperplánban barna-fehér-szürke színkörökben.

Előzékenyen és megszakítás nélkül érinti a falu hétköznapijait. Ebben történelmezik a história, a társadalom és a helyi közösség számos fordulópontja. Városon a házasságot és a dívik, — falun a lakodalom, s ez utóbbi, népünnepély boldogító népszokásokkal. Réti Zoltán a menet színűjongásával fejezi ki a belső átfutottságot, az emberek hirtelenre, a fák függőlegesen kigyóznak. — színes békéjük a feszültség. Önfeledt öröm hirtelen a bányai fürdőzőket és a „Körhintát”, melynek előtere kvaterkázó idősebbek társasága. A „Hollókői vásárnap” templomból engedi a nőket, az „Érsekvadkerti művelődési kör” mennek szívjá a háttal álló kendős csoportot, mennek a fák között a „sárga legenda” zöld ajtajához, mely megnyitja számukra a megnyugvást. Várakozással telten a földművelő parasztok csoportja, mögöttük fák tömbje és egy szálló madár, vajon mit hoz számukra. Újabb gondot, kibontakozást?! Több temetés-változata az enyhítő útkanyarban a földhöz tisztességét szimbolizálja, mely a falusi lelkület állandó vonása, az együztetés. A „Halottak napja” sem merő gyász, hanem emlékezés, annak ábrázolata, hogy elhunytak összertartozik, s az élő falu tiszteleg a holtak megcsöndesedett, és számtalan közösségekben felvillanó közösségének.

Egyenletes arányrendben sorakoznak tájképei és emberábrázolásai, minden

korzakában, életműve minden állomásán. Intellektuális fegyvellemmel ellenőrzött termékenységének példája az 1981-ben kiadott „Földközben” albuma, mely húsz listával tartalmazza. Szabó István szobrokká gyülekeztette a nógrádi bányászokat, Réti Zoltán nem a kisterenyéi részt, hanem a gyarmati föld népét sűríti egységgé. E szobrokkban, képeken azonos hőfokú a szolidaritás, a lelket mindketten a test anatómiai mozdulásaiba gyűjtik mindketten a köznapok munkaliturgiáját tárják fel, az éltető emberséget. Emberségkonstézis ez, gond-öröm-kétség-munka-küzdelem-helytállás lelki összege. E alkotások ott a találkozási pont, de mindez úgy teremődik, hogy Réti Zoltán marad a háttérben. Az eneket fakasztó duda nemcsak Mikszáth hőisének, Lapajnak a varázseszköze, az a valik Réti megfigyelésében a bot, kapa, kasza, — belső zenévé a munkaeszközök, életfenntartó elemmé, kedélyhordozóvá. Biztatással. A „Kapálók” hajlása is szertartás, egy mezei pogány szentmise része Millet és Koszta József továbbteremtett ösvényén. „Kavalkádok”-ja oldalág Szurcsik János kazalországból, és „Paradicsomszedő”-je is Berzsenyi Daniel „mezei szorgalmának” utóda. Olyan tisztán egyszerűek figurái, a „Kavalkádok”, a „Szőlőmetsző”, a „Venyigehordó”, hogy bennük Francis Jammes sorainak magalma, áhítata, — tojásokat gyűjtő szorgalma testesül, — az élet „Sanctus, sanctus, sanctus” rezdülése a hajlított vonalak megszakított öbleiben, mely maga az ember, — az elméivel, állapotával, sorsával.

Másztól vidám-bús, Mikszáth komor és Réti Zoltán komoly juhász láttat. Itt beüremkedik a nógrádi dombrítmus, szemében balladás düh terjed, Olej bacsa örököse, de a juhok lerekded gömbölyödése nyugtató mozzanat, így botra támaszthatja dühét, mely elnyugszik a bégetésben. E nagy társakhoz kapaszkodik fel Réti Zoltán tusrajza, megmagasalt értékű vershez, novellához. Újra, ezredszer is megrajzolja az „Anyaság”-ot. Mezőtölcs, Medgyessy, Mikus gyermeket tartó anyája egyaránt biztonságerőd. Réti Zoltán egy szerre kezd szoptatni, mosolyogni a maga közvetlen hétköznapiasságában váltak napoppé.

Kendő: szelídség natja át „Ebédelő”-jét, íme egy tál leves egy padka már elég a boldogsághoz, ez is a falu kincse. Amikor a föld munkás népe megáll és „Beszélgetők”-ke magasztal, az felejthetetlen a valóságban és Réti rajzán is. Esemény. Háttér: házak, fák, megkezdődik a tramplis, csizmás kelet-európai nehézkességben a nagy liturgia, mely a kápolna színház varázsát magába olvasztó ünnep; beszélgetés. Részlet a játék és mese tünderecskéiből. Van annál nagyobb gazdagság, amikor „Hazafelé” megyünk, hogy van otthonunk, otthonunk? Réti a kerítés mellett baktató házaspárban ezt az örömtőzsdét kápráztatja elénk. A lyról talán nem is tudnak. Itt érinti a csöndes szeretet Philemon—Baucis párt, hogy két jó ember öregségig képes hosszabbítani érzelmét.

Márk szoborba hívott kaszakalapálója, Szőnyi István és Szurcsik János kaszája, — akaratlanul is folytatja e művek üzenetét a saját élményével és eszközeivel.

A munka és pihenés intermezzóját örökíti meg a cigarettás kapásban, szép a saruja, jellegzetes. Van ökrös, lovas és szamaras szekere, — egyáltalán Réti Zoltánnak rendkívül széles a témakálaja, nem elégszik meg három-négy főmotívummal, mely általános a festők körében. A sok téma érdeklődését jelzi, azt, hogy minden izgatja, — a teljes emberi megismerés, melyet festészetre vált.

Aktjai egészséges szépséget tükröznek, a ruhátlanság szentségét, azt a csodát, hogy a Mindenség minden egységében, legyen az virág, növény, állat; szép, de legszebb a nő, a fiatal nő, — a lét ékszere. Fekvő, álló, guggoló helyzetben mutatja, természetes kitárulkozásában, — önmagában és tájba szerkesztve, de minden alkalommal esztétikumának tetőpontján.

Önarcképében lényének igazi valóját lebbenti fel, s az is remeklés, ahogy édesapja és édesanyja portréjában saját anatómiáját is tetten éri, így tárja fel a gyökereket és az élet folyamatát. Szülei öregségükben is nyugodtak. Bartókban azt láttatja, hogy a szelíd arc mennyire markáns, mindenkiben a lényeges jellemvonást, — soványságban az aszkézist, a fejtartásban, a tekintetben, egy-egy ember külsejének dokumentációját a lelkiületi tartozékával együtt. Bravúr és elmélyülés jele, hogy „Kövi Pál édesanyja” arcmásában az induló mosolyt jeleníti.

Fái emberi sorsokat, humánus lényeket hordoznak. Erősek Réti Zoltán fái. Fa-Herkulesek, Fa-Prométheuszok, Fa-Laokoónok idézik a helytállást, készséget az örök küzdelemre. Ölekeznek is fái, vonaglanak, táncolnak, — egész gruppensex több facsoportja. Lángolnak is fái, formájuk maga a tűz, kínlódnak is Réti fái, akkordokba gyűlnek. Győztesek diadalmasak az Ő fái: Emberek.

Ünneplí az elemek tombolását, megcsöndesülését, — mezőkön, fák között a tűz csodáját. Képein bárki tóval, álló akttal kitárulkozik a táj, maga a tavasz, a nyár, az ifjúság. Halászfalujának pazar arányrendjében küzdő fák is megjelennek, víz és felhőzet a kép elő-, közép- és háttérében. Megfelelő tónusokkal érinti a virágzás eufóriáját, az évszakok minden eseményére keres és talál egy jellemző festői gesztust Nógrád és önnön lelkiületének koreográfiájából. Rajzilag kiugrat egy bokrot, szinte sistereg a nád lobogó felületein, — életképes változatokat villant fel az árvalányhajás domboldalokról, s fák függőleges energiájában sort kerít arra is, hogy Burns-hangulattal észrevegyen hazafelé ballagó öreg házaspárt. Láttamozza a Dunakanyart, út menti Krisztust pipacsos búzatáblával. Hollókó folklórját, a falu hétköznapiainak oly szent és egyben egyszerű, közönséges örömeit, lakodalmi menetet, körhintát, és leleménnyé rejtett mélységgel tárulkozik fel a kiiktathatatlan emberi magány az egyedülálló fában. Az 1958-ban keletkezett „Ipolszögi udvar” szinte még akadémikus készültségű festmény, próbálja erőit tehetséggel, szerzett rajzi tudással, lelkiismeretességgel. Cigarettázó, sarus kapás, szamaras kocsí, Vedres Márk, Szandai Sándor nyomában járó kaszafenője mind az Ő mezei látomásának festői ciklusához tartozik az értékeremtés feszült egyenletességével.

KÉPRŐL KÉPRE

Üdvözli a virágokat, s ha szerpentinre bukkan, azon is elámul, szelíd dombok, varázsos napfelkelték, kendős burgonyaválogatók éltetik. Réti Zoltán ezer motívummal gazdálkodik, ez az egyénisége, színeinek boldogító ereje. Mindenben az egyedi, soha meg nem ismétlődő csodát látja, láttatja. alakítja színes hírré; szántóvetőt, széken ülő asszonyt, borozókat a vásárban, horgászokat a füzes mellett, gordonkásokat, börszőnyi horhost, levest kanalizó öregot, itatást a gémeskútnál, napfényben fürdő házakat, dombra kapaszkodó kerítést. Mindez egyszerre humánumát mindenekre kiterjesztett emberiségét jelenti és gondolatai, képi bővülését, kísérletezőkedvet, frissülést, megújulást, láttamozást, építkezést. A valóság rögzítését, értelmezését, gyarapítását.

Emberi tartalommal telítődik a Mindenség művészetében. Úgy is, hogy vonagló fái humánus küzdelmet jelölnek, úgy is, hogy a mezei Krisztus felett hajló ágak a töviskoronára is utalnak, miközben kapitális szarvasagancs formátumot is jeleznek, holott csak tar ágak. Kifogyhatatlan, de egyúttal követhető Réti Zoltán képzettársítása, — Ő a színes remény festője. Több ez derűnél, arra döbbenünk képei szemlélésekor, hogy van értelmé az életünknek, az életnek, s az a meggyőződéses hit, melynek gazdája és közvetítője, — sokkal több merő optimizmusnál, — színbe öltözött, rejtezett, testesült filozófia. gyönyörködés és távlat. Megállíthatatlan képsorként pereg festészetének színes filmje, ablakban látható szerelmespár, mosztári híd, kerti székek, lombjavesztett fákra landoló varjak, — és zene, zene, zene minden mennyiségben. Fuvolások, gordonkások, hegedülők, zongoristák, énekesek, trombitások, dobosok. Külön és együtt. Szobabelsőben és tájba helyezve. Rajzban, festményre álmódva. A muzsika a maga teljességével érkezik vendégségbe képein, — a hangszerek, szőlisták, triók, az egész orchester, lányok, fiúk, — három nemzedék; öregek, felnőttek, fiatalok. Eggyé válnak a zenével. A vizualitássá alakított dallam hullámjain a jövővel.

NÓGRÁD EURÓPAI KLASSZIKUSÁNAK KÉPI SZOLGÁLATA

Réti Zoltán nagy élménye Madách. Nemcsak abból adódóan, hogy mindketten egy táj szülöttei, hanem a továbbteremtő szándék tisztességéből. Társa akar és tud lenni egy más időegységben, így kerül el a sorvasztó illusztrációt, — az ige képben lendül tovább. 1983-ban festette meg Madách portréját. Különös kép. Előtérben a nagy drámaköltő alakja, mögötte szinte lángolnak a fák, törzsük között leghátul bújócskázna a házak. Az emberi formát, eszmehordozást folytatják a kemény növények, a tárgyasult tér. Réti Zoltán képköltő és dokumentarista, ezért Mikszáth, Komjáthy Jenő, Rózsavölgyi és Madách portréja egyszerre jelenti egy férfi, egy jelenség, egy tett és teljesítmény anatómiai, filológiai és szellemi megközelítését. Ezáltal válhat és válik festői és gondolati kategóriává. Ő helyi egyetemességet érzékel Madáchban, ezt a fölismerését regisztrálja és közvetíti. Így lép tovább azon a magaslaton, melyen Zichy Mihály rajzai jártak.

Rendkívül fontos akvarellsorozatot festett „Az ember tragédiája”-ról, melyet Madách és az Ő eredeti nógrádi környezetébe helyezett el kettős hűséggel. Különös találkozást jelentenek ezért e művek. Gondolkodásában pedig Réti felnőtt Madách eszmeköréhez. Színeyei Merse Pál Faust-kompozíciót mutatott Makartnak, Zichy Mihály Madách töprengéseit ültette át képre Goethe világa helyett. Réti Zoltán e hagyomány nyomán haladt előre immár érett férfikorában, saját fölismeréseit is szintetizálva. Amikor Madách ösvényein megindult vonalrendszerének belső izzása, Réti személyes kétségeit, reményeit, tapasztalatát, nosztalgiáit is hozzácsatolta az eredeti bölcséleti rendszerhez mintegy megerősítve Madách kolombuszi felfedezéseit, nagyon igaznak bizonyuló történelemfilozófiáját a színek elégikus hőfokára szelídítve azt. Ez a változtatás tisztességes, nem sérti, hanem korunk érzésvilágára módosítja Madách törvényeit.

Ebben a szellemben Réti Zoltán eltér Zichy Mihály heroikus illusztrációitól, s vonalirányjeleinek lendületét megnyugvást keltő tónusokra hangszereli. Nemcsak kíséri, hanem harmonizálja Madách drámai döbbenetét.

Az album huszonegy akvarellből összegeződik, — a nyitány a fejre korlátozott Madách-portré. Az arcvonások egy megpróbáltatásokon keresztülvergődött ember belső megnyugvását érzékeltetik a szürkés-kék monokroniában. A megküzdött élet harmóniaeredményét sugározzák a szemek, olyan életét, mely nemcsak hirdeti, hanem testesíti a reményt. Belső békévé fokozódik a küzdelem. Még a drámai művet értelmező sorozat előtt két külön kép előzi meg, a csesztvei hárs lombkoronája, és a sorozat huszonkettedik darabja, a címlap, az örök Ádám kétségbeesése, az a pillanat, amikor, felébred az álomból, s még nem tudja, még nem érzi, hogy van remény, van föltámadás a bűnből. Madách ellentétben Arany János balladáival hisz a bűn erénnyé fokozásában, s

ebben Dosztojevskij véleményét fogadja el, azt, hogy a bűn az ember szakadékpillanata, nem örök kategória. Réti Ádámja Madách főhősének ezt a bűnből bűnhődéssé sülyedő-emelkedő állapotát ragadja meg, mely az idő része, de nem teljessége. Ezt az átmeneti állapotot a festő barna tónusokban tárja fel, melynek gyökere a szürkésfekete borulat kibontakozása, a sárga vitalitás. A esesztveí hárs hatalmas lombkoronája önmagában megnyugtató, kétségek oszlatója, — növényi erő és béke. Ez lesz a gyötört gondolatot hordozó emberi homlokból. Különös az Úr arca, hatalmas szakállörvénylése, — így érkezik Leonardo da Vinci önarcképe Réti Zoltán rajzi folytatásában Madách eszméjéig. Az Úr arca az Ő testesült vizuális álmában Békesség, szakálláramlása nőgrádi hegyritmus, a szemkörnyék kék özönlés. Amikor az összüllők járnak a Paradicsomot, — egy nőgrádi pásztorlány lépked Éva alakjában. Lassan mennek, itt még juhszerű lények az emberek, s a fa indázásának folytatása a kígyó. Másik kép szintén a Paradicsomot ábrázolja: Éva áll az almafa alatt, mosolyognak a gyümölcsök, az asszony melle is, életgyümölcs. A Kiűzetés koreográfiája nem Massaccio remek képi telitalálata nyomán szerveződik, a rogyant emberpár gyermektestté zsugorodik, így távozik, űződik a közelítő lángangyal pallosától. Ádám kalyibát épít a másik képen, éppen bekeríti házát, ezzel csitítja némi véglegességgel a befejezhetetlent. Az egyiptomi színben Verdi kulisszája, az Aida színpadképe clevenedik meg a tűző aransárga fényinvázióban, Athén hármas embercsoportra integrálódik, — nemes rajzolattal. E szürke visszafogottságban Miltiades méltósága honol. Róma sexjelenete: XX. század. Az alacsonyabbik része. Erotikus ötletekben idézi a züllést, mely öröm és pusztulás. Tankréd eltűnik a bizánci jelenetből, csak a főpap alakja válik láthatóvá, mintegy a tűzfüggöny része, mely embereket emészt el hitükért. A hit a lényeg, az egyetlen hit, nem a szeretet. Keplert lépcső választja el asszonyától. Csillagzóna és a pénz perlekedik, a föld vaskos valósága és a galaktikáig érő gondolat. Mindez ellentétes mozgással, rozsdás-kék színegyüttessel láttamozódik Réti Zoltán alkotásán. Minden század torzulás? Ezt kérdezi Madách, ezt visszhangozza Réti képsora is. A prágai jelenet csillagközi tere, Párizsban vörösödik az arctalan arcokban, s ez az arctalanság minden forradalom nagy kérdőjele. Réti Madách nyomán azt érzékelteti, hogy nem lehet, nem engedélyezett a személyiség elpusztítása, arcunk nem lehet merő stilizáció. Londonban ez változik, de az arc ott is báb csupán, nem ember. Ott is sorvadás, sorvasztás. A hideg színek is jelzik e romállapotot.

A falanszter Madách prognózisában és Réti Zoltán számokkal jelölt alakjaiban egyaránt a XX. század. E falanszter Auschwitz Réti lapján. Szögesdrót, ahol az ember számjegy a halál előtti kék dermedésben. Egész Európa Auschwitz, — vajon e rettenetet kiiktattuk szívünkől és a jövőből? Ez Madách és még inkább Réti kérdése, immár nemcsak ígékben, hanem e szürkült rajzon?!

Az űrjelenetben Arany „Tengeri hántás”-ának és Chagall légi utazásának előképe látható, amikor az ember maga a szárnyalás. Az eszkimójelenet szürke fagyosságán dereng át a vörhenyes égbolt némi meleg reménye, milyen jövő előtt állunk kérdezi Madách-Réti? A zárókép örömteli látomás, a ruhátlan Mindenség aransárga ragyogásában süt az éltető Nap, s a zizegő nádiban áll háttal felénk a mezítelen emberpár, akik immár a holnapot testesítik biztató szépségük hiánytalan egészségével. Végezetül mindent eláraszt a végtelen nyugalom, csönd és a Béke.

Akaratlanul is fölmerül az a kérdés, annyi történelmi szín közepette Madách Imre miért nem hagyott a maga bizánci, prágai, londoni, párizsi térségében helyet hazánknak és a magyarságnak?! A „Csák végnapjai” c. drámát úgy foghatjuk fel, mint a Tragédia magyar jelenetét és a „Mózes” minden nép és nemzet valóságos vagy áhított vezetőjének monológja. Kétségtelen, hogy Réti Zoltán „Mózes”-illusztrációi olyan kezdeményezések, ahol csak a maga nyomán jár a bensőség mélységét rögzítő lapokkal, melyek minden koreszme elvont természetrajzát értelmezik. E művek azért izgalmasak, mert nincsenek elődei, — rajzi irányuk úttörő jellegű. Képi műfordításaiban Réti Zoltán

Madáchot tárja elénk új elemekkel, — az írói géniusz üzenetét a lelkiismeretességében találékony és elmélyült festő. Ha más léptékű is a gondolatfolytató szolgálat, — méltó hozzá.

RÉTI ZOLTÁN ÉS MIKSZÁTH

E kapcsolat hasonlít és egyben el is tér Réti Madách-áhitatótól. Hasonló abban, hogy a vonal itt is az eszme ügyelete, — azonos a juhász és a nyáj irodalommal és képpé lendülő külső-belső térsége. Ez olyan találkozási pont, mely Nógrád örök jelen ideje, ebben az értelemben a jövő is múlt, hiszen a dombhajlások nyájakat görgetnek az idő és a tér hullámaiban. Az azonban teljesen speciális, ahogy Réti hangulatilag merőben rokon Mikszáth lelkületével. Szelíd, az általa teremtettséggel enyhíti az élet kiküszöbölhetetlen drámáit. Mikszáth is, Réti is. A nógrádi közemberek, a nógrádi hétköznapiak finom és átható érzékeltetői, s ez a rezignált együttérzés már magyar irodalom, most válik festészetté az országos köztudatban. A helyi líra általános kincssé vált, válik általuk, s az idő haladása, tisztulása érhető tetten abban, hogy a Réti-jelölte gyerekek boldogabbak, felhőtlenebb az életük, hiszen Mikszáth szomorúságjelző apróságai napjainkban már nem is a nincstelenséget, hanem a zenét testesítik. Egyáltalán azért, mert Balassagyarmaton működik a zeneiskola és ez több ezer sorsot enyhít, emel a magasba. Az 1987-ben festett „Juhnyáj”, mely a szügyi állami gazdaságba került, szintén láttatja a köst és a juhokat, a terelő kutyát s a juhász is „Az a fekete folt” enyhületes öröksége. Nem szűnt meg a dráma, csak enyhült, — ma is magányosságot és keménységet követel az embertől a pástorélet. Az igazság elől Réti Zoltán sem tért ki. A gördülő kompozíció, a gömbölyded lágyaság festői hangsúlyozása azonban feloldás is, — kicsit a történelem tartozéka, nemcsak a festészeté. A zöld-fehér-kék-szürke tónusok kötegbe szerveződő hullámai ezt az élet- és sorsszelídülést ábrázolják és építik, — Mikszáthhoz hasonlóan Réti is csöndesen beleavatkozik életünkbe, de ez nem a szabadság korlátozása, hanem az öröm bővítése. Nem akarnokság, hanem humánus.

KOMJÁTHY JENŐ VILÁGÁNAK RAJZI FELDERÍTÉSE

Kétségtelen, — Madách, Mikszáth és Komjáthy más világ, más lépték. Mégis, Réti mindhármodjuk titkát kopogtatja, törvényét közvetíti. Miből adódik a festő ezen képessége? Abból, hogy e költői, írói, drámai üzenet hármas tartalmával rendelkezik, mindhárom életmű birtokosa?! Inkább közvetítője, — az érintkezések lényegiek, de olykor Réti rajzai Madách, Mikszáth, Komjáthy világának előadóművészi teljesítményei, mint amikor Yehudi Menuhin Beethovent hegedül. Természetesen több ez illusztrációnál, — rejtett gondolati tartományok felderítése. Az első maga Komjáthy Jenő portréja, melyet, Nagy Sándor és Réti Zoltán örökített meg. Csak bizonyos értelemben jelent rokonságot a két arc, sokkal több az eltérés. Nagy Sándor 1909-es rajza Komjáthy enyhe homályköddel borítja be kicsit versköltőcímének meghatározójaként, ezzel ellentétben Réti Zoltán festménye határozott arcúval a meggyötört embert láttatja. E két rajzi vélemény nem is annyira az igazság két oldalát, mint a teljességét közelíti. Máskülönb a gödöllői Mester, Nagy Sándor bármennyire kitűnő is a maga nemében, Komjáthy versillusztrációiban nem e líra ösvényén halad, hanem sokkal inkább a szecesszió örvénylő ritmusát veszi át, s azt Komjáthy költészetére plántálja.

Balassagyarmaton írja Komjáthy Jenő 1883-ban a következő sorokat:

„Nyárrózsa közt útszél-katang.

Mindenik mást és másképpen beszél:

Szélhárfá, hangja csak szeszély,”

Ez a szemlélet Réti Zoltánnak is sajátja, Ő is ugyanúgy ered a táj lelkületének nyomába, mint Komjáthy a vers ritmusát képre váltva. Közös a forrás: Nógrád. Egyáltalán, ember folytatja magatartásával a szelíd lankákat, s Madách Tragédiájának is záró

monológjai a Komjáthy-versek. Filozófiai elmélyülésükben megegyeznek. Réti Zoltán megmarad a maga körében, már Mózes-tanulmányai sem Michelangelo dübörgésével kezdik hódítását, sokkal inkább rezignált, színes csöndjével. Hasonlóan az 1988-ban véglegesült Komjáthy-értelmezések tisztelettel e különös költészet iránt, új tárnákat tárnak fel az Ő speciális rajzi, gondolati eszközeivel. A vonalak is ködszerűvé válnak Komjáthy intenciói alapján, így őrzi a vonal függetlenségét, soha nem válik szervilissé. A színrend még fegyelmetettebb a maga intellektuális egyszerűségében, mely egyneműség, — a vonalvezetés ökonómiája. Olyannyira takarékos Réti Zoltán választott festői, rajzi eszközeiben, mely Komjáthy Jenő költészetének magatartás törvénye a formaképzés eszkézését, puritanizmusát tekintve. A díszítést Komjáthy filozofikus szárazsága nem tolerálja, ennek tiszteletéből és megértéséből adódóan Réti Zoltán csökkentti, mérsékli lapjain a vizuális ékítményeket. Mindez azt eredményezi, hogy e művek éppen azáltal erőteljesekek, hogy szigorúan Komjáthy eszmerendszerében maradnak. Látomásos akvarellek ezek, Réti azért léphet erre a színösvényre, mert mindez saját alkata is, így volt felzárkózási lehetősége Komjáthy Világához. Ködszerű arcok jelennek meg, kék emberek, kék fák, repülő figurák egy tudatos visszafogottságban éneklére fordított Komjáthy-partitúrában. Csöndesen szikráznak a színek, szikrárrá válik a vonal vagy ellágyul a rajzolat annak tanúbizonyosságul, hogy avatott szellem közreműködésével a költészet is gazdagodhat, ha átlép a képzőművészet közegébe.

RÉTI ZOLTÁN HELYE A NÓGRÁDI MŰVÉSZETBEN

Nógrád is olyan térsége az európai magyar hazának, melyet szintén megszentelt a gondolat. Minden szögletét föltámasztja képpé, verssé, muzsikává az emberi élet, a teremtvő eszme. Bizonyos munkamegosztás tapasztalható az egyes tájegységek és művészeti ágazatok között, így a salgótarjáni térségre Czinke Ferenc, Lóránt János, Bobály Attila, Balázs János, Földi Péter, Mustó János grafikái, festményei, szobrai a meghatározóak. A Cserhát lankáit Iványi Ödön akvarellei pásztázzák végig, a szobrászat nagy öregje, id. Szabó István Benczúrfalván alkot, Balassagyarmat környékének látomásos alkotója Jánossy Ferenc, Farkas András és Réti Zoltán.

Mindez egyúttal nemcsak tájelosztást jelent, hanem a különböző források művekké és művészi alapmagatartássá gyűjtését, így válik festészetté, szobrászattá XX. századi magyar vonulattá a nógrádi térségben a teljes hazai néprajz, a cigányfolklor elfelejtett szürrealizmusa, európai irányzatok, messze múltból túremelkedő ázsiai hagyományok, új mitológiateremtés, merőben új tudatosság és krisztianus nosztalgiák. Ebben a bozsgó gondolati, képi vulkanizmusban találja meg egyszemélyes vágyai és törvényei, látószöge és élményrendszere alapján a maga emberi, festői szerepét Réti Zoltán is. Meggyőző azon hitelessége, mely nem jön zavarba e pazar kavalkád láttán, hanem megfontolt szenvedéllyel és következetesen járja a maga útját.

Az építéset, művészet, festészet és szobrászat külön, európai fontosságú rendszerei alakultak ki Nógrádban, — ez az országrész nemcsak földrajzi, hanem szellemi tájegység. Réti Zoltán jóvoltából is. Az itt pergő, teremtvő kulturális folyamat azon nemzedékének tagja Ő is, aki Rózsavölgyi, Madách, Mikszáth, Komjáthy Jenő örökségét akarja és tudja is folytatni tényleges rajzi, zenei tehetséggel, pallérozott festői és zenetörténeti tudással. Réti Zoltán Nógrád XX. századi Plinius, — éltető, műveket létrehozó, ügyet erjesztő szent polihisztor.

RÉTI ZOLTÁN MŰVÉSZETÉNEK KRITIKAI FOGADTATÁSA

A mai magyar képzőművészeti kritika megosztott. Az országos lépték sem egyöntetű. Az egyik rész, — s ez divat, szigorú, így véli megtalálni a maga világrangját. Nem is annyira az igazságra törekszik, mint erre a kreált szigorra, így e mérleg sokszor korbács. A bírálók másik része partikuláris eszmények szerint igazodik, a választott mezőnyt

méltatja, aki körén kívül marad, azt megelőzi. A helyi kritika általában lelkes, örül minden újdonságnak, s az természetes, hogy a festő által fölkért megnyitó személyek, előszóírók az igazság szellemében szövetségesek. E kritikai szóródás, bármennyire fájó is sok esetben és pontatlan egyúttal, — a művészeti élet fejlettségére és szabadságára utal. Ami Réti Zoltán művészetének fogadtatását illeti, — az kedvező. A helyi sajtó folyamatos és következetes elismerését az országos lapok egy részének méltatása hitelesíti s az úgynevezett szigorú „újságírók” egyszerűen megfedlekzedtek Rétiről, ami szintén üdvös. Tény, hogy kritikánk eléggé kényelmes, ezért igen sok érdemes alkotó visszhang nélkül fest, mintáz. Réti Zoltán nemcsak kitűnő festő, szerencsés alkat, mert szeretetre méltó egyénisége és kellemesen szép esztétikai rendszere révén más-más szellemi áramlatokat figyelő művészeti írók is értelmezik képeit, így munkásságának minden rétege, ha nem is föltárt a maga nemében, de méltó szavak érintették, melyek fontos hidakat, átereszeket építettek művei és a közönség között.

Értő szavakkal jelzik Réti Zoltán kritikussai, méltatói, hogy Ő „sajátos egyénisége képzőművészetünknek”. Így igaz. Az is tény, amit Borbély László jegyez meg, hogy nemes hivatása szerint képei visszavezetik az embereket a térhez, csökkentik tudatukban a gépek rontó hatását. Új Rousseau Réti Zoltán, — festői szépségei ellenpontozzák az élet új ártalmait. Meghökkenítés helyett megnyugtat, hiteles lírizmussal tárja föl számunkra a maradék szépséget, azzal gazdálkodjunk, azzal harmonizáljuk hétköznapijaink. Martyn Ferenc mutatott rá azon zenei-képi egységre, melynek Réti gazdája. Idézem: „Tájképein az ekehúzza íveket, a szántó ember alakját, lovak mozgását ugyanolyan mozdulattal festi fel a vászonra, mint mikor kórust vezényel”. Csohány Kálmán hasonlót érzékel: „Zene és költészet találkozik Réti Zoltán festőművész kiállításán, az Ő népének, szűkebb pátriájának élete, érzelem- és gondolatvilága nyílik meg.” Figyelemre méltó Kelényi István megállapítása is: „A palócföldi Éden /elveszített?/ — újra — megtalált!/- visszfénye ragyog és önti el akvarelljeit.” Kétségtelen, Réti Zoltán valamennyi műve csöndes föltámadás. Bennünk is azzá válik, hiszen felismerésekkel telített képi eszméket közvetít.

Realizmusának tündéri jellege avatja Tamási rokonává, csak Ő még könnyebb a fogalmazásban, minden idegszálával elkerüli a drámát. Szerénysége szívóssággal párosul, ez „Londontól Japánig” terjedő térhódításának magyarázata, melyet Végvári Lajos érzékeltet katalógus-előszavában. A hegedű hangjait véli felfedezni művészetében nemcsak Martyn Ferenc, hanem Kovács Gyula is. Arányérzéke olyan ritmikus csönd, mely a maga érett halkságában nevezi meg a dolgokat és jelenségeket. Így adja pontos képi koreográfiáját a tájnak, az időnek, érzelmeinek.

Látvány, sors, hangulat feszültsége válik bennük nyugalommá, — a fölszántott föld drámája szemléletünkben már harmónia. Ilyen metamorfózist kelt a Réti-mű, vonulási iránya az élménytől a formáig, az alkotótól a nézőig érkezik. Igaz, a dombok, ruhák helyi viszonyokat fejeznek ki, — de Réti Zoltán festői átköltéseiben egyetemessé válnak, miközben a színes idő dokumentációi egyben. Ezer dolog, ezer történés. Tasnádi Attila helyesen ítéli Réti lokálpatriotizmusát elvi jellegűnek, — ezért értékrendje túlnő a nógrádi kereteken, univerzális. Alázata abban is megnyilvánul, hogy művei nem emelkednek ki a tájból, hű az alakzatokhoz, ez a szellemisége.

Tóth Ervin szép megfigyelése, hogy Réti komoly gondot fordít a kezek ábrázolására, mely összefüggésben van a zenével, hiszen ott a kéz meghatározó, s Ő zenész is, — párhuzamosan a maga festői mivoltával. Míg azonban Jókai Mórál a festőt fölváltotta az író, s Kisfaludy Károly is az irodalom javára szüntette meg festői tevékenységét, — Réti Zoltán munkásságában az írás, festés, muzsikálás állandó és együttes tevékenység. Mélyen emberközpontú akkor is, ha mellőzi a figurát, — az érzelmeket ilyenkor a föld és a felhők, fák ritmusára bízta.

Semmi sem idegen Tőle, ami emberi. Szenvedélyes enciklopédista, művei lírai

dokumentumok, melyek összegzik a magyar tájak és száz és száz körben munkálkodó emberek életének színes üzeneteit. Örök jelek a fák és emberek, minden halad előre és egyre magasabbra művészetében. Jelképes, hogy Réti Zoltán a kántortanítói oklevelet kivéve valamennyi oklevelét levelező tagozaton szerezte, / a Képzőművészeti Főiskolát a rendes tagozaton kezdte/ általa lett teljes értékű ez az oktatási forma, mely a valóság távlatlehetőségét biztosította. Ő élt vele. Tradicionális festészet ez? Valóban az, de éppen minőségrendje révén nem ez a lényeg, hanem az egyszemélyes életmű megismételhetetlensége. Nógrád, — Európa egy kis völgye, melyet Ő a festészet új országává avatott, — „szellemi kerítések” nélkül, szabad, színes térséggé.

Kínlóddó, küzdő fái, megannyi XX. századi Laokoón, — művészetének kiapadhatatlan forrásvidéke Balassagyarmat környéke, a homéroszi eposzokhoz és a jövőhöz is vezető képzeletét, melyet több cikk, tanulmány érzékelt. A Réti -kép nemcsak a valóság tükré, hanem iránytű a múlthoz és a holnaphoz is, — H. G. Wells regénycímét kölcsönözve, — színes „időgép”. Állandósága a következetessége, — az, hogy nincs napja dallam és vonal nélkül, melyet teremt. Keres, talál, — gyűjt, ment, új világot épít, varázsol, az egészséges és tiszta örömet, — így képei Schiller—Beethoven örömdójának nógrádi elágazásai egy őket folytató szellemi időben, képpé avatott térben. Esztétikai értékkerítésének ez az erkölcsi gerince. Célja és tette. Eredménye. Magyarország nincs százezer négyzetkilométer, s a tízmillió lélekszám is oly kevés, hogy elvesz az India—Kína—Japán—USA méretben, — de Bartók, Csontváry, Ady külön ország, a magyar művészet XX. századi vonulata új szellemi földrész, melynek egyelőre nincs Kolombusza, aki sürgősen fölfedezné. Ilyen értelemben Nógrád is mindössze negyedmillió lakost számlál alig két és fél ezer négyzetkilométeren, — de Réti Zoltán számtalan képzőművészeti alkotásával, megannyi zenei tétivel az európai magyar szellemiség új tartománya, színes gyarapítása a hitnek, békének, reménynek, fölfedezett út előre. Igaz, Ő előnyben részesíti a látvány megörökítését, de ez egyben rejtett minősítése is. Különben ez a könnyedségbe és közvetlenségbe burkolt rejtettség törvénye, ezért helytálló Tóth Elemér megállapítása: „Képzésének jellemzője, hogy a mű mindig egy lüktető hullámvonal köré épül”. Festészetének ez az alig érzékelhető, mégis nyilvánvaló zenei forrása, mely ugyanúgy a szívében él, mint a kép. A kép, mely a muzsika segítségével még inkább azzá válik.

Réti Zoltán ezért érzi „a táj lelkét”, az emberek szívét képein, mert Neki is lelke van, — tehetségét, rajzi képességeit, a színrendet, a szerkesztés szigorát egy mélyebb és fákban, felhőkben, emberekben élő igazság törvényeinek szellemében alakítja. Mindez az Ő összetett műgondja. Krónikás és bölcselő, — mégis a morál a fő magatartási formája, ennek jegyében lendíti és véglegesíti festményekké képzeletének szárnyalását. Ahogy Baranyi Judit írja: „Megjelennek az emberek. A hollóközi ünneplőbe öltözött asszonyok, az éjféli misére vonulók tarkaruhás tömege vagy a kétbodonyi temetés domboldalra kapaszkodó gyászolói. A hétköznapi mozzanatai: az ipolyszögi sóskázó öregasszony vagy a piaci kofa, az érsekvadkert burgonyaválogató fiatalasszonyok”. Ez az áramló színes nógrádi hétköznapi válik Réti Zoltán közreműködésével a festészet megfellebbezhetetlen és mégis könnyed, természetes ünnepévé. A világ egyik új központjává. Különös, — Ő próféta tudott lenni a maga szűkebb hazájában. Szeretik az emberek.

Kelényi István „Palócföld Anteuszának” nevezi Réti Zoltánt. Joggal. Ő az a festő, aki művészetében visszahódítja az „elveszett paradicsomot”. Kicsit Milton és Madách, s még inkább a maga lelki ösvényén. Tóth Sándor versben is köszöntötte:

„leng a fény
a tájat tartja gömbje
ekék forgolódnak
termő végtelenbe...
... vastókéen meglódul

egy kápolna harangja
rejtelmek magva hull
földbe és utakra”.

Pontos a vers áramlása, mert Réti Zoltán művészete színes szertartás, az ember és a lét tisztá liturgiája.

A KÖZÖNSÉG VISSZHANGJA

Százezrek váltak csodálóiá, százezrek folytatják más közegben képei önmagukon túlszámyaló energiáját. Itthon és a nagyvilágban, — Balassagyarmaton, Londonban, Salgótarjánban, Szécsényben, Magyarnádoron, Tokajban, Miskolcon, Kaposvárott, Pécsen, Pásztón, Kisterenyén, Diósjenőn, Nagyorosziban, Érsekvadkertben, Nőtincsen, Abonyban, Budapesten, Katowicében, Besztercebányán, Szófiában és Tokióban. Igaza van Pataki Lászlónak, amikor Réti Zoltán egyik gyarmati megnyitóján a következőt mondta: „Lehet kint bármekkora csatazaj, — az ember nem élhet sokáig izgalomban. Törjünk mi is harmóniára.” E képek siettetik a termő folyamatot. Pogány Ö. Gábor szerint Réti azért talál mindig célba, mert gyökereitől indul el, forrásaihoz tér vissza, ez eredményezi megújulását mindig egy magasabb festői fennsíkon. Homo universalisnak nevezte a kritika, ugyanúgy illik Rá a homo morális jelző, aki mindig a lényegre törekszik kellemes festői előadásában. A drámát az átélés komolyságát önmagára korlátozza, nekünk az élmény színes örömet sugározza. Korill Ferenc igazságot mond, amikor arról beszélt Réti szécsényi közönségének, hogy az Ő esetében „értelmező szótár nélkül indulhat a csendes párbeszéd művész és az ember között, a közvetítők nem szavak, hanem maguk a képek”.

Képeinek erőtere egy nagy búcsú színhelye. Művészetében búcsúzik a kaszakalapáló, a laćikonyha, a sok kedves borjú, megannyi lovacska, — nemcsak Nagy László búcsúztatja e régi falu-Magyarországot, hanem Réti Zoltán is úgy, hogy e képeken mégis jövővé marasztalja külső-belső környezetüket, lelkületünk alkotórészeivé avatva e motívumokat. Közönsége mindenütt képes fölfogni ezt a közös képi anyanyelven írt vallomást, mert Réti Zoltán nem egyszerűen fölkészültsége alapján absztrahálja az adott és általa kiválasztott természeti valóságot, hanem közönsége vizuális gondolkodásának készenléti fokán. Azt a mértéket találja meg, mely még üzenet és egyúttal fejlesztő rendszer. Nem a néző kényelmét szolgálja ki, hanem serkenti fantáziáját, érzékennyé teszi erkölcsét, változtatja emberségét, miközben és elsősorban gyönyörködött.

Egy új hellenizmus jegyében művei olyan áramlást, körforgalmat kezdeményeznek, ahol a néző nem egyszerű befogadó többé, hanem a lét alakító tényezője. Ő nem a festészet új esztétikai győzelme, hanem a hatékony közművelődés. Annál is inkább, mert a társadalmi tudat az ilyen jellegű képi fogalmazást képes szabadon és örömmel fogadni egy alkotó társalgás szintjén. A Réti-kiállítások vendégkönyvei egyöntetűen dicsérik a műveket, lelki otthonuknak nevezik az alkotásokat és nyílt levelet intéztek a festőhöz a balassagyarmati Fáy András Szocialista Brigád tagjai. Ebből idézem a következő részt: „Büszkéek vagyunk arra is, hogy októberi műteremlátogatásunk kapcsán megismerhettük alkotásaidat, Téged, mint sokarcú embert.... Alkotásaid a nógrádi tájak szépségének, színeinek gazdagságát, az itt élő emberek arcvonásait és érzékvilágát tárják eléink. Festményeid gazdag színeiből visszaragyog ránk a nap és a hold”. Szinte érezni a sorokból, — Réti Zoltán művészete megemeli és átmelegíti az emberek lelkét. Kincssel gyarapítja életüket, megnevezi a lét örömeit és távlatait számukra.

TESTVÉRMŰZSÁK

Réti Zoltán küldetésének tartotta, hogy egyrészt összegyűjtse Nógrád képi és zenei forrásait, s egyben azt tolmácsolja, közvetítse szűkebb hazája minden polgárának. Az alkotás, a tanítás közegében. Csupán annyi a különbség, hogy Ő a képzőművészet helyi

motívumokkal gazdálkodó teremtmője, az itt fakadó muzsika szervezője, előadóművésze, dalárdák, kórusok létrehozója. Ez a tájból és dallamokból szűrődő lágy áramlás határozza meg festészetének moll jellegét, andante-piano hangzását, színeinek középregistermélységét és megihlétségét. A neszező környezet válik műveiben megnyugtató elégiakká. A zene iránti megihlétsége és cselekvő elkötelezettsége révén számtalan rajza, akvarelle, festménye ábrázol duókat, triókat, quartetteket, furulyázó, hegedülő, zongorázó, csellózó, éneklő gyerekeket, felnőtteket, a muzsika jelenét és holnapját a trombitások, dobosok, tangóharmonikások csoportjaiban. Örömmre áthangolt figurákat láthatunk a zene és a festészet varázsának jóvoltából, s ezt Réti Zoltán nemcsak képen örökíti, hanem zenetanarként, igazgatóként, kórusvezetőként, festőként egy élet sokrétű szolgálatában aktívan kezdeményezte, kezdeményezi. A művészet és a közművelődés közegében. A zenei társulások kis emberi közösségeket építenek, együttélést fennkölt barátságot is sugároznak, nemcsak zenét, nemcsak ritmust, nemcsak dallamokat. Jövőtélglák láthatók Réti vonalaiban, a muzsika lelket növelő békéje. Shakespeare tanácsolta: „Hallgasd a zenét”. Szabó Lőrinc jelezte, hogy a szívünkben motozó liget-csalogány zsongását égbolt-csalogány méretűvé tágítja, melegíti a zene élő áramlása. Megváltoztatja, megszünteti a rossz indítványait, ezt érzékelteti Rembrandt „Saul és Dávid”-ja. Réti Zoltán összetett küldetése, hogy nemcsak a festészet elméletében, hanem a zeneteremtés gyakorlatában is részt vállal Nógrád-forrásokkal a nógrádi ember boldogításában. A szépség embert alakító energiájával. Ez az összehatás azért lendülhet mozgásba, mert Réti Zoltánban több képesség erjed, — s a műfajok nem kereszteznek, hanem erősítik egymást tevékenységében, melynek egyik ága művészet, másik szála társadalmi tett. Egyszerre születnek az Ő nyomán képek és kórusok, nemcsak megörökíti a tájat, hanem csendes együttélézésben megváltoztatja az embert.

Voltak előzmények is, hiszen Benczúr Gyula hegedült, Szinnyei Merse Pál gordonkázott, Berényi Róbert házi kamaramuzsikálásban vett részt, s ez fontos epizódot jelentett életművükben. Réti Zoltán esetében ha a festészet főszereplése nyilvánvaló is, a zene több epizódnál. Műszavakkal közelítve ezen megvalósított álmának lényegét Marguarite Duras kisregényének címét idézem: Moderato cantabile. Réti Zoltán festményeinek ritmikái tempója is mérsékelt, így tárja fel és összegezi a harmónia teljességét, s minden rajza, akvarelle, olajfestménye, cantabile, szinte énekelve áramlik, szökken, a színek, formák, vonalak kottázzák a táj geológiai és évszakritmusát, — művészete: vizuális kantáta.

Külön fejezet az a szolgálat, melyet zenekultúránk egyik nagy alakjának „föltámasztásában” végzett. Rózsavölgyi Márk a francia forradalom kirobbanásának esztendejében, 1789-ben született Balassagyarmaton és a magyar szabadságharc nagy időpontjában hunyt el, 1848-ban. Könyvet is írt róla 1972-ben, még is festette portréját. A minta Barabás Miklós kőrajza 1844-ből, — e pihenő arcot izzította fel markáns tekintetté Réti Zoltán, — hegedűt fogó, zenekész kezekkel. Míg Barabás Miklósnál kotta kerül a kezébe, addig Réti csak a zenenyitányra összpontosít. Ennyi a változat, csak ennyiben folytatja Barabás Miklós remek képi jellemzését Nógrád nagy zenefiáról. Petőfi a „vén muzsikusként” szólítja meg Rózsavölgyi Márkot halálának napjaiban, Réti Zoltán érett férfikorában látatja. A delelőjén. Életbúcsújának 125. évfordulóját Réti Zoltán könyve is emlékeztetessé tette. Hosszan készült erre is, lelkiismeretesen. 1960-tól tanulmányozta éltművét, szintetizálta a helyi és országos levéltárak Vele kapcsolatos anyagát, számtalan reformkori folyóiratot tanulmányozott, s főleg zenéjét, operáját, társastáncait, csárdásait. Része van nemcsak az 1973-as Rózsavölgyi-ünnepségek zenei műsoraiban, hanem abban is, hogy a balassagyarmati zeneiskola, melynek akkor igazgatója volt, a jubileum alkalmából fölvette a Rózsavölgyi Márk nevet.

Pázmányról ítélt így az irodalomtörténet: „Mindenkinek mindene” volt. Réti is. Festő, igazgató, író, szervező a nép egyetemes boldogításában. Szavakkal még inkább tettekkel,

művek egész sorozatával. Pernye András írta, hogy „A csárdássá fejlődő verbunkos jóval több pusztai tánczenénél... a nemzeti öntudat hordozója és produktuma”. A Réti-kép is több annál, — a táj és az ember fölemelkedése.

Mindazonáltal nem egyszerű kalandozást jelent számára a szellemi közlekedés írás, zene és képzőművészet között, — teljes és hiánytalan emberségének, egyetemes tájékozódásának, sokrétű munkásságának eszköztára a több közeg. Maga vall erről: „A zene és festészet kapcsolata mindig érdekelt: éveken keresztül kutattam olyan festőket, akik zenei témákat dolgoztak fel. A szintézia is foglalkoztatott. A végeredmény: a zene — az zene, a kép — az kép. Mindkettő önmagában, a másik nélkül az, ami. Nem szeretem, ha valaki lerajzol egy asztalt kilenc tányérral és odaírja, hogy Bartók: Cantata Profana. Ha valaki egy hegedűt ábrázol az nem jelenti azt, hogy a kép zenei lesz. Ha a kép jó, ábrázoljon bármit — fát, szántóföldet, embereket, — akkor muzsikál. A kép térbeliségét képzőművészeti eszközökkel a zene időbelisége felé lehet bővíteni, ha a kép nem statikus, hanem sodródik, lendület van benne. Erre törekszem, mint festő.” Így teremti műveit két műzsa Benne sértetlen képzelete és föltartóztathatatlan vágyai révén, így testesül általa nemcsak a festészet és a muzsika, hanem az emberré növekvő ifjúság távlata.

ÍRÁSAI

Rögzítette kiállításmegnyitóinak szövegét is. Jánossy Ferenc pályáját így elemzi: „Ezek a képeken a feketék-zöldek-sárgák-barnák és vörösek úgy viselkednek, mint a zongorán a természetes felhangsorok rendszeréből kialakult hangnemi vonzások, a tonikák, a dominánsok, és a szubdominánsok.” Sulyok Gabriellát így látja, láttatja: „Egyszerű és bonyolult, tömör és szertefoszló egyszerre. Sejtelmes és többértelmű, több jelentésű... minden rajzának van egy nagyon határozott közölnivalója, mely legtöbbször egyetemesen emberi, független az esetlegességektől”. 1980-ban, elsőként fedezte fel az Erdélyből hazánkba repatriált Tormai Endre különös, néprajzi tárgyakkal felívelő szobrászatát. Ilyen analízist írt „A mennyasszony ruhája” c. plasztikájáról: „Nem mindennapi. A megjelenése rendkívüli, mélyen ünnepi. Emberhez kötődik, de nem a hús-vér emberhez, hanem a jelenség-emberhez. A ruha sem ráncok halmaza, hanem egy szeretetteli jelenség, melyet a finoman, nagy gonddal megformált felületek tesznek bensőségessé.” A szavak Réti Zoltánra is vonatkoznak, — minden gesztusa szolidáris az emberrel, jósággal és meghittséggel telített, ez művészetének, lényének fő törvénye.

Szabatos jellemzést mond Martsa István szobrairól is, amikor megállapítja, hogy „minden jelentősebb művében megtalálható a feszültség, a lendületes súlyosság, a nagyvívásra valló irányultság, a mozgalmasság. A látszólag nyugodt szobrai megindulnak, megrengetik a földet.” Szabó Vladimírről is fontos igazságokat közvetít: „Az állandó figyelés/önarcképszerű figurák/ a burjánzó és pusztuló bokrok, a virágzó és a hervadó virágok, az ég felé szökkenő és a korhadó fák, a pompás pogány női testek és az elmúlás felé közeledő szálnalmas öregek megejtően együztérző ábrázolása Szabó Vladimír képein már több, mint valóság. Úgy érzem, itt a látott világon túl szimbólumokról, sőt szimbólumrendszeréről van szó, ami egy hosszú, töprengő-szemlélő élet folyamán megérlelődött művészet, bölcsesség gyümölcse.”

Sok emberi kapcsolata közül kiemelkedik az a mély barátság, mely Váci Mihályhoz fűzte évtizedekig. Együtt tanítottak a 40-es években egy Nyíregyháza melletti bokortanyán, sőt Réti Zoltán közreműködésével egy ideig Váci Mihály tanított is Csesztvén. Juhász Mária művészi rokonságukat is jelzi a következő sorokban: „Váci Mihály legutolsó versében, amelyet a Vietnamba tartó repülőgépen írt, az ember utáni természetéről álmodik, amire az ember is áhítozik. Itt egy mélyről feltörő negációban ugyanannak a természeti idillnek, a természetesnek és szabadnak az óhajítása csendül föl, mint ami Réti Zoltán képein az állítás, a visszanyert harmónia formájában. A természettel értelmetlenül szembeszegülve az ember sohasem lehet boldog.” Megmaradtak azok a

levelek, melyeket Váci Mihály Réti Zoltánhoz írt, ezeket közli a Palócföld 1984-es évfolyamában. Ezen írások személyes jellegűek, közvetlenséggel számolnak be egészsége szüntelen romlásáról, s köszöni, hogy annak idején Réti Baudelaire költészetére hívta fel figyelmét. „Mániákus beszélgetésekről” emlékezik képzőművészetről, költészetről. Réti és Váci embersége azonos a népszolgálatban, s amikor a költő a „Parasztlegenda”-ban saját élményét dolgozza fel, akaratlanul is Réti Zoltán festményeit értelmezi, hiszen közös bennük az egyszerű ember iránti figyelem, az őket megörökítő és egyben fölemelő ábrázolás:

„Jármot csinált igazbarom nyakára,
s mesébe ballagdáló szekerek
alá csillagot vető kereket,
hegyes fogat a csorba boronába,
hogy fésülje a szőke földeket,
még szenteket is úti keresztfára,
— s fejfát azoknak, kiket szeretett!”

E szőke föld Réti maradandó látomása, Váci Mihálytól függetlenül is. Megigézte őket az ember és a föld. Költészet, festészet épült belőle.

KITEKINTÉS

Réti Zoltán írta egykor:

„Itt tanultam meg,
hogy a tegnapokat nem szabad elfelejteni,
és a leejtett kenyérkét meg kell csókolni.”

Méltó összefoglalása ez művészete melegségének, Nógrádban fogant hamvas emberségének. Ő soha nem felejtette el a tegnapokat, ezért nyithatják festményei a jövőt, Ő a leejtett kenyérdarabot mindig fölvette, mert humánusában soha nem fogyatkozott meg. Közkatonája akart maradni az igazságot teremítő szépségnek, ezért lett főtisztje. Küldetése tette, — festészetével, zenepedagógusi, írói, közművelődési szolgálatával növelte, növeli népünk, nemzetünk szellemi közvagyonát.

RÉTI ZOLTÁN RÓL ÍRT TANULMÁNYOK, CIKKEK

Dr. Szabó Károly: Réti Zoltán festészete (Palócföld 1972/2)

Molnár Zsolt: Réti Zoltán kiállításáról (Palócföld 1973/1)

Haulisch Lenke: Réti Zoltán festőművész kiállítása a Fényes Adolf Teremben (1973 február Katalógus — előszó)

Sz. J.: Karnagy és festőművész (Kóta 1973/4)

Juhász Mária: Réti Zoltán — Balassagyarmat (Kortárs 1973/7)

Dr. Tóth Ervin: Réti Zoltán akvarelljeiről (Debreceni Napló 1974. március 12.)

Pernye András: Réti Zoltán: Rózsavölgyi Márk (Muzsika 1976. január)

Nagy József: Réti Zoltán: Rózsavölgyi Márk (Parlando 1976/3)

Kovács Gyula: Festők, grafikusok műtermében (Művészet 1976/5)

Raics István: Réti Zoltán: Rózsavölgyi könyvről (Kóta 1976/3)

Borbély László: Réti Zoltán festőművész kiállítása a Mednyánszky Teremben (1977. április Katalógus — előszó)

T. S.: Réti Zoltán kiállítása (Vigília 1977. október)

Borbély László: Réti Zoltán, a magyar vidék festője (Népszava 1977. V. 6.)

Csuhány Kálmán: Kiállítási megnyitó Bpest, 1977. Mednyánszky Terem (kézirathan) és nyomtatva Pásztó Kisgaléria katalógusa, 1986. május 28.

Tóth Sándor: A festő fái (Új Ember, május 22. 1977.)

Losonci Miklós: Réti Zoltán művészetének állomásai (Nógrád 1978. dec. 7.)

Tasnádi Attila: Réti Zoltán gyűjteményes kiállítása (Népszava, szeptember 16. 1978.)

Martyn Ferenc: A látás öröme. Réti Zoltán kiállítása elé. (Dunántúli Napló, február 10. 1979.)

Turmezei Erzsébet verseskötetéből: „Magány” — Réti Zoltán festményének visszhangja (1979. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya)

Fábrí Miklós: Látogatóban Réti Zoltánnál (Kóta 1979/4)

Kő-Szabó Imre: Egy kiállítás képei (Nógrád 1979. május 17.)

Tóth Sándor: Akvarell /Réti Zoltánnak/ vers (Vigília 1980/6.)

Tóth Sándor: „Akvarell” /Réti Zoltánnak/ (Vigília, július 1980.)

t. n. j.: Réti Zoltán festményei és rajzai (Észak-Magyarország, június 13. 1981.)

Tóth Elemér: Az egész palócvilág (Nógrád, október 14. 1981.)

Tóth Elemér: Kiküzdött harmónia (Nógrád 1981. február)

Tóth Elemér: Réti Zoltán műtermében (Művészet 1981. október)
 Tóth Sándor: Édenen kívül (Új Ember 1981. október 11.)
 Losonci Miklós: Réti Zoltán hazai és külföldi bemutatkozásai (Népszava 1982. október 15.)
 Kerényi Ferenc: Arcképvázlat Réti Zoltánról (Ország Világ 1982. dec. 8.)
 „Réti Zoltán kiállítása” UNESCO hirlap. Tokió
 Kerényi Ferenc: Balassagyarmattól Tokióig. Arcképvázlat Réti Zoltánról (Ország Világ december 8. 1982.)
 Kelényi István: Palócföld Anteusza (Palócföld 1983/6)
 Losonci Miklós: Réti Zoltán forrása és küldetése (kiállítás a salgótarjáni Nógrádi Sándor Múzeumban 1983. november)
 Tasnádi Attila: Réti Zoltán Tragédia-akvarelljei (Népszava 1983. december 28.)
 Pintér Emőke: Portré a 60 éves Réti Zoltánról (Parlandó 1984/3)
 Végvári Lajos: Réti Zoltán sátoraljai helyi kiállítása (Katalógus-előszó 1986. április)
 Baranyi Judit: Akvarellek Nógrádból (Ország Világ 1986/5)
 Kerényi Ferenc—Pogány Ö. Gábor: Réti Zoltán akvarelljei Madách Imre „Az ember tragédiája” című művéhez (1987)
 Tóth Elemér: Akvarellek Madách Imre Mózes című művéhez (Nógrád 1987. augusztus 31.)
 Tasnádi Attila: Réti Zoltán illusztrációi Madách Mózeséhez (Népszava 1988. március 4.)

RÉTI ZOLTÁN MEGJELENT ÍRASMŰVEI

Réti Zoltán: A reformkor muzsikusa (Muzsika 1973/5)
 Réti Zoltán: Rózsavölgyi Márk (Zeneműkiadó Budapest 1975.)
 Rózsavölgyi Márk (Bónis Ferenc előszavával, Zeneműkiadó 1975.)
 Földközelben — rajzalbum (Balassagyarmat, Járási Hivatal 1981.)
 „...elkeim felfelé tör” Réti Zoltán akvarelljei Madách Imre: Az ember tragédiája c. művéhez (Balassagyarmat 1983.)
 Réti Zoltán: Váci Mihály-levelek (Palócföld 1984/6)

RESÜMEE

Miklós Losonci:

Die bunte Botschaft von Zoltán Réti

Zoltán Réti ist im Jahre 1923. in Nagyoroszi geboren. Seine geistige Heimat ist das Komitat Nógrád. Obwohl er von Beruf Musikpädagoge ist, und viele Jahre in der Musikchule Márk Rózsavölgyi in Balassagyarmat als Direktor, aber als auch Chorregent arbeitete, und er auch als Schriftsteller tätig war, ist seine Hauptkunstgattung, sein Hauptausdrucksmittel die Malerei. Er stellte sich auf vielen selbst ständigen Ausstellungen nicht nur in den ungarischen Städten, sondern auch in London und Tokio vor. Sein Motivsystem bilden die Landschaft und die Menschen des Komitats Nógrád, das Fest des Gebirges Börzsöny, die Hügelabhängen des Cserháts und die menschlichen Zeremoien, die in Jahreszeiten zufließen, die Landarbeit, die tausend andächtigen Bewegungen, die tausend Tätigkeiten: die Märkte, Hochzeiten, Gesänge, die Mahd., das Hirtenleben. Er analysiert die visuellen Meldungen des Lebens, er faßt sie so zusammen, daß er ihnen die Vertraulichkeit seiner Gefühle, seine anteilnahmervollen Resignationen beifügt. Er ist ein außerordentlich produktiver, die Farben zurückhaltender, aber was seine Linienführung betrifft, fester und selbstsicherer, ausgezeichneter Aquarellist. Sein Verdienst steckt darin, daß er die Hügel von Nógrád auf Redebild-, Gedanken-Gesamtebene erhob, mit der Schönheit seiner Gemälde beglaubigt, daß auch diese Gegend ein Weltzentrum ist. All dies sind auch Kennzeichen seiner erfolgreichen Mission, seine Kunst ist nicht nur Darstellung, sondern die stille Eroberung der Möglichkeiten der Zukunft, ein so genereller Patriotismus, der die uralte Verwandtschaft der Welt und der Natur verbindet.

RÉTI ZOLTÁN AKVARELLJEI MADÁCH MÓZESÉRŐL

Azoknak, akik a cím láttán elírásra, vagy nyelvi hibára gyanakodnak, ki kell jelentenem: tudatosan nem Madách drámai költeményéhez készült vízfestményekről beszélünk. Mert véleményem szerint Réti Zoltán művei nem illusztrációk, legalábbis nem szokványos értelemben azok.

Az illusztráció fogalmához óhatatlanul a másodlagosság, sőt némiképp az élősdiség mellékezte tapad. Adva van egy irodalmi mű, amely önmagában is megáll, és Madách műve a némileg zavart, sőt kínosnak nevezhető első fogadtatása ellenére, a több mint százéves purgatóriumból kiszabadulva, végül is bebizonyította, hogy ilyen. Elvileg elképzelhető, hogy semmi szüksége sincs illusztrációra. A valóban értékes, létjogosultságát magában hordozó illusztráció nem a műhöz, hanem a műről szól, nem egyszerű dekoratív, könyv-szépítő elem, hanem az irodalmi szövegnek grafikai nyelven való újraalkotása.

Réti Zoltán 16 akvarellből álló sorozata ilyen újraalkotás, a Tragédiához kapcsolódó sorozatnak nem csak méltó folytatása, hanem a művész fejlődésének, elmélyülésének, ember és technikai érettségének újabb állomása.

Képzőművészeti szakértők már nyilván méltatták és méltatni fogják Réti akvarelltechnikájának magas színvonalát, én most művészbarátom alkotásait jelentéstani, kissé pedáns szóval: „szemiológiai” szempontból szeretném röviden elemezni. Arra a kérdésre keresek választ, hogy Madách szövege miként vált a művész keze nyomán színekké, foltokká, vonalakká. s egyáltalán mi az, amit megrögzített a drámai költeményből.

S itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy Réti a legkevésbé sem vállalkozott könnyű feladatra. Hisz Madách Mózes, épp az ábrázolás szempontjából. sokat vitatott, sőt vitatható alkotás. Ismeretes, hogy az 1861 végén akadémiai pályázatra beküldött mű nem nyeri el a bírálók tetszését. „Dramatizált eposz”-nak nevezik, amely csak részletszépségekkel rendelkezik, de egészében elvetendő. Zavarta a kortárs szakértőket, hogy bár Madách megtartotta a szokványos drámák ötös tagozódását, a részek vajmi kevésbé nevezhetők felvonásoknak, a valóságban egyenlőtlen hosszúságú és tagozódású képek; az utolsó, Keresztúry Dezső átiratában (Magvető, 1966.) 36 sorból áll, tehát klasszikus értelemben csak rövid jelenetnek számít. A mű ideológiai rehabilitációját az ötvenes években Horváth Károly, esztétikai rehabilitációját pedig kb. tíz évvel később az „élő színpadra alkalmazó” Keresztúry Dezső végezte el, a brechti epikus dráma előfutárának tekintve Madách Mózesét: „Az író — olvassuk az említett kiadás utószavában (151-152. l.) — kis, feszült drámákat fog össze — mint a Tragédiában is — egyetlen hatalmas ívvel.

Réti ezeket a kis drámákat ábrázolja — kivételes tömörítő erővel, néha már a szimbolizmushoz közeledve, de mindig elkerülve a sematizálás veszélyét. Már pedig ez utóbbi különösképp fenyeget egy olyan mű esetében, amelynek cselekménye és szereplői — függetlenül attól, hogyan vélekedünk a Biblia valóságértékét illetően — mitológiai jelkékké absztrahálódtak.

Réti Zoltán legnagyobb érdeme, hogy — a fő cselekménylvonal látszólagos kárára is — jelentős helyet biztosított sorozatában a személyes kapcsolatok megjelenítésének. Már az első kép is ilyen. Mózes „ellágyulva megöleli” anyját, Jókhebedet, így ébredve nemzeti identitástudatára. Lényegében ebbe a kategóriába tartozik a további három kép is: a kígyót kiáltozó, felborzolt hajú megcsúfolt Mária örült tánca. a távoli hazáért epekedő Mózes idilli ábrázolása, Mózes és Cippora szerelmi jelenetének nyílt s épp nyíltságánál fogva egészséges erotikája. A szerelem egy másik aspektusát mutatja be a 12. kép: Józsué melankolikus búcsúját Amrától, a moabita hercegnőtől: „Mcnj Amra, menj, / Ha gyöngé lennék is s könyörgenék, / Hogy csak maradj.” Mózes óvásának enged ezzel az áldozattal, amikor nem akar „ellenséget vezetni sátorába”. Ilyen lágy hangvétellű, poétikus jelenetek viszonylagos nagy száma mutatja, hogy Réti Zoltán nemcsak kiváló grafikus, de jó zenész is: jól ismeri a dinamika alapvető szabályait, jól tudja, hogy a forték és fortissimók csak a halkabb részletekhez viszonyítva érvényesülhetnek igazán. Ilyen dinamikus csúcst jelent a hatodik kép: a rém-angyal, Asszasziel megjelenése, aztán valóságos dinamikus ívet képez a kilencedik, tizedik és tizenegyedik akvarell: a bálványimádó nép

megátkozása, a Józsuének kiadott parancs a hűtlenek legyilkolására, majd a moabiták elleni harc, amelyet Mózes karját felemelve irányít („O Jehova! seregek Istene! / Harcolj velünk, — ne hagyj elveszni népedet!”). Ez a szerkesztésmód, hangsúlyozom, a zenében olyan gyakori íves konstrukcióra emlékeztet, amely számos népdalunkra jellemző, s csak egyetlen műzenei példát említve, Bartók—Balázs „Kékszakállú”-jában is világosan kimutatható. — Ezt a csúcspontot Réti a gyorsításra emlékeztető ritmikai sűrítéssel is erősíti. Az említett jeleneteket megelőző nyolcadik kép az aranyborjú imádását, a körülötte vonagló pogány táncot mutatja be. Nos, ez az egymást követő három jelenet a szövegben szorosan egymást követő részekhez kapcsolódik, amelyek a már idézett 1966-os kiadásban a 85., 86. és a 87. lapon olvashatók. (Érdemes lenne Réti sorozatában a domináló színek, tónusok egymásrakövetkezéséből kialakult ritmust is megvizsgálni, de ehhez elengedhetetlen lenne a vizuális szemléltetés.)

Most, hogy ezeket a sorokat írom világosul meg bennem mindenféle zenei és képzőművészeti ismertetés abszurditása, ha a közvetlen szemléltetés nem lehetséges. Én Réti Zoltán készített diaprojektívákat vetítettem a falra, hogy felidézsem a balassagyarmati műteremben látott eredetiek felejthetetlen és semmivel sem pótolható élményét. Remélem, az olvasónak könnyebben elérhető ez az élmény, hisz Réti Zoltán sorozata nyilvánvalóan számos vándorkiállítászt élt meg vagy fog rövidesen megélni. Lesz tehát mihez kötnie ezt a természeténél fogva tökéletlen hebegést.

Nagyon sok mindenről lehetne, sőt kellene még beszélni. A csipkebokor izzó lobogásáról (5. kép). Az utolsó előtti akvarell felejthetetlen telitalálatáról: ahogy a nézővel szembeforduló Mózes szemében tükröződik — a Kánaán... Arról, hogyan jelentkezik a sorozatban a nógrádi táj: Madách és Réti tája, és hogyan felelnek a sorozat egyes képei Réti egyéb akvarelljeire, pl. Jókhebed első képbeli arca és fejkendője az oly nagy szeretettel ábrázolt palóc anyákra...

Összegezésként: Réti Zoltán művei mindenképpen megérdemelnék az egészen széles nyilvánosságot. Remélem, hogy ez az önmagában megálló sorozat rövidesen illusztráció formájában is terjedni fog, egy újabb Mózes-kiadás szerves részeként.

Nyéki Lajos

*Kerényi Ferenc megnyitóbeszéde.
Réti Zoltán gödöllői kiállításnyitója 1990. január 22.*

Hölgyeim és Uraim! Kedves Vendégeink!

A klasszikusokhoz — úgy érzem — minden nemzedéknek joga van. Ha nem így történik, nevük csak az iskolai tankönyvekben és a tudományban marad meg. Egyre kevesebb kapcsolódik a közleményekben a névhez, műveiket egyre kevesebben olvassák. Valljuk meg, hogy egy olyan kis népnek, mint a magyar, nagyon kevés klasszikusa van, akik nem a feledésnek ezt a sorsát járják végig műveikkel, akik a XX. század végén is olvasmányélmények alapján vannak jelen a nemzeti és a világirodalomban. A több mint harminc nyelven lefordított Madách Imre ma az első számú nemzeti klasszikusunk a világ számára. Mégsem mondhatjuk, hogy mindent tudunk Az ember tragédiájáról és költőjéről. És akkor még nem is beszéltünk a klasszikusok utóéletének arról a gondjáról, hogy műveiket tízévenként újra kellene olvasnunk. Ebben az esetben ugyanis az életkor minden évtizedében más, új, gazdagabb, személyhez szóló mondanivalókat fedezhetünk fel bennük.

Réti Zoltán azok közé a szerencsés emberek közé tartozik, akik Madáchot nemcsak minden évtizedben újraolvasták, de mint művész, rendelkezik egyszersmind azokkal az eszközökkel, hogy a mai szemmel olvasott és újraolvasott élményeket a látvány erejével

nekünk megjelenítse. Ennek a kiállításnak jelentőségét — első megközelítésben — ebben látom.

Tulajdonképpen istenkísértés, amit Réti Zoltán művel. Hiszen Az ember tragédiájának vannak koronként klasszikus illusztrációi. Zichy Mihály sorozata annak idején egész Európát bejárta, a színpadi tervezők is innen merítettek ötleteket. Hogy egy modern példát is mondjunk: 1964-re, Madách halálának centenáriuma készült el Kass János sorozata — és a sort hosszan folytathatnánk azokkal, akik a maguk korának ízlése szerint illusztrálták Madáchot. Réti Zoltán azonban nem ezt tette, s ezért neveztem az imént istenkísértésnek vállalkozását. Nem kevesebbre törekedett ugyanis, mint hogy az akvarell műfajában fogalmazza újra a Tragédiát. Az akvarellt ma sokan lenézik. — Ó, hiszen az iskolában is avval festettünk! Bezzeg, az olaj, az igen, az más, az maradandó — mondják. Réti Zoltán azonban jól tudja saját tapasztalatából, hogy az akvarell él és virágzik a világban. Londontól Tokióig — hogy csak festőnk külföldi tárlatainak és sikereinek színhelyeit említsem. Rá is áll a mondás, hogy senki sem próféta a saját hazájában: s valóban, Réti Zoltán e műfajban nagyobb diadalokat mondhat magáénak külföldön, mint itthon.

Meg kell mondani, hogy nem ő az első magyar művész, aki akvarellistaként foglalkozik a Tragédiával. Diósy Antal azonban illusztrált csupán, és nem is törekedett ilyen teljességre. Mégis, mi az, ami Réti Zoltán sorozatát minden eddigitől megkülönbözteti? Mindenekelőtt ezek a lapok nem illusztrációk. És festőjük visszahozta Madáchot világhódító útjáról arra a földre, a magyar földnek arra a nógrádi darabkájára, ahol született és ahonnan elindult a Mű és költője. Ez a táj kíséri végig az első emberpár útját, amelyet — úgy véljük — minden nemzedéknek végig kell járnia. A paradicsomból kiűzöttek úgy építenek maguknak házat és úgy kerítik körül földjüket, ahogyan azt Nógrádban tette a földművelő évszázadokon át. A sorozat másik végpontján a kihűlő föld az Ipoly völgyének téli képe, és az űrben megjelenő Ádám a palóc mesék igazságával tér meg földjére. És milyen szerencsés ötlet, hogy itt láthatjuk a sorozat elején a csesztvei kúriát, amely mintegy hitelesíti a tájélményt.

Madách Ádámya tehát összetéveszthetetlenül magyar ősapa, nekibuzdulásaival, szalmaláng-lelkeseiséivel, olykori megnagyító hajlamával, kiábrándulásaival. Ezek mind a magyarság sajátosságai. És itt van a kételkedő, mindenén gúnyolódó Lucifer. Íme, ezek a figurák már nem is a klasszikus irodalom alakjai, hanem a mi kortársaink; mi több: földijeink. Réti Zoltán erre figyelmeztet bennünket, s ez kiállításának második jelentéssrétege.

Égészen más, de még ennél is nehezebb feladat volt a festőművész számára a Mózes újraalkotása. Abban a szerencsében lehetett részem annak idején, hogy az alkotómunkának még kezdeti fázisában beszélgethettünk erről Balassagyarmaton, Réti Zoltán műtermében. S akkor elmondta nekem, hogy előtte két Mózes fekszik, Madách eredeti szövege és Keresztúry Dezső átdolgozása, s mind a kettőből dolgozik. Azóta évek teltek el, megünnepeltük előbb (1983-ban) Az ember tragédiájának, majd 1988-ban a Mózesnek színpadi centenáriumát. Az utóbbin már ott láthattuk a Nemzeti Színház előcsarnokában Réti Zoltán festményeit. Keresztúry Dezső Mózes 1966-ban került színre, amikor Magyarországon mindenki azt hitte, hogy a következő nemzedék beléphet a Kánaánba. Akkor az volt az erősebb mondandója, és nem az, amit Madách sugallt: vérrel, tűzzel-vassal meg kell tisztítani a nemzetet ahhoz, hogy méltó legyen az ígért földjére. Bizony, Keresztúry átdolgozása nemcsak nyelvén simította át Madáchot... Azóta megváltozott körülöttünk és bennünk a világ. A Mózes négyszáz elöadást ért el annak idején, mint a konszolidáció reprezentatív drámája. 1986. évi felújítása voltaképp megbukott, alig érte meg az 1988-as ünnepeket, mire már senki sem hitte, hogy holnap vagy holnapután beléphetünk a Kánaánba.

Olyan szépen szoktuk mondogatni, hogy a művész a mi lelkiismeretünk, aki távolba lát, előrehatóan gondolkodik, mint a társadalom átlagembere. Íme, egy konkrét példa: Réti Zoltán évekel előbb küzdött meg az autentikus Madáchhoz visszatérés problémájával, mint ahogyan azt 1986-tól a színházi közönség észlelte, és végül 1990-ben az

irodalomtörténet is leírja. Valóban ritka a pillanat, amikor ilyen mélyen pillanthatunk egy műhely emberi-művészi gondolataiba, az ihletet indító szöveg helyes megválasztásától az eszközök kipróbálásán át a mai szerencsés pillanatig, a kész műalkotás megsejtelhetőségéig.

Január 22-e van, a magyar kultúra napja. Hölgyeim és uraim, tisztában kell lennünk azzal, hogy a magyar gazdasági „csoda” a világot aligha fogja érdekelni, s a politika gyors változásai is csak átmenetileg. A magyar kultúra az egyetlen, amivel az oly sokat emlegetett Európa-házba beléphetünk.

Köszönetet mondok Réti Zoltánnak, hogy — Madách kezét fogva — az ő szeme és az ő ecsetje révén most ebben az Európa-házban érezhetjük magunkat. Kívánok a tárlat közönségének elmélyült, nyugodt műélvezetet, ami manapság (azt hiszem) a legritkább lehetőségek egyike az életünkben; a művésznek pedig kívánok jó egészséget és sok sikert.

Kerényi Ferenc

Kelényi István

„MADÁCH FÁI”

Réti Zoltán képe alá
(60. születésnapjára)

Nézve csillagokba — égi Mesterére
Ott állt a tanítvány — fái közt —, a költő
Vissza ezredekre annyi emberöltő
Ültette a Kerted — Uram, de mivégre?!

Dicsőség — „Fényhozó”: „Jóság-Eszme-Erő!”
(Lelke bokrai közt míg kósza „Lidércke”
táncolt; — hozsánna hullámozott fülébe...)
Miért, hogy fényeid mindig fedi felhő!?

Tudás fája volt már szinte többi közt
Semmi jel se volt még „szivárvány” az égen
Arról álmodott, ki — innen kiköltözött

Arra gondolt mindig: miként is volt „régén”
Látta magát mint rab, miként üldözött
Csak a hajnal jött el — palócföldi „Éden”

1983. május 7. Érd.

Turmezei Erzsébet

EMBERRÉ LETTÉL, HOGY EMBERRÉ LEGYEK!

A Magyarországi Evangélikus Egyház sajtóosztálya Budapest, 1979

„MAGÁNY”

Réti Zoltán festményének visszhangja

Messze a kis falu minden háza.
Ősz öregember nyitja meg árván
a rozszant léckerítés ajtaját.
Senki se várja.
Nincs, kinek elmondja bűját-baját. Nincs, aki asztalt terítsen,
elébesiessen, segítsen.
Kunyhó, kert, gazda... árva mindahány.
„Magány”

Rozszant ház mellett rozszant, faluszéli
feszület. A pléh-Krisztus karja tárva.
S rozsdamart arcán mennyi fájdalom!
Mert Ő is árva.
Vérzik a szíve, ha nincsen,
ki hozzá segítségért feltekintsen,
terhét keresztje tövében lerakja.
Csupa gyötrelem rozsdás, tört alakja.
Hiszen a rohanó világban
ha Őhöz találna,
hány szív lelhetne békességre, hány!
„Magány”

De ahol a Megfeszített
s az árva ember egymásratalálnak,
örökre vége
minden magálynak!

Tóth Sándor

Akvarell

Réti Zoltánnak

leng a fény
a tájat tartja gömbje
ekék forgolódnak
termő végtelenbe

vastóként meglódul
egy kápolna harangja
rejtelmek magva hull
földbe és utakra

pont vonal megdagad
mint a tenger hullám
széles árok árad
erdő aljig nyúlván

völgyben cseréptetők
szürkülő ház-szemek
távol-domb öléből
tüzek nyerítenek

tavi-kék zománcsal
irtást futva be

megenyhít e tájék
szülőföld-ős-szele

/Vigilia 1980/6. sz.

*Ilyen magával ragadó élményt részemre kiállítás még nem váltott ki, mint Réti Zoltáné.
Nem tudom eldönteni, mit lehetne kiemelni jobban belőle.*

Képeinek költőiségét?

Hangulati varázsát?

A benne megnyilvánuló humanizmust, életszeretetet, a természet szépségeinek felmutatását?

Képeinek zeneileg is kifejezhető harmóniáját?

Az itteni táj-emberekkel való kötődés mellett a naturalizmustól való felszabadultságát?

Az expresszionista szubjektivitással való nyílt megformálását az élményeknek?

S mindezt a technikai virtuozitás és eszköztár olyan tökéletes alkalmazásával, könnyedségével és eleganciájával, amely magában véve különösen pompázatos, különösen az akvarelleknél.

Képei, témái végiggondoltak, s az érzelem, amelyet átadnak, kifejeznek, valami nagy, szelíd szeretet az élet minden ajándéka iránt a virulástól az enyészetig.

Köszönet és hála.

Samu dr
83.XII.25.

Réti Zoltánnak — Kiállításán

*Ifjúságom tájait
bűbárod a vásznanon —
ha valami fájna, itt
enyhülne a fájdalom*

Polgár István
1984. okt. 7.
ABONY

Anyaság

tus, papír

39x28 cm

1980.

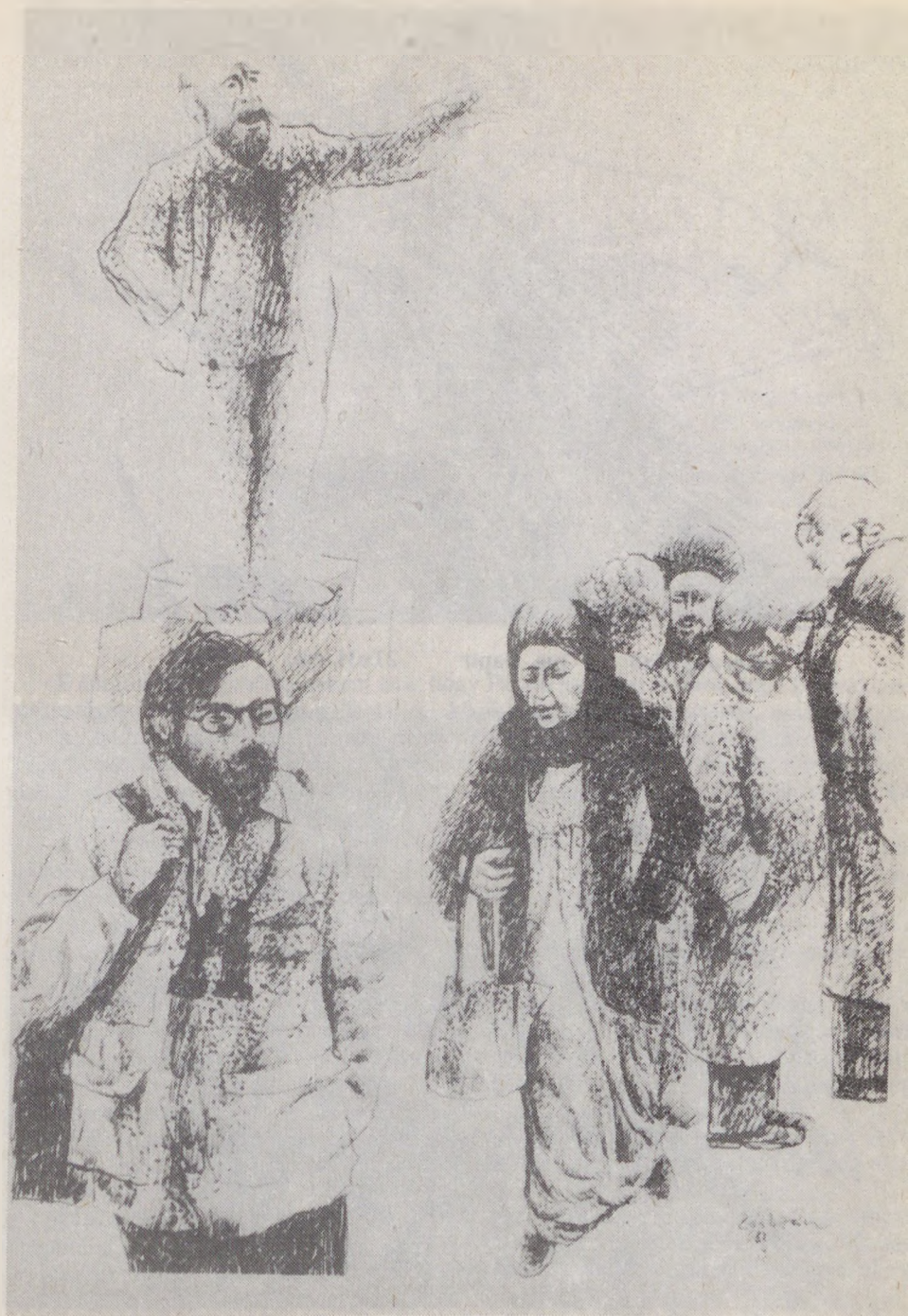
Zeneiskolások

tus, papír

1981.

Trió tus, papír 41x29 cm 1985.

Londonban (a Hyde-parkban) tus, papír 39x28 cm 1982.

Gordonkázó tus, papír 21x31 cm 1978.

Furulya-fuvola duó tus, papír 26x34 cm 1985.

Hausel Sándor

PÁSZTÓ LAKÓINAK NÉVTÁRA

AZ 1688—1720 KÖZÖTTI IDŐSZAKBÓL

*Keverő sors, kevert szép magyarság,
beolvasztja mosolyod aranyját,
beolvasztja hangod nemes fémjét,
homlokod és szemed szelíd fényét,
elkeveri s még ezredek múlva
lányainak ékszer gyanánt nyújtja.
Forr a jövő, tán kiforrja végre,
mit isten belé gondolt e népbe.
(Illyés Gyula: Hódítók)*

E dolgozatban kísérletet tettem arra, hogy Pásztó mezőváros török utáni korszakának lakosságát a címben jelzett időhatárok között, amennyire lehetséges, összeállítsam.

Az eddig megjelent Pásztó történetek¹ adatainak felhasználása mellett új forrás, a római katolikus anyakönyvek² /születési, házassági, halotti/ bevonásával törekedtem a lakosok névsorának egybeszedésére, ami a könyvészeti anyagon túl több mint 1200 anyakönyvi bejegyzésre épül.

Az alkalmat e névtár készítéséhez a török uralom visszaszorításának tricentenáriusos évfordulója adta. A török hódoltság /főképp a XVII. századi/ a hadszíntérre vált ország lakosságának pusztulását, szétszóródását okozta, a gazdasági visszavetésen túl.

Jóllehet a névtár elkészítésénél teljességre igényt nem lehet tartani, mégis e lakosságnévsor alapját képezheti az ilyen jellegű, előre- és hátratekintő vizsgálatoknak, illetve Pásztó esetleges XVIII. századi névtárának.

A törökellenes felszabadító háború, majd a Rákóczi-szabadságharc után a belsővándorlás és a bevándorlás, valamint a telepítések az elpusztult lakosság pótlására döntően megváltoztatták az ország nemzetiségi összetételét, máig ható következményeket okozva. Ez alól Pásztó sem vonhatta ki magát, mondhatni, mint csepp a tengerben, tükrözi az országban végbement folyamatokat.

Eger felszabadítása után /1687. december 17./, méltán mondhatjuk, új korszak vette kezdetét, de az igazán nyugodt, békés évek csak a Rákóczi-szabadságharc bukása után köszöntöttek az országra és Pásztóra.

A romokon újrainduló életet azon pásztóiak nevének felsorolásával szeretném bemutatni, akik visszaköltöztek egykori lakóhelyükre, valamint, akik az ország más vidékéről jöttek a jobb élet reményében, illetve, akik más országból indultak el és választották új hazájuknak Magyarországot, Pásztót.

A harcok elcsitulásával az élet újra megindult Pásztón. 1690-ből van adat a mezőváros

hatóságának működéséről.³ A lakosok vissza, illetve betelepődése megkezdődött. Azt, hogy korábbi lakosok jöttek vissza az anyakönyvi bejegyzésben található „Pasthiense” /pásztói/ bizonyítja. Más településekről származó személy nevek mellett megjegyezték, hogy honnan való.

Kik azok tehát, akik 1688 és 1720 között Pásztó lakosai voltak? Lakosságnévsorokat a különféle összeírások tartalmaznak, de ezek hiányos volta egy-egy település teljes lakosságát illetően jól ismert a történetírásban.⁴ A valamilyen céllal készült conscriptio a lakosságnak csak egyes csoportját /főleg adózó/ tartalmazza.

Bár a másik jelentős forrás, az anyakönyvek felhasználása is korlátozott /vezetésük e korai időszakában — 1740-ig — statisztikai célokra adataik nem alkalmasak/, de névtár készítéséhez alapvető kiegészítést jelentenek.

Pásztón az anyakönyvek 1693-tól maradtak fenn, hiányokkal.

Vajon volt-e korábban anyakönyvezés itt? Nem tudható.

Az 1693-as kezdet két tényezővel függhet össze. Egyrészt a ciszter apátság feléléisével⁵, másrészt az anyakönyvvezetést szabályozó Rituale Romanum 1692. kiadásával.⁶ E rendelet a XVII. században háromszor jelent meg: 1656, 1672 és 1692.

Pásztó anyakönyveinek⁷ /a település a XVIII. század végéig egyfelekezeti volt/ vezetése a Rákóczi-szabadságharc lezárulásáig igen egyenetlen. A születési anyakönyv számadatai egyes években /90-es évek/ közelíthetik a valóságot. Azonban 1700-ban nincs egy bejegyzés se, a szabadságharc alatt pedig rendszertelen, 1706—1710 között évekhez sem köthetők az adatai.

Úgy tűnik, hogy a harcok elültével és főképpen 1714-től kezdődően elfogadhatóak adatai, beleillenek a későbbi évek adatsorába.⁸ Az alábbi táblázat számszerűen mutatja az 1693—1720 közti bejegyzéseket. A szűken vett Pásztón kívül itt jegyezték fel az akkor még különálló falvak, Hasznos, Szöllős adatait is. Ezek ma Pásztóhoz tartoznak, 1984. január 1-én egyesültek vele.⁹ Ezért a számoknál nincsenek elkülönítve, de a névtárban mindig jelezve van pontosan az érintett személyek lakóhelye.

Év	Házasságsszám	Születésszám	Halálozások
1693	4	20	3
1694	-	33	-
1695	13	38	1
1696	2	35	-
1697	7	4	3
1698	13	29	1
1699	2	24	10
1700	5	-	7
1701	12	8	4
1702	6	25	7
1703	6	3	7
1704	6	7	3
1705	2	9	4
1706	2	1706 és 1710	-
1707	10	között összesen	3
1708	9	128 évszám nélküli	7
1709	12	bejegyzés	5
1710	10		2+108 ^{pestisben}
1711	20	58	7
1712	6	59	3
1713	7	33	8
1714	11	55	23
1715	7	42	59

1716	11	38	52
1717	19	47	49
1718	24	66	34
1719	4	39	38
1720	20	39	18

Felmerül a kérdés: vajon mekkora népességgel rendelkezhetett Pásztó a jelzett időszakban? Noha csak becsléssel adható válasz az egész lakosságra kiterjedő összeírás híján, mégis feltehető, hogy 500 fő körüli lehetett lélekszáma az alábbi megfontolások alapján. Az 1696-os és egy 1702-es apátsági összeírás szerint¹⁰ Pásztón 76 adózó jobbágy családfőt lehet megkülönböztetni /az 1715-ös országos összeírás 67 családfőt sorol fel/ de hogy ez nem teljes, jelzi az 1696-os összeírás egy sora, amely a „többi házatlan zsellér”-t említi. E „többletet”, úgy tűnik, az anyakönyv igazolja.

Az anyakönyvekben 1696-ig megjelenő, de az összeírásokban nem szereplő más családnév / házassági: 9, halotti: 2, születési: 29/, összesen 40, az ismert családok számát 116-ra egészíti ki.

Tehát a mintegy 120 család Pásztón 400—600 fős népességet feltételez.

Az 1696 és 1720 között kötött 257 házasság alapján feltételezhető, hogy 1720-ra a lakosok száma elérte az 1000-et. E rohamos gyarapodás az egyre növekvő beköltözés eredménye. Mindazonáltal az 1696-os becsült 500 fő, összevetve XVI. századi összeírásokkal, Pásztó lakosságának súlyos veszteségét mutatja.

Jóllehet népesség-összeírások híján a település XVIII. század előtti népesedéstörténetének megírása nem lehetséges, de a fennmaradt összeírások a környező településekkel való összevetésre, illetve bizonyos becslésekre módot adnak.

Feltételezhető, hogy Pásztó az Árpád-kortól népesebb volt, mint a szomszédos falvak, amennyiben hadfelvonulási és hadoszlási gyülekezőhely szerepet betöltött.¹¹ Kedvezhetett további fejlődésének, hogy volt királyi birtok¹², ahol bencés, majd /1190-ben/ ciszter monostor létesült.

Szabó István a falulélekszámot vizsgálva a következőket írta: „Manapság 300—400 lelket számláló falura már csak ritkán lehet az országban találni: szerfelett kicsiny falu ez a falvak zöméhez képest. Az általunk megtárgyalt korszakban, XI — XV. században szintén ritkán lehet ilyen faluval találkozni: szerfelett nagy falu volt ez a többiekhez képest.”¹³

A legkorábbi, demográfiailag felhasználható forrás az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékek, amelyeknek összegei /1333-ban 50 garas, 1334-ben 70 garas, 1335-ben 21 garas/ azt mutatják, hogy a patai főesperességben¹⁴ a legnépesebb települések közt volt.

A környező falvak közül 1334-ben például mintegy 8-szor annyit fizetett mint Tar, hatszor annyit mint Szentjakab.

Erdélyi települések füstszámát, valamint a tizedlajstrom adatait vetette egybe Győrffy György.¹⁵ A hasonló nagyságú tizedet fizető erdélyi települések megadott füstszáma 50—60 körül mozog.

/Az egy füst, illetve háznép 5 lélekkel számítva./

1399-ben említik vásárát¹⁶, ami körzetközponti szerepét sejteti. Nem lehet mellékes földrajzi helyzete, hogy tudniillik síkság és hegyvidék találkozásánál fekszik.

A praedum, majd villa minőségben említett, monostorral rendelkező Pásztó 1407-ben mezővárosi jogállást nyert, ami új lehetőségeket jelentett fejlődése szempontjából. Maga a terminus segítséget ugyan nem ad népessége pontosabb meghatározásához. Számos mezőváros adatait egybegyűjtve az tűnik ki, hogy a XV. századi „mezővárosok átlagnépessége tehát 500 fő körül hullámozott”.¹⁸ Vannak oppidumok 30 fős és vannak 1890 fős lélekszámmal.¹⁹

Mindenesetre a középkori Pásztóra Bél Mátyás, majd a későbbi történétírók úgy emlékeztek, hogy az a „megye egyik legnépesebb települése”²⁰ volt. /Pásztó 1950. január 1-től tartozik Nógrád megyéhez, korábban Heves megye része volt./

A fenti megállapítás szerint a 800—850 XV. századi mezőváros között Pásztó az átlagosnál magasabb lélekszámmal bírhatott.

A népes mezőváros életében a törést a török hódítás kezdete jelentette.²¹

Ugyanakkor a XVI. században van lehetőségünk arra, hogy pontosabb képet nyerjünk Pásztó lélekszámáról. Az 1548. évi gabona- és méhdézsmá,²² az 1549. évi gabona- és bordézsmá,²³ valamint az 1550. évi török összeírás²⁴ névanyaga egymást követő három évben készült, mintegy pillanatfelvétel, bepillantást engedve a mezőváros XVI. századi életébe.

Az 1549. évi bordézsmá alapján Bácskai Vera Pásztónak /és a szintén mezőváros tokaj-hegyaljai Tállyának/ 1000 fős népességet feltételezett.²⁵ A török összeírás ismeretében azonban megkockáztatható magasabb lélekszám becslése. Az említett conscriptio 394 házasságban lévő, továbbá 179 „legény” férfit írt össze, összesen 583 főt. Ehhez hozzászámítva a nős férfiak feleségeit, az eredmény: 977. Ha ehhez a számhoz a gyerekeket és öregeket is hozzávesszük, akkor talán nem túlzás a 2000-es lélekszám.

A szomszédos Gyöngyös kiugróan magas lélekszáma, 6500—7500 fő, országosan kivétel.²⁶

A táblázat azt mutatja, hogy Pásztó a török kor elején a népesebb települések közt lehetett, ha nem is érte el a 844 gyöngyösi háztartásfőt, illetve a már említett magas lélekszámot.

Helység neve	Háztartásfők
Buda	388
Buják	34
Cegléd	187
Dunaföldvár	127
Kecskemét	278
Nagykőrös	101
Nagymaros	92
Óbuda	59
Pest	127
Ráckevi	548
Tápiószecső	42
Vác	208
Visegrád	25
P á s z t ó	381

A török uralom elején készült összeírások tehát egy népes mezővárost tárnak elénk. De már a XVI. század folyamán megindul a népesség csökkenése, amit a dézsmajegyzékek²⁷ mutatnak:

1549	257	adózó családfő
1576	176	" "
1583	164	" "
1598—9	64	" "

E táblázatból szembetűnő, hogy a lassú sorvadás mellett a 15 éves háború pusztításai

voltak igen nagyok. Jelzik ezt a portaszámok változásai is.²⁸ Ha nem is ilyen mértékben, de kell hogy összefüggjön vele a lélekszám csökkenése a XVII. században.

A törökellenes felszabadító harcok tetőzték be e folyamatot, 1686-ban Pásztón már csupán 4 portát jegyeztek fel. Az Eger felszabadítása körüli hadjáratok idején rövid időre bekövetkezett a helység elnéptelenedése, ami nem az egész lakosság pusztulását jelentette, hanem az életben maradtak elmenekülését biztonságosabb helyre. A házassági anyakönyvek a frigyfe lépők nevének feljegyzése mellett, megörökítették azt is, hogy honnan származott egyik vagy másik házasulandó Pásztóra.

Ez alapján úgy tűnik, hogy az első lakók, a hányattatásokat átvészelve, Pásztó korábbi lakosai voltak. Erre utalnak az összeírások nevei, az anyakönyvi bejegyzésekben lévő „pásztói” megjelölés. Ezek egy részénél bizonyítható, hogy több nemzedéken át kitartott Pásztón. Ilyeneknek látszik a Kada, Zeke, Vallus, Borbély, Csihai, Endrész, Farkas, Fekete, Fülöp, Kis, Maksó, Muslai, Nagy, Pozsár, Szabó, Tóth, Varga, Vas, Veres és még néhány család.²⁹ Emellett elsősorban a környékről indult meg a bevándorlás. A katolikus anyakönyvek azt mutatják, hogy 1693-tól a Rákóczi-szabadságharcot követő pár évig a környék csak a szűkebb környezetet jelentette. Időrendi sorrendben az alábbi településekről származott egyik vagy másik házastárs: Rimóc, Hasznos, Szentjakab, Hollókő, Fancsal, /Zagyva/szántó, Szurdokpüdpöki, /Nagy/bátöny, Jobbágyi, Heréd, /Gyöngyös/oroszi, Bogács, /Mátra/szóllós, Tar, Bata, Széplak, Csány, Sztregova. Meg kell jegyezni, hogy a szabadságharc alatt előfordult 4 szegedi és egy váci származású házastárs is, de ez a rendkívüli eseményeknek tudható be. A környékről történő betelepülés és beházasodás 1716-tól mind az érintett területet, mind a beköltözők számát illetően nagymértékben kibővült.³⁰

A házassági anyakönyv alapján megfigyeléseket végezhetünk továbbá a házasságkötések napját³¹ illetően. 1693—1720 között a hét napjai közül az alábbiak szerint választottak napot:

Nap	Házasságkötések száma
hétfő	12
kedd	17
szerda	6
csütörtök	14
péntek	3
szombat	23
vasárnap	160
összesen	235

A nem értékelhető házasságok száma 12.

A vasárnap uralkodó szerepe vitathatatlan, a házasságkötések 68 %-a e napon volt. A szombat /10 %/, a kedd /7 %/, a hétfő /5 %/ közel egyforma arányban volt igénybe véve. Szinte alig volt szerepe a szerdának /2,5 %/, a pénteki esküvő pedig /1 %/ kivételesnek számít, mert ezen a napon általában nem tartottak lakodalmat.

Hasonló eredményt mutat Kunszentmárton XVIII. századi házasságkötéseinek vizsgálata.³²

A hónapok számbavétele azt mutatja, hogy a lakodalmak több mint fele január—február hónapban zajlott le. A havonkénti megoszlást az alábbi táblázat tartalmazza:

Hónap	Esküvők száma	
Január	90	/38 %/
Február	66	/28 %/
Március	2	/0,8 %/
Április	8	/3,4 %/
Május	15	/6,3 %/
Június	10	/4,2 %/
Július	8	/3,4 %/
Augusztus	3	/1,3 %/
Szeptember	5	/2,1 %/
Október	1	/0,4 %/
November	29	/12,1 %/
December	- - -	- - - %
Összesen	237	/100 %/

A házasulandók, illetve a tanúk neve mellett foglalkozását csak ritka esetben, kivételként jelölték, azonban kiváltságos társadalmi állását, nemességét feltüntették. Pásztó a törökellenes harcok után mindent megtett mezővárosi jogállásának visszaszerzésére, illetve megvédésére, a földesúri felügyelet elhárítására, de mindinkább alulmaradt e küzdelemben. Földesurainak /Bossányi, Vay, Fay, Melczer, Oláh/ ezen időszakban az anyakönyvben nincs nyomuk, talán megfelelő lakás híján nem tartózkodtak Pásztón, gazdaságukat ügyintézők révén igazgathatták. Volt azonban egy armalista nemesi réteg, amelynek jelenléte a településen kitűnik az anyakönyvből. Ők nem mint földbirtokosok, persze kisebb-nagyobb birtokaik lehettek, hanem mint iskolamester, iskolamester-helyettes, gazdasági intéző, városi jegyző, orgonista éltek Pásztón.

1693—1720 között 21 nemes család /27 személy/ szerepel a bejegyzésekben: Bíró, Csányi, Csór, Demko, Dül, Ferenczfi, Gergelyfi, Hendlovai, Horváth, Horváthi, Iffjú, Kovach, Makai, Rákóczi, Nagy, Szentkirályi, Szalay, Szeghy, Tóth, Urbán, Zolnay.³³

A fenti családokból Csór Ferenc, Roth János servitora, Demko Mihály Pásztó jegyzője, Ferenczfi Pál 1711-ben orgonista, 1715-ben és 1718-ban iskolamester, Ferenczfi László iskolamester 1718-ban, Gergelyfi Balázs megyei esküdt, Pásztó jegyzője, Gergelyfi Ferenc iskolamester-helyettes, Hendlovai János jegyző, Horváthi Gergely Heves vármegye alispánja, Urbán Pál katona volt. A születésszámok, illetve születési bejegyzések lehetőséget adnak továbbá arra, hogy a családnév és keresztnév egybegyűjtésével, megfigyeléseket tegyünk a névadási szokásokra.

A Névár időszakának összes születési bejegyzéséből /829/ a felhasználható adat keresztnévadás³⁴ szempontjából 812 név. Ebből 424 fiú, 388 lány, valamivel tehát több fiú született.

Az ikerszületések száma: 13.

A leánynevek között az Erzsébet /86/, az Anna /79/, a Katalin /65/ trió messze megelőzi a többi. Őket az alábbiak szerint követik: Ilona /37 eset/, Judit /30/, Borbála /26/, Magda, Ágnes /10/, Rozália, Zsuzsanna /7/, Éva /5/, Dorottya, Mária /4/, Krisztina /3/, Apollónia, Zsófia, Margarita, Marina /2/, Teréz, Márta, Mária Magdolna, Klára, Veronika, Priscilla /1/. Látható, hogy az összes névadásból 230 esettel, vagyis mintegy 60 %-kal az Erzsébet, Anna, Katalin hármas veszi ki részét, míg a fennmaradó 40 %-ra 22 név jut.

A fiúk esetében a János /71/, István /53/, Mihály /46/, hármast követi a többi: Pál /33/, Márton /32/, András, József /27/, György /25/, Ferenc /24/, Gergely, Mátyás /15/, Antal, Tamás /6/, Jakab, Adalbert /4/, Balázs, Gáspár, Imre /3/, Orbán, Gábor, Farkas, Demeter, Péter, László, Ignác, Lőrinc, Sándor /2/, Albert, Dániel, Áron, Ádám, Bertalan, Máté, Miklós, Bálint /1/.

Érdekes, hogy a fiútríász csupán 40 %-át teszi ki az összes névnek, a maradék 60 %-on 33 keresztnév osztozik. A fiúknál nagyobb a szóródás, náluk egy névre 12 keresztelés esik, a lányoknál ez a szám 15. Alkalom nyílik XVI. századi keresztnévadási szokásokkal egybevetni a fentebbi neveket. A török összeírás³⁵ 46-féle férfi nevet sorol fel, figyelembe véve az összeírt 583 személyt, egy névre 12 keresztelés esik, tehát az arány megegyezik a másfél évszázaddal későbbivel. Összevetve a távoli Kismarja³⁶ neveivel, ott Varga Gyula 250 év alatt 18-féle férfikeresztnévet gyűjtött össze. Pászto férfinevei egyrészt martirológiai /Balázs, Bálint, Ferenc, György, László, Lőrinc, Miklós, Antal, Gáspár, Gergely, Márton, Domonkos, Ignác, Albert, Imre/, másrészt ószövetségi /Gábor, Mihály, Ádám, Áron, Dániel, József/, harmadrészt újszövetségi eredetűek /András, Bertalan, István, Jakab, János, Máté, Mátyás, Pál, Demeter, Tamás, Sándor, Orbán/.

Úgynevezett eredeti név csupán a Farkas fordul elő.

A női nevek szintén egyrészt martirológiai /Ilona, Margit, Borbála, Zsófia, Katalin, Krisztina, Ágnes, Apollónia, Dorottya, Klára, Veronika, Terézia/, másrészt ószövetségi /Zsuzsanna, Judit, Éva/, harmadrészt újszövetségi eredetűek /Erzsébet, Anna, Magdolna, Mária, Márta, Priscilla, Rozália/. Eredeti név nem fordult elő. E korszakban Pászto családnevei³⁷ talán még inkább igényt tarthatnak figyelemre. A magyar, a szláv és a német nevek arra utalnak, hogy Pászto igen erős migráció útjába esett s vált céljává. A magyar nevek többsége a helységnévből, illetve földrajzi /megye, hegység, folyó/ névből képzett vezetéknev. Nem érdektelen felsorolásuk: két csoport különböztethető meg. Az -i képzős nevek és a pusztai földrajzi név. A családok kiterjedtségére lásd a Névátart. Családnevek földrajzi névből³⁸ -i képzővel: Almási, Árvai, Bagi, Bajnóci, Bakonyi, Bakosi, Bánóci, Baróti, Baratonny, Bárkányi, Bátoronyi, Berczelly, Berényi, Besztercei, Bódi, Bogácsi, Bosznai, Bujáki, Bükki, Csáki, Csalári, Csányi, Csécsei, Csihai, Czigládi, Devecseri, Ecsegi, Erki, Fiklócsi, Fonczy, Garai, Gácsi, Gedei, Géczi, Ginczi /Gönc/, Guttai, Gyáni, Győri, Gyütvai, Halápi, Halasi, Hangonyi, Haraszti, Hasznosi, Henlovai, Hídvégi, Horti, Iványi, Jászberényi, Jenei, Kállai, Kalocsai, Kátai, Kazai, Kazári, Kecskeméti, Kisvárdai, Kókai, Komáromi, Kosdi, Kölesi, Kubányi, Kuti, Kürti, Létai, Liptai, Lóci, Losonci, Ludányi, Makai, Magyi, Marosi, Martonosi, Mezei, Mihályi, Rákóczi, Rédei, Micsinai, Muslai, Nikispurki, Nyéki, Nyitrai, Oroszi, Palotási, Patai, Pászti, Pilinyi, Rimóci, Rosemberki, Sebesi, Selmeci, Sidi, Sirokai, Somoskőy, Surányi, Szadai, Szalai, Szalkai, Szegedi, Szeghi, Szelecki, Szelisti, Szentkereszt, Szentkirályi, Szepesi, Szilágyi, Szöllősi, Szuhai, Szűgyi, Tari, Tatai, Terenyeyi, Temesi, Toldi, Túri, Túróci, Udvarhelyi, Ungvári, Valkai, Zolnay, Zólyomi, Zombori, Zsadányi, Zsákai, Zsarnóci.

Nem -i képzős, hanem pusztai helységnév: Ágó, Batta, Bébi, Buda, Barta, Pusztai, Telek, Tokaj, Tolmács.

E nevek helységmegjelölő szerepe ekkor még jelentős lehetett, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a feleséget sokszor egyszerűen csak a keresztnévén rögzítették. A jobbágyvándorlás méreteit ismerve, biztos feltételezhető, hogy a vezetéknevek jó része a származási helyre utal.

A családnevek másik érdekes csoportja a foglalkozásnevek. Velük kapcsolatban ugyanaz lehet a helyzet, mint a földrajzi névből képzetteknel. Viselőik jó része 1693—1720 közötti névanyagban a foglalkozástól kölcsönözhetette vagy kaphatta nevét, főleg a külföldről betelepült, idegen hangzású nevek cserélődhetnek fel a foglalkozásnévvel.

Természetesen a név és a foglalkozás már a XVI. században sem fedte egymást, így a XVII. század végén, a XVIII. század elején korlátozott mértékben érvényesülhetett, illetve éledhetett újjá.

A következő foglalkozásnevek³⁹ fordultak elő Pásztón: Asztalos, Bakó, Bakos /lehet jelző is/, Bacsó, Bíró, Bognár, Borbély, Borjúpásztor, Csapó, Csizmadia, Csordás, Deák, Dobos, Dudás, Gajdos, Hajdú, Harangozó, Hegedűs, Huszár, Juhász, Kántor, Kecskés /lehet jelző is/, Kerékgyártó, Kertész, Kocsis, Kondás, Kovács, Kőműves, Lakatos, Mészáros, Molnár, Murarius, Pap, Pintér, Sípós, Serfőző, Szabó, Szakács, Szekeres, Szűcs, Szűrszabó, Takács, Vajda, Varga.

Leggyakoribbak: Kovács, Molnár, Varga, Juhász, Szűcs, Borbély, Csizmadia.

A családnevek harmadik nagy csoportja az állatok, növények elnevezéséből, tulajdonságokból képzett vezetéknevek. Állatok neveiből⁴⁰ a következők fordulnak elő: Becze, Bagoly, Bagó, Csizik, Csirke, Csuka, Farkas /lehet személynév is/, Gida, Kárász, Kakuk, Kérész, Kos, Pozsár, Varjú. Talán idesorolható az Angyal és a Sárkány név is.

Növénynevek az alábbiak: Berkes, Búzás, Csépe, Csima, Csohány, Gomba, Répás, Szilva.

A különböző testi illetve jellembeli sajátosságok, állapotok ugyancsak alapot szolgáltatnak névadáshoz: Balog, Bátor, Bodó, Borda, Bújdósó, Csonka, Fekete, Fodor, Fődes, Fösvény, Fős, Fürtös, Gajda, Gombos, Iffjó, Ives, Jövevény, Képes, Keskeny, Király, Kis, Kistót, Kónya, Marhás, Módos, Nagy, Nagytót, Régi, Sánta, Siket, Szabados /lehet jobbágysági állapot/, Szőke, Valus, Vas, Veres, Zódes.

Egyéb nevek: Cserepes, Csomor, Duda, Figura, Füst, Kasza, Szita, Zay, Zeke.

Végezetül a családnevek viszonylag gazdag csoportja a személynévekből lett családnevek: Ambrus, Andrásfi, Benedek, Benedicti, Berecz, Benke?, Bernard, Berta, Dávid, Dienes, Egyed, Gyenes, Domonkos, Farkas, Ferenczfi, Fülöp, Gál, Galla, Gas, Gáspár, Gergelyfi, György, Illés, Jakab, Jákó, Jancsik, Jónás, Józsa, Kelemen, Lesta, Lénárt, Markó, Márta, Márton, Mátyus, Orbán, Osváth, Panna, Pál, Sebők, Tóbiás, Palya, Vencel.

Népnevek közül az alábbiak találhatók meg Pásztón: Cigány, Horváth, Horváthi, Kun, Lengyel, Komik?, Maksó,⁴¹ Polyák, Rácz, Moravka, Németh, Oláh, Oroszki, Rusznak, Tot, Török.

Legszámasabb a Tót név, valamint a Horváth.

A nem magyar neveken kívül két nagy csoportot lehet megkülönböztetni. Egyikbe szláv, a másikba a német eredetű nevek sorolhatók. Szláv /szlovák, délszláv/ származásra utalhatnak: Bellny, Bencsik, Blisznyczki, Bodlik, Bogovics, Bozsik, Czigane, Demko, Dobrik, Domok, Fekics, Gemzsa, Goncsik, Gribovszki, Hrus, Hamarok, Hevér, Hornyák, Hothir, Hrvill, Jabloniczki, Janicsics, Janikóczi, Spanik, Szlávik, Sztraczkó, Fiklótzi, Wrho, Zajdán, Zakrocski.

Német eredetűek: Frank, Genderfinder, Gruss, Mond, Simonis, Plier, Strobl, Vinkler, Wimer, Schabr, Schidt.

Besorolási nehézségek az alábbi neveknél merültek fel: Barocsi, Bartus, Bartik, Bellag, Bozok, Csiripe, Csiripka, Csór, Jacsó, Jakus, Jontok, Kada, Kanatko, Kando, Kanyó, Koncsek, Lestár, Lopócsi, Lovrocsi, Malik, Matyasói, Mihácsi, Ordódi, Pádár, Piacsek, Pian, Rajcsi, Sőtér, Suhajda, Valus, Zerki, Zotis.

Érdekes jelenség a nem nagy számban előforduló, összesen 15 van, kettős vezetéknev. A kettősséget az „alias” szócskával fejezték ki: Pl. Kada alias Szabó, Hegedűs alias Molnár, Rosai alias Borbély. Funkciója ennek valószínűleg az volt, hogy segítse az eligazodást a több azonos nevű ember között. A Névta az azt sejteti, hogy az említett számnál kiterjedtebb jelenségről lehetett szó, vagyis hogy egy személy más-más vezetéknevet használt.

Ez utóbbi elsősorban a nőknél tűnik gyakorinak.

A halotti anyakönyv felhasználhatósága az adott időszakban teljességgel a Névtárra korlátozódik. A rendszertelen bejegyzések igen ritkán tartalmaznak halálokat, szinte csak kivételként.

Annyi mégis megtudható, hogy a fiatal nők gyakori halál oka a szülés, illetve annak következményeként fellépő betegségek. Gyermekek halál oka a himlő /variola/ és disenteria.

A felnőtteknél a következő halálokokat jegyezték be: gutaütés /apoplexia/, kínzás, természetes halál, vízkór /hydropisi/, sínylevés, favágás, kólika, podagra, morbo occulto és a pestis, amely egyébként minden korosztályt pusztított.

A bejegyzések arra engednek következtetni, hogy a magasabb kort /20—90 év/ megért embereket írták be az anyakönyvbe, míg a gyermekek nem mindig kerültek bele. Pedig szinte minden évben igen nagy gyermekhalálozás mutatkozik, főleg tavasszal.

/1714—1720 között 11 kvártélyos német katona halt meg Pásztón, akiket a szabadságharc után szállásoltak be./

Az életkor általában szerepel a bejegyzésekben, de nyilvánvalóan csak megközelítő pontosságot jelöl, mint ahogy maga az életkorjelző szám előtt álló „circiter” szó is mutatja. Annyi mindenesetre kiolvasható a halotti anyakönyvből, hogy 1710-ben súlyos járvány /pestis/ pusztított Pásztón.

A két név szerinti beírt halotton kívül még 108 ember halt meg ekkor, akiket személy szerint nem tüntettek fel.

J E G Y Z E T E K

1. Békefi Remig: A pásztói apátság története I—III. Bp. 1898—1902, Vas János: Pásztó története, Gyöngyös 1938. Pintér Nándor /szerk./: Pásztó története Pásztó 1970.
2. Az anyakönyvek mikrofilmmásolata /1693—1895/ a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeumban Fotótár 1028. szám
3. Békefi id. m. I. 520. p. valamint I. 537. p.
4. Kovacsics József /szerk./: A történeti statisztika forrásai Bp. 1957
5. Békefi id. m. első kötet
6. Fügedi Erik: Római katolikus anyakönyvek Magyarországon 1895-ig. In: Történeti Statisztikai Tanulmányok 4. Bp. 1980
7. Kubinyi Ferenc Múzeum Fotótár 1028. szám
8. Pásztó XVIII. századi havonkénti születésszámairól Hausel Sándor Születésszámok Pásztón a XVIII. században In: Múzeumi Mozaik St. 1989/2.
9. Nógrád megye Statisztikai évkönyve 1983. Salgótarján 1984. 262. p.
10. Békefi id. m. I. 589—591. p., illetve 147—148. p. Az 1715-ös összeírásra: A török után az 1715. évi országos összeírás adatai a mai Nógrád megye községeiről /Összeállította: Schneider Miklós/ Salgótarján 1973. 37. p.
11. Belitzky János: Nógrád megye 896—1848 Salgótarján 1972. 19. p.
12. Valter Ilona: Pásztó, a középkori mezőváros In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve /NMMÉ/ 1975. 53—63. p.
13. Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon a X—XV. században Bp. 1971. 189. p.
14. Szabó János Győző: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez In: Tanulmányok Gyöngyösről Gyöngyös 1984. 37. p.
15. Györffy György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez In: Mályusz Elemér emlékkönyv Bp. 1984. 141—157. p.
16. E. Kovács Péter: Gyöngyös város privilégiumlevele In: Tanulmányok Gyöngyösről 15. p.
17. Az oklevél szövege: Békefi I. 291—293. p.
18. Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században Bp. 1965. 28. p.
19. Bácskai id. m. 25—28. p.
20. Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után Eger 1955. 48. p., Bél Mátyás: Heves megye ismertetése 1730—1735. Eger 1968. 102. p., Békefi id. m. I. 165. p.

21. Genthon—Dercsényi: Nógrád megye műemlékei. A XVI. századi portaösszeírások csökkenő tendenciát mutatnak:

1549 48 porta

1552 25 "

1564 22 "

Ez jelzi a gazdasági gyengülést, bár nem áll feltétlenül arányban a népesség csökkenésével.

A XVII. században a már zilált mezőváros további szegényedést mutat:

1639 10 porta

1641 8 "

1686 4 "

Az 1639. és 1641. évi adatok Genthon—Dercsényi Id. m.

Az 1686. évi adat: Sugár István: Heves megye és Eger visszafoglalása a töröktől Eger 1987. 151. p.

22. Kovács Béla /szerk./: I. Dézsmajegyzékek 1. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1548 Eger 1981. 91—

92. p.

23. Kovács Béla /szerk./: I. Dézsmajegyzékek 2. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1549. Eger 1988. 88—

89. p. és 288—296. p.

24. Fekete Lajos: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása Jászberény 1968. 64—68. p.

25. Bácskai id. m. 29. p.

26. Szakály Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban In: Tanulmányok Gyöngyösről 150. p.

27. N. Kiss István: XVI. századi dézsmajegyzékek Bp. 1960. 296—297. p. 539—541. p. és 785. p.

28. Lásd 21. jelzettel

29. Hausel Sándor: Exogámia Pásztón a XVIII. században In: Múzeumi Mozaik Salgótarján 1988.

30. Fekete Lajos: id. m.

31. A nap meghatározása: Szentpéteri Imre: A kronológia kézikönyve Bp. 1985. reprint

32. Kakuk Mátyás: A házasságkötések időpontja Kunszentmártonban a XVIII—XIX. században In: Lakodalom Debrecen 1983

33. Orosz Ernő: Heves vármegye nemes családjai Eger 1906

Simon János: Nemesi iratok és címeres pecsétek Nógrád vármegye levéltárában Balassagyarmat 1911.

34. Összefoglaló e témában: Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig Bp. 1961. E témával foglalkozik tovább Bárczi Géza: A magyar személynevek XVI. századi történetéhez

35. Fekete Lajos: id. m.

36. Varga Gyula: Egy falu az országban Debrecen 1978. 69—70. p.

37. A családnevekre: Szabó István: A jobbágynevek kialakulása In: Jobbágyok, parasztok Bp. 1976.

Kálmán Béla: XVI. századi jobbágyneveinkhez In: Magyar nyelvjárások VII. Bp. 1961.

Bálint Sándor: Az 1552. évi tizedlajstrom szegedi vezetékei Bp. 1963.

38. A helységek azonosítása: A Magyar Szent Korona Országainak Helységnevtára 1907. Bp. 1907. és Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára Bp. 1978.

39. Az egyes szavak meghatározására: A magyar nyelvtörténet etimológiai szótára I—IV. Bp. 1967.

40. Az említett etimológiai szótár, továbbá az Új Magyar Tájszótár I—II. adott szócikkei

41. Belitzky János: Észrevételek és feltételezések a Palócföld kora középkori településföldrajzához In: NMMÉ 1978. 78—80. p.

P Á S Z T Ó N É V T Á R A

1688—1720

A névtár ábécérendben tartalmazza a Pásztón 1688—1720 közötti összeírásokban, anyakönyvekben és egyéb könyvészeti forrásokban előforduló családokat, személyeket. A családnév után következik a felnőtt családtag, őt követi a személyhez kötődő információ, ami tulajdonképpen bizonyíték az adott személy létezésére a jelzett időszakban.

Alkalmazott rövidítések:

F:	felesége, házastársi kapcsolatukra születés, tanúskodásra utal
H:	házasságkötésük időpontja és ténye anyakönyvből ismert
ld:	lásd
N:	nemes /nobilis/
N.:	ismeretlen
Pál =:	feleség, anya nincs jelölve
E:	esztendő
n:	napos
h:	hetes
O. E.:	Orosz Ernő: Heves vármegye nemes családjai
B. I.:	Békefi Remig: A pásztói apátság története
Sz:	születési anyakönyvi bejegyzés
1715:	benne van az 1715-ös országos összeírásban
j:	jobbágy
zs:	zsellér
e:	extraneus

Jelek:

=:	X és Y házasságából született
§:	született
§§:	ikerszülés
17.1.1.:	1717. január elseje. Az évszámoknál az évszázad kiírása elmarad, miután hiánya félreértést nem okozhat
+	meghalt
!:	1706—1710 között, pontosabban meg nem határozható évben született
-:	nincs adat
?:	az adat bizonytalan
/:	vagy

ALMÁSI	András F Szilva Anna = Kata § 17. 11. 21. János alias Török 1697. 2. 10. H Török Anna = Ferenc § 02. 3. 9.
AMBRUS	János F Bago Kata = Anna § 11. 7. 26.
ANDRÁSFÍ	Dóra ld Gruss János
ANGYAL	Anna ld Angyal János Dóra ld Tot Orbán Erzse ld Tot Mihály György F Bakos Judit = Erzse § 1693. 9. 2., Márton § 1695. 7. 27., Imre § 05. 10. 21. 96-ban zsellér Molnár alias Angyal néven 4 kapás. György F Kovács Ilona = Ágnes § 12. 10. 9. János Hasznoson volt molnár + 50E 14. 11. 23. F Angyal Anna = Gergely § 05. 3. 11., Erzse § 10. 11. 4. János F Csépe Anna / Ilona Hasznos = Anna § 17. 1. 27. + 17. 11. 1., N. halva § 18. 1. 4., Mátyás § 19. 2. 23. + 19. 2. 24. Ilona § 20. 2. 6. + 20. 2. 8. Lukács Hasznos 1715. 1. 13. H Horváth Ilona = Mária § 16. 1. 19., N. § 17. 7. 12., Borbála + 3h 16. 8. 2.
ÁGÓ	János F Gomba Kata = András § 17. 10. 8.
ÁRVAI	Anna ld Toth Jakab Anna ld Maksó Ferenc Anna ld Nagy Ferenc Dóra ld Tóth János György = Judit § 14. 9. 16. Kata ld Kazai Sándor Kata ld Magyi Gergely Kata ld Mezei György Zsófia ld Tot Márton
ASZTALOS	György + 45 E 15. 10. 30. F Ungvári Kata = Judit, Kata §§ 1. 8. 9., Mihály § 1. 11. 19., N lány + 13 E 15. 10. -, Ilona ld Molnár Pál Ilona ld Farkas Pál Kata ld Devecseri János
BAGI	András F Molnár Anna = Mihály § 1694. 9. 13., Anna § 1699. 1. 20., ? Erzse + 03 disenteria, ? Imre+ 13 E 17. 1. 23. Ilona ld Lengyel Gáspár Máté F Otrok Rosa = Judit § 13. 12. 7., Zsuzsa § 19. 11. 9., Borbála + 2 E 18. 3. 16. Orbán F N. Kata = Erzse § 14. 2. 12.
BAGÓ	András Hasznos 1718. 2. 20. H Pádár Anna Szuha = Tamás § 18. 12. 9. István F Tot Kata Hasznos = Mihály § 02. 9. 28., Ilona § 12. 5. 21. Judit ld Erki Péter Kata ld Ambrus János Mátyás 1693. 9. 26. H Kürti Kata Hasznos = Mátyás § 06. 1. 26., Mátyás § 11. 2. 16. István § 14. 8. 11. Orbán F Egyed Kata = Anna § 1. 6. 27., Márton § 11. 10. 15. Péter 1703. 2. 11. H Muslai Anna Bátor
BAGOLY	Kata ld Horti Miklós Mátyás tanú 1718-ban /B. i. 148./ 1715 e Mihály 1715 e
BAJNÓCZI	Borbála ld ? Muszri János György 1711. - - - H Cajda Judit = János § 14. - - - Mátyás 1718. 1. 18. H Tot Judit Pál F N. Erzse = Pál § 02. 1. 13. Rosalia ld Tot András Zsófia ld Kőműves László
BAKÓ	István F N. Kata = Anna § 1694. 9. 9. Hasznos
BAKONYI	Erzse ld Lengyel István
BAKOS	András 1720. 1. 21. H Nagy Ilona Anna ld Molnár János Anna ld Fekete Mihály Borbála ld Horváth György Erzsébet ld Lengyel István Gergely F Szabó Kata = Judit § 12. 2. 15. György az apátsági jobbágyság 1702. évi összeírásában gyermektelen, tart 2 igás lovat és egy fejős ihenet. György 1696-ban 4 köblős, 4 kapás jobbágyság, 1715-ben is szerepel. F. N. N. = Margarita § 02. 7. 13., F. Nagy Kata = Pál § 10. 12. 27.

	J a k a b +70 E 20. 6. 20. F Vajda Kata + 04. 2. 11. Szánt 3 gyöngyösi kőből, 8 kapás szőlő J á n o s 1702. 5. 27. levelet írt az egri püspöknek a Zolnaynak adott kölcsön ügyében. J u d i t ld Angyal György K a t a ld Csányi András Ludányi Benedek K a t a ld Nagy Benedek M á r t o n F Palotási Kata = Márton § 18. 2. 9. O r b á n = Gergely § 1693. 8. 4. /Az ő neve lehet elírva az 1715-ös összeírásban Baksi alakban/
BAKOSI	M á r t o n Palotás 1717. 1. 31. H Kiss Ilona
BALOGH	A n d r á s F N. Erzsé = András § 1697. 1. 5. A n n a ld Balogh Ferenc E r z s é ld Győri Jakab F e r e n c F Balog Anna = Mátyás § 05. 1. 27. I l o n a ld Varga János I l o n a ld Nagy András I l o n a ld Kis Ferenc K a t a ld Kanatkó István K a t a ld Farkas Márton O r s o l y a ld Csépe Jakab
BÁNÓCZI	G y ö r g y 1717. 2. 7. H Koncsik Ilona = Kata § 17. 11. 21.
BAROCSI	G y ö r g y = Kata + 3 n 17. 11. 25. P á l + 46 E 06. 3. 6. F N. Ilona + 02. 2. 17. disenteria
BARÓTI	E r z s é ld Csirke Ferenc
BARTA	A n d r á s 1695. 1. 25. H Borbély Ilona = Erzsé § 13. 12. 8. A n n a ld Horváth János
BARTONY	J á n o s 1716. 1. 12. H Medved Júlia. A férj famulus a rendnél
BARTUS	M á t y á s F Cserep Erzsé = Kata § 1696. 1. 23.
BARTYIK	I s t v á n 1695. 1. 16. H Rimóci Kata = Márton § 1695. 11. 2., Borbála § 12. 1. 23. Anyjukként Juhász Kata szerepel a 96-os összeírásban a házatlan zsellérek közt, van 4 kapás szőlője. Felesége, Juhász Kata + 36 E 15. 4. 8., 1717. 9. 12. H Berkes Józsefné. Szücs Anna.
BÁRKÁNYI	* A n n a ld Kistot Pál
BÁTONYI	I l o n a ld Berkes András
BÁTOR	M á r t o n advena = Anna § 16. 1. 19.
?BATTA	I s t v á n F Török Erzsé = István § 01. 10. 7., János § 04. 12. 4.
?BÉB	M á t y á s F Lengyel Erzsé = Antal § 11. 12. 19. Sörfőző volt /Sz. 11. 12. 9./
BECZE	A n n a ld Tót Márton D e m e t e r n é, Orsolya ld-Tot Mihály I m r e 1698. 1. 12. H Tot Erzsé
BELLAG	G y ö r g y F Horváthi Erzsé = Zsuzsa § 17. 9. 9.
?BELLNY	G y ö r g y 1715. 11. 26. H Horváth Kata
BENEDEK	T a m á s advena 1718. 8. 28. H Ecsek Dóra Szőlős
BENEDICTI	É l i á s Szirák 1718. 1. 9. H Tot Pálné Palya Ágnes, Hasznos = András § 18. 10. 24.
BENCSIK	A n n a Árva megyei + 30 E 15. 1. 8. I s t v á n F N. Kata = 36 E 18. 2. 20.
BENKE	A n n a ld Ginci József
BERCZELY	I l o n a ld Berkes Márton
BERECZ	J á n o s 1696. 1. 29. H Fonczy Ilona
BERÉNYI	A n n a Hasznos ld Palya János I l o n a ld Ferencfi László
BERKES	A n d r á s F Varga Ilona = Tamás § 11. 21. 21., Mihály § 13. 3. 30., Anna § 16. 8. 8. + 16. 8. 17. 1715. zs A n d r á s F Bányai Erzsé = Erzsé § 18. 8. 15. A n n a ld Tot István D o r a ld Kelemen János D o r a ld Bogácsi Mihály

	István 92-ben szénátor B. l. 537. János 1693. 11. 24. H Szűcs Anna = Márton § 95. 10. 11., János § 02. 2. 3., Mihály § 10. 8. 31., István § 14. 2. 4., NN + 2 E 14. 12. 21. 1715.j. János + 70 E 17. 2. 22. Katalin Bogácsi Mihály Márton 1695. 1. 25. H Berczely Ilona = Dóra § 1696. 2. 28. A 96-os összeírás szerint 3,5 köblös földdel, hét kapás szőlővel /1,5/ bfr. Benne van az 1715-ben j. Márton F Beszterczei Ilona = István § 13. 2. 22.
BERNÁRD	György Hasznos 1718. 2. 20. H Fülöp Ilona = József § 19. 2. 5.
BERTA	István FN Anna = József § 19. 3. 21.
BESZTERCZEI	Ilona ld Berkes Márton
BÍRÓ	Ferenc F Nagy Anna = Gergely § 96. 3. 6. Katalin Oláh János, Tot István
BLISZNYICZKI	Ferenc 1717. -. -. H Ceglédi Kata = Erzse § 17. 11. 5.
BÓDI	Judit ld Kelemen Mihály Magda ld Zsadányi György Márton F Veres Borbála = Ilona § 93. 11. 18., Mihály § 94. 9. 28. Benne van a 96-os összeírásban, zsellér 6 kapás szőlővel /1/. Mihály F ? Berkes, ? Bakos Ilona = Kata § 93. 12. 1., János § 96. 3. 1., István + 6 h 08. 11. 15., Magda § 11. 5. 8., Magda § 13. 12. 18. 1715. j. Mihály Szőlős 1711. 1. 12. H Tot Anna Pál + 01. 6. 17. gutatás F Kun Kata + 02. 4. 12. vízkóráság 3,5 köblös föld, 4 kapás szőlő /0,5/ 93-ban tanú Vay Ábrahám jobbágya, 55 esztendő B. l. 565.
BODLIK	Márton özvegye, Erzse ld Gyenes Simon
BODÓ	András F Kovács Kata = Ferenc § 1. 10. 4. András Szeged 1707. 2. 29. H Kovács Kata
BOCSÓ	Anna ld Meresi Bertalan
BOGÁCSI	alias Szabó István 1704. -. -. H Kovács Kata = Ferenc + két napos 08. 11. 25., Pál § 15. 1. 20. + 15. 1. 27., Ilona § 11. 2. 8., István § 13. 1. 6., József + 5 n 17. 1. 7., Erzse § Erzse 18. 9. 8. 1715. j. Mihály 1717. 2. 7. H Berkes Kata = Mihály § 19. 2. 25. + 19. 3. 2.
BOGNÁR	Mátyás = N + 2 E 09. 1. 2.
BOGOVICS	Ifj. István 1715. 9. 29. H Kovács Istvánné
BORBÉLY	András + 60 E 15. 1. 9. F Borbély Anna + 37 E 07. 9. 24. = Priscilla § 96. 1. 12. F 08-ban Kada Erzse Két köblös föld, 17 kapás szőlő /7/. Tanú 93-ban 42 éves B. l. 563, Horváth Gergely jobbágya. Anna ld Borbély András Anna ld Valus Mihály Erzse ld Kókai Márton György alias Rozai 1718. 7. 10. H Szabó Györgyné, Horváthi Erzse Bicse nemes mindkető Ilona ld Barta András János 1709. 6. 26. H Horváth Judit József F Wimer Erzse = János § 16. 8. 16. Németek mindketten, a név a foglalkozásra utal. Kata + 13. 7. 21. Lőrinc Fényszaru 1718. 2. 27. H ? Techus Kata Mihály 1698. 2. 2. H Illés Kata = András § 99. 10. 9.
BORDA	János F Kelemen Kata = Borbála § 05. 8. 26.
BORJÚPÁSZTOR	Tamás + 16. 1. 25.
BOSSIK	András Csécse 1720. 11. 24. H Nagy Margit Hasznos Ilona + 70 E 00. 3. 4. de. 10 óra „soror mea charissima” István F Juhász Kata = Ágnes § 1.12. 31. Péter 1698. 11. 23. H N Kata
BOSZNAI	Erzse ld Kovács József
?BOTVA	ld ?Batta
BOZOK	András özvegye Anna ld Csohány Jakab Anna ld Varga Gergely
BUJÁKI	Judit ld Tóth György
BUJDOSÓ	János 1704. -. -. H Muslai N
BUZÁS	Anna ld Kovács Benedek

BÜKKI	A n n a Id Horváth István
BÜD	A n n a Id Varga György E r z s e Id Zeke Gáspár G y ö r g y /Butt/ F Varga Erzse = Erzse § 95. 4. 30., József § 98. 3. 22. , + 16. 1. 5.
CSÁKI	M á r t o n F Micsinai Ilona = Márton § 11. 8. 13., Anna § 12. 7. 22. P á l Batta 1711. 6. 28. H Fodor Lászlóné, Ilona
CSALÁRI	K a t a Id Molnár András
CSÁNYI	A n d r á s N F Bakos Kata = Roza § 05. 1. 13., István § 12. 12. 23., Mihály § 20. 9. 19. A n n a Id Valus István A n n a Id Csór Gáspár Á g n e s Id Huszár István G e r g e l y F ? Horti Anna = Anna § 10. 12. 25. I l o n a Id Nagy János I l o n a Id Szögi István I l o n a Id Molnár János I s t v á n N F Gergelyfi Borbála = Albert § 94. 4. 6., Mihály § 95. 9. 27. 16-ban tanú B. II. 142., 09-ben pásztói lakos O. E. 46. 1. Ifj. I s t v á n 1700. 1. 31. H Kelemen Kata S á r a Id Serfőző János
CSAPÓ	J á n o s F N Kata = N § 06. 7. 30. , József + 5 E 19. 2. 23.
CSÉCSEI	F e r e n c F Kovács Kata = Anna § 1. 2. 3., Margaréta 12. 1. 6. I l o n a Id Endrész János K a t a + 60 E 19. 1. 31. K a t a Id Mészáros János
CSÉPE	A n d r á s 1715 e. A n n a Id Tot Márton A n n a Id Zagyi Márton A n n a Id Koncili János A n n a Id Angyal János B a l á z s Hasznos F Tot Anna = Anna § 96. 3. 24. Tanú 18-ban B. II. 148. 1715. e. B e n e d e k Hasznos F Kis Anna = Erzse § 14. 2. 12. 16-ban tanú B. II. 142. 1715 e. I l o n a Id Angyal János I l o n a Id Csépe Mátyás I s t v á n F 1810. 4. 30. H Pádár Erzse = Pál § 20. 1. 26. I s t v á n F Répás Kata Hasznos = János § 18. 6. 19. I s t v á n F Hasznosi Anna = György § 18. 4. 14. I s t v á n Hasznos F Sipos Zsuzsa = Gáspár § 19. 1. 7. J a k a b Hasznos Balog Orsolya = Magda § 94. 7. 7., Gergely § 02. 3. 12., Márton § 1. 10. 27. 16-ban tanú B. II. 142., 18-ban tanú B. II. 148. J a k a b Hasznos F Pádár Erzse = János § 11. 12. 23., Pál § 13. 1. 24., Demeter § 14. 8. 26., János § 17. 6. 7. J á n o s Hasznos 1702. 2. 16. H Hasznos Tot Ilona = A n n a § 12. 3. 2., György § 14. 5. 7., Judit § 19. 3. 6., N + 10 h 18. 12. 12. J á n o s 1717. 6. 29. Hasznos Répás Kata = Éva § 19. 3. 2., Borbála § 20. 1. 25. 1715 e. K a t a Id Zagyi Márton M a g d a Id Koncsik Mátyás M á t y á s F Hidvégi Anna + 01. 10. 26. szülés = Erzse 99. 9. 24., György § 95. 4. 17. M á t y á s F Csépe Ilona = Ágnes § 06. 1. 5., György § 11. 4. 7. 1715 zs. O r s o l y a Id Csiripka János P á l Hasznos = Demeter + 2 h 16. 8. 23.
CSEREP	E r z s e Id Bartus Mátyás
CSIHAI	B á l i n t F Juhász Anna = Kata § 12. 8. 7. J á n o s Benne van a 96-os, 1702-es és az 1715-ös összeírásban. 96: 3 köblös föld, 6 kapás szőlő /25/ 1702-ben van egy fia és egy fejős tehene. A 3 szőlő termése 24 akóval is felér. 1700-ban bizottsági tag. B. I. 113. Zolnai ispánja volt. /B. I. 147. - 8., B. I. 662/ szőlőt kapott tőle, amiből tized járt. 1704. 10. 20. halt meg Szegeden fogságban. K a t a + 26 E 18. 9. 21. szülés K a t a Id Hegedűs János
CSIMA	B o r b á l a Id Farkas Mihály
CSIRIPE	J á n o s F Czene Erzse = Anna § 1. 4. 7.
CSIRIPKA	J á n o s F Csépe Orsolya = Erzse § 12. 12. 19.
CSIRKE	F e r e n c F Cziglédi Kata = Ferenc § 1. 4. 22. I s t v á n F N. Kata = András § 94. 11. 16.

	F Mészáros Erzse 1695. 7. 3. F Baróthi Erzse = Kata § 98.10.31. + 99. 7. 18. 1702-ben gyermektelen, 2 jármos ökór, egy fejős tehén.
CSIZIK	J á n o s advena 1695. 2. 6. H Horváth Kata, 1709-ben özvegye Juhász Istvánhoz
CSIZMADIA	B o r b á l a ld Szűgyi Pál. G y ö r g y F Domonkos Erzse = István § 01. 10. 26., A n n a § 03. 1. 1., István § 1. 5. 15., Összeírták 1715-ben G y ö r g y F Kasza Erzse = György, Kata § 13. 4. 14., Mihály § 14. 8. 29., György § 18. 3. 28. J a k a b 96-ban házatlan zsellér 3 kapás szőlő /1/ K a t a ld Martonosi János K a t a ld Patai János K a t a ld Kovách János K a t a ld Szalkai Gergely P á l N F Mátyus Erzse /Hasznos, nemes/ = Anna § 12. 3. 15. + 15. 2. 19., Éva § 15. 1. 25. + 16. 5. 7., Márton § 17. 11. 20.
CSOHÁNY	B o r b á l a ld Szegedi Bálint J a k a b + 12. 4. 12. F Kada Dóra = Gergely § 1. 2. 3. 1711, 125. H Bozok Andrásné, N Anna J u d i t ld Szabó György M i h á l y F Gajda Anna = Kata § 02. 2. 9.
CSOMOR	D ó r a ld Szabó János J á n o s F Zolnay Erzse = István § 11. 2. 14. 94-ben tanúk. K a t a ld Kürti János
CSONKA	E r z s e ld Maksó Lőrinc
CSÓR	F e r e n c N FN Zsuzsa = István, Erzse § 95. 6. 18. 98-ban tanú 40 E servitor Joanni Rot G á s p á r + 17. 12. 27. F Csányi Anna = Péter, Gáspár § 93. 7. 7., Anna § 95. 8. 28.92-ben Pásztó első bírja /B.I. 537., 540./, 98-ban tanú B. III. 16. /1702-ben tanácsos / B.I. 669./, 16-ban tanú B. II. 142. 96-ban 2 köblös, 8 kapás szőlő /2/1700, 1702 pásztoi tanácsos /B.I. 150, 114/ 1715 j. I l o n a ld Nagy István I s t v á n 1712. 1. 27. H Nagy Mária N = István § 13. 12. 28. I s t v á n F Vinkler Marina = Kata § 19. 11. 25. + 19. 12. 11. J á n o s F Varga Kata = Ferenc § 18. 4. 16. + 18. 5. 20. J u d i t ld Juhász János Heréd
CSORDÁS	A n n a ld Lengyel András I l o n a ld Varga Tamás J á n o s + 27 E 14. 11. 27. F Fős Kata = János § 11. 1. 22. M á r t o n F Selmeci Anna Szőlős = János § 12. 4. 2. M i h á l y F Varga Anna = Ilona § 95. 3. 2., Mihály § 99. 6. 11. 16-ban tanú /B.II. 142./ 1715 j. F Liptai Anna = István § 04. 12. 20. 1712. 1. 31. H Sánta Pálné, Markó Anna P á l 1709. 2. 3. Hasznos H Nagy Kata F Pap Ilona + 26 E 18. 10. 31. = András § 12. 12. 24., András § 14. 4. 14., Anna § 16. 7. 6., Erzse § 18. 10. 17. 1717 zs. 1720. 1. 21. H Kelemen Kata
CSUKA	E r z s e ld Horváth János
CZENE	E r z s e ld Csiripe János
CZIGANEK	I s t v á n az apátság jószágkormányzója volt 1712. 9. 20.-1715. 11. 21. Tevékenységére ld B.II.
CIGÁNY	L u k á c s F N Ilona = Krisztina § 1. 10. 25. csavargó cigány M i h á l y F N = Borbála § 02. 11. 6.
CZIGLÉDI	G y ö r g y F Molnár Dóra = János § 1. 5. 21. K a t a ld Csirke Ferenc K a t a ld Bliszyicki Ferenc K a t a ld Massovszki Ferenc
DACSÓ	A n n a ld Meresi Bertalan
DÁVID	J u d i t ld Szabó István
DEÁK	A n d r á s özvegye Erzse 1714. 11. 19. ld Horváth János G y ö r g y F Endrész Kata + 02. 10. 29. = Anna § 94. 7. 3. I l o n a ld Fodor László I s t v á n Hasznos F Szabó Judit = István § 15. 4. 7., Ágnes + 3E 19. 4. 2. K a t a ld Farkas János M á t y á s F Malik Erzse = Márton § 19. 2. 10.
DEMKÓ	M i h á l y F N Judit = Mihály § 18. 9. 11. + 19. 8. 3., János § 20. 10. 20. 18-ban Pásztó jegyzője volt B. III. 88. O. E. 65. 1. 1730 tudja Pásztó jegyzőjének
DEVECSERI	J á n o s 1714. 2. 10. H Asztalos Kata

DIENES	S i m o n 92-ben városi esküdt. B. I. 537. 96-ban házatlan zsellér, 7 kapás szőlővel /8/.
DOBOS	M á t y á s F N Kata = Ilona, Judit § 1. 10. 10.
DOBRIK	J á n o s F Nagy Anna = László § 14. 5. 17.
DOMOK	K a t a Id Fekete György M á r t o n F Veres Judit = István § 94. 10.8., György § 1. 3. 6. 1715. zs.
DOMOKOS	E r z s e Id Csizmadia György
DUDA	M i h á l y 1698. 2. 2. H Tot Zauza
DUDÁS	D ó r a Id Fösvény Márton
ECSEG	D ó r a Szőlős Id Benedek Tamás
EGYED	K a t a Id Bago Orbán
ENDRÉSZ	J á n o s F Csécssei Ilona 93-ban tanú, férj 50 E Fay György jobbágya B. I. 563. 96-ban 6 köblös föld, 8 kapás szőlő /8/ 1702-ben van feleséges fia, 6 jármos ökre, 2 fejős tehene, jó esztendőben szőleje 20 akót terem. 98-ban apátsági jobbágy Fay Ábrahám Ajnácskőre hurcolta és megkínozta. B. I. 613-625. 1699-ben pázsítoi bíró. 1715 j. J u d i t Id Farkas Pál K a t a Id Deák György K a t a Id Szabó Ferenc M á r t o n 1706. 1. 17. H Melicher Borbála = Katu § 1.10. 12., Pál § 12. 8. 20., Ilona § 14. 10. 7., Kata + 5 E 15. 10. 14., Erzse + 1 E 18. 10. 11., György § 18. 4. 9. 1715 j.
ERKI	P é t e r F Bagó Judit Hasznos = Ilona § 17. 4. 25., Anna § 20. 9. 2.
FARKAS	A n n a Id ? Veres László E r z s e Id Tóti János É v a Id Gajda Lőrinc G y ö r g y Hasznos F N Mária = Judit § 14. 6. 20. J á n o s F Deák Kata = János + 12. 9. 23., Ilona § 13. 4. 14. K a t a Id Pozsár Máté M á r t o n F Varga Kata = Erzse § 14. 10. 8. + 18. 5. 17. F Balog Kata = Mátyás § 20. 2. 25. 1715. j. M i h á l y F Csima Borbála = Ignác § 15. 7. 28. + 16. 1. 11., Teréz § P á l F Endrész Judit = Kata § 94. 11. 16., Ferenc § 96. 10. 4., Erzse § 02. 8. 25., István § 04. 12. 9. 96-ban zsellér 3 kapás szőlővel /5,75/. 1715. j. F Asztalos Ilona = Erzse § 11. 4. 8. Erzse § 13. 3. 26. + 15. 11. 6., Erzse § 16. 8. 21.
FEKETE	E r z s e Id Tóth Miklós G y ö r g y 1701. 1. 30. H Domok Kata = Mátyás § 06. -. -. József, István §§ 11. 8. 13., Anna § 16. 1. 19., + 16. 1. 2 K a t a Id Gedei János M á t y á s 96-ban 2 köblös, 8 kapás /8/ jobbágy M i h á l y 1701. 1. 30. H Bakos Anna = Kata § 1. 7. 6. + 07. 9. 30., Ilona § 11. 8. -. , Kata § 18. 11. 25. P á l F Margarita jövevény = Krisztina § 96. 1. 14.
FEKICS	J á n o s F? Kacsar Mária Hasznos = István § 11. 8. 18. J á n o s F Figura Marina = Tamás § 13. 12. 7., Borbála § 15. 12. 1. M á r t o n F Tot Kata = Márton § 13. 1. 26. + 15. 9. 12., Erzse § 16. 1. 13. + 16. 4. 9., Ferenc § 17. 2. 8. + 17. 4. 5., Judit § 18. 4. 12. Molnár volt, Márton „natus in mola pastoviae in gra ecclásiam S. Spiritus”
FERENCZI	Á g n e s + 24 E 17. 11. 27. Id Kelemen András E r z s e Id Kada István K l á r a Id Szabó Mátyás L á s z l ó F Berényi Anna = Ferenc § 18. 12. 4. iskolamester P á l 98-ban egykori iskolamester, jelenleg jászberényi B. III. 16. P á l F N Dóra + 11. 2. 18. F Tot Ilona = Ferenc 12. 12. 4., János § 15. 1. 10. + 15. 12. 16., N § 16. 10. 11. + 18. 2. 20. O. E. tud Mihály nevéről is 84. 1. 11-ben orgonista, 15-ben iskolamester az anyakönyvben 18-ban iskolamester B. III. 88. 11-ben és 12-ben iskolamester /sz.11. 5. 8., Sz. 12. 5. 27./ O. E. a név Ferenczy alakban szerepel
FIGURA	M a r i n a Id Fekics János
FIKLÓCSI	J ó z s e f F Kanyó Kata = József § 18. 12. 4., László § 20. 6. 26.
FODOR	E r z s e Id Iványi Bertalan J a k a b Szántó 1720. 1. 14. H Hegedűs Dóra L á s z l ó 1707. 5. 8. H Szabó Ilona F Deák Ilona = Kata § 1. 10. 13. 11-ben nem él özvegye megházasodik

FONCZI	I l o n a ld Berecz János
FÖDÜS	E r z s e ld ? Pjaczi György
FÖSVÉNY	M á r t o n F Liptai Dóra = János § 1. 7. 4. F Dúdas Dóra = Erzse § 15. 9. 16. + 16. 6. 23. F Tot Dóra = Anna § 17. 8. 4., Kata § 20. 8. 10. 1715 j.
FÓS	K a t a ld Csordás János
FRANK	J á n o s F Kis Kata = Erzse § 1. 11. 19.
FÜLÖP	A n d r á s F Nagy Erzse = Kata § 93. 12. 21., Mihály § 96. 5. 22. 96-ban zsellér, 10 kapás szőlővel /5/. 1715. j. 18-ban tanú B. II. 148. A n n a ld Hegedűs János I l o n a ld Bernárd György I s t v á n 1718. 2. 20. H Lesta Ilona K a t a ld Molnár András M i h á l y 1718. 2. 20. H Szabó Kata = Kata § 19. 10. 1.
FÜRTÖS	G y ö r g y N + 83 E 14. 8. 31. Pásztó jegyzője volt.
FÜST	I l o n a ld Tóth János
GAJDA	A n n a ld Csohány Mihály G e r g e l y 1717. 1. 31. H Szekeres Ilona I l o n a ld Molnár János alias Pásztó J á n o s F Tot Anna = Erzse § 99. 3. 10. F Józsa Anna = Márton § 12. 10. 27. 1715. j. J u d i t ld Bajnóczi György K a t a ld Szakács András K a t a ld Rajczi András L ő r i n c F Farkas Éva = Ilona § 1. 4. 10. 15-ben nem él, özvegye a csányi Temesi Antalhoz. P á l + 50 E 14. 12. 8. F Varga Anna = Ilona § 94. 1. 14. 92-ben az apátság újjáépítéséhez gyűjtő úton vett részt a község megbízásából. B. I. 542. 18 kapás zsellér /3/. 08-ban esküdt. 1715. j. F Serfőző Anna + 01. 4. -. = József § 98. 1. 1701. 5. -. H Valus Kata = Erzse § 1. 2. 9. P á l 1711. 2. 7. H Lakatos Zsuzsa + 24 E 16. 8. 10. = József § 14. 7. 20. + 14. 8. 1. F Mihácsi Zsuzsa = Pál § 16. 8. 8. 1717. 1. 31. H Gál Istváné Ilona 1715.
GAJDOS	J á n o s 1711. -. -. H Tari Jánosné Kasza Anna
GALLA	E r z s e Halászi + 50 E 15. 3. 23.
GARAI	J á n o s özvegye 1711. H Muslai Pál Hasznos
GASS	J á n o s F Gombos Kata = József § 14. 3. 17.
GÁCSI	E r z s e ld Nagy András I s t v á n 1702-ben egyetlen fia van
GÁL	A l b e r t + 1693. 6. 7. Erzse /Kada Péter/ apja. A n n a ld Kisot Pál A n n a ld Nagy György D ó r a ld Tot Mihály E r z s e ld Kada Péter E r z s e ld Patai István I l o n a + 70 E 03. 3. 7. I s t v á n + 70 E 1699. 2. 27. természetes halállal I s t v á n + 26 E 14. 8. 4. özvegye, Ilona 1717-ben Gajda Pál felesége
GÁSPÁR	A n n a ld Szalai István A n n a ld Nagy József, Kelemen András I s t v á n F György Anna = János § 1. 10. 22., Mihály § 10. 7. 11. /Tot Anna/
GEDEI	A n d r á s 1718. 1. 23. H ? Turi Erzse = András § 18. 11. 29. E r z s e ld Takács Bertalan E r z s e ld Ivani Bertalan E r z s e ld Harangozó Bertalan I l o n a ld Kisvárdai László J á n o s F Fekete Kata = István § 04. 12. 13., Anna § 1. 7. 3. 1702-ben 4 fián kívül nincs semmije. J á n o s 1714. 2. 2. H Varga Vera = N. + 3 n 16. 1. 5. Anna § 17. 7. 2., János § 20. 10. 14.
GEMZSA	A n d r á s Szt. Jakab 1700. 5. 9. H Niklecz Kata
GENDERFINDER	? L u k á c s + 08. 10. 13.
GERGELY	G e r g e l y Hasznos F Sidi Erzse = Magda § 12. 9. 27. I l o n a ld Oroszi János

GERGELYFI	B a l á z s N F Szép Margarita = Balázs § 94. 2. 3. 92-ben Pásztó esküdt jegyzője /B. I. 538/, de ugyanakkor Heves vármegye esküdtje is /B. I. 540/. 11-ben nem él /Sz. 11. 4. 25./ B o r b á l a ld Csányi István F e r e n c N F Szabó Anna = Balázs § 05. 2. 1., Ágnes § 1. 1. 20., Judit § 06. 1. 13., Ferenc § 12. 2. 8., Éva § 14. 7. 29. A város vice ludimagistere, 16-ban cladia házát az apátságnak /B. II. 160./ 11-ben Pásztó jegyzője /Sz. 11. 1. 22./ O. E. 98. 1.
GÉCZI	I l o n a ld Kovács Gergely M a g d a ld Lesta Ferenc
GIDA	J u d i t gyermek keresztelés után + 14. 9. 7.
GINCI	J ó z s e f F Benke Anna = Ágnes § 19. 2. 6.
GOMBA	K a t a ld Ágó János
GOMBOS	K a t a ld Gass János
GONCZIK	P é t e r apátsági jószágkormányzó 1715. 2. 21. — 1724. 8. 26. Tevékenységére ld B. II.
GRIBOVSZKI	A n d r á s 1705. 11.. 23. Hasznos H ? Memlesz Zsuzsa
GRUSS	J á n o s F Andrásfi Dóra = István § 12. 8. 19.
GUTTAI	B o r b á l a ld Tot Mátyás E r z s e ld Tot Máté K a t a ld Nagy István
GYÁNI	I s t v á n 96-ban zsellér, semmi szőleje nem volt.
GYENES	S i m o n 1711. 9. 13. H Bodlik Márton özvegye Lóczi Erzse = András § 12. 7. 2.
GYÖRGY	A n n a ld Gáspár István
GYÓRI	A n d r á s 1711. 1. 10. H Molnár Anna F Farkas ? = Márton § 15. 10. -. E r z s e ld Kelemen Lőrinc J a k a b F özv. Bud Györgyné Varga Kata + 31 E 16. 5. 12. = Kata § 1. 5. 4., F 1717-ben özv. Lopócsi Istvánné Balog Erzse K a t a ld Szalkai György
GYÜTVAI	I l o n a ld Rusznák György
HAJDU	I l o n a ld Király Ferenc K a t a ld Képes Ferenc
HALÁPI	ld Kakuk
HALASI	A n n a ld Liptai János B o r b á l a ld Micsinai János B o r b á l a ld Horváth János E r z s e + 50 E 15. 3. 24. E r z s e + 03. 3. 27. ld Nagy György F a r k a s F Tot Ilona = Anna § 95. 12. 3., Ferenc § 1. 4. 28. M a g d a ld Palya Mihály
HAMAROK	T a m á s 1718. 1. 23. H Lakatos Marina = Pál § 19. 1. 24. Makai István szolgája volt a felesége.
HANGONYI	M á t y á s 1616. 3. 8. H Tokaj Ilona
HARANGOZÓ	B e r t a l a n F Gedei Erzse = János § 18. 1. 30. + 18. 2. 9., Pál § 19. 2. 19. + 19. 7. 7. G e r g e l y 60 E 16. 5. 24.
HARASZTI	Á d á m = Judit § 15. 3. 2. + 15. 4. 21. /molnár/
HASZNOSI	A n n a ld Csépe István J á n o s fia Imre + 28 E 19. 12. 18. favágás közben
HEGEDŰS	D ó r a ld Fodor Jakab J á n o s alias Molnár F Csihai Kata = János § 13. 2. 1. + 15. 1. 14., János § 15. 10. 29., N leány + 4 E 19. 3. 26., F 19-ben Horváth Györgyné Fülöp Anna = József, István § 19. 12. 31. + 20. 1. 16. 1715. zs.
HENDLOVAI	J á n o s N + 70 E 06. 8. 5. Néhány évig jegyzői tevékenységét dicséretesen látta el, 98-ban tanú 58 E B. 1. 621. /az anyakönyvben Helondvai/.
HEVÉR	A n d r á s F Zsuzsa = József § 18. 2. 27. Z s u z s a ld Kállai István
HIDVÉGI	A n n a ld Csépe Balázs

B a l á z s F Tolmács Erzse = Kata § 94. 10. 3. 96-ban 4 kapás zsellér /6/.

HORNYÁK

J á n o s F Hornyák Kata = Dóra 19. 1. 10.
J ö v e v é n y 8 E gyermeke +19. 1. 26.
K a t a ld Hornyák János
M í h á l y = Gergely + 7 E 19. 3. 7.
P á l F Hasznos advena Kata = Gergely § 18. 3. 8.
T a m á s F Anna = Tamás § 18. 11. 20. + 18. 11. 21., Lőrinc + 3 E 19. 4. 3.

HORTI

A n n a ld Csányi Gergely
M i k l ó s 18. 7. 3. H Bagoly Kata

HORVÁTH

A n d r á s F Molnár Anna = Kata § 13. 4. 13.
A n n a ld Jákó Pál
G y ö r g y N + 60 E 00. 11. 28. természetes halála!
98-ban tanú 50 E B. 1. 624.
G y ö r g y N + 40 E 17. 11. 3., 1697. 2. 10. H Bakos Borbála = György § 98. 4. 13., János § 99. 6. 24., Anna + 4 E 14. 12. 11.
99-ben tanú B. 1. 637.
G y ö r g y F Nagy Anna = János § 15. 9. 8.
I l o n a ld Angyal Lukács
I s t v á n 1695. 1. 30. H Kada Borbála = Pál § 96. 11. 27., Bálint § 98. 10. 29. + 99. 7. 14., János § 01. 9. 27., Kata § 10. 10. 28., Ilona § 12. 1. 20.
I s t v á n + 11. 8. 23.
J á n o s N F Barta Anna + 35 E 09. 1. 30. = Kata § 94. 12. 18., György + 2 h 99. 6. 30. himlő,
Zsófia § 1. 4. 20.
F 14-ben Deák Andrásné Erzse = N + 4 h 15. 6. 3. Pásztó jegyzője volt
J á n o s F Halasi Borbála = Pál § 02. 1. 4.
J á n o s N F Ordodi Zsuzsa + 30 E 17. 1. 29.
J á n o s F Csuka Erzse = Kata § 17. 4. 9.
J á n o s N F Vas Erzse = György § 20. 2. 27.
98-ban tanú, 30 E.
J á n o s = Tamás § 20. 12. 18. hasznosi jegyző
J u d i t ld Rácz János
J u d i t ld Zombori István
J u d i t ld Borbély János
K a t a ld Bellny György
K a t a + 26 E 17. 1. 12. ld Csizik János, Juhász István
K a t a ld ? Katar György
L á s z l ó = Róza + 15. 6. 10.
L ő r i n c pénzügyítő úton az apátság újjáépítéséhez B. 1. 542.
M á t y á s 1698. 2. 2. H Vörös Zsuzsa
F Zeke Zsuzsa = Anna § 1. 2. 1., János § 11. 10. 3., Mátyás § 12. 9. 13., Kata § 14. 8.
13., Kata § 17. 10. 8. O. E. 118. 1.
M í h á l y alias Sakai 1704. - - . H Petyko Judit
1707. 5. 19. H Szabó Judit
1710. 1. 6. H Varga Ilona = Mihály § 12. 9. 28., Kata § 18. 11. 12.
Z s ó f i a ld Nagy Pál

HORVÁTHI

E r z s e ld Bellag György
E r z s e Bicse ld Borbély alias Rósi György
G e r g e l y N + 1699. 7. 24. eltemetve a Szent Lőrinc templomba 4 dukátot adott a templomnak.
Heves vármegye alispánja B. 1. 530. Tanú 98-ban Heves vármegye esküdte 46 E B. 1. 618. O. E. 119. 1.
J á n o s Dány 1717. 7. 4. H ? Kakist Mária

?HOTHIR

I s t v á n F Panna Kata = Sándor § 1. 4. 6.

HRUS

J á n o s F Jabloniczki Dóra + 13. 11. 22.
ld ? Gruss

HRVILL

M á t y á s = N leány + 2 E 16. 5. 13.

HUSZÁR

I s t v á n Hatvan 1717. 11. 7. H Csányi Ágnes = Apollónia § 18. 10. 24.

IFJU

P á l F Valkai Borbála = Gábor § 02. 12. 21.

ILLÉS

A n d r á s n é 96-ban 2,5 köblös, 16 kapás jobbágy.
A n n a 80 E. 1709. - .
A n n a ld Szabó Albert
A n n a ld Szűcs Adalbert
E r z s e ld Rédei Balázs
J a k a b 1718. 2. 20. H Kőművesné Janicsics Erzse = Mátyás § 19. 2. 19., János § 20. 12. 27.
K a t a ld Borbély Mihály
K a t a ld Kelemen András
K a t a + 40 E 1715. ld Molnár András
L ő r i n c Hasznos F Nagy Erzse = Lőrinc § 12. 8. 2., Anna § 15. 8. 19.
F Kürti Anna = Mihály § 18. 9. 24.
M á r t o n F N Anna = István § 11. 12. 23.
M á t y á s Fényszaru 1718. 6. 26. H Vallus Jánosné
T a m á s 1697. 1. 20. H Szűcs Erzse

IVÁNYI	Bertalan 1707. 11. 13. H Gedei Erzsé = Kata § 14. 14., F Fodor Erzsé = János § 11. 2. 1. János tanú 93-ban
IVES	Orsolya ld Palya János
JABLONYICZKI	Dóra ld Hrus, Gruss János
JACSO	Kata ld Nagy András
JAKAB	Tóbiás F Pozsár Anna = Anna § 16. 9. 25., Mihály § 18. 9. 21.
JÁKÓ	András + 01. 10. -. A templomnak 30 imperiált adott. 93-ban tanú 66 E Oláh Gergely jobbágya B. 1. 567. Ilona ld Kis János Judith ld Valus György Kata ld Sánta Pál Orbán + 55 E 15. 11. 20. F Koncsik Kata = Ilona § 95. 5. 4., 98-ban tanú, mint providus, 40 E szabados B. 1. 624. Pál 1720. 11. 24. H Horváth Anna 1715. j.
JAKUS	Tamás 1697. 2. 10. H Lengyel Éva = Erzsé § 11. 1. 7.
JANCSIK	Jövevény F Marina + 36 E 17. 2. 19. = Mátyás + 1 E 17. 2. 19.
JANICSICS	Erzsé ld Illés Jakab
JANIKÓCZKI	Borbála ld Zakrocski Tamás
JÁSZBERÉNYI	Pál Pásztó plébánosa 94-ig. 93-ban tanú, 43 E B. 1. 564.
JENEI	András 1714. 11. 25. H Nagy Anna Ágnes + 20 E 18. 1. 19.
JÓNÁS	István 1699. 11. 11. H Tot Magda
JONTOK	Mátyás F Erzsé jövevény = Anna § 95. 7. 11.
JÓZSA	Anna ld Gajda János
JÖVEVÉNY	György F Muslai Ilona = Erzsé § 98. 11. 13.
JUHÁSZ	Anna ld Csihai Bálint Anna ld Zolnyom Mihály Borbála + 15. 7. 3. Dóra ld Simonisz Dávid Erzsé ld Tot János Éva + 60 E 19. 5. 20. Ferenc + 16 E 17. 3. 20. György = Márton § 18. 2. 2. Istvánné 1702-ben van egy fia, két jármos ökre, 4 fejős tehene, és 20 akót termő szőlője. István Heréd 1709. 1. 6. H Kada Kata = N + 3 n 15. 4. 17. 1715. j. István 1709. 1. 6. H Horváth Kata + 17. 1. 12. = 16. 8. 26. István 1718. 11. 19. H Palya Piroška János F Motovkáné Dóra = József § 15. 4. 16., Kata § 16. 3. 5. János Heréd 1720. 1. 28. H Csór Judit Kata ld Bartyik István Márton 1703. 2. 4. H Tot Anna Miklós = Mihály § 93. 8. 5. Tamás FN Judit = Ferenc § 99. 5. 11. Simon = Gergely + 2 E 16. 7. 28.
KADA	Albert alias Szabó F Illés Anna = Erzsé § 94. 10. 20., Erzsé 98. 9. 9., Pál 02. 1. 22., Erzsé § 11. 9. 12., Erzsé § 12. 11. 8., Anna § 13. 3. 21., Anna § 15. 4. 7. + 15. 5. 21. András + 50 E 16. 1. 28. F Valus Ilona = János § 95. 2. 16., Ferenc § 97. 2. 3. 96-ban zsellér 16 kapás szőlővel, 1702-ben gyermekei nincsenek, van 2 lova és 8 akót termő szőlője. 93-ban tanú, 35 E, Melczer László jobbágya. B. 1. 562., 98-ban tanú 40 E, providus, B. 1. 623. Anna ld Nagy György Anna ld Pilinyi Mátyás Borbála ld Horváth István Dóra ld Csohány Jakab Erzsé ld Borbély András Gergely FN Ilona = Antal § 93. 8. 6., Antal 96. 9. 23., Ilona § 99. 4. 2., Anna § 15. 7. 26. Mihály + 4 E 18. 5. 6. István alias Kocsis /Sz. 12. 10. 27./ István F Ferencfi Erzsé = Márton § 94. 11. 2., 96-ban zsellér, 8 kapás szőlővel /3/. János özvegye Erzsé + 99. 10. 20. a temetésén nagy tömeg volt, férj providus. Kata ld Juhasz István Márton + 60 E 03. 2. 4. 93-ban tanú 56 E Melczer László jobbágya B. 1. 564. Márton 1700. 2. 14. H Kelemen Erzsé Mihály zsellér 96-ban, 3 kapás szőlő /2/.

	P é t e r 1693. H Gál Erzse = N § 94. 12. 19., P á l 96. 1. 21., János § 01. 10. 30., István § 05. 5. 28., Erzse § 11. 6. 24.
KÁLLAI	I s t v á n 1714. 5. -, H Hevér Zsuzsa.
KAKICS	M á r i a ld Horváth János
KAKUK	G e r g e l y alias Halápi F Varga Anna = János § 1. 6. 1., András § 12. 10. 8.
KALOCSAI	G y ö r g y = István § 16. 2. 16.
KANATKO	A n d r á s 96-ban 7 köblös, 6 kapás jobbág A n n a ld Tot Tamás I s t v á n 1700. 5. 11. H Balog Kata I s t v á n F N Judit = András § 02. 12. 8.
KANDO	I s t v á n = Farkas § 16. 3. 21.
KANYO	E r z s e ld Szentkeresztesi János K a t a ld Fiklócsi József K a t a ld Vas György
KÁRÁSZ	G y ö r g y F N Mária = Márton § 11. 10. 22.
KASZA	A n d r á s 1708. 4. 29. H Gajda ? A n n a ld Gajdos János, Tari János A n n a ld Nagy János E r z s e ld Placsek György E r z s e ld Csizmadia György G y ö r g y alias nagyréti F Kasza Ilona = Erzse § 93. 9. 13., Kata § 96. 1. 16., Anna § 99. 2. 3., János § 01. 10. 28. I l l o n a ld Kasza György J u d i t ld Varga Mihály K a t a ld Nagy János
?KATAR	G y ö r g y F Horváth Kata = György § 1. 125. M á r i a ld Fekics János
KAZAI	S á n d o r F Á r v a i Kata = Magda § 11. 5. 15., Anna 13. 12. 29.
KAZÁRI	S á n d o r 1702-ben se fia, se barma
KÁNTOR	E r z s e = György § 12. 5. 27.
KÁTAI	I s t v á n
KECSKEMÉTI	D ó r a ld Mária György E r z s e ld Nagy Jakab
KECSKÉS	E r z s e ld Tari György M á r t o n = Anna + 2 h 08. 11. 29. P á l 1711. 11. 22. H Szalkai Kata = Borbála § 12. 10. 4. Ferenc § 15. 1. 15., Pál § 18. 1. 7. 1715. zs.
KELEMEN	A n d r á s F Illés Kata = Borbála § 1. 5. 4., 1711. 11. 22. H Nagy Józsefné, Gáspár Anna A n d r á s 1713. 2. 12. H Ferenczfi Ágnes = Anna § 15. 8. 30., Márton § 16. 10. 8. + 19. 5. 6. A n d r á s F Pintér Anna = Pál § 16. 12. 20. A n d r á s 1719. 1. 12. H Zeke Judit = András § 19. 12. 1. E r z s e ld Kada Márton E r z s e ld Tot Mátyás E r z s e + 50 E 10. 1. 3. G y ö r g y 1717. 11. 21. H Maksó Anna = Ilona § 18. 11. 1. I l o n a = 15. 12. 6. I s t v á n 1715. zs. J á n o s 1715. zs. J á n o s F Berkes Dóra = Ferenc § 14. 8. 20. + 14. 11. 16., István § 17. 2. 6., + 18. 2. 2., Pál § 19. 1. 4. 1715. zs. J u d i t = Erzse § 14. 9. 20. K a t a ld Martonosi János K a t a ld Ifj. Csányi István K a t a ld Borda János K a t a ld Csordás Pál L ó r i n c F Győri Erzse = Kata § 11. 3. 27. M á r t o n Szeged 1707. 11. 12. H Szabó Kata M á t y á s 96-ban 6 kapás zsellér /2/. 1702-ben két fia, két jármos ökre, két tehene, és egy szőleje van, aminck nagy részét nem műveli. 16-ban tanú /B. II. 142. / 1715. j. M i h á l y 1718. 2. 6. H Bódi Judit P á l F Palya Ilona = János § 94. 4. 22., Márton § 96. 11. 12., Mihály § 99. 10. 1. Batik János jobbágya, tanú 35 E 93-ban /B. I. 564./ 96-ban 12 köblös, 14 kapás /1,5/ jobbág

KÉPES	F e r e n c F Hajdú Kata = Ilona § 04. 12. 31., Erzse § 11. 12. 14., István § 15. 12. 7. K a t a ld Tot Mihály
KERÉKGYÁRTÓ	J á n o s F N. = Márton § 02. 4. 12.
KÉRÉSZ	G y ö r g y F Tot Marina = János § 17. 6. 9. + 17. 8. 3. F 18-ban ld Kocsis György
?KERONAI	P á l F Kertész Dóra = József § 1. 5. 20.
KERTÉSZ	D ó r a ld ? Keronai Pál
KESKENY	K a t a ld Kis Gergely, Zeke Gáspár
KIRÁLY	I l o n a + 90 E 16. 10. 30. F e r e n c F Nagy Kata = Erzse § 15. 7. 12. + 15. 8. 18., János § 17. 6. 24. + 17. 7. 8., 96-ban 4 kapás /2/ zsellér 1715. zs. F e r e n c F Hajdú Ilona = Erzse § 17. 7. 9., István § 20. 6. 28. /H. Kata/ K a t a ld Marton Mihály
KIS	A n n a ld Csépe Benedek A n n a + 50 E 17. 2. 27. ld Répás András A n n a ld Nagy Benedek E r z s e + 12 E 16. 11. 17. F e r e n c F Balog Ilona + 50 E 16. 2. 24. = Kata § 06. 8. 30. G e r g e l y 1709. 2. 3. H Zeke Gáspárné Keskeny Kata = Mária § 1. 10. 9. I l o n a ld Bakosi Márton I s t v á n F Pap Anna = Anna § 11. 8. 28., Anna + 5 n 15. 10. 12. J a k a b F Molnár Anna = János § 05. 3. 14. J á n o s 1716. 11. 15. Fényszaru H Jakó Ilona J á n o s Hasznos 1720. 1. 21. H Tót Istvánné Anna Maksó András szolgája J u d i t ld Szabó ? K a t a ld Frank János M á r t o n F N Zsuzsa = Erzse § 95. 1. 15., 93-ban tanú 52 E Vay Ábrahám jobbágya B. I. 567., 96-ban zsellér 4 kapás /3/ szőlő M á t y á s F Zerkli Erzse Bátony = János § 19. 5. 26. M á t y á s Szántó 1720. 1. 14. H Valus Ilona M i h á l y Szpüspöki F N Mária = Pál § 02. 1. 22.
KISTOT	G y ö r g y + 40 E 17. 5. 28., = György § 16. 4. 5. + 16. 4. 9. G y ö r g y + 16 E 17. 7. 20. P á l Hasznos F Bárkányi Anna = Anna § 12. 1. 12., Judit § 14. 12. 31., János + 1 h 16. 5. 28., Magda § 17. 7. 3. /Gál Anna/
KISVÁRDAI	L á s z l ó 1711. 1. 10. Hasznos H Zay Györgyné Gedei Ilona Hasznos = Zsuzsa § 13. 1. 26. + 15. 1. 11., Zsuzsa § 15. 12. 12. + 16. 5. 10., János § 17. 4. 18.
KLÉGER	J ó z s e f F N Mária Erzse = Mária § 18. 10. 1.
KLESKEM	D ó r a ld Lisziczai György
KLOPOVICS	G y ö r g y F Kocsdi Éva = Sándor § 1. 4. 3.
KOCSIS	G y ö r g y 1718. 7. 17. Kérészt Györgyné Tot Mária I s t v á n + 50 E 15. 6. 8.
KÓKAI	G y ö r g y + 23 E 17. 7. 3. I l o n a N ld Nagy Ferenc M á r t o n N kertjét eladja 18-ban az apáságnak B. II. 160. F Borbély Erzse /Sz. 12. 1. 20./
KOMÁROMI	É v a ld Pozsár Gergely M i h á l y F Pap Zsuzsa = Pál § 18. 1. 24., Imre + 3 E 18. 3. 13.
KOMIK	J á n o s 96-ban 7 kapás /3 zsellér/ M á t y á s = Anna § 16. 1. 5. 96-ban 3 kapás, 0,25 zsellér
KONCILIK	J á n o s Hasznos 1716. 2. 9. H Csépe Anna
KONCSEK	A n d r á s Hasznos = N § 12. 2. 4. A n n a ld Nagy Péter A n n a ld Makso András A n n a ld Makso Ádám É v a Hasznos + 40 E 20. 2. 8. É v a ld Tot Pál G e r g e l y Hasznos F Sidi Erzse = Judit § 15. 2. 26. + 16. 6. 24., Judit § 18. 2. 5. I l o n a ld Sótér Mihály I l o n a ld Bánóczy György I l o n a ld Lovrocsi György I l o n a + 24 E 19. 7. 27. J á n o s + 60 E 16. 8. 27. J á n o s = Benedek § 98. 4. 16. 1715 J u d i t ld Veres Mihály K a t a ld Jákó Orbán

	M á t y á s 1693. - - , H Szűcs Jánosné Tot Erzse = Gergely § 94. - - János § 96. 3. 10., András § 99. 6. 6. M á t y á s F Csépe Magda = Pál § 14. 1. 1., István § 20. 12. 24., Pál + 2 E 16. 6. 28., Anna + 6 h 16. 6. 28., 16-ban tanú, B. II. 142. Hasznos 1715. e.
KONDÁS	A d a l b e r t F Nagy Erzse = Erzse § 16. 3. 19. A l b e r t = Pál § 98. 1. 14. Á d á m F N Marina = Marina § 20. 3. 16., Márton § 3 E 19. 4. 26. n é, Ilona + 24 E 18. 12. 10.
KÓNYA	A n n a ld Maksó Ádám
KÓS	I m r e F Urbán Marina = Farkas § 1. 5. 3. M á r t o n F N Kata = Éva § 1. 10. 20.
KOSDI	É v a ld Klopovics György
KOSTUR	J a k a b Jobbágyi 1709. 1. 12. H Tot Borbála
KOVÁCH	A n d r á s N F Udvarhelyi Kata = András § 95. 5. 28., András § 1. 2. 8., Borbála § 04. 10. 4., Ferenc § 1. 11. 6. /Nagy Kata/ O. E. 156. 1. G y ö r g y F Marlon Zsuzsa = Zsuzsa § 94. 8. 19. J á n o s 1698. 1. 19. H Csizmadia Kata 1714. 7. 22. H Bosznai Erzse M a g d a ld Siket Bálint M i h á l y Szpüspöki F N Kata = Rozália § 02. 5. 23. P á l F Otrok Anna = István § 95. 12. 18.
KOVÁCS	A n n a + 80 E 13. 3. 7. B e n e d e k F Buzás Anna = Pál § 05. 3. 3. D o r a ld Tot György E r z s e ld Liptai János G e r g e l y F Géczi Ilona = Kata § 1. 5. 17. G y ö r g y Széplak 1711. 11. 8. H Muslai Anna-Erzse § 12. 8. 6., Borbála § 14. 2. 11., István § 17. 4. 19., István § 20. 5. 25. G y ö r g y F Szabó Anna = Kata § 12. 2. 7. + 18. 6. 20., István + 2 E 18. 1. 22. G y ö r g y Adács 1720. 1. 14. H Pilinyi Klára I l o n a ld Angyal György I s t v á n 1711. 2. 5. H Petyko Anna = István § 1. 10. 7., András § 18. 8. 25. + 18. 11. 13., Zsófia § 19. 12. 8. I s t v á n özvegye ld Bogovics István K a t a ld Szabó alias Bogácsi István K a t a ld Bodó András K a t a ld Csécesei Ferenc Kata + 80 E 13. 3. 7. L ő r i n c F N Anna + 20 E 17. 1. 21. P á l Szpüspöki F N = Adalbert § 02. 2. 7. R o z á l i a ld Nagy János
KÜLESI	I s t v á n F Oláh Judit = István § 10. 9. 12.
KŐMŰVES	E r z s e ld Illés Jakab L á s z l ó F Zajnóczy Zsófia = Mátyás § 1. 1. 27.
KUBÁNYI	Z s u z s a ld Sztraczkó János
KUN	K a t a ld Bódi Pál
KUTI	N ld Nagy Mihály
KÜRTI	A n n a ld Illés Lőrinc I l o n a ld Nagy István I l o n a + 02. 3. 17. özvegye Hasznos J á n o s 1699. 11. 22. H Szőke Kata Hasznos = Mihály § 12. 9. 28., Erzse § 16. 7. 5. /Csomor Kata/, György § 19. 4. 22. K a t a ld Bagó Mátyás
LAKATOS	E r z s e alias Jónás + 00. 9. 15. gutaütés J á n o s + 97. 3. -. K a t a ld Tot Jakab M a r i n a ld Hamarok Tamás S á n d o r + 40 E 15. 3. 25. Z s u z s a ld Gajda Pál n é = Magda + 4 E 17. 8. 15.
LENGYEL	A n d r á s alias Tot 1695. 1. 9. H Csordás Anna = János § 95. 12. 3., András § 05. 7. 24. A n d r á s F Tot Anna = Borbála § 1. 1. 14., Ilona § 12. 9. 4., Ilona § 14. 4. 30. + 16. 6. 6., Ilona § 18. 4. 11. E r z s e ld Pilinyi István E r z s e ld Béb Mátyás É v a ld Jakus Tamás G á s p á r 1720. 1. 1. Hasznos H Bagi Ilony I s t v á n 1697. 2. 10. H Bakos Erzse = Jakab § 99. 5. 27. + 99. 6. 30., Kata § 1. 2. 3., Erzse

	§ 12. 5. 23. 96-ban 13 kapás zsellér /13/ 1715. j. István F Bakonyi Erzsé = Kata § 17. 3. 7. + 18. 1. 27., István § 20. 5. 29. Tamás = Márton § 98. 10. 31.
LESTA	Ferenc 1718. 2. 20. H Géczi Magda Ilona ld Fülöp István Ilona ld Maksó János Pál özvegye, Judit ld Szalkai István
LESTÁR	György 1715. j. Ilona ld Maksó Lőrinc Mátyás 1706. 1. 31. H Malik Erzsé, aki ld Tot Mátyás
LÉNÁRD	Ilona ld ? Tatai András
LÉTAI	János FN Erzsé Hasznos = Ádám, Éva § 19. 3. 2. + 19. 3. 3.
LIPTAI	Anna ld Csordás Mihály Anna ld Varga György Dóra ld Fésvény Márton János 1708. 2. 5. H Kovács Erzsé = János § 1. 1. 29., + 05. 10. 16., Kata § 10. 11. 23. János F Halasi Anna = Anna § 99. 6. 27.
LISZICZAI	György 1703. 2. 4. H Kleskem Dóra
LÓCZI	Erzsé ld Gyenes István
LOPÓCSI	István + 44 E 15. 5. 29. F Szadai Erzsé = Anna § 96. 7. 26. 96-ban házatlan zsellér 10 kapás szőlő /0,5/
LOSONCZI	Anna ld Toth Mihály
LOVROCSIK	György F Koncsik Ilona = Erzsé § 18. 2. 2.
LUDÁNYI	Anna ld Urbán Pál Benedek + 60 E 16. 12. 25. Benedek F Bakos Kata = Borbála § 11. 5. 21.
MAGAT	Kata ld Zombori Demeter Zsuzsa ld Zeke Márton
MAGYI	Gergely 1717. 1. 17. H Árvai Kata = András § 17. 12. 1.
MAKAI	István NFN. Erzsé = János § 19. 4. 5. + 19. 7. 25. O. E. 185. 1.
MAKSÓ	András F Szabó Ilona = Márton § 98. 10. 4., Borbála § 1. 2. 4., József § 12. 3. 17. 1,5 köblös 10 kapás jobbágy /4/ 16-ban tanú /B. II. 142./ András F Koncsik Anna = Kata § 95. 7. 21., Judit § 11. 12. 24. András alias Szöcs FN. N = Tamás § 01. 10. 19. Ádám F Koncsik Anna = József § 14. 3. 15., N § 17. -, -, Ádám F Kónya Anna = Márton § 20. 7. 27. Anna ld Kelemen György Anna ld Szelisti János Ferenc 1712. 5. 16. H Árvai Anna = Borbála § 13. 10. 18. + 19. 4. 20. Ilona ld Sánta Máté Ilona ld Vas István Ilona ld Maksó János János 1704. 11. 23. H Tot Ilona 4 köblös 5 kapás /5/ jobbágy. 1715., 18-ban tanú /B. II. 148./ Páztó bírja + 48 E 19. 3. 28. János F Maksó Ilona = Kata § 98. 11. 23., Erzsé § 10. 8. 31. János F Lesta Ilona = János § 13. 8. 2. Judit ld Osvart Mihály Kata ld Zólyomi János Lőrinc F Csonka Erzsé = Anna § 94. 8. 3., István § 95. 3. 20., János § 02. 12. 18., Erzsé 05. 10. 18. 2 köblös 13 kapás jobbágy 1715. j Zsuzsa alias Szabó ld Zeke Márton
MALATINSZKY	Máté jegyző O. E. 186. 1.
MALIK	Erzsé ld Lestár Mátyás Erzsé ld Deák Mátyás György FN. Kata = Anna § 06. 1. 24. 3 kapás /4/ zsellér
MARHÁS	Anna ld Sánta Pál Kata ld Nagy András
MARKÓ	Anna ld Sánta Pál, Csordás Mihály Erzsé ld Szöcs István Kata ld Telek János

MAROSI	J á n o s 1698. 10. 12. H Mihályi Zsuzsa cigányok
MÁRTA	G y ö r g y F Kecskeméti Dóra = Gergely § 95. 2. 25. M i h á l y F Király Kata = Kata § 11. 3. 9.
MARTON	Z s u z s a ld Kovach György
MARTONOSI	J á n o s F Kelemen Kata = István § 11. 1. 31., János § 15. 2. 2. J á n o s F Csizmadia Kata = Ágnes § 19. 1. 19.
MATYANICKI	M á r t o n 1705. 5. 1. H Varga Ilona
?MATYASÓ	A n n a ld ? Sepeti János
MÁTYUS	E r z s e ld Csizmadia Pál
MEDVED	J ú l i a ld Bartos János
MELICHER	B o r b á l a ld Endrész Márton
?MEMLESZ	Z s u z s a ld Gribovszki András
?MERESI	B e r t a l a n árvai jövevény F Dacsó /Bocsó Anna = Anna § 17. 8. 12. + 8 n 17. 8. 21.
MEZEI	G y ö r g y F Árvai Kata = Anna § 19. 8. 27. M i h á l y F Rác Ilona = Krisztina § 1. 3. 17. cigányok
MÉSZÁROS	E r z s e ld Csirke István I l o n a ld Vas Mihály I l o n a ld Surányi Mihály J á n o s F Csécei Kata = Magda § 19. 1. 8.
MIHÁCSI	Z s u z s a ld Gajda Pál
MIHÁLYI	Z s u z s a ld Marosi János
MICSINAI	I l o n a ld Csákó Márton J á n o s F Molnár Borbála = Borbála § 95. -, Judit § 96. 6. 7., Áron § 03. 2. 8. J á n o s F Halasi Borbála = János § 98. 10. 2. + 99. 7. 6. K a t a ld Valus János
MOLNÁR	A d v e n a = N. Leány + 6 E 16. 1. 13. A n d r á s 1717. 2. 7. H Fülöp Kata Árokszállás = Borbála § 20. 8. 16. A n d r á s F Illés Kata = Borbála § 1. 5. 4., Pál § 12. 1. 17., János § 13. 2. 2. A n d r á s F Csalári Kata = Pál § 18. 1. 20. A n n a ld Szabados Jakab A n n a ld Bagi András A n n a ld Győri András A n n a ld Horváth András A n n a ld Kis Jakab B o r b á l a ld Micsinai János D o r a ld Ciglédi György E r z s e ld Tot Pál E r z s e ld Valus András F a r k a s 96-ban 2 kapás /1,5/ házatlan zsellér G á b o r Tar 1716. 2. 9. H Nagy Anna Tar G e r g e l y = Mihály + 6 E 15. 1. 17. G y ö r g y F N. Anna = Erzse, Ilona §§ 96. 9. -, 1 m r e + 16. 2. 24. I l o n a ld Nagy alias Sebők Gáspár I s t v á n = Mihály § 93. 10. 19. + 93. 10. 26. J á n o s F Csányi Ilona = Dóra § 1. 5. 12., Kata § 15. 1. 8., Borbála § 18. 12. 5. 1715. j. J á n o s F Bakos Anna = János § 11. 7. 13., Anna § 13. 12. 31. J á n o s alias Pásztó 1711. 2. 7. H Gajda Ilona 1708. 2. 5. H Szabó Kata J á n o s Hasznos = Erzse § 16. 10. 30. + 18. 3. 30., György § 20. 4. 18. , 20. 11. 29. K a t a ld Tót István M á r t o n F N. Kata = István § 10. 12. 23., Anna § 13. 8. 2. M á t y á s 3 kapás /1/ házatlan zsellér M i h á l y F N. Kata = Marina § 16. 3. 20., Anna § 17. 9. 27. P á l 1711. 1. 10. H Asztalos Ilona = Erzse § 14. 11. 14. + 16. 4. 20. T a m á s F N. Anna = Anna § 19. 4. 17.
MOND	A l b e r t 1695. 1. 30. H Muslai Anna = Pál § 96. 1. 3. P á l 1718. 2. 20. H Tot Kata
MORAVKA	J u l i ld Pintér János
MOSSOVSKII	F e r e n c F Cziglédi Kata = Ferenc § 13. 1. 8. peregrinus

MOTOVKA

n é, Dóra ld Juhász János

MÓDOS

I l o n a ld Valus János

MURARIUS

T a m á s + 46 E 15. 2. 16.

MUSLAI

A n n a ld Bagó Péter
A n n a ld Mond Albert
A n n a ld ? Sóta Pál
A n n a ld Kovács György
B o r b á l a ld ?Schabr István
E r z s e ld Tari András
G y ö r g y + 70 E 15. 6. 3. 98-ban tanú 50 E N. B. I. 622. 99-ben tanú /B. I. 637/
G y ö r g y = István + 1 h 20. 5. 21.
I l o n a ld Jövevény György
J u d i t ld Veres Mihály
K a t a + 90 E 15. 12. 15.
M a r i n a ld Bagó Péter
M á r t o n N + 24 E 07. 6. 25.
M á t y á s 4 kapás zsellér /1,5/ + 97. 2. -.
P á l Hasznos 1711. 2. 7. H Garai Jánosné, Zsarnóci Kata = András § 11. 11. 27. N. ld Bujdosó János

?MUSZRI

J á n o s F Bajnóci Borbála Pest =Erzse § 14. 5. 10.

NAGY

A n d r á s F Marháts Kata = Erzse § 96. 8. 20., Mihály § 99. 9. 24. 1,5 köblös, 4 kapás /3/ jobbágy
A n d r á s 1707. 11. 24. H Balog Ilona
A n d r á s 1709. 2. 3. H Jacsó Kata
A n d r á s F Gácsi Erzse = Kata § 12. 1. 5., Ilona § 14. 4. 27., Kata § 15. 8. 24.
Ferenc § 18. 9. 7., + 18. 9. 29., Pál § 20. 6. 30. 1715. j.
A n n a ld Dobrik János
A n n a + 60 E 20. 9. 18.
A n n a ld Horváth György
A n n a ld Répás Pál
A n n a ld Bíró Ferenc
A n n a ld N. Mihály
A n n a ld Szabó János
A n n a ld Molnár Gábor
A n n a ld Tot Mihály
A n n a ld Jenei András
A n n a ld Nagy István
B e n e d e k = Apollónia § 93. 10. 4.
1695. 1. 25. H Nagy Kata = Mihály § 95. 9. 25.
F Kis Anna = Antal § 98. 10. 6.
F Bakos Kata = Ferenc § 12. 1. 1.
E r z s e ld Sötér Adalbert
E r z s e ld Illés Lőrinc
E r z s e ld Kondás Adalbert
E r z s e ld Fülöp András
F e r e n c 1708. 4. 29. H Szabó Ilona
F e r e n c N 1713. 11. 26. H Kókai Ilona N iskolamester Sz. 11. 6. 17.
F e r e n c F Árvai Anna = Borbála § 20. 10. 22., Erzse + 4 E 18. 2. 9.
G á s p á r alias Sebők Gyöngyös 1720. 1. 21. H Molnár Ilona
G e r g e l y = N. + I n 19. 8. 27., Erzse § 20. 10. 25.
G y ö r g y Hasznos + 00. 9. 16.
G y ö r g y F Halasi Erzse + 03. -. -. 1702-ben van egy fia, két tehene s 12 akót termő szőleje.
G y ö r g y Tar 1711. 1. 23. H Gál Anna
G y ö r g y 1713. 11. 12. H Kada Anna
I l o n a ld Szalkai György
I l o n a ld Bakos András
I s t v á n F Nagy Anna = Kata § 94. 12. 23. 99-ben Pásztó esküdtje /B. I. 637/ 96-ban 3 köblös, 6 kapás jobbágy. 1702-ben van egy fia, két járnos ökre, egy fejős tehene. 1715.
I s t v á n 1701. 1. 30. H Csór Ilona = Kata § 02. 5. 12., István § 1. 7. 24., Ferenc § 14. 2. 10.
I s t v á n Hasznos = Miklós § 14. 12. 2.
I s t v á n 1716. 6. 21. H Guttai Kata =Erzse § 18. 2. 4.
I s t v á n F Kürti Ilona Hasznos = Anna § 18. 6. 2.
I s t v á n F Terenyei Ilona = Márton § 18. 11. 13.
J a k a b F Kecskeméti Erzse = Ilona § 96. 12. 9.
J a k a b F N Anna = Anna § 10. 7. 16., Erzse § 12. 10. 9., András § 16. 10. 27. 1715. e.
J a k a b N Fényszuru 1720. 2. 4. H Szabó Ilona O. E. 199. 1.
J á n o s 1697. -. -. H Szőgi Istvánné, Csányi Ilona
J á n o s F Kasza Kata = Mihály § 97. 9. 30., Ferenc § 10. 10. 4., Ferenc § 12. 8. 1., Erzse § 13. 8. 19., János § 14. 9. 7., Erzse § 18. 10. 6. 1715. j.
J á n o s F Kasza Anna = János § 17. 2. 8.
J á n o s 1720. 1. 21. H Kovács Rosalia
J á n o s 1713. 2. 1. H Paty Anna
J ó z s e f özvegye Gáspár Anna ld Kelemen András
K a t a ld Csordás Pál
K a t a ld Nagy Benedek
K a t a ld Király Ferenc

	M a r g i t ld Bosik András M á r i a ld Csőr István M á r t o n F.N. Zsófia = Anna § 17. 9. 2. M á t y á s N Hollókő 1701. 1. 16. H Toldi Sára M i h á l y 1707. 6. 1. H Kuti N. M i h á l y F Varga Ilona = Erzse § 20. 10. 20. P á l 1698. 2. 2. H Horváth Zsófia 1715 j. P é t e r 1695. 6. 26. H Koncsik Ilona Hasznos = János § 96. 2. 28.
NAGYTOT	E r z s e ld Varga Mihály P á l = Ilona + 13 E 17. 7. -,.
NÉMETH	P é t e r Tar 1720. 6. 24. H Szilágyi Mihályné, Kata
NIKISPURKI	D ó r a ld Takács János
NIKLECZ	K a t a ld Gemza András
NYÉKI	E r z s e ld Palya Márton
NYITRAI	J u d i t ld Szakács Gergely
OCSENÁS	J a k a b Sztjakab F.N. Dóra = János § 14. 7. 20., Iuteránusok Mihály + 13. 4. 22.
OLÁH	I l o n a ld Oláh János J á n o s F Oláh Ilona = János § 96. 1. 19. jövevények J á n o s 1698. 4. 20. H Bfró Kata aki ld Tot István J u d i t ld Kölesi István
ORAVECZ	A n d r á s Hasznos F.N. Mária = János § 14. 6. 20.
ORAVKA	M a r i n a + 60 E 17. 10. 31.
ORDÓDI	I m r e N/Sz. 14. 2. 12./ Z s u z s a ld Horváth János
OROSZKI	M á r t o n advena + 17. 7. 10.
OROSZI	D ó r a ld Tot Márton E r z s e ld Tot Márton J á n o s 1709. 5. 4. H Gergely Ilona
OSSITZKI	M á t y á s 1717. 4. 21. H.N. Kata
OSVÁRT	M i h á l y Jobbágyi F Maksó Judit + 50. -, -,.
OTROK	A n n a ld Kovach PÁl M i h á l y 1715. e. R o z a ld Bagi Mátyás
PALOTÁSI	K a t a ld Bakos Márton
PALYA	A n d r á s F Pál Erzse = Kata § 1. 3. 2., Judit § 12. 10. 15., Judit § 14. 5. 8. 1702-ben 3 fia, 1 tehene van, malmot közösen bír Mihállyal 1715. zs. A n d r á s F Nyéki Erzse = Márton § 18. 2. 2. A n n a ld Nagy János Á g n e s ld Tot Pál, Benedicti Éliás I l o n a ld Kelemen Pál I l o n a ld Rosemberki János J á n o s F Ives Orsolya = Anna § 11. 10. 2. J á n o s Hasznos F. N. N. = József § 16. 15. + 16. 2. 25. J á n o s F Berényi Anna Hasznos = Gábor § 18. 2. 24. M i h á l y F Halasi Magda = Ágnes § 95. 1. 12. 7 kapás zsellér /0,5/, 1702-ben nincs gyereke, 93-ban tanú Pásztó bírája Batik János jobbágya 37 E 98 -ban tanácsos /B. III. 16./ P i r o s k a ld Juhász István
PANNA	K a t a ld ? Hother István
PAP	G y ö r g y F.N. Erzse = Judit § 1. 5. 22. I l o n a ld Csordás Pál J á n o s + 40 E 00. 3. 4. Hosszas kfnlódás után éjjel 12 -kor, 96-ban 2 köblös, 5 kapás /2,5/ jobbágy K a t a bába 96. 2. 28. Z s u z s a ld Komáromi Mihály
PATAI	I s t v á n 1717. 1. 17. H Gál Erzse = Ilona § 18. 5. 2. J á n o s F Csizmadia Kata = Judit § 98. 10. 2. Z s u z s a ld Zeke Márton
PATY	A n n a ld Nagy János N administrator /B. III. 87./

PÁDÁR	Anna ld Bagó András Erzse ld Csépe István Erzse ld Csépe Jakab György 1715. j. István Hasznos 1720. 1. 21. H Molnár alias Pászti Ilona
PÁL	Erzse ld Polyá András Judít ld Toth György
PÁSZTI	Gergely 4 kapás zsellér /1/ Ilona alias Molnár ld Pádár István János alias Molnár F Gajda Ilona = Kata § 12. 9. 13. 1715 j. Mihály F + 11.
PETYKÓ	Anna ld Kovács István Judít ld Horváth Mihály Pál + 10 E 03. 6. 5. in morbo occulto
PIACSEK	György F Kasza Erzse = József § 18. 10. 18. Márton 1715. 1. 7. H Szabó Anna = Erzse § 16. 10. 27.
PIAN	Márton F Szabó Anna = Mária § 19. 2. 13.
PILINYI	István 1720. 1. 14. H Lengyel Erzse = Mihály § 20. 9. 9. Klára ld Kovács György Mátyás F Kada Anna = Judit § 99. 3. 10., György § 1. 4. 20., Gergely § 1. 3. 12., Judit § 14. 3. 11. + 16. 5. 22. 1715. zs.
PINTÉR	Anna ld Kelemen András János F Moravka Júlia = Anna + 2 h 16. 11. 16., Anna § 17. 10. 15., János § 19. 12. 7.
? PJACI	György F Födüs Erzse = József § 12. 3. 7.
POLYÁK	Pál + 93. 9. 16.
POZSÁR	Anna ld Jakab Tóbiás Gergely 1720. 1. 28. H Komáromi Éva = Kata § 20. 10. 13. György 11 kapás /3/ zsellér. 1702-ben van két fia, akik közül az egyik nős. Tart két jármos ökröt, szőleje 10 akót ad. Ilona ld Szőke Ferenc Máté 1702. 1. 15. H Farkas Kata = István § 12. 5. 26., Anna § 14. 8. 22., + 16. 5. 9.
PUSZTA	Imre 1707. 5. 3. H Rácz Ilona = Kata § 1. 12. 7.
RAJCZI	András F Gajda Kata = István § 12. 11. 18., Anna § 15. 5. -.
RÁCZ	Erzse ld Rácz János Ilona ld Pusztai Imre Ilona ld Mezei György János F Rácz Erzse jövevények = N. § 94. 12. 18., Erzse § 1. 11. 4. /Szabó Erzse/ 1702-ben van egy fia, 2 igás lova és egy fejős tehene. János F Horváth Judit = Rosalia § 14. 3. 12.
RACZINSZKI	Mátyás = Rosa § 94. 1. 9.
RÁKÓCZI	László N + 93. 10. 25.
RÉDEI	Balázs F Illés Erzse = Balázs § - - -.
RÉGI	János = János § 94. 1. 8.
RÉPÁS	András F Valus Anna = András § 94. 10. 29. 2 köblös, 6 kapás /2,5/ jobbágy. 1702-ben egyetlen fián kívül van két igás lova és egy fejős tehene. 1715. j. András F Kis Anna + 50 E 17. 2. 27. Kata ld Csépe István Kata ld Csépe János Mihály = István + 3 E 19. 5. 2. Pál 1701. 1. 16. H Nagy Anna
RIMÓCI	Kata ld Bartik István
ROSEMBERKI	János F Palya Ilona = Kata § 98. 11. 21.
RUSZNAK	György 1703. 2. 4. H Gyúltvai Ilona Szentjakab
SÁNTA	Erzse ld Varga István Erzse ld Szűcs István Mátyás 1717. 2. 7. H Maksó Ilona = N. § 17. 11. 4. + 17. 11. 21., Ilona § 18. 2. 5. Pál + 45 E 11. 8. 18. F Marhás Anna = Mátyás § 94. 2. 18., Erzse § 95. 10. 28. /Maksó Erzse/ Ilona § 02. 5. 11. 96-ban 3 kapás zsellér /2/ Pál 1720. 1. 14. H Jákó Kata = Kata § 20. 2. 25.

SÁRKÁNY	F e r e n c 1702. 1. 15. H Sirokai Anna
? SCHABR	I s t v á n 1709. 5. 9. H Muslai Borbála
SCHMIDT	L u k á c s F N Rosina = Mária Magdolna § 96. 11. 17.
SEBESI	J á n o s = Mihály § 14. 9. 30.
SEBŐK	Id Nagy
SELMECZI	A n n a Id Csordás Márton
?SEPETI	J á n o s F ? Matyasó Anna = Márton § 10. 10. 25.
SIDI	E r z s e Id Koncsik Gergely E r z s e Id Gergely Gergely
SIKET	B á l i n t 1695. 1. 30. H Kovács Magda
SIMONIS	D á v i d F Juhász Dóra = Borbála § 17. 3. 22.
SIPOS	I l o n a Id Tot Miklós Z s u z s a Id Csépe István
SIROKA!	A n n a Id Sárkány Ferenc
SOMOSKÓY	F e r e n c tanácsos /B. I. 669. /
?SÓTA	P á l 1697. 2. 3. H Muslai Anna
SÓTÉR	A d a l b e r t 1711. 1. 10. H Nagy Erzse = Kata § 11. 10. 6. M i h á l y 1702. 1. 15. H Koncsik Ilona F Szőcs Ilona = András § 1. 12. 6., Anna § 11. 9. 14.
SÖRFŐZŐ	A d v e n a + 16. 1. 13. A n n a Id Gajda Pál A n n a Id Szabados Jakab I l o n a Id Valus András I l o n a Id Valus András J á n o s 1698. 8. 11. H Csányi Sára = Anna § 1. 7. 8., Pál § 12. 1. 27., János § 15. 5. 6. + 18. 1. 23., N fiú + 23 E 17. 9. 9. 1715. j. I m r e tanú B. III. 87. F Szita Borbála
SPANIK	É v a Id Szeghi István N
?SPLIER	M i h á l y F Szőcs Ilona = Márton § 13. 10. 9.
STROBI.	J á n o s 1709. 5. 5. H Zombori Anna
SUHAJDA	J á n o s Hasznos = Pál § 16. 2. 6.
SURÁNYI	E r z s e Id Szabó György I l o n a Id Tot István M i h á l y 1708. 4. 24. H Török Anna = Anna § 11. 2. 16., Mihály § 14. 4. 21. M i h á l y F Mészáros Ilona = Ilona § 19. 3. 6.
SZABADOS	J a k a b F Sörfőző Anna = Erzse § 1. 2. 5., Panna § 11. 12. 28., F Molnár Anna = Mátyás § 14. 2. 12.
SZABÓ	A l b e r t F Illés Anna = János § 1. 1. 28., N fiú § 16. 10. 29. + 17. 7. 20., András § 18. 9. 27., Albert § 19. 10. 23. A n d r á s = István § 93. 7. 13., József § 98. 2. 23. A n n a Id Pian Márton A n n a Id Kovács György A n n a Id Piacsek Márton A n n a Id Gergelyfi Ferenc B é l a 1715. j. D ó r a Id Túróci László F e r e n c F Endrész Kata = Ilona § 95. 5. 7. G y ö r g y Hasznos F Surányi Erzse = Márton § 93. 10. 30., N § 96. 3. 25., Orbán § 1. 5. 5., Anna + 1 E 15. 1. 26. Tanú 18-ban / B. II. 148./ G y ö r g y 1711. 11. 22. H Csohány Judit = Anna § 14. 4. 6., Márton § 17. 10. 21. G y ö r g y özvegye Id Borbély alias Rosai György I l o n a Id Fodor László I l o n a Id Maksó András I l o n a Id Nagy Ferenc I l o n a Id Nagy Jakab I s t v á n + 70 E 17. 2. 10. I s t v á n + 44 E 15. 1. 22. F Dávid Judit = József § 94. 3. János § 95. 4. 24., József § 11.3.31. Hasznos jegyzője volt 18 éven át.

SZADAI

Erzse Id Lopócsi István

SZAKÁCS

András F Gajda Kata = Mihály § 11. 9. 13.
Gergely F Nyitrai Judit = Kata § 12. 5. 2.

SZALAI

István N 1701. 1. 30. H Gáspár Anna
Pál Pásztói birtokos 1699-ben O. E. 268. 1.

SZALKAI

Gergely 1714. 2. 10. H Csizmadia Kata = Mihály § 15. 3. 7., Pál § 17. 12. 28.
96-ban 7 kapás házatlan zsellér 1715. j.
György F Győri Kata Fancsal = Rosalia § 13. 1. 11.
György F Nagy Ilona = Kata § 95. 1. 12., Anna § 96. 12. 4.
István 1716. 2. 25. H Lesta Pálné, Judit
Kata Id Kecskés Pál

SZEGEDI

Bálint F Csohány Borbála = Anna § 17. 6. 30., Magda § 20. 7. 22. Nála élt Kata jövevény +
40 E 17. 4. 8.
Ilona Id Zotis Mihály

SZEGH

István N 1719. 2. 6. H Spanik Éva
O. E. 273. 1.

SZEKERES

György F Lesta Ilona = Ferenc § 96. 11. 21., János § 99. 5. 4. Két kupás /3/ házatlan zsellér.
Ilona Id Gajda Gergely

SZELECKI

Máté = Zsuzsa + 18 h 18. 12. 12.

SZELISTI

János F Maksó Anna = Anna § 19. 8. 27.

SZENTKERESZTESI

János 1714. 11. 25. H Kanyó Erzse = Erzse + 2 h 15. 12. -, Borbála § 15. 12. 2., Erzse 17.
11. 20.

SZENTKIRÁLYI

Kata Id Zolnay István

SZEPESI

János = Mihály + 2 E 16. 624.

SZÉP

Margarita Id Gergelyfi Balázs

SZILADGYI

Mihályné, Kata Id Németh Péter

SZILVA

Anna Id Almási András

SZITA

Anna Id Sörfőző András

SZLÁVIK

György FN. Dóra = Márton § 20. 2. 4. /apa nem élt/
János + 40 E 20. 4. 6.

SZÓCS

András Id Maksó
Erzse Id Illés Tamás
Ilona Id Sötér Mihály
Ilona Id ? Splier ?
István F Markó Erzse = Mihály § 12. 10. 23., Mihály + 26 h 19. 5. 30., Pál + 5 E 19. 5. 6.

SZÖGI

István F Csányi Anna = István § 95. 8. 2. 97-ben nem élt, felesége Id Nagy János

SZÓKE

Erzse + 60 E 19. 11. 2.
Ferenc F Pozsár Ilona = Erzse § 11. 12. 20., Borbála § 14. 12. 14.,
János § 18. 6. 24. 1715. zs.
Judit árva lánya, Kata + 1 E 11. 1. 15.
Kata Hasznos Id Kürti János

SZÓLLÓSI

István = Mihály § 98. 2. 24.
1702-ben egyetlen fián kívül semmije sincs

SZTRACZKÓ

János F Kubányi Zsuzsa = György § 20. 3. 24.

SZUHAJ	A n n a ld Bgó András
SZÜCS	A d a l b e r t F Illés Anna = Adalbert § 18. 6. 22. A n d r á s F N. Anna + 98. 1. 11. F N. Anna = István § 16. 3. 25. 1715. A n n a ld Berkes János, Bartik István E r z s e ld Illés Tamás I l o n a + 30 E 14. 12. 26. ld Zotis Mihály I s t v á n F Sánta Erzse = Pál § 14. 10. 18., Pál § 19. 7. 20. 1715. zs. J á n o s n é + 93. 6. 14. ld Koncsik Mátvás
SZÜGYI	P á l 1718. 1. 30. H Csizmadia Borbála
SZÜRSZABÓ	I s t v á n F. N. N. = György § 1. 4. 2. a rákok elől jöttek el vácról
TAKÁCS	B e r t a l a n F Gedei Erzse = György § 14. 3. 25., Erzse § 16. 2. 4. J á n o s F Nikispurki Dóra + 12. 11. 20. M á r t o n 1702-ben két fia van, barmai nincsenek. + 40 E 08. 9. 30. Pásztó harangozója volt.
TARI	A n d r á s F Muslai Erzse = Kata § 12. 2. 9. 96-ban 1,5 köblös 4 kapás jobbágy E r z s e ld Gedei András E r z s e ld Tari György G y ö r g y 1716. 2. 16. H Kecskés Erzse J á n o s F Kasza Anna = Kata § 03. 1. 1., Mihály § 05. 3. 11. özvegye ld Gajdos János T a m á s F N. Erzse = Erzse § 1. 7. 4.
TATAI	A n d r á s F Lénárd Ilona = Kata § 1. 1. 24.
TECHUST	K a t a ld Borbély Lőrinc
TELEK	J á n o s F Markó Kata = Kata § 1. 3. 20.
TERENYEI	I l o n a ld Nagy István M á r t o n Pásztó papja volt / + 06. 6. 1./ 1697-től /B. I. 595./
TEMESI	A n t a l Csány 1715. 6. 2. H Gajda Lőrincné, Éva
TIKLÓTZKI	J ó z s e f Németbród 1718. 1. 30. H Vas Györgyné, Kata Hentes volt.
TÓBIÁS	J a k a b F Pozsár Anna = Mihály § 18. 9. 21.
TOKAJ	I l o n a ld Hangonyi Mátvás
TOLDI	K a t a ld Tot Márton S á r a ld Nagy Mátvás
TOLMÁCS	E r z s e ld Hidvégi Balázs
TOT	A n d r á s + 60 E 20. 2. 9. A n d r á s 1714. 2. 10. H Bajnóci Roza = Róza + 4 E 19. 4. 20., Jakab § 18. 7. 16. 1715. c. A n d r á s F Tot Anna = Dóra § 18. 1. 24. A n n a ld Tot András A n n a ld Gajda Pál A n n a ld Lengyel András A n n a ld Csépe Balázs A n n a ld Malik György A n n a ld Malik György A n n a + 90 E 15. 1. 30. A n n a ld Maksó János A n n a ld Bódi Mihály A n n a ld Varga János A n n a ld Juhász Márton A n n a ld Varga Márton A n n a ld Maksó János B o r b á l a ld Kostur Jakab D ó r a ld Fösvény Márton E r z s e ld Varga János E r z s e ld Varga Mihály E r z s e ld Koncsik Mátvás E r z s e ld Becze Imre E r z s e ld Varga Mihály E r z s e + 40 E 15. 3. 25. G y ö r g y + 70 E 19. 12. 18. G y ö r g y F Kecskeméti Dóra = Gergely, Ilona §§ 99. 7. 18. 5 köblös, 3 kapás /3/ jobbágy 1715. G y ö r g y F 1703-ban Kovács Dóra = + 1 h 15. 1. 11. G y ö r g y özvegye ld Tot István G y ö r g y F Pál Judit = György § 1. 4. 28., István § 15. 1. 6. Vay Ábrahám jobbágya 40 E providus. 98-ban tanú /B. I. 621./ 13-ban bíró /B. III. 62./, 16-ban tanú /B. II. 142./

G y ö r g y F Bujáki Judit = Mária § 13. 1. 8.
 I l o n a + 56 E 15. 1. 3.
 I l o n a Id Ferenczfi Pál
 I l o n a + 30 E 15. 1. 11.
 I l o n a Id Halasi Farkas
 I l o n a Id Csépe Mátyás
 I l o n a Id Maksó János
 I l o n a Id Csépe János
 I l o n a Id Csépe Mátyás
 I s t v á n Szpüspöki F Molnár Kata = Anna § 94. 12. 2.
 I s t v á n Hasznos 1698. 2. 2. H Surányi Ilona = Adalbert § 05. 4. 22., Kata § 1. 4. 20.
 I s t v á n F N. Anna = Ilona § 13. 4. 4., Ilona § 14. 8. 6. + 15. 12. 30.
 I s t v á n Hasznos 1711. 6. 7. H Tot Györgyné, Erzse = Ferenc § 14. 9. 8. + 1 E 16. 12. 29.
 I s t v á n + 24 E Hasznos 17. 11. 27.
 I s t v á n F Berkes Anna = György § 16. 4. 7., Judit § 17. 4. 7. + 18. 3. 9.
 I s t v á n N Adács 1712. 2. 8. Bíró Kata, Oláh Jánosné
 J a k a b F Árvai Anna = András § 12. 5. 16., Judit § 13. 8. 31.
 J a k a b P á l = István § 15. 3. 9. + 15. 3. 22. 96-ban 3 kupás /1/ házatlan zsellér
 J a k a b 1719. 7. 23. H Lakatos Kata
 J á n o s + 40 E 16. 1. 23.
 J á n o s F Farkas Erzse = Mátyás § 95. 3. 18. 96-ban servita Annac Ibrányi
 J á n o s F Füst Ilona = Erzse § 96. 6. 12.
 J á n o s F Árvai Dóra = János § 14. 3. 18.
 J á n o s F Juhász Erzse = Kata § 11. 6. 17. + 2 h 11. -, József § 15. 2. 11. + 2 h 15. 3. 27.
 1702-ben gyermektelen, tart 2 igás lovat, 2 fejős tehenet
 J á n o s + 85 E 06. 12. 19.
 J u d i t Id Bajnóci Mátyás
 K a t a Id Mond Pál
 K a t a Id Fekics Márton
 M i h á l y F Angyal Erzse = András § 19. 2. 14.
 M i k l ó s F Fekete Erzse = Erzse § 02. 2. 3., Antal § 1. 11. 6.
 M i k l ó s F Vass Erzse = János § 11. 8. 13.
 M i k l ó s 1716. 7. 5. H Sipos Ilona
 O r b á n 1720. 1. 28. Hasznos H Angyal Dóra
 P á l 1701. 1. 30. H Molnár Erzse
 P á l F Kocsik Éva = Kata § 02. 9. 27., Bertalan § 11. 8. 24., Judit + 1 h 15. 1. 15., János § 16. 15. 22.
 P á l 1710. 2. 13. H Palya Ágnes = N. § 11. 8. 28., János § 13. 3. 10., Erzse § 14. 6. 17., Anna § 15. 12. 15.
 P á l + 33 E 16. 5. 8.
 T a m á s 1715. zs.
 Z s u z s a Id Duda Mihály

TÖRÖK

A n n a Id Surányi Mihály
 A n n a Id Almási János
 E r z s e Id ? Batta István
 E r z s e + 60 E 20. 3. 29.
 F e r e n c + 02. 3. 29. = Judit § 93. 7. 27.
 92-ben pástó esküdtje /B. 1. 573./, 96-ban 12 kapás zsellér /25/, 98-ban tanú providus 37 E Vay
 Ábrahám jobbágy /B. 1. 622./

TURI

E r z s e Id Gedei András
 Z s u z s a Id Varga János

TURÓCI

L á s z l ó F Szabó Dóra = Erzse § 11. 10. 11.

UDVARHELYI

K a t a Id Kovách András

UNGVÁRI

K a t a Id Asztalos György
 K a t a Id N. Mátyás
 K a t a Id Bagó István
 L á s z l ó 8 kapás /6/ házatlan zsellér + 50 E 17. 11. 13.
 L ő r i n c + 1695. 2. 6.
 M a r i a n n a Id Kérészt György, Kocsis György
 M a g d a Id Jónás István
 M a r i n a Id Kérészt György, Kocsis György
 M á r t o n 1703. 2. 8. Szántó H Toldi Kata Szpüspöki
 1714. 2. 10. H Árvai Zsófia = Márton § 15. 10. 24., Ilona § 18. 5. 23.
 M á r t o n F Csépe Anna = Judit § 13. 10. 21.
 M á r t o n F Becze Anna = Zsuzsa § 11. 10. 3., Erzse + 1 h 14. 11. 9., N. + 3 n 15. 10. 26.
 M á r t o n F Oroszi Erzse /Dóra = Anna + 6 h 16. 9. 9., Kata § 16. 2. 15., Erzse 18. 12. 7.
 M á t é F Gutai Erzse = Rosa + 14 h 16. 12. 9., Máté § 20. 1. 1.
 M á t y á s F Gutai Borbála = Borbála § 17. 10. 12.
 M á t y á s 1718. 2. 10. H Zeke Erzse = Mihály § 20. 12. 20.
 M á t y á s + 40 E 19. 1. 7.
 M á t y á s 1698. 2. 2. H Kelemen Erzse = Orbán § 94. 5. 16., Anna § 98. 10. 31., Mihály § 1. 9. 3., József § 11. 8. 19., Jakab § 14. 4. 30., János § 15. 6. 4. 1715 j.
 M á t y á s F Losonci Anna Hasznos = Erzse § 11. 11. 16.
 M á t y á s 1715. 9. 22. H Lesta Mátyásné, Erzse =
 Erzse + 1 E 16. 7. 21.
 M á t y á s = G á s p á r + 8 E 17. 10. 12.
 M i h á l y F Nagy Anna = György § 1. 4. 11., Gergely § 11. 2. 15. 1715 j.

M i h á l y F Képes Kata + 35 E 16. 8. 26. = Antal § 14. 2. 4.
M i h á l y advena F Gál Dóra = Erzse § 16. 1. 11.
M i h á l y 1718. 1. 16. H Becze Demeterné, Orsolya Homokterenye

URBÁN

P á l Szolnok 1718. 1. 30. N Katona H Ludányi Anna

VAJDA

Kata Id Bakos Jakab
M i k l ó s = Ilona § 1. 5. 6.

VALKAI

B o r b á l a Id Ifjú Pál

VALUS

A n d r á s Sörfőző Ilona + 54 E 14. 12. 22. Apja: György /B. I. 561./ 92-ben tanácsos /B. I. 537./ 93-ban tanú /B. I. 561./ Rot János jobbhágy 60 E. 96-ban 2 köblös 16 kapás /3/ jobbhágy 99-ben esküdt /B. I. 637./ 98-ban tanácsos /B. III. 16./ 1702-ben 2 fia és nős testvére 2 gyerekek.
Hat járnok ökre, 4 fejős tehene és 20 akót termő szőleje
A n d r á s 1720. 1. 14. H Molnár Erzse = András § 20. 10. 27. + 20. 10. 28.
A n n a Id Rúpás András
G e r g e l y + 27 E 17. 1. 29. Nádassd hogyan favágáskor
G y ö r g y 1708. 1. 19. H Jakó Judit = Ágnes § 12. 7. 6., + 14. 11. 17., János § 15. 8. 27., Ágnes § 17. 10. 12. + 2 h 17. 11. 11., Ferenc § 18. 12. 20. 1715. j.
I l o n a Id Kis Mátyás
I l o n a Id Kada András
I s t v á n 1695. 1. 25. H Csányi Anna = Borbála § 1. 4. 13., Anna § 13. 4. 15., Magda § 16. 6. 22., + 18. 2. 2., István § 20. 1. 14.
J á n o s + 33 E 14. 6. 7. 1700 1. 31. H Micsinai Kata = Judit § 01. 10. 7., János § 05. 9. 22.
J á n o s F Módos Ilona = Erzse § 11. 4. 8., Kata § 14. 11. 21., Ilona + 4 E 19. 4. 26.
Kata Id Zeke István
M i h á l y + 70 E 16. 4. 22.
M i h á l y 1695. 1. 25. H Borbély Anna = András § 98. 11. 3., Mihály § 05. 10. 15., Jakab § 1. 4. 22., János § 11. 12. 27., Erzse § 15. 3. 6. + 19. 5. 16.

VARGA

A n n a Id Kakuk Gergely
A n n a Id Gajda Pál, Csordás Mihály
A n n a + 16. 12. 28.
E r z s e Id Büd György
G e r g e l y F Bozók Anna = Vera § 96. 1. 10., Gergely § 98. 9. 27., János § 01. 10. 12., József § 1. 5. 18.
G e r g e l y + 60 E 09. 1. 7. Hét kapás /5/ zsellér
G y ö r g y 1701. 11. 23. H Liptai Anna = Kata § 11. 2. 23. 1702-ben egy fia van. 1715. j.
G y ö r g y F Bud Anna = Mihály § 1. 11. 6., András § 18. 11. 29.
I l o n a Id Berkes András
I l o n a Id Nagy Mihály
I l o n a Id Matyaniczki Márton
I l o n a Id Horváth Mihály alias Zsákai
I s t v á n 1710. 1. 12. H Sánta Erzse
J á n o s F Tot Erzse = János § 95. 3. 14., Mihály § 97. 3. 7., 96-ban 4 köblös, 4 kapás /4/ jobbhágy
F Tot Anna = Mátyás 98. 10. 20.
J á n o s 1701. 1. 23. Sztjakab H Turi Zsuzsa
Kata Id Győri Jakab
Kata Id Farkas Márton
Kata Id Csór János
L ó r i n c = Ilona § 94. 2. 24. 18 köblös, 12 kapás /12/
M á r t o n 1701. 1. 9. Sztjakab H Tot Anna
M i h á l y özvegye, Ilona + 60 E 19. 3. 28.
M i h á l y 1701. 1. 23. H Kasza Judit = N + 2 h 08. 11. 30., Ilona § 11. 8. 17., Erzse § 14. 12. 2., + 14. 12. 27.
M i h á l y 1717. 2. 7. H Nagytot Erzse = József § 18. 12. 4.
T a m á s 1711. 1. 25. H Csordás Ilona = Anna § 12. 4. 18., N. + 1 E 14. 11. 13.
V e r a Id Gedei János

VARJU

J á n o s F Balog Ilona = Mihály § 95. 8. 27.
Kata Id Farkas Márton

VAS

E r z s e Id N. Miklós = Márton § 94. 10. 20.
E r z s e Id Horvát János N
G y ö r g y + 36 E 14. 8. 1. F Kanyó Kata = 13. 5. 1 Felesége Id Tiklóci József
I s t v á n 1698. 11. 9. H N. Anna = Erzse § 02. 9. 6.
I s t v á n Szeged 1708. 5. 13. H Maksó Ilona
Kata + 60 E 03. 4. 3.
M i h á l y 1715. 3. 3. H Mészáros Ilona 96-ban 12 kapás /15/ zsellér. 1715. j.
M i h á l y + 14. 8. 30.
M i h á l y F Zeke Klára = Judit § 1. 9. 29., Kata § 14. 2. 4. + 16. 5. 29., Mihály § 16. 7. 5., Dániel § 18. 8. 16. 92 -ben esküdt /B. I. 540./
P á l 96-ban 4 kapás /2/ házatlan zsellér. 1702-ben gyereke nincs, van fivére, akivel nem osztozott meg, két ökre, 2 tehene, 20 akót termő szőlő. 1715 malma van.

VENCEL

J á n o s advena F N. Máris = Erzse § 18. 11. 18.

VERES

A n d r á s + 23 E 05. 3. 19.
B o r b á l a Id Bódi Márton
I s t v á n + 35 E 10. 2. 8. F Zolnay Judit = István § 96. 8. 5., Anna § 98. 10. 4., Anna § 02. 2. 9., Kata + 1 n 10. 7. 6. 3 köblös jobbhágy

	J u d i t ld Domok Márton L á s z l ó F Farkas Anna = Adalbert § 16. 4. 23. M i h á l y F Muslai Judit = Anna § 94. 12. 24., F Koncsik Judit = Mihály, János §§ 99. 7. 29., András § 1. 5. 7., Klára § 11. 5. 10., Erzse, Judit §§ 18. 7. 9., + 18. 7. 20., Erzse § 20. 6. 30. 1715. j. Z s u z s a ld Horváth Mátyás
VINKLER	M a r i n a ld Csór István
WIMER	E r z s e ld Borbély József
?WRHO	J á n o s F.N. Dóra = Judit § 12. 2. 12.
ZAGYI	M á r t o n Hasznos 1709. 2. 3. H Csépe Anna = Anna § 17. 8. 4., Erzse § 20. 12. 24.
ZAJDÁN	E r z s e + 60 E 18. 1. 10. J u d i t alias Dobsa ld Szabó János
ZAKAI	I s t v á n F Varga Ilona + 25 E 17. 1. 15. = István § 10. 12. 17., N. + 11 h 17. 11. 16.
ZAKROCKSI	T a m á s alias Kőműves /Sz. 12. 8. 9./ 1713. 8. 10. H Janikoczki Borbála
ZAY	G y ö r g y özvegye ld Kisvárdai László
ZEEKE	E r z s e ld Tot Mátyás G á s p á r F Bild Erzse = Péter § 12. 2. 13., György + 2 E 16. 1. 10., Borbála § 17. 8. 31., Erzse § 20. 7. 27. G á s p á r + 13. 4. 25. F.N. Kata = Ignác § 94. 1. 27. Felesége 09-ben ld Kis Gergely 92-ben tanácsos /B. 1. 537./, 96-ban Pásztó bírája, 5 köblös, 3 kapás jobbágy. 98-ban tanú providus 52 E Pásztó esküdtje. Bossányi László jobbágya /B. 1. 620./ 1702-ben tanácsos /B. 1. 669./ 1715. I s t v á n H Valus Kata 1714. 2. 2. = István § 18. 4. 3. + 18. 4. 9., György § 19. 7. 4. J u d i t ld Kelemen András K l á r a ld Vas Mihály M á r t o n F ? Maksó Szabó Zsuzsa = Anna § 99. 2. 3., Márton § 11. 3. 1., Pál, Kata §§ 15. 1. 20. + 15. 1. 21. 1715. j. Tanú 18-ban /B. II. 148./ 16-ban /B. I. 139./ M á r t o n F Magot Zsuzsa /Sz. 13. 2. 22./ M á r t o n F Patai Zsuzsa = István § 19. 7. 4. O r b á n 6 köblös, 10 kapás /13/ jobbágy P é t e r F Keskeny Kata = Gergely § 96. 1. 3. Z s u z s a ld Horváth Mátyás
ZERKI	E r z s e ld Kis Mátyás
ZOLNAY	A n d r á s + 02. 5. 5. A ciszter apátjának apátja volt. Gyöngyösiön van eltemetve. Életréje ld B. I—III. E r z s e ld Csomor János I s t v á n N 1696. 4. 24. H Szentkirályi Kata N J u d i t ld Veres István
ZOLLNYOM	M i h á l y 1717. 1. 24. H Juhász Anna
ZÓLYOMI	J á n o s F Maksó Kata = Mihály § 96. 5. 22., Kata § 98. 11. 5. 2 köblös, 4 kapás /2/ J á n o s + 02. 3. 17. disenteria
ZOMBORI	A n n a ld Strobl János D e m e t e r 1709. 2. 21. Szeged H Magat Kata I s t v á n F Horvát Judit = Erzse § 95. 11. 3., Magda § 99. 9. 23.
ZOTIS	M i h á l y Hasznos F Szegedi Ilona = Mátyás § 16. 2. 13.
ZÓDES	M i h á l y 1715.
ZSADÁNYI	G y ö r g y 1702. 2. 5. H Bódi Magda
ZSARNÓCI	K a t a ld Muslai Pál

Sándor Hausel:

Die Nomenklatur der Bevölkerung von Pásztó aus der Zeitperiode zwischen 1688—1720

In der Geschichte unserer Heimat hat die Türkenherrschaft /hauptsächlich im 17-ten Jahrhundert/ außer der wirtschaftlichen Zurückwerfung einen großen Verfall, eine Zerspaltung der Bevölkerung des zum Kriegsfeld gewordenen Landes verursacht. Der Befreiungskrieg gegen die Türken, dann die Innennwanderung und die Einwanderung nach dem Rákóczi Freiheitskampf, aber auch die Ansiedlungen zum Ersatz der vernichteten Bevölkerung haben die Bevölkerungskontinuität, die Nationalitätenzusammensetzung des Landes, der Siedlungen entscheidend verändert, auch bis heute wirkende Folgen hervorrufend. Dieser Wirkung konnte sich auch Pásztó nicht entziehen, man könnte sagen, wie im Tropfen das Meer, werden hier die im Land vorgegangenen Prozesse widerspiegelt.

Dieser Aufsatz ist ein Versuch dazu, um die Bevölkerung des Marktfleckens Pásztó in der Zeitperiode nach der Türkenherrschaft zwischen den im Titel angezeigten Zeitgrenzen wie möglich zusammenzustellen.

Obwohl bei der Zusammenstellung dieser Nomenklatur auf die Totalität kein Anspruch erhoben werden kann, kann dieses Namenregister jedoch den vorwärts und zurückblickenden Untersuchungen dieser Art zugrunde liegen, bzw. den Grund des eventuellen Namenverzeichnisses von Pásztó im 18-ten Jahrhundert bilden.

Der kurzen Einführung folgt das auffindbare Namensmaterial der 32 Jahre laut Familien alphabetisch eingeordnet. Die Nomenklatur weist auf die Familienbeziehungen der Person, auf die demographischen Eigenheiten der drei Jahrzehnte hin.

Zólyomi József

Egy Nógrád megyei német település (Berkenye) az anyakönyvek tükrében

Egy település történetének bemutatásánál nem nélkülözhetjük az anyakönyvekben őrzött adatok feldolgozását. Az utóbbi időben egyre több tanulmány készült, amelyek az anyakönyvek adatainak felhasználásával igyekeztek egy-egy korszak társadalmának összetételét, mozgását, szokásainak egyes elemeit hűen megrajzolni.¹

Az anyakönyvekből megállapítható a település benépesítésének üteme, a törzsökös családok kialakulásának, folyamatos jelenlétének rendje, a rokonsági kapcsolatok kiépülésének gyakorlata. Összeállítható a családok leszármazási táblázata, az egy házban lakó családok száma és összetétele, a társadalmi rétegződés folyamata. Ez utóbbinál a gazdasági összeírásokat nem mellőzhetjük, hiszen a foglalkozásként megjelölt *földész* gazdát és a csekély szőlőterülettel rendelkező zsellért is jelölhet.

A születési anyakönyvek adatgyűjteményéből, táblázatokat állíthatunk össze, a született gyermekek számáról, nemenkénti megoszlásáról, megtudhatjuk, hogy egy családba hány gyermek született. Kiolvasható a névadás szokásának gyakorlata, a keresztszülők száma.

A házassági anyakönyvek a megkötött házasságok számáról, az esküvő hónapjáról, napjáról adnak tájékoztatást. Megtudhatjuk, hogy hány éves korban házasodtak, helyből vagy más településről választottak férjet, illetve feleséget.

A halotti anyakönyvek adatainak összegzése, a csecsemő- és gyermekhalandóságról, a felnőttek átlagos életkoráról, a halálozás okairól ad felvilágosítást.

Tanulmányunkban a három anyakönyv (születési, házassági, halotti) fentebb vázolt gazdag adatgyűjteményéből csupán a születésre, a névadás szokására, a házasságra és halottakra vonatkozó adatokat vizsgáljuk részletesen. Terjedelmi okok miatt nem közölhetjük a családok genealógiai táblázatait, a társadalmi rétegződés folyamatát, az egy házban lakó családok számát és összetételét. Nem foglalkozhatunk a törzsökös családok kialakulásának ütemével, a családoknak a vizsgált településen történő letelepedés, majd elköltözés időpontjainak rögzítésével stb.

Dolgozatunkban a katolikus vallású, német telepítésű Berkenye község születési, házassági, halotti adatait elemezzük, a betelepítéstől, 1718-tól, a XIX. század végéig, vagyis 1900. december 31-ig. A kutatási határidőt azért zártuk be a múlt század végével, mert a gazdasági körülmények hatására, a társadalom egyre erőteljesebben kezdett átalakulni. Kiszélesedtek házassági kapcsolataik, sokan elköltöztek a faluból, idegenek telepedtek közéjük. Fellazultak a rokoni kapcsolatok, megváltoztak a névadás szokásai, egyre kevesebb lett a születendő gyermekek száma stb. A környező települések hatása egyre jobban átalakította a falu társadalmát. Vizsgálatunk azért terjed csupán a XIX. század végéig, amikor a változás jelei még nem olyan erősek, a hagyományokhoz való ragaszkodás folyamata még legjobban érzékelhető. Néhány esetben, a jegyzetekben, a

XX. század első felének idevonatkozó adatait is közöljük, hogy a változást, ha nem is apró részletekben, de legalább körvonalaiban érzékeltessük.

A közel kétszáz esztendő születési, házassági és halotti adatait, ötvenéves időhatárokra bontva közöljük: 1719—1750, 1751—1800, 1801—1850, 1851—1900.

Berkenye község Nógrád megye délnyugati részén található, egy szűk völgy enyhén magasodó oldalán. A völgy másik oldalán már a Börzsöny hegyei húzódnak. A falu Nógrád, Szendehely, Szokolya és Nőtincs községekkel határos.

Berkenye alapítása a középkorra keltezhető. Hiányos forrásainkból csupán azt tudhatjuk meg korai történetéről, hogy egy 1299. évi oklevél „egyszerű földbirtoknak” nevezi, amely Nógrád várához tartozott és a váci püspök birtokában volt. A török hódoltság idején Szinan Huszeinnak 2261 akcset jövedelmezett a falu. 1553-ban az esztergomi egyházmegye nyilvántartásában szerepelt. A török háborúk alatt elnéptelenedett Berkenyét, 1712-ben, újból a váci püspök birtokához csatolták.

A falu újratelepítésének dátuma 1718. október 13. A váci püspök ezen a napon négy frankóniai német családdal kötött szerződést a falu benépesítésére. Az alapító szerződésből tudjuk, hogy 12 jobbágy- és 12 zsellértelek benépesítésére adott engedélyt a püspök, melyre 24 jobbágy-, illetve 24 zsellércsalád települt. A megféleztelttelkekkel a népesség számának növelése volt a cél, hogy a falu határához tartozó több mint háromezer hold cser- és tölgyfaerdők megműveléséhez (irtás, feldarabolás, szállítás) elegendő munkaerő legyen.

A falu a XVIII. század közepére túlnépesedett. A többségében féltelkes jobbágyok és a félházhelyes zsellérek arra kérték a váci püspököt, engedélyezze számukra, hogy a Katalin-pusztától északra, a Pest—Kassa közötti postaút mellett, az általuk már korábban Sende névre keresztelt határrészben egy új falu létesítését. A püspöki hivatal 1753. május 3-án, a berkenyeiekkel kötött szerződésben az új település kialakításához és benépesítéséhez hozzájárult, azzal a kikötéssel, hogy az új falut Szendehelynek kell elnevezni. Szendehelyen tíz egészházhelyes jobbágytelek létesítését engedélyezték, melyet Berkenyéhez hasonlóan, szintén megféleztelttel, amely valójában húsz féltelkes jobbágy letelepedését tette lehetővé. Az ezen felül kialakított fél jobbágyházhelyet a falu mindenkor bírója művelhette. Az 1753-ban kötött szerződés zsellérházhelyek kiméréséről nem tesz említést.

Szendehely benépesítése többnyire berkenyei német családokkal történt, de a szomszédos településekről (Verőce, Nagymaros) is érkeztek német telepesek.

A Szendehelyhez tartozó Katalin-pusztára megtelepedésük szintén 1753-ban történt evangélikus vallású német családokkal. Pásztorok, vendégfogadósok, mészégetők már ezt megelőzően, sőt már a középkorban is laktak itt. A pusztára, az 1780-as évek elejétől, fokozatosan a szendehelyiek tulajdonába került, házasság, vásárlás révén.²

1. SZÜLETÉS

A berkenyeiek anyakönyvezése 1848-ig, Nógrád községben történt. Ettől kezdve az ebben az évben létesült berkenyei plébánián végezték az anyakönyvezést.

Az első berkenyei szülöttet 1719. október 17-én jegyezték be a nógrádi plébánián. A falu plébánosa latin nyelven megjegyezte: „Keresztelem Jánost, aki Saibert Péter és Saibert Borbála Franco katolikus szülöktől született. Ez volt az első, aki Franconiából jött, aki Berkenyén telepedett le.”

A születési anyakönyvben, a korai időszakban, a gyermek keresztnéve után csak az apa szerepel teljes nevén, az anyának csupán a keresztnévét tüntették fel. A keresztszülők nevénél is hasonlóan jártak el. Gyakran előfordult az is, hogy a fiúnál csak a kereszta, leánynál csak a keresztanya neve olvasható. Az 1740-es évek közepétől vált rendszeressé, hogy a szülők és keresztszülők teljes nevét közlik.

A betelepítéstől 1836. szeptember 24-ig latin, attól kezdve magyar nyelven vezették az anyakönyveket.

1. A születések száma

Év	Fiú	Leány	Összes
1719—1750	124	141	265
1751—1800	405	450	855
1801—1850	452	424	876
1851—1900	540	519	1059

A vizsgált közel két évszázad alatt 1521 fiú, 1534 leány született. Az évenkénti születések átlaga nem tekinthető magasnak. Az első időszakban 9, a másodikban 17, a harmadikban 17,5, a negyedikben 21 gyermek született évenként. Az évekre bontott adataink, a születések számát illetően, nagyon változó képet mutatnak. 1719-ben 1, 1727-ben szintén 1, de 1725-ben 16, 1742-ben 17 gyermek született. Más korszakokból is tudunk eltérő adatokat közölni: 1759-ben 8, 1798-ban 28, 1828-ban ismét 8, 1885-ben 33 gyermek született a faluban.

Táblázatunkból egyértelműen kitűnik, hogy a faluban engedélyezett 24 jobbágy- és 24 zsellértelek teljes benépesítésére, illetve elfoglalására a XVIII. század második felében került sor. Kiolvashatjuk azt is, hogy ettől kezdve a falu lélekszáma állandósul, illetve csak kis mértékben emelkedett. A születések száma ugyan folyamatosan növekszik, de a változás nem tekinthető jelentősnek. A jobbágyfelszabadítás után néhány zsellérteleket alakítottak ki a faluban, de az ide települt családok ötven év alatt csupán nyolcvan fővel gyarapították a lakosság létszámát.

2. Ikerek száma

A születési anyakönyvekben feltüntették az ikerszüléseket. A latin nyelvű anyakönyvezésnél *gemelli*, a magyar nyelvűnél *ikrek*, *kettős* szóval jelölték az ikrek születését. A vizsgált időszakban az ikrek számát, nemenkénti összetételét alábbi táblázatunk mutatja be. Az itt közölt gyermekek számát a fentebbi, a születések számáról készült táblázatunk is tartalmazza

Év	Fiú-fiú	Leány-leány	Fiú-leány
1719—1750	—	2	—
1751—1800	3	9	5
1801—1850	5	2	9
1851—1900	7	—	15

Táblázatunk nem tartalmazza az 1855-ben született négyes ikreket, amelyek lányok voltak. Ritkán fordult elő, hogy egy esztendőben több iker született volna. 1850-ben 2, 1871-ben 3, 1883-ban 2 iker születését jegyezték be az anyakönyvbe. A vizsgált időszakban három asszony adott életet kétszer ikergyermeknek.

3. A születések száma havi bontásban

Ennek vizsgálatát azért tartjuk szükségesnek, hogy a gyermek születését korlátozták-

e a tavasztól őszig tartó mezőgazdasági munkák idejére. Hiszen recens gyűjtéseink azt bizonyítják, hogy a terhes asszonyok, szinte a szülési fájdalmak jelentkezéséig együtt dolgoztak a határban a család többi tagjával. Megfigyeléseinkből azt is tudjuk, hogy a terhesség utolsó hónapjaiban már nem tudott az asszony azonos értékű munkát végezni a többiekkel. Többször kényszerült pihenőre, olykor a munkavégzés alóli felmentésre. A mezőgazdasági üzem működtetése a család minden tagjára számított, ezért is fontos tudnunk, hogy a terhesség utolsó hónapjait, a szülését idejét azokra a hónapokra tervezték-e, amikor az asszony mezei munkájára már nem volt szükség. Erre ad választ alábbi táblázatunk.

Év	1719—1750	1751—1800	1801—1850	1851—1900		
hónap	született gyermekek száma				összes	%
január	25	71	81	82	259	8,47
február	21	75	80	85	261	8,54
március	28	78	75	90	271	8,87
április	25	85	66	70	246	8,05
május	16	52	54	78	200	6,54
június	15	56	64	72	207	6,77
július	26	55	57	73	211	6,90
augusztus	22	87	80	129	318	10,40
szeptember	16	84	95	116	311	10,18
október	27	78	87	90	282	9,23
november	15	73	60	92	240	7,85
december	29	61	77	78	245	8,01

A legtöbb gyermek augusztus, szeptember és október hónapban született. Ezt követték a március, február, január hónapok. A legkevesebb gyermeknek május, június és július hónapokban adtak életet. A száznyolcvan év adatainak összesítése egyértelművé teheti, tudatosan törekedtek arra, hogy áprilistól július végéig minél kevesebb gyermek szülessen. Ezt indokolhatta a mezőgazdasági munkák összetorlódása, hiszen tudjuk, hogy ezekre a hónapokra esett a növények ültetése, kapálása, a faluban nagyon is jelentős szőlőmunka végzése. Nem volt kevesebb tennivaló azonban a határban akkor sem (augusztus, szeptember, október), amely hónapokra a legtöbb gyermekáldást datálhatjuk. A női munkát alig lehetett nélkülözni a júliusi—augusztusi sarlós aratásnál, a szeptemberi terménybetakarításnál, az októberi szüretnél. A múlt század 70—80-as éveikig visszanyúló emlékezet szerint a nők a gyermek megszületése után nem maradhattak hosszú ideig otthon. Gyakran még két hét sem telt el a szülés után, máris teljes munkaerőnek számított az anya a mezei munkáknál. Legtöbbször gyermekét is magával vitte a határba, ott gondoskodott etetéséről, ápolásáról.

Véleményünk szerint a szülés ideje és a nők elvégzendő házi és mezei munkája között aligha lehetett szoros összefüggés. Vagyis helytelen lenne arra a következtetésre jutni, hogy április—július között azért született kevesebb gyermek, hogy a nőket ne vonják ki a sürgős mezőgazdasági munkák alól.

Közelítsük meg a kérdést más oldalról: a nők megtermékenyülésének időpontját vegyük vizsgálat alá. A kilenc hónapos terhességet véve alapul, a nők nagyobb része november vége és március vége közötti időszakokban esett teherbe, amikor az őszi betakarítási munkák már befejeződtek, illetve a tavaszi mezőgazdasági munkák még alig kezdődtek el. A közölt statisztikai táblázatunkból is az olvasható ki, hogy a legtöbb gyermek a téli „együthálás” eredménye. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a vizsgált

időszakban a házasságok többségét január—február hónapokban kötötték, amelyek a szeptemberi—októberi születések számát jelentősen megnövelték. A legkevesebb nő szeptember, október, november hónapokban maradt „másállapotban”, amely a májusi, júniusi, júliusi születek számát csökkentette.

Ismételten hangsúlyozni szeretnénk, hogy adataink nem támasztják alá azt a szemléletet, mely szerint a gyermek érkezését tudatosan úgy tervezték volna, hogy az ne essen egybe a nagy mezőgazdasági munkák idejével. Ha a legcsekélyebb tervezéssel is számolni lehetne, akkor nem augusztus, szeptember hónapokban született volna a legtöbb gyermek, a betakarítási munkák kellős közepén —, hanem november—március közötti hónapokban, amikor a határban már egyáltalán nem volt munka.

A faluban a szülő nők száma 20—30 fő között változott évenként. Ha ezek többsége augusztus, szeptember, október hónapokban szülte volna gyermekét, akkor erre az időre kellett esnie a legkevesebb fogamzásnak, amely a májusi, júniusi, júliusi születek számát korlátozta.

A fogamzás csökkenését a több hónapos nyári paraszti munka, a napkeltétől napnyugtáig tartó folyamatos szervezeti igénybevétel is előidézhette. A nők egy részénél ez a szervezeti és biológiai legyengülés a fogamzási hajlamot korlátozhatta.

4. A gyermekek száma családonként

Az egy családban született gyermekek számát számos tényező befolyásolhatta: a házasság kora, a házastársak egészségi állapota, esetleg az egyik fél korai halála.

Az alábbi táblázatunkban csupán a Berkenyén született gyermekek adatait dolgoztuk fel. Ezért külön kellett választanunk azokat a házaspárokat, akik esküvőjüket Berkenyén tartották, termékeny éveiket ebben a faluban töltötték, gyermekük többsége itt született, és azokat a családokat, akik már házasként telepedtek le a községben, gyermekeik egy része, vagy többsége született Berkenyén. Mindkét esetben csak azoknak a gyermekeknek az adatait szerepeltetjük, akik Berkenyén születtek. Így előfordulhat, hogy egy családot 2—3—4 stb. gyermekesek közé soroltunk, valójában — akiket nem Berkenyén anyakönyveztek — ennél több gyermekük lehetett.

Elégge gyakori volt, hogy a házastársak közül valamelyik, még a termékenységi időszak alatt elhalálozott. A megözvegyült férj, vagy feleség igyekezett minél előbb újból megnősülni, illetve férjhez menni, az új családban további gyermekek születtek. Táblázatunkban csak a férj családjában született gyermekek számát közöljük. Nem tudtuk figyelembe venni azokat a gyakori eseteket, amikor a férj özvegyasszonyt vett el feleségül, akinek előző férjétől már születhettek gyermekei. Ezek a gyermekek már az új családhoz tartoztak, de számuk az általunk készített kimutatásban nem szerepel, mert nem ismerjük, hogy az új család alapításakor az özvegy feleség hány gyermeket hozott magával. Forrásaink sajnos nem teszik lehetővé, hogy minden esetben nyomon követhessük a nők életútját. Például tudjuk, hogy a nő mikor kötött házasságot először és ebben mennyi gyermeke született. A férj halála után ismét férjhez ment, erre egyébként gyakran csak a név hasonlóságából következtethetünk, de nem lehetünk biztosak abban, hogy ugyanazon nőről van szó, mert a szülők nevét, az azonosítás biztos forrását, az anyakönyvek csak az 1830-as évektől közlik. A halotti anyakönyveket sem használhattuk fel mindig a személyazonosság megállapításához, mert ha idős korban halt meg, a férj nevét nem közlik. Természetes, hogy az azonosítás gondja a férfiaknál is felmerül, különösen az 1830-as éveket megelőző időszakban.

Gyűjteményünkéből azonban egy Berkenyén született gyermek sem maradt ki. Az özvegyasszonynak az új családba vitt gyermekei az előző férj adatai között szerepelnek. Így az egy anyától származó gyermekek teljes száma nem tűnik ki adatainkból. Vagyis

kimutatásunkban számos csonka család szerepel, amely a női ág gyermekszámát hiányosan, vagy egyáltalán nem közli.

Úgy gondoljuk, hogy a felsorolt pontatlanságok elvére is számos tanulsággal szolgálhat az alábbi táblázat, amely a berkenyei családok gyermekáldásának adatait foglalja össze.

Év	1719—1750		1751—1800		1801—1850		1851—1900	
Gyerme- kek száma	A s z ü l ő k							
	Berkenyén	Nem Berkenyén	Berkenyén	Nem Berkenyén	Berkenyén	Nem Berkenyén	Berkenyén	Nem Berkenyén
	kötöttek házasságot							
1	3	66	20	86	19	45	16	33
2	5	21	15	19	13	12	23	9
3	2	8	13	11	15	1	13	8
4	2	4	17	4	16	5	13	6
5	3	5	7	6	10	1	19	1
6	2	1	16	4	23	2	12	1
7	3	4	9	3	12	3	13	—
8	3	1	10	1	9	1	11	—
9	—	4	12	1	4	2	10	1
10	—	—	4	2	4	1	8	—
11	—	1	4	—	1	—	7	—
12	—	—	—	—	1	—	3	—
13	—	—	2	1	1	—	3	—
14	—	—	—	—	1	—	1	—
15	—	—	—	—	—	—	1	—
16	—	—	—	—	—	—	—	—
17	—	—	—	—	—	—	—	—
18	—	—	1	—	—	—	—	—

A táblázatból az olvasható ki, hogy a négy időszakban, az egyes családokon belül hogyan változott a gyermekek száma. Pontosabban fogalmazva azt foglaltuk össze, hogy hány családban született 1, 2, 3, stb. gyermek.

A vizsgált időszakban 434 Berkenyén kötött házasságból született gyermek.¹

Ebből	58 családnak	1	(13,36 %)
	56 családnak	2	(12,90 %)
	43 családnak	3	(9,90 %)
	48 családnak	4	(11,05 %)
	39 családnak	5	(8,98 %)
	53 családnak	6	(12,21 %)
	37 családnak	7	(8,52 %)
	33 családnak	8	(7,60 %)
	26 családnak	9	(5,99 %)

16 családnak	10 (3,68 %)
12 családnak	11 (2,76 %)
4 családnak	12 (0,92 %)
6 családnak	13 (1,38 %)
1 családnak	14 (0,23 %) gyermeke született.

A legtöbb családban egy gyermek született, ezt a 2, 6, 4, 3, 5, 7, 8 gyermekes családok követték.

A falu törzslakossága a XVIII. század második felében kezdett kialakulni. Ettől kezdve a kilenc-, vagy ennél többgyermekes családok száma növekedett.

A nem Berkenyén kötött házasságokban, de itt született gyermekek számát azért közöljük, hogy a hosszabb időre fiatalon letelepült családoknál sem volt ritka a nagyobb gyermekáldás. Az adatokból az is kitűnik, hogy a XVIII. század végéig a többnyire zsellér-családok beköltözése folyamatosnak tekinthető, majd a XIX. század elejétől ez a vándorlási hullám fokozatosan csökkent. Míg az első időszakban 104, a másodikban 138, a harmadikban 73, a negyedikben már csak 59 olyan család lakott a faluban, akik esküvőjüket nem itt, hanem máshol tartották.

A fentebbi táblázatunk adatainak további értelmezéséhez indokolt tudnunk, hogy az egyes időszakokban hányan kötöttek házasságot Berkenyén, ebből hány gyermek született. A két adatból könnyen kiszámítható az egy családra jutó gyerekek számának átlaga.

Év	Házasság- kötések száma	Ebből hány házaspárnak nem született gyermeke Berkenyén	Hány ház- párnak szü- letett gyerme- ke	Gyermekek száma	Egy családra jutó gyerme- kek számá- nak átlaga
1719—1750	42	21	21	99	4,7
1751—1800	223	92	131	667	5
1801—1850	218	89	129	624	4,8
1851—1900	204	51	153	850	5,5

A házassági adatok összesítéséből kitűnik, hogy igen magas volt azoknak a házaspároknak a száma, akiknek nem született gyermekük. Könnyen arra gondolhatnánk, hogy ezek a házások csupán esküvőjüket tartották Berkenyén, majd rövid időn belül elköltöztek a faluból. Részletes családvizsgálataink szerint, az egyes időszakokban, csupán 8—14 esetben fordult elő, hogy az esküvő után más településre költöztek a házások. Az alábbiakban pontokba szedve igyekszünk összefoglalni azokat az okokat, amelyek a gyermekek tervezését, megszületését akadályozták. Ennek áttekintése azért is tanulságos, mert arra is magyarázatot kaphatunk, hogy a családok gyermeklétszámát bemutató táblázatunkban miért olyan magas azoknak a házaspároknak a száma, ahol 1—4 gyermeknél nem született több.

a. Az esküvő után valamelyik meghalt. A férjnél a korai halál oka betegség, baleset lehetett. A nőknél a betegségen kívül gyakran a terhesség volt a halál oka. Az ilyen halálesetek száma elérte a húsz főt.

b. A nőtlen férfiak olyan idős özvegyasszonyt vettek feleségül akik már túl voltak a házas termékenység határán, amely 40—45 éves korban zárult. Általános gyakorlat volt, ha 35 éves korában ment újra férjhez, akkor már ritkán született gyermeke. A fiatal legények, időszakonként, 10—15 esetben kötöttek házasságot olyan özvegyasszonyokkal, akiknek már nem lehetett gyermekük.

- c. Az idős korban özvegyek között kötött házasságok száma nem volt magas, de időszakonként 3—5-tel gyarapították a gyermektelen házaspárok számát.
- d. Az özvegy férfiak náluk jóval fiatalabb hajadon leányt vettek feleségül. Nem volt ritka a 15—20 év korkülönbség sem. E házasságokat nem mindig követte gyermekáldás. A nagy korkülönbségű házasságokban ritkán született 3—4 gyermeknél több.
- e. A zárt közösségű falu ritkán házasodott össze idegenekkel. Inkább csak özvegyek hoztak férjet, vagy feleséget más faluból. Az endogám házasodási szokás adott össze legényt tőle idősebb özvegyasszonnyal, özvegy férfit tőle sokkal fiatalabb hajadonnal. Az ilyen zárt közösségű társadalomban korán kialakult a rokonházasságok rendszere. Az egyház csak az 1780-as évektől követelte meg a rokonházasság engedélyezését. A családlapok, családfők összeállításából tudjuk, hogy a rokonok már a korábbi évtizedekben is összeházasodtak. A házasságok 20—25 %-a rokonházasság volt.

A rokonházasság nem kedvezett az egészséges gyermekek születésének, még kevésbé életbenmaradásuknak. A fiatalok rokonházassága gyakran meddőséggel járt, vagy nagyon alacsony születési számot eredményezett. Természetes, itt is voltak kivételek. A XIX. század első feléből ismerünk olyan másod-harmadfokú rokonházasságot, amelyben nyolc gyermek született, igaz egyikük sem élte meg a tízéves kort. A rokonházasságoknál a tapasztalatot — éppen a kivételes példák miatt — nem vették figyelembe. Minden házaspár kipróbálta, hogy az utódok életképesek lesznek-e. Ez a kísérletezés legtöbbször a gyermekek és az anya korai halálával végződött. Ha valamelyik gyermek túlélte a vérfertőzést, az élete végéig nyomorék maradt. Így természetesnek tartjuk, hogy a sógorsággal vegyített házasságok családjaiban a született gyermekek száma igen alacsony volt.

A magas születésszámmal rendelkező családoknál ritkán fordult elő, hogy azt mind egy anya szülte. Gyakran már hat gyermek is két anyától származott. Ha a gyermekek száma a 14-et meghaladta, ott már 2—3 feleség szülési adatai szerepelnek. A táblázatunkban szereplő 18 gyermekes családban két felesége volt a férjnek.

Az asszonyok többsége 8—9 gyermeknél ritkán szült többet. A vizsgált 180 év alatt mindössze két nő adott életet 13, egy pedig 14 gyermeknek.

5. A vagyoni állapot és a gyermekek száma

Az anyakönyvek feldolgozásával foglalkozó kutatók gyakran jutottak arra az eredményre, hogy a XVIII. században a telkes jobbágyok családjában is sok gyermek született. A gazdaság működtetéséhez ugyanis nagyobb számú munkaerőre volt szükség. A XIX. század közepétől e családoknál a gyerekek száma fokozatosan csökkent, ezzel véve elejét az eddig összefüggő paraszti telkek felosztásának, a gyermekek közötti feldarabolásának.⁴

A születési adatok összesítésével mi is megkísérelünk választ adni arra a kérdésre, hogy a vizsgált településen a vagyoni állapot meghatározta-e az egyes családokba született gyermekek számát. Táblázatunkban csak azoknak a házaspároknak az adatait vettük fel, akik Berkenyén kötöttek házasságot. A házások társadalmi hovatartozásának megállapítása a korabeli gazdasági összeírások alapján történt.⁵

A négy időszakban a telkes gazdánál és a zselléreknél egyaránt megtalálható a sokgyermekes család. A gyermekek számának korlátozását, a két társadalmi réteg közül, egyiknél sem tapasztaljuk. Kimutatásunk szerint, a gazdák éppen a XIX. század második felében törekedtek arra, hogy minél népesebb családjuk legyen.

A születéskorlátozás hiánya valószínű, hogy a németek sajátos örökösödési szokásában keresendő. Korábban már említettük, hogy náluk az osztatlan gazdaságot

Gyermekek száma	1719—1750		1751—1800		1801—1850		1851—1900	
	jobbágy	zsellér	jobbágy	zsellér	jobbágy	zsellér	gazda	zsellér
1	-	3	-	20	1	18	2	14
2	2	3	2	13	3	10	3	20
3	-	2	2	11	2	13	5	8
4	1	1	3	14	3	13	4	9
5	-	3	3	4	2	8	4	15
6	1	1	6	10	5	18	2	10
7	-	3	2	7	4	8	3	10
8	2	1	2	8	3	6	4	7
9	-	1	6	6	-	4	2	8
10	-	-	3	1	2	2	3	5
11	-	-	1	3	1	-	2	5
12	-	-	-	-	1	-	1	2
13	-	-	2	1	-	1	3	-
14	-	-	-	-	-	1	1	-
15	-	-	-	-	-	-	1	-
18	-	-	1	-	-	-	-	-

legtöbbször a legidősebb fiú örökölte. Ez az örökösödési szokás szinte 1945-ig élt a faluban. Gyakorlatilag azt jelentette, hogy minden telkes gazdának gondoskodnia kellett arról, legyen fiú gyermeke, akinek még életében átadhatta a gazdaság irányítását. A magas gyermekhalandóság miatt nem lehetett előre kiszámítani, hogy melyik éli meg a felnőttkort, ki örökölheti a gazdaságot. Tudatában voltak azzal, ha a szülők utód nélkül halnak el, a birtok idegen kézre kerül. Ezért arra törekedtek, hogy minél több gyermekük legyen. Ezek közül legalább egy felnőtté válhat, aki a szülői házat, a hozzátartozó földekkel együtt örökölheti.

Nem volt ez másképp a zsellérekénél sem. Telkiföldjük ugyan nem volt, de az irtványon létesített szőlőskertekkel szabadon rendelkezhetek, eladhatták, vétellel bővíthették, a gyermekek örökölhették. A XIX. század közepéig csak annyi kötöttségük volt, hogy az eladáshoz a püspök engedélyét kellett formailag megszerezni. Így a zsellérnek sem volt érdeke, hogy utód nélkül maradjon, hiszen sok munkával, „elletett” szőlője idegen tulajdonba kerülhetett. A gyermekáldás korlátozására ezért ők sem törekedtek.

A zsellérekénél, magasabb létszámukból adódóan, mindig sok volt azoknak a családoknak a száma, ahol kevés gyermek született. Köztudott, hogy a társadalom legmozgékonyabb rétegei a zsellérek voltak. Ha nem sikerült irtványföldet szerezni szőlőültetéshez, ha a telkes gazdánál nem kaptak állandó munkát mint szolgák, vagy a püspöki uradalom erdeiben nem tudtak rendszeres napszámosmunkát szerezni mint favágók, mészégetők, akkor elköltöztek a faluból. A családlapok szerint, azok a zsellérek, akiknek kevés gyermeket anyakönyveztek a faluban, más vidéken kerestek biztosabb megélhetést maguknak.

6. A születésszabályozás kérdése

Egy-egy családon belül a gyerekszám csökkentésének egyik módja, hogy a szülések gyakoriságát korlátozzák. A korlátozási szándék kimutatható ha arra törekszenek, hogy a házasság után az első gyermek minél később szülessen meg, a további gyermekek érkezése között minél nagyobb időkülönbségek legyenek. A nő házas termékenysége alatt így kevesebb gyermeket szül, ha életben maradnak, szerényebb az ellátási költség, viszont a használatos munkaerő is kisebb.

A kérdés eldöntéséhez két adatlapot állítottunk össze a születési anyakönyvekből.

Az első azt vizsgálja, hogy a házasság után az első gyermek mikor született, a második azokat az adatokat tartalmazza, amelyek a második és a további gyermekek születése közötti időre vonatkoznak.

Az első gyermek születésének ideje a házasságkötés után

A születés ideje	Év							
	1719—1750		1751—1800		1801—1850		1851—1900	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Kilenc hónap előtt	—	—	7	5,34	7	5,42	8	5,22
1 évre	12	57,14	63	48,09	51	39,53	80	52,28
2 évre	4	19,04	39	29,77	26	20,15	43	28,10
3 évre	3	14,28	9	6,87	25	19,37	10	6,53
4 évre	—	—	2	1,52	11	8,52	2	1,30
5 évre	—	—	3	2,29	9	6,97	3	1,96
6 évre	2	9,52	8	6,10	—	—	7	4,57

A második és a további gyermekek születése közötti idő

Év	1719—1750		1751—1800		1801—1850		1851—1900	
Születések száma	47		347		320		410	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1 év	6	11,76	52	14,98	47	14,68	113	27,56
2 év	24	47,05	149	42,93	139	43,43	181	44,14
3 év	11	21,56	116	33,42	99	30,93	86	20,97
4 év	4	7,84	15	4,32	13	4,06	19	4,63
5 év	2	3,92	8	2,30	14	4,37	3	0,73

A házasságkötés után az első gyermekek többsége (47,46 %) egy éven belül megszületett. Az első szülöttek 25,80 %-a második, 10,82 %-a harmadik évben érkezett.

A második, harmadik és a további gyermekek nagyobb része, az előző szülés után, a második évben (43,86 %) született. Három évre 27,76 %, az első évre 19,39 % látta meg a napvilágot. Meglepő, hogy a negyedik időszakban (1851—1900) az elsőt követő gyermekek jelentős része egy évre érkezett.

Varga Gyula, a kismarjai anyakönyvek feldolgozásából arra az eredményre jutott, „hogy egészséges családokban minden beavatkozás nélkül is csak 2—3 évenként születhettek átlagosan gyerekek”.⁶ Ha a 2—3 éves kimaradásokat még természetesnek fogjuk fel, akkor a fentebb közölt két statisztikai táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a vizsgált településünkön a születésszabályozást ismeretlennek kell tekintenünk a közel kétszáz esztendő alatt. Összeállításunkból kiolvasható, hogy az első gyermekek egy évre, a második és a további gyermekek két-, illetve háromévenként érkeztek a családba.

Szemléltetésül két konkrét példán szeretném bemutatni, a gyermekek érkezésének sorrendjét, a szülők korát a születések időpontjában.

1. Naibert Kristóf 22 éves korában 1739. január 27-én feleségül vette Obermarchi Anna Mária 18 éves hajadont.

A feleség 1755. november 16-án meghalt. A férj 1756. február 17-én feleségül vette Flier Borbála 36 éves özvegyasszonyt. Gyermekek nem született. A feleség 1781. március 22-én meghalt. Naibert Kristóf Leffler Katalin 24 éves hajadont vezette oltárhoz 1781. július 26-án. A férj akkor 64 éves volt.

A házasságból az alábbi gyermekek születtek:

	anya	apa
	kora	
1. János, 1740. május 12.	19	23
2. János, 1741. április 7.	20	24
3. Anna Mária, 1745. február 14.	24	28
4. Ágnes, 1747. február 8.	26	30
5. András, 1748. november 30.	28	32
6. Anna, 1751. április 29.	30	34
7. Mária Anna, 1753. június 17.	32	36
8. Anna, 1754. október 25.	33	37

2. Fuchs Fülöp 22 éves jobbágy 1783. május 18-án kötött házasságot Jordan Anna Mária 17 éves hajadonnal. A feleség 1801. január 5-én a hetedik gyermek megszületése után meghalt. A férj Virsinger Erzsébet 20 éves szendehelyi leányt vette feleségül 1801. február 10-én.

A két házasságból az alábbi gyermekek születtek:

	anya kora	apa kora
1. Fülöp, 1788. október 3.	22	27
2. János, 1791. március 10.	25	29
3. Erzsébet, 1794. január 6.	28	33
4. Fülöp, 1796. április 5.	30	35
5. József, 1797. május 21.	31	36
6. József, 1798. október 8.	32	37
7. János, 1800. szeptember 18.	34	39
8. Jakab, 1802. július 30.	21	41
9. Mátyás, 1804. február 19.	23	43
10. Anna, 1806. szeptember 23	25	45
11. Anna Mária, 1808. október 20.	27	47
12. József, 1811. május 26.	30	50
13. Mátyás, 1813. szeptember 2.	32	52
14. Katalin. 1815. február 20.	34	54
15. Fülöp, 1817. február 1.	36	56
16. Jakab, 1819. október 17.	38	58
17. Antal, 1822. június 9.	41	61
18. Jakab, 1824. október 30.	43	63

7. Törvénytelen szülések

Az anyakönyvekben csak a XIX. század elejétől találkozhatunk a törvénytelen születések bejegyzésével. 1801—1850. között házasságon kívül nyolc nő szült gyermeket. Ezek közül 6 egyet, 1 kettőt, 1 pedig (cigány) négy gyermeket szült.

1851—1900. között 33 nő szült törvénytelen gyermeket. Ezek közül 4 kettőt, 2 hármat, 1 négyet, 1 ötöt, 1 pedig (cigány) nyolc gyermeket szült. A házasságon kívül szülő nők többsége napszámos munkából élt, vagy helyben, esetleg Szendehelyen levő nagygazdáknál dolgozott szolgálóként. Csak özvegyasszonyoknál fordult elő, hogy 2—3 törvénytelen gyermeket is szültek.⁷

8. Névadási szokások

Az újszülött gyereket születése után igyekeztek minél előbb megkeresztelni. Az 1770-es évekig, a nyomdailag sokszorosított anyakönyvek megjelenéséig, a keresztelés dátumát nem jegyezték fel. A rovatolt anyakönyvek szerint a csecsemőt születése után 1—2 napon belül megkeresztelték.

A bejegyzett születések 10 %-ánál megjegyezték, hogy a keresztelést a bába végezte. Feltételezzük, hogy a bába által keresztelt gyermekeknel gyakori lehetett a halva születés, hiszen a XIX. század közepéig, egyetlen adatot sem találhatunk az anyakönyvben, amely a halva születés tényét rögzítené.

Családnevét minden gyerek apjától örökölte, keresztnévét szülőktől, a keresztszülőktől és nagyszülőktől kapta. Az alábbiakban bemutatjuk a fiú és leány keresztneveket, majd a keresztnévek gyakoriságának sorrendjét.⁸

Év	1719—1750	1751—1800	1801—1850	1851—1900
Keresztnév				
Ádám	—	3	1	4
Alajos	—	—	—	1
András	3	7	20	58
Antal	—	25	35	34
Bálint	—	1	1	—
Bernát	—	2	2	1
Bertalan	1	3	—	—
Etel	—	—	—	1
Ferdinánd	—	1	—	—
Ferenc	—	12	36	54
Frigyes	1	—	—	—
Fülöp	1	6	4	—
Gáspár	—	—	1	1
György	7	19	37	28
Gyula	—	—	—	1
Henrik	1	3	2	—
Imre	—	—	—	4
István	—	11	15	18
Jakab	6	28	54	53
János	78	152	116	106
Joachim	2	3	1	—
József	6	54	75	94
Károly	—	—	1	1
Konrád	—	3	—	—
Kristóf	1	5	1	—
Lajos	—	—	—	1
László	—	—	—	1
Leopold	—	—	—	1
Lőrinc	1	1	1	—
Márton	2	6	1	2
Máté	—	—	2	2
Mátyás	4	23	24	30
Mihály	3	14	13	25
Miklós	1	5	4	1
Ottó	—	—	—	1
Pál	—	6	—	1
Péter	1	5	4	4
Rudolf	—	—	—	1
Sándor	—	—	—	1
Tamás	5	4	1	—
Viktor	—	—	—	1
Vitus	—	2	—	—

Év	1719—1750	1751—1800	1801—1850	1851—1900
Keresztnév				
Ágnes	4	3	—	—
Anna	12	40	75	108
Anna Mária	40	92	51	20
Apollónia	1	—	—	—
Borbála	1	38	13	9
Cecília	—	—	—	2
Dorottya	1	1	—	—
Eleonóra	1	—	2	—
Emília	—	—	—	2
Erzsébet	6	56	56	62
Etelka	—	—	—	1
Éva	2	9	1	—
Franciska	—	—	1	2
Gertrúd	—	—	1	3
Gizella	—	—	—	1
Heléna	2	3	4	—
Irma	—	—	—	1
Julianna	—	4	13	14
Karolina	—	—	—	1
Katalin	8	46	47	50
Klára	—	—	1	1
Krisztina	—	3	—	—
Kunigunda	1	—	1	27
Magdolna	3	13	20	60
Margit	2	20	11	10
Mária	42	59	22	42
Mária Anna	8	38	44	13
Marianna	2	3	14	31
Rebeka	—	1	—	—
Regina	—	2	—	—
Rozália	1	5	24	22
Sibilla	—	1	—	—
Terézia	—	6	23	32
Ursula	2	3	—	—
Veronika	—	4	—	1
Vilma	—	—	—	1
Zsófia	—	1	—	—
Zsuzsanna	1	—	—	—

A keresztnévek gyakoriságának sorrendje

1719—1750	1751—1800	1801—1850	1851—1900
1. János	1. János	1. János	1. János
2. György	2. József	2. József	2. József
3—4. Jakab	3. Jakab	3. Jakab	3. András
József	4. Antal	4. György	4. Ferenc
5. Tamás	5. Mátyás	5. Ferenc	5. Jakab
6. Mátyás	6. György	6. Antal	6. Antal
7—8. András	7. Mihály	7. Mátyás	7. Mátyás
Mihály	8. Ferenc	8. András	8. György
9—10. Joachim	9. István	9. István	9. Mihály
Márton	10. András	10. Mihály	10. István
11—18. Bertalan	11—13. Fülöp	11—13. Fülöp	11—13. Ádám
Frigyes	Márton	Miklós	Imre
Fülöp	Pál	Péter	Péter
Henrik	14—16. Kristóf	14—16. Bernát	14—15. Márton
Kristóf	Miklós	Henrik	Máté
Lőrinc	Péter	Máté	16—30. Alajos
Miklós	17. Tamás	17—25. Ádám	Bernát
Péter	18—22. Ádám	Bálint	Etel
	Bertalan	Gáspár	Gáspár
	Henrik	Joachim	Gyula
	Joachim	Károly	Károly
	Konrád	Kristóf	Lajos
	23—24. Bernát	Lőrinc	László
	Vitus	Márton	Leopold
	25—27. Bálint	Tamás	Miklós
	Ferdinánd		Ottó
	Lőrinc		Pál
			Rudolf
			Sándor
			Viktor

1719—1750	1751—1800	1801—1850	1851—1900
1. Mária	1. Anna Mária	1. Anna	1. Anna
2. Anna Mária	2. Mária	2. Erzsébet	2. Erzsébet
3. Anna	3. Erzsébet	3. Anna Mária	3. Magdolna
4—5. Katalin	4. Katalin	4. Katalin	4. Katalin
Mária Anna	5. Anna	5. Mária Anna	5. Mária
6. Erzsébet	6—7. Borbála	6. Rozália	6. Terézia
7. Ágnes	Mária Anna	7. Terézia	7. Marianna
8. Magdolna	8. Margit	8. Mária	8. Kunigunda
9—13. Éva	9. Magdolna	9. Magdolna	9. Rozália
Heléna	10. Éva	10. Marianna	10. Anna Mária
Margit	11. Terézia	11—12. Borbála	11. Julianna
Marianna	12. Rozália	Julianna	12. Mária Anna
Ursula	13—14. Julianna	13. Heléna	13. Borbála
14—20. Apollónia	Veronika	14. Eleonóra	14. Gertrúd
Borbála	15—19. Ágnes	15—19. Éva	15—17. Cecília
Dorottya	Heléna	Franciska	Emília
Eleonóra	Krisztina	Gertrúd	Franciska
Kunigunda	Marianna	Klára	18—24. Etelka
Rozália	Ursula	Kunigunda	Gizella
Zsuzsanna	20. Regina		Irma
	21—24. Dorottya		Karolina
	Rebeka		Klára
	Sibilla		Veronika
	Zsófia		Vilma

A férfi és a női keresztnevекnél a választék nem túl gazdag. 1719—1750 között 18 férfi — 20 női; 1751—1800. között 27 férfi — 24 női; 1801—1850 között 25 férfi — 20 női; 1851—1900. között 30 férfi — 25 női név közül válogattak.

A férfi keresztnevекnél legkedveltebb volt a János, József, Jakab, András, György, Mátyás, Mihály, a XVIII. század közepétől a Ferenc. A németeknél nem tudott tért hódítani a magyar falvakban oly népszerű Ádám, Imre, Bálint, Dániel név.

A női keresztnevекnél az Anna Mária, Anna, Erzsébet, Magdolna, Katalin, Mária a leggyakoribb. A magyaroknál már a XVIII. században is ismert leánynevek mint a Sára, Julianna, Judit, Ilona nem tudtak elterjedni. A magyar falvakban viszont nem kereszteltek Anna Mária, Kunigunda névre.

A különböző időszakokban ritkán előforduló keresztnevек többségét a faluba költöző magyarok (pásztor, cigány, molnár, tanító, kocsmáros, erdőcsész) adták gyermekeiknek. Ezek közé sorolhatjuk az Alajos, Etel, Ferdinánd, Frigyes, Gyula, Károly, Lajos, László, Leopold, Ottó, Rudolf, Sándor, Viktor, a nőknél a Cecília, Emília, Etelka, Gizella, Irma, Karolina, Rebeka, Veronika, Vilma, Zsófia, Zsuzsanna neveket.

A XVIII. század első felében, a faluba települt németeknél gyakori név volt az Ádám, Bálint, Bernát, Fülöp, Joachim, Konrád, Kristóf, Vitus, Borbála, Dorottya, Kunigunda, Marianna, Regina, Sibilla, Ursula, amelyeket gyermekeiknek már ritkábban adtak.

9. Kettős nevek

A vizsgált időszakban kettős nevet kapott:

Év	Fiú	Leány
1719—1750	48	50
1751—1800	52	39
1801—1850	4	3
1851—1900	14	6

Az első és második név összetétele, viselőjük száma az alábbi volt:

1719—1750

János—Jakab:	7	János—Ádám:	1	Anna—Borbála:	5
János—György:	10	József—Antal:	1	Mária—Éva:	4
János—Konrád:	6	György—János:	2	Mária—Ágnes:	2
János—Mihály:	4	Frigyes—János:	1	Mária—Josepha:	2
János—Péter:	4	Tamás—Konrád:	1	Mária—Franciska:	1
János—Márton:	3	Mihály—György:	1	Mária—Ursula:	1
János—Mátyás:	2	Mária—Borbála:	7	Mária—Dorottya:	2
János—Sebestyén:	2	Mária—Erzsébet:	7	Mária—Katalin:	1
János—Bálint:	1	Mária—Margit:	6	Mária—Eleonóra:	1
János—Henrik:	1	Anna—Katalin:	6		
János—Ferenc:	1	Mária—Magdolna:	5		

1751—1800

János—Lőrinc:	1	János—József:	1	Mária—Ágnes:	2
János—Jakab:	4	János—Tamás:	1	Mária—Magdolna:	4
János—Ádám:	4	István—Imre:	1	Mária—Dorottya:	2
János—György:	11	Kristóf—Jakab:	1	Mária—Éva:	4
János—Mihály:	10	Jakab—János:	1	Mária—Katalin:	1
János—András:	1	Antal—János:	1	Mária—Josepha:	3
János—Konrád:	4	Ferenc—Pál:	1	Mária—Terézia:	1
János—Henrik:	3	Ferenc—Antal:	2	Anna—Katalin:	1
János—Péter:	1	Mária—Borbála:	6	Anna—Margit:	3
János—Fülöp:	1	Mária—Erzsébet:	2	Anna—Franciska:	1
János—István:	2	Mária—Krisztina:	1	Anna—Éva:	3
János—Márton:	1	Mária—Margit:	4		

1801—1850

András—János:	1
János—György:	1
István—Pál:	1
József—Pál:	1
Mária—Magdolna:	3

1851—1900

István—György:	1	Ferenc—Mátyás:	1	Borbála—Anna:	1
András—György:	1	Gyula—István:	1	Anna—Zsófia:	1
Rudolf—József:	1	Károly—Nándor:	1	Magdolna—Erzsébet:	1
Ferenc—János:	1	András—Jakab:	1	Franciska—Terézia:	1
András—Bernát:	1	Ádám—József:	1	Marianna—Julianna:	1
Mihály—József:	2	József—Antal:	1	Gizella—Margit:	1
János—Mihály:	1				

A második név adásának szokása — mint táblázatunkból is kitűnik — a XVIII. században volt jelentős a faluban. Az évekre bontott kimutatásaink szerint e században 1780 után kettős nevet nem adtak a megszületett gyermekeknek. A XIX. század első felében már alig, a második felében sem nagy számú újszülött kapott kettős nevet. A második név között alig találkozhatunk olyannal, amely az első nevek között ne szerepelne.⁹

A XVIII. század első felében két hármast és egy négyes névadást is találtunk az anyakönyvekben. A hármast nevek közül az egyik fiú (János, Konrád, József), a másik leány (Mária, Katalin, Borbála). Négyes nevet egy leánynak adtak: Anna-Mária, Katalin, Margit, Borbála. A későbbi időszakokban hármast, vagy ennél több keresztnévű újszülöttel nem találkozottunk.

10. A névadás szokása

Az újszülött nevének kiválasztása a szülők feladata volt. Általános gyakorlat az volt, hogy a gyermek szülei, nagyszülei, keresztszülei, unokatestvér, vagy még távolabbi rokon, ismerős nevét kapta. Sorrendje azonban tájanként, falvanként változott. Voltak olyan vidékek, ahol az első gyermekeknek a szülő nevét adták, a többiek a nagyszülők, keresztszülők nevét kapták.

Az általunk vizsgált Berkenyén, a betelepítéstől kezdve szinte napjainkig, az a szokás alakult ki, hogy az első gyermekek a keresztszülők nevét kapták. A családonként összeállított adatlapok alapján kiszámoltuk, hogy az elsőszülöttek 60 %-át a keresztszülők nevére keresztelték. A szülők, nagyszülők nevét csak a harmadik, negyedik gyermek kaphatta.

A keresztszülő—szülő nevének sorrendiségét egy általánosnak tekinthető példán mutatjuk be.

Meder Antal és Tir Anna Mária 1747. január 9-én kötött házasságot. A házasságból született gyermekeknek az alábbi nevet adták:

Keresztszülő:

Jakab, 1747. október 27.

Tir Jakab
Marer Ursula

Jakab, 1755. április 11.

Tir Jakab
Marer Ursula

Ursula, 1756. november 26.

Tir Jakab
Marer Ursula

Ursula, 1759. augusztus 1.

Tir Jakab
Marer Ursula

Anna Mária, 1761. december 6.

Tir Jakab
Marer Ursula

Antal, 1766. augusztus 31.

Tir Jakab
Marer Ursula

A bemutatott példa jól szemlélteti, hogy a gyermekek először a keresztszülők, majd a szülők nevét kapták.

A közölt családlap azonban egy másik sajátosságra is felhívja figyelmünket: a meghalt gyermekek nevét a további újszülött örökli. Ez volt az oka, hogy számos olyan családlappal találkozhatunk, amelyen 4—5 József, Jakab, Erzsébet stb. szerepel. Természetesen nemcsak a keresztszülő, hanem a szülő, nagyszülő keresztnévét is megismételték, ha a nevükre keresztelt gyermekek meghaltak.

Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a faluba költözött magyarok is, ha német keresztszülőket fogadtak, követték ezt a szokást, vagyis első gyermekeiket a keresztszülők nevére keresztelték, ha azok neve nem Kunigunda, Anna Mária volt. A magyar keresztszülők nevének elfogadása révén került a németek keresztnéve közé olyan ritkán használt név, mint a Rudolf, Károly, Gyula, Pál, Péter, Eleonóra, Éva stb.

11. Keresztnévek—névnapok

A közel kétszáz év alatt a megkeresztelték neve 16 esetben egyezett a névnappal. Az egyezések többsége a József, Mária, Erzsébet névnapokhoz kapcsolódott. Kilenc esetben a keresztnévet néhány nap választotta el a névnaptól. Az adatok alapján a névnapoknak alig volt szerepük a németek névadási szokásaiknál.

12. Keresztszülők

A keresztszülők nevét a betelepítéstől kezdve bejegyezték az anyakönyvbe. Fentebb már jeleztük, hogy a XVIII. század közepéig a szülőknél és keresztszülőknél a feleség keresztnévét közölték csupán, így a családkonstrukciós adatlapok összeállítása számos esetben gondot okozott.

A templomban megkeresztelt gyermeknek egy keresztszülője volt. Az ikreknél természetesen két keresztszülőt jegyeztek be az anyakönyvbe. Keresztszülőnek a legtöbb esetben fiatal házaspárokat hívtak, akik a meghívó család valamennyi gyermekét

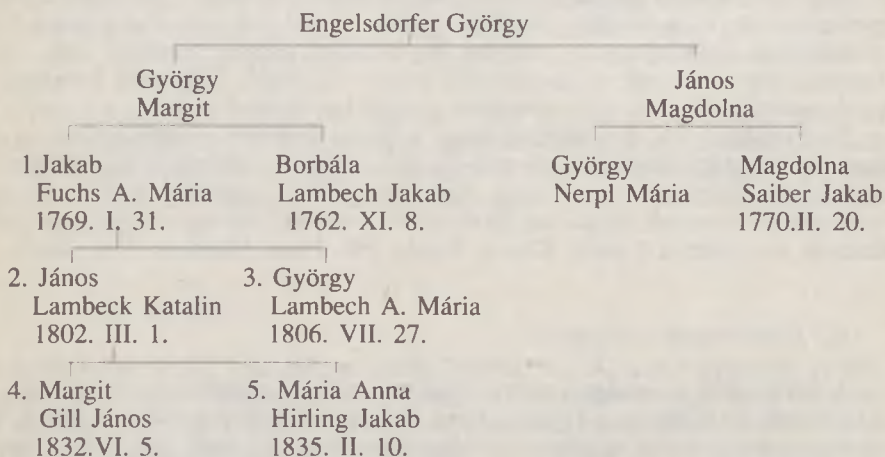
keresztvíz alá tartották, ha betegség, halál nem akadályozta meg őket ebben. Az adatlapokból megállapítható, hogy a keresztszülőknek saját gyermekeik kereszteléséhez a meghívó családfőt és feleségét kellett felkérni, illetve visszahívni.

Ma még sajnos nem tudunk táblázatba foglalt statisztikai adatokat közölni arról, hogy a szülők és keresztszülők között rokoni, vagy csak baráti kapcsolatok voltak. Ennek megállapításához el kellene készíteni a faluban lakó családok mindegyikének genealógiai táblázatát, amelyekből körvonalazható lenne a keresztszülők kiválasztásának rendszere.

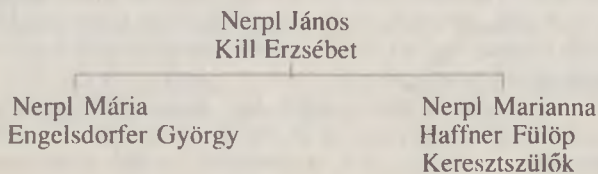
A szülők—keresztszülők kapcsolatrendszerének megismertetésére, az Engelsdorfer család egyik férfi tagja gyermekeinek keresztszüleit mutatjuk be. Táblázatunkban csak azokat a családtagokat tüntettük fel, akiknek valamilyen szerepük van a keresztszülőkkel kapcsolatban.

A kiválasztott családfő Engelsdorfer György neve az 1720-as berkenyei gazdasági összeírásokban tűnik fel először. Már ekkor sem volt fiatalember, hiszen tíz évvel később nevével már a halotti anyakönyvben találkozhatunk: ekkor töltötte be a hetvenedik életévét. Hat gyermekével érkezett Berkenyére, melyből öt, (György, János, Mihály, Heléna, Apollónia) már ekkor nős, illetve férjezett volt, a legfiatalabb Ursula 1750-ben ment férjhez.

A legidősebb gyermekről, Györgyről, annyit tudunk, hogy feleségét Margitnak hívták, tizenegy gyermeke született. Apja halála után György örökölte a jobbágytelket. Tőle vette át a gazdaság irányítását Jakab, akinek gyermekeihez, további leszármazottaihoz hívott keresztszülők rokoni kapcsolatát mutatjuk be a meghívó családokkal. A nevek után feltüntetett dátum a házasságkötés ideje.

1. Engelsdorfer Jakab 1769. január 31-én kötött házasságot Fuchs Anna Máriával. A házasságból öt gyermek született. Mind az öt gyerekhez Haffner Fülöp-Nerpl Mariannát hívták keresztszülőnek. A keresztszülők Engelsdorfer Jakab (apa) édesapja testvére (János), fia (György) feleségének a testvére és férje volt.

A keresztszülők gyermekeihez természetesen Engelsdorfer Jakabot és feleségét, Fuchs A. Máriát hívták keresztszülőnek.

2. Engelsdorfer János 1802. március 1-én vette feleségül Lambech Katalint. Tíz gyermekük született, melyeknek Saibert Mihály—Genzelman Margit voltak a keresztszülei. Rokonsági kapcsolatuk szülőkkel: Engelsdorfer János (apa) nagyapja testvére (János) leányának (Magdolna) gyermeke és felesége.

Engelsdorfer János
N. Magdolna

Magdolna
Saibert Jakab
1770. II. 20.

Saibert Mihály
Genzelman Margit
1793. I. 15.
Keresztszülők

A keresztszülők gyermekeit Engelsdorfer János—Lambech Katalin tartotta keresztváz alá.

3. Engelsdorfer György özvegy Lambech Anna Máriával 1806. július 27-én kötött házasságot. A feleség édesapja feleségének unokatestvére volt, vagyis másodfokú vérrokon. A házasságból gyermek nem született, mert a feleség 1806. október 20-án meghalt. 1840-ben, 34 évvel később, Schmidt Anna 20 éves leányt vette feleségül, akivel harmadfokú vérrokonok voltak. Három leánygyermekük született, melyek születésük után rövid idő múlva meghaltak. A keresztszülők után a három leányt Teréznek keresztelték. A keresztszülők Medveczky János, a falu tanítója és felesége Khün Teréz voltak. A tanító saját gyermekeinek kereszteléséhez nem hívta vissza keresztszülőnek Engelsdorfer Györgyöt és feleségét.

4. Engelsdorfer János—Lambech Katalin házaspárnak ugyan tíz gyermeke született, de csak két leány élte meg a felnőttkort. Az idősebb leányt Margitot Gill János jobbágy vette feleségül 1832. június 5-én. Négy leány gyermeküknek Saibert György—Nerpl Krisztina voltak a keresztszülei. A felkért keresztszülők a gyermekek édesanyja (Engelsdorfer Margit) keresztszüleinek fia és felesége volt.

Saibert Mihály
Genzelman Margit
1793. I. 15.

Saibert György
Nerpl Krisztina
1826. I. 14.

Keresztszülők

A keresztszülők gyermekeik kereszteléséhez, a szülőket visszahívták.

5. A másik Engelsdorfer lány, Mária Anna, 1835. II. 10-én ment férjhez Hirling Jakabhoz. Hét gyermeküknek Szegner Jakab—Verner Anna Mária volt a felkért keresztszülőjük. A keresztszülők távoli rokonaik voltak a szülőknek. Itt a leány nagyapja testvéreig (Borbála) nyúlnak a rokoni szálak. Borbála férje testvérenek unokái voltak a keresztszülők.

Lambech József
Löffler Erzsébet

Jakab
Engelsdorfer Borbála
1762. XI. 8.

Péter
Verner Borbála
1770. I. 17.

Katalin
Szegner Jakab
1804. I. 31.

Szegner Jakab
Verner A. Mária
1835. II. 26.
Keresztszülők

A szülők visszahívása keresztszülőnek itt is megtörtént.

A szülők—keresztszülők rokoni kapcsolatára ugyan kevés adatot mutattunk be, de ebből is kitűnik, hogy keresztszülőnek többnyire azonos korú unokatestvért, sógort kértek fel. A 2—4 pontban leírt példából az is kiolvasható, hogy a keresztszülő funkciót örökölhették. Az idősebb adatközlők ma is emlékeznek arra, hogy a keresztszülőket nemzedékeken át mindig ugyanabból a családból hívták. A keresztszülői feladatok visszaadását ilyen esetekben kötelezőnek tartották.

Az egy faluban kialakult szokásrend azonos időben is mutathat eltéréseket. A társadalmi egyenlőtlenség, a családok közötti harag a kialakult hagyományokat gyakran mellőzte. A német családok közül többen a tanítót, a papot, a kocsmárost, az erdőcsőszet kérték fel keresztszülőnek, akikkel rokoni kapcsolatuk nem volt.

A leggazdagabbak közül néhányan több német és magyar családnál vállaltak keresztszülői tisztséget. Ők voltak a keresztszülői a pásztorok, a cigányok, gyakran a megcsúszott lányok gyermekeinek.

II. HÁZASSÁG

1. Házasságok száma:

A házasságok számát korábban már ismertettük, az összefoglaló adatokat azonban itt ismét közöljük, hogy az alábbi több szempontú feldolgozásnál az alapadatokhoz könnyebben hozzáférhessünk.

A vizsgált időszakban a házasságkötések száma az alábbi volt:

1719—1750:	42
1751—1800:	223
1801—1850:	218
1851—1900:	204

Az összesített adatokból arra a következtetésre juthatunk — erre már fentebb is utaltunk —, hogy a XVIII. század második felében benépesült falu népessége a XIX. században nem növekedett. Az esküvők számából a lakosság létszámának csökkenését figyelhetjük meg.

2. A házaspárok összetétele:

A falu társadalmáról, házassági szokásairól számos információt kaphatunk, ha ismerjük, milyen arányú volt az elsőházasok, a nőtlen—özvegy, hajadon—özvegy és az özvegyek közötti házasságok száma.

A XVIII. századi adatok feldolgozásánál gondot jelentett, hogy a házasságkötésre jelentkező pároknál csak ritkán közölték családi állapotukat (hajadon, özvegy, nőtlen) még ritkábban életkorukat. Azért e századból csak olyan összefoglaló adatokat tudunk közölni, mennyi házaspárnál jelezték a családi állapotot.

1719—1750. között a 42 házasságkötésről azt tudjuk, 16 esetben a családi állapotot egyiknél sem közlik, csak a vőlegénynél írták ki 6 esetben (2 nőtlen, 4 özvegy), csak a menyasszonynál 10 esetben (7 hajadon, 3 özvegy), 10 esetben viszont mindkettőnél (nőtlen—hajadon: 7, özvegy—hajadon: 1, nőtlen—özvegy: 2.)

1751—1800. között 138 esetben nem jelölték a családi állapotot. Csak a vőlegénynél 17 esetben (9 nőtlen, 8 özvegy), csak a menyasszonynál 17 esetben (10 hajadon, 7 özvegy), mindkettőnél 52 esetben (nőtlen—hajadon: 25, özvegy—hajadon: 11, nőtlen—özvegy: 10, özvegy—özvegy: 6.)

A házassági anyakönyvek 1830. augusztus 25-től közlik a vőlegény—menyasszony korát, családi állapotát, a szülők nevét. Így a XIX. század első három évtizedéről sem tudunk pontos képet adni. 1801—1830. között 35 házaspárnál nem tudjuk a családi állapotot megjelölni. Ebből az időből 41 elsőházasról, 26 hajadon—özvegy, 17 nőtlen—özvegy, 10 özvegy—özvegy házasságról tudunk.

Az összegyűjthető adatok alapján 1830—1850 között 117 elsőházas, 11 nőtlen—özvegy, 22 hajadon—özvegy, 3 özvegy kötött Berkenyén házasságot.

1851—1900 között az elsőházasok száma 135, 24 nőtlen férfi vett el özvegyasszonyt, 26 hajadon ment feleségül özvegyemberhez, az özvegyek közötti házasságok száma 20.

Hiányos adatainkból (ezt a XVIII. századra értve) is kitűnik, hogy a faluban jelentős a nőtlen—özvegy, hajadon—özvegy házasságok száma. Mint később látni fogjuk a falu lakói nem sok településsel tartottak fenn házassági kapcsolatot. E házassági gyakorlat okát, úgy gondoljuk, nem csak abban kell keresnünk, hogy más faluból nem voltak hajlandók férjet, vagy feleséget hozni. A magas korkülönbséggel kötött házasságoknak véleményünk szerint gazdasági okai is voltak.

Említettük, hogy a faluban a jobbágyok birtokait nem lehetett felosztani a családtagok között. Az a gyakorlat alakult ki, ha a legidősebb fiútestvér átvette a gazdaság irányítását, a felnőttkorú testvéreknek is el kellett hagyniuk a szülői házat. Az otthon maradt legidősebb testvértől kapott pénzből házat építhettek a zsellérsoron, szőlőföldet vehettek maguknak.

A zsellérek között alig volt olyan akinek ne lett volna szőlője. Ez mellett munkát vállaltak a püspöki erdőben, Katalin-pusztán működő mészégető kemencéknél. Néhányan útkaparó, erdőőr állást vállaltak. A hajadonnak, a tőle jóval idősebb özvegy férfi nyugodt megélhetést biztosíthatott, ha annak volt szőlője, állandó munkája az uradalmi erdőn, vagy a mészégető kemencéknél. Jó partit jelentett a fiatal hajadonnak, ha a leendő férjének volt lova, amellyel fuvarba járhatott, ha erdőőri állást vállalt. A fiatal nőtlen férfi is szívesen feleségül vette a tőle 10—15 évvel idősebb özvegyasszonyt, akinek szőlője, jól felszerelt gazdasága volt. A megélhetés reménye feledtette az érzelmi kötődést leendő

házastársához. Ez a gazdasági kényszer volt az alapja a rokonházasságoknak is, amelyekről alább szólunk.

3. A házasok kora

A házasulandók koráról csak a XIX. század elejétől tudunk részletes kimutatást készíteni. Bár ez sem tekinthető teljesnek, mert az 1801—1830. között kötött házasságoknál, 74 esetben, még az adatlapok segítségével sikerült a házaspárok korát megállapítani.

A szórványos XVIII. századi adatok alapján a leányok 17—20 éves korukban mentek férjhez, a legények 20—25 éves korukban nősültek. A fentebb bemutatott példánk szerint, már a XVIII. század első felében is előfordult, hogy idős özvegyember fiatal leányt vett el feleségül.

Az alábbiakban az elsőházások, nőtlen—özvegy, hajadon—özvegy és özvegy—özvegy házások korát mutatjuk be 1801—1850. között.

a.) Elsőházások

Kora	Vőlegény	Menyasszon
15	1	8
16	2	11
17	2	9
18	7	12
19	6	11
20	18	14
21	11	7
22	15	14
23	13	6
24	11	3
25	7	3
26	7	5
27	3	—
28	2	1
29	1	—
30	1	2
32	—	1
35	1	1

A legények 62,96 %-a 20—24 éves, 16,66 %-a 15—19 éves korában nősült. A leányok 47,22 %-a 15—19 éves, 37,95 %-a 20—23 éves korában ment férjhez.

Tanulságos azt is megvizsgálni, hogy a házaspárok között milyen volt a korkülönbség:

Év	Hány évvel idősebb	
	a vőlegény	a menyasszony
1	12	7
2	13	5
3	7	4
4	10	2
5	10	2
6	8	2
7	4	1
8	5	1
9	2	2
10	1	—
13	1	—

A vőlegények 67,59 %-a volt idősebb menyasszonyánál. A menyasszonyok 24,07 %-a idősebb volt vőlegényénél.

b.) Nőtlen—özvegyasszony

1801—1850. között 11 legény vett el özvegyasszonyt. Ezek kora házasságkötés napján:

Vőlegény	Menyasszony
kora	
21	29
21	32
23	30
18	28
30	27
26	36
24	28
24	30
22	28
28	34
26	29

A tizenegy legény közül tíz nála idősebb özvegyasszonyt vett el feleségül. Korkülönbségek: 3 évvel volt idősebb 1, 4 évvel: 1, 6 évvel: 3, 7 évvel: 1, 8 évvel: 1, 10 évvel: 2, 11 évvel: 1.

c.) Hajadon—özvegyember

A vizsgált időszakban 22 özvegyembernek volt hajadon felesége.

Vőlegény	Menyasszony
kora	
24	20
35	24
24	15
39	20
30	21
36	17
38	24
36	20
45	20
38	21
35	25
26	19
25	22
54	20
48	20
44	20
39	22
35	27
43	24
26	20
30	21
57	23

Az özvegy férfiak náluknál olykor jóval fiatalabb hajadont vettek el feleségül. Az alábbi táblázatunk azt mutatja be, hogy a vőlegény hány évvel volt idősebb menyasszonyánál:

3 évvel: 1
4 évvel: 1
6 évvel: 1
8 évvel: 1
9 évvel: 3
10 évvel: 1
11 évvel: 1
14 évvel: 1
16 évvel: 1
17 évvel: 2
19 évvel: 3
24 évvel: 1
25 évvel: 1
28 évvel: 1
34 évvel: 2

d.) Özvegy férfi—özvegyasszony

Az özvegyek közötti házasságból csupán háromnak sikerült a korát megállapítani: A férfiak 47, 40, 50, a nők 26, 38, 43 évesek voltak.

A házasulandók koráról összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az első házásoknál a legények többsége 20—24 éves korban nősült, a leányok 15—23 éves korban mentek férjhez. Az első házásoknál a férfiak voltak az idősebbek.

A nem teljes kimutatásunk szerint 11 nőtlen—özvegy 22 hajadon—özvegy kötött házasságot. Az előbbieknél a nők, az utóbbiaknál a férfiak voltak idősebbek.

Az 1851—1900. közötti időszakban azonos sorrendbe ismertetjük a házasulandók korára vonatkozó adatokat.

a.) Első házások kora

Kor	Vőlegény	Menyasszony
14	—	1
15	—	1
16	—	10
17	1	15
18	4	20
19	5	19
20	7	13
21	5	17
22	28	7
23	37	8
24	17	7
25	9	7
26	5	1
27	2	1
28	4	2
29	—	1
30	1	—
31	1	1
32	4	1
33	1	1
34	—	1
35	1	—
45	—	1
46	1	—

A legények közül csupán 16,29 % nősült 17—21 éves korában. A többség (62,12 %) 22—24 éves korban házasodott. Ezen belül kiemelkedik azok száma (45 %) akik 22—23 éves korukban tartották esküvőjüket.

A leányok többsége (69,62 %) 16—21 éves korában ment férjhez. Ezen belül magas a 18, 19, 21 éves korban férjhez mentek aránya (41,48 %).

Az elsőházások közül 11 pár azonos korú volt. A vőlegények közül 109 idősebb volt menyasszonyánál. A korkülönbségek az alábbiak:

1 évvel: 13 fő
 2 évvel: 9 fő
 3 évvel: 15 fő
 4 évvel: 19 fő
 5 évvel: 21 fő
 6 évvel: 11 fő
 7 évvel: 10 fő
 8 évvel: 6 fő
 9 évvel: 2 fő
 11 évvel: 1 fő
 14 évvel: 1 fő
 17 évvel: 1 fő

A menyasszonyok közül 23-an voltak idősebbek vőlegényüknél. A korkülönbségek az alábbiak:

1 évvel: 9 fő
 2 évvel: 5 fő
 3 évvel: 2 fő
 4 évvel: 2 fő
 5 évvel: 3 fő
 6 évvel: 1 fő
 8 évvel: 1 fő

b.) Nőtlen legények—özvegyasszonyok

1851—1900 között 23 nőtlen férfi kötött házasságot özvegyasszonnyal. A vőlegények, menyasszonyok kora az alábbi volt:

Vőlegény	Menyasszony
kora	
26	28
27	30
22	31
23	29
38	23
20	35
24	25
37	36
23	28
27	32
23	40
23	32
29	30
29	34
21	23
23	28
21	26
23	24
22	35
18	22
23	31
25	30
29	39

Huszonegy férfi tőle idősebb özvegyasszonyt vett el feleségül. A menyasszonyok idősebbek voltak vőlegényüknél:

1 évvel: 3 fő
 2 évvel: 2 fő
 3 évvel: 1 fő
 4 évvel: 1 fő
 5 évvel: 6 fő
 6 évvel: 1 fő
 8 évvel: 1 fő
 9 évvel: 2 fő
 10 évvel: 1 fő
 13 évvel: 1 fő
 15 évvel: 1 fő
 17 évvel: 1 fő

Az egyik férfi 15, a másik 1 évvel volt idősebb menyasszonyánál. A nőtlen férfiak többsége (60,86 %) 18—24 éves korban házasodott.

c.) Hajadon—özvegyember

A leányok közül 29-en mentek feleségül özvegyemberhez. A házasok kora az alábbi volt:

Vőlegény	Menyasszony
kora	
38	19
41	30
37	26
40	20
35	24
46	37
39	22
42	23
25	23
33	22
34	23
33	19
27	16
40	25
38	22
46	24
28	18
31	20
24	16
31	16
23	17
31	22
30	20
34	22
30	19
40	28
37	20
40	20
50	21

A házasok közül minden özvegy férfi idősebb volt hajadon menyasszonyánál. A vőlegény idősebb volt:

2 évvel: 1 fő
 5 évvel: 1 fő
 8 évvel: 1 fő
 9 évvel: 2 fő
 10 évvel: 2 fő
 11 évvel: 8 fő
 12 évvel: 2 fő
 14 évvel: 1 fő
 15 évvel: 2 fő
 16 évvel: 1 fő
 17 évvel: 2 fő
 19 évvel: 2 fő
 22 évvel: 1 fő
 29 évvel: 1 fő

d.) Özvegyek közötti házasságok

A XIX. század második felében 16 özvegyek közötti házasságot jegyeztek be az anyakönyvbe. A házasságkötés napján koruk az alábbi volt:

Vőlegény	Menyasszony
kora	
48	41
37	32
43	42
43	26
28	28
31	32
45	36
33	22
27	34
36	40
34	39
34	23
52	41
53	44
62	37
41	28

Az özvegyek közötti házasságokban 12 esetben a vőlegény volt az idősebb: 1—5—7—9—11—13—17—25 év volt a korkülönbség. Négy menyasszony 1—4—5—7 évvel volt idősebb a vőlegényénél.

A különböző típusú házasságoknál, a kor szerinti megoszlásban, sok azonosságot fedezhetünk fel a XIX. század első feléből származó adatokkal. Itt is az elsőházasoknál a férfiak, a nőtlen—özvegyeknél a nők, a hajadon—özvegyeknél a férfiak, az özvegyek közötti házasságoknál a férfiak voltak idősebbek.

A nőtlen—özvegy, hajadon—özvegy, özvegy—özvegy házasságok száma, az ebben az időszakban tartott esküvőknek a 28,43 %-át tették ki. A három házasságtípusnál a különbség, a házasság termékenység felső határának elérése, az egy családba született gyermekek számát erősen korlátozta. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert fentebb, amikor az egyes családokba született gyermekek számát vizsgáltuk, arra az eredményre jutottunk, hogy mindig jelentős volt azoknak a családoknak a száma, ahol 1—4 gyermeknél nem született több. A gyermek születésének további akadálya lehetett a rokonházasság, melynek összesített eredményeit alább mutatjuk be. A rokonházasságokban ritka volt a 6—10 gyermek. Az egyes időszakokban, az összes házasságoknak 25—28 %-a rokonházasság volt.

Az eddigi adatokból kitűnik, hogy a házasságok felében — kor, vér szerinti atyafiság miatt — korlátozva volt a gyermek születése.

A házasoknak — az eddig érintetteken kívül — volt egy olyan csoportja is, ahol betegség, meddség, az egyik házastárs halála miatt egyáltalán nem, vagy csak korlátozott számban születhetett gyermek. Adatlapjaink szerint ezeknek az aránya a 20—25 %-ot is elérhette. Vagyis az összes házasság mintegy 30—35 %-ában volt lehetőség a házasság termékenység teljes kihasználására, a sokgyermekes családok kialakulására.

4. A házasságkötés hónapja

A vizsgált időszakban a házasságkötések száma, hónapja az alábbiak szerint alakult:

Év	1719—1750	1751—1800	1801—1850	1851—1900
Hónap				
január	19	68	80	43
február	1	32	46	43
március	—	1	5	3
április	2	9	17	16
május	5	23	15	35
június	3	17	9	9
július	3	7	9	3
augusztus	—	9	4	4
szeptember	1	5	9	7
október	1	9	7	5
november	7	45	16	34
december	—	—	1	3

A lakodalmak többségét januárban és februárban tartották. Ezen belül is január volt a kedveltebb. A XVIII. század második felében január után novemberben volt a legtöbb esküvő, majd ezt a február, május és a június követte.

A XIX. században ismét január—februárban tartották a lakodalmak többségét, de a november, május, április hónapokban kötött házasságok száma sem volt kevés.

A XIX. század elejétől a forrásokból azt is megtudhatjuk, hogy az elsőházasok, az özvegyek és ahol az egyik fél özvegy volt, melyik hónapban tartották esküvőjüket.

1801—1850. között a megoszlás az alábbi volt:

Hónap	Elsőházas	Egyik özvegy	Özvegyek
január	57	16	7
február	28	16	2
március	2	3	—
április	14	2	1
május	3	8	4
június	5	2	2
július	3	5	1
augusztus	2	1	1
szeptember	4	5	—
október	—	6	1
november	10	6	—
december	1	—	—

1851—1900. között az egyes hónapokban kötött házasságok száma az alábbiak szerint alakult:

Hónap	Elsőházas	Egyik özvegy	Özvegyek
január	30	11	2
február	32	4	7
március	1	1	1
április	10	5	1
május	27	6	2
június	2	3	4
július	1	2	—
augusztus	1	2	1
szeptember	3	3	1
október	2	3	—
november	25	8	1
december	1	2	—

A három házassági típusnál, az esküvő hónapjában, eltérést nem tapasztalhatunk. Az adatlapokról viszont megállapíthattuk, hogy novemberben azok a házaspárok tartották lakodalmukat, akik idegenből hoztak férjet, vagy feleséget.

A január—február hónapokban nemcsak a németek, hanem Nógrád, Diósjenő, Borsosberény, Tolmács községek anyakönyvei szerint a szomszédos magyar és szlovák falvakban is akkor tartották az esküvők többségét.¹⁰

5. Az esküvő napja

1719—1900. között az esküvőket az alábbi napokon tartották:

Év	1719—1750	1751—1800	1801—1850	1851—1900
nap				
hétfő	9	37	82	87
kedd	8	142	81	82
szerda	4	6	12	6
csütörtök	2	9	15	9
péntek	1	4	5	—
szombat	4	1	6	2
vasárnap	14	26	17	19

Az esküvők többségét hétfőn—kedden tartották, megközelítőleg azonos arányban, csupán a XVIII. század második felében volt jelentősebb a kedden tartott házasságok száma. Az elsőházások hétfőn—kedden esküdtek, más napokon inkább az özvegyek. Vasárnap a szegények tartották lakodalmukat.¹¹

6. Rokonházasság

Tanulmányunkban már többször utaltunk arra, hogy a faluban jelentős volt a rokonok közötti házasodás. Az anyakönyvek csak az 1780-as évektől jelzik az egy atyafiságtól származó rokonok házasodását, de a családlapokból kitűnik, hogy a XVIII. század közepétől ismert ez a házasodási forma. A XVIII. századból összeállított családlapok alapján, az adatok hiányossága miatt, nem tudunk pontos számot adni a rokonházasságokról. 1750—1800. közötti időből 12 rokonházasságot ismerünk, amelyek mindegyike harmadik—harmadikkal vegyült házasság volt.

A XIX. században a rokonházasságok száma, fokozata az alábbi volt.

1801—1850. évek között

Rokonsági fokozat	Elsőházas	Egyik özvegy	Özvegyek
2—2	—	1	—
2—3	3	—	2
2—4	1	—	—
3—3	15	12	4
3—4	3	1	—
4—4	2	1	—

1851—1900 évek között

Rokonsági fokozat	Elsőházas	Egyik özvegy	Özvegyek
1—1	—	3	1
1—3	—	—	1
2—2	5	5	—
2—3	3	2	1
3—3	16	7	—
3—4	3	3	—
4—4	4	—	—

Az elsőházások többsége harmadik fokozatú, egyenlő atyafisággal kötöttek házasságot, ahol a születendő gyermekek életben maradásának nagyobbak voltak az esélyei. Az ettől közelebbi rokonházasságokat azok kötötték, akiknél koruk miatt egyáltalán nem, vagy csak kevés gyermek születhetett.

A rokonházasságot püspöki engedéllyel lehetett megkötöni. A kérelmet a helyi plébános írta, amelyben felsorolta a házasság megkötésének enyhítő körülményeit. Ezekből idézünk néhányat.¹²

1. „A vőlegény és menyasszony falusi szokás szerint együtt laknak, már a házasság előtti 3—4 héttől kezdve.”

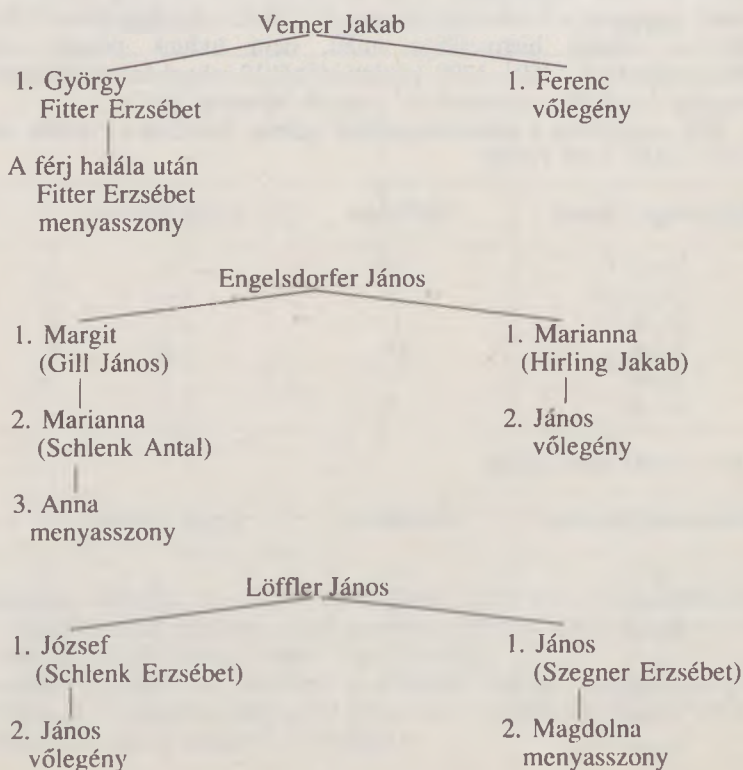
2. „A menyasszony megesett leány, ki a vőlegényénél idősebb is, s gyermeke érdeke is megkívánja a házasságot, s emellett szegény leány, ki napszámból tengette a maga, s gyermeke életét, kilátása pedig nincs, hogy a rokonán kívül valaki elvegye, miután csábítója őt hűtlenül elhagyta.”

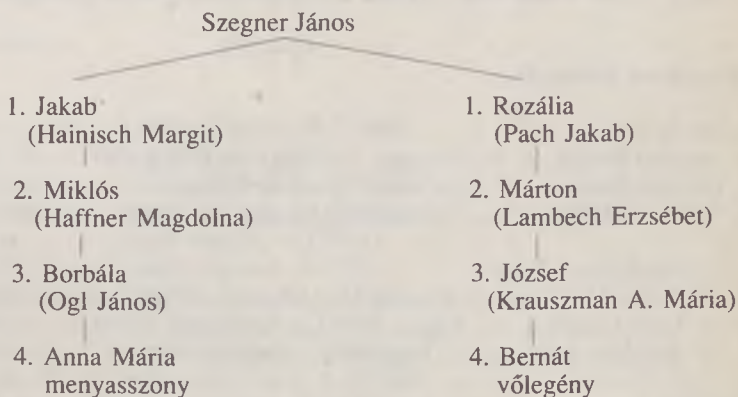
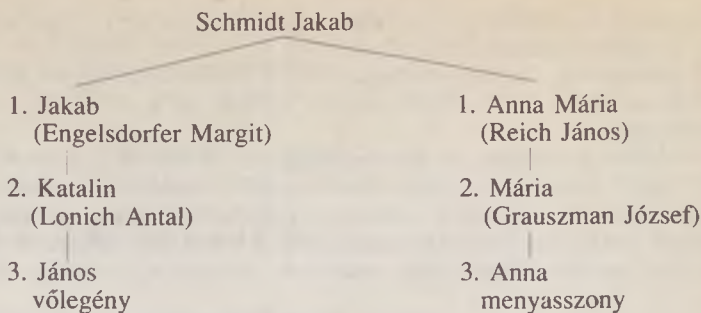
3. „A menyasszony testvéreinek nagy száma, a vőlegény árvasága, ki a menyasszony családjában találta fel eddig is szülei otthonát.”

4. „A menyasszony szegény nagyszámú napszámos család legidősebb gyermeke, kinek férjhezmenetelével az apa családfenntartási terhei csökkennek.”

5. „A vőlegény törvénytelen született, egy közismert házastárs nőnek a gyermeke, ki ép e miatt minden leányos háztól kikoszorázott, s csak ez unokanővéreben talált hajlandóságot anyjával közös háztartásban lenni.”

A plébánosnak, a püspökhöz írt kérvényben közölnie kellett, a rokonsági fokozatot szemléltető táblázatot. Az alábbiakban ezekből mutatunk be néhányat.¹³

7. Házassági körzet

A XVIII. század első felében csupán egy esetben jegyezték be a férj származását az anyakönyvbe. Az első betelepült német családokat is berkenyei lakosoknak tekintették, nem tüntették fel egykori lakóhelyüket. Pedig hasznos volna tudnunk, hogy a német telepesek hol születtek, hol laktak mielőtt Berkenyére költöztek. Így továbbra is tisztázatlan marad, hogy Francónia mely falvaiból érkeztek Berkenyére az első német családok.

A házassági anyakönyvekből összegyűjtött adatok alapján táblázatba foglaltuk, hogy az egyes időszakokban hány vőlegény és menyasszony származott más településről.

Év	Vőlegény	Menyasszony
1719—1750	1	—
1751—1800	4	17
1801—1850	36	18
1851—1900	43	19

Az alább bemutatott adatok feldolgozásánál feltűnt, hogy a XVIII. század végétől a házassági kapcsolatok Szendehely község lakóival felerősödtek. Fentebb már említettük, hogy Szendehelyt 1753-ban alapították, a falu első lakóinak többsége Berkenyről érkezett, ezek leszármazottai élnek a községben napjainkban is. Ezért

feldolgoztuk a szendehelyi házassági anyakönyveket, hogy teljesebb képet adhassunk a két település házassági kapcsolatairól.

A számadatok összesítése szerint 1751—1800. között 3 férfi; 1801—1850. között 27 férfi és tíz nő; 1851—1900. között 20 férfi és 6 nő nősült, illetve ment férjhez Szendehelyre.

A későbbi családtörténeti kutatások számára fontos lehet, hogy név szerint ismerjük azokat, akik Berkenyére, illetve Berkenyéről Szendehelyre nősültek, illetve mentek férjhez. Azért nem egy szűk statisztikai táblázattal, hanem név szerinti felsorolással mutatjuk be a község házassági kapcsolatait. A nevek után feltüntetett évszám, a házasság évét jelzi, az itt található betűk, n=nőtlen, h=hajadon, ö=özvegy rövidítését jelentik.

1719—1750

Ipolyság

Özvegy Singer Ádám Bek Gertrúd berkenyei lakost vette feleségül 1734-ben.

1751—1800

Völegények származása

Szendehely

1. Szegner Bernát, n. — German Borbála, h. (1792)
2. German János, n. — Gill Anna Mária, h. (1792)
3. Haffner Mátyás, n. — Masenberg Julianna, ö. (1800)

Szendehelyre nősült:

1. Fuchs István, n. — Altsach Magdolna, h. (1795)
2. Lipp József, n. — Vagner Borbála, h. (1795)
3. Hainisch János, n. — Schlenk Erzsébet, ö. (1800)

Szécsény

Handaiser János — Lambech Mária (1797)

Menyasszonyok származása

Szendehely

1. Krauszman Borbála, h. — Stolczenberger István, n. (1790)
2. Schmidt Mária Anna, h. — German Bernát, n. (1792)
3. Mechl Erzsébet, h. — Lonich Antal, n. (1796)
4. German Mária Anna, h. — Lonich József, n. (1796)
5. Ogl Marianna, h. — Friesz József, n. (1797)

Nógrád

1. German Éva, ö. — Sevolt János, n. (1758)
2. Szeidl Katalin, ö. — Gyurova Mátyás, n. (1791)
3. Gajdos Katalin, ö. — Pech József, n. (1796)
4. Heer Katalin, h. — Friesz György, n. (1797)
5. Szlezák Borbála, ö. — Hainisch Márton, n. (1800)
6. Klug Borbála, h. — Michl Joachim, n. (1800)

Alsópetény

1. Bussányi Erzsébet, h. — Gyurovics János, n. (1792)

Kismaros

1. Hert Teréz, h. — Haffner József, n. (1793)
2. Eberle Katalin, h. — Klug Péter, ö. (1794)

Maros

- Krauszman Katalin, h. — Für Mátyás, ö. (1797)

Kiskelecsény

- Gáspár Katalin, h. — Fodor László, n. (1794)

Nőtincs

- Endrész Anna Mária, ö. — Krauszman János, ö. (1799)

1801—1850

Völegények származása

Szendehely

1. Szegner András, n. — Löffler Katalin, ö. (1804)
2. Verner Jakab, ö. — Hirling Éva, h. (1807)
3. Grauszman József, n. — German Borbála, h. (1811)
4. Grauszman Jakab, n. — Lovász Anna, h. (1811)
5. Hainisch János, n. — Lonich Margit, h. (1813)
6. Hainisch József, n. — Lonich Anna, h. (1813)
7. Virsinger József, ö. — Rik Franciska, ö. (1813)
8. German János, n. — Fuchs Erzsébet, h. (1816)
9. Lonich András, n. — Verner Katalin, h. (1820)
10. Hainisch József, ö. — Grauszman Anna, h. (1821)
11. Lonich János, n. — Lonich Magdolna, h. (1821)
12. Majer Ádám, n. — Fuchs Katalin, ö. (1828)
13. Götz Jakab, n. — Neuverth Erzsébet, h. (1838)
14. Susok György, n. — Sebestyén Mária, h. (1838)

Szendehelyre nősültek:

1. Fuchs Fülöp, ö. — Virsinger Erzsébet, h. (1801)
2. Ehmann Ádám, n. — Lonich Erzsébet, ö. (1801)
3. Naibert György, n. — Grauszman Magdolna, h. (1803)
4. Gill Mihály, n. — Mechl Margit, h. (1820)
5. German József, n. — Altsach Anna, h. (1822)
6. Saibert György, n. — Nerpl Krisztina, h. (1823)
7. Lonich József, n. — Lambech Borbála, h. (1823)
8. Stolczenberger Ádám, n. — Schreier Anna, h. (1823)
9. Lonich János, n. — Szeidl Magdolna, h. (1824)
10. Nerpl György, n. — Schlenk A. Mária, h. (1825)
11. Haffner Bernát, ö. — Pach Erzsébet, ö. (1831)
12. Michel József, n. — Nerpl Anna Mária, h. (1831)
13. Engelsdorfer György, ö. — Lonich Anna Mária, h. (1833)
14. Dománszki Ferdinánd, ö. — Schmuk Erzsébet, ö. (1833)
15. Grauszman Ferenc, ö. — Pach Rozália, h. (1834)
16. Lonich Antal, n. — Szegner Magdolna, h. (1835)
17. Grauszman József, n. — Szegner Kunigunda, h. (1836)

18. Grauszman György, n. — German Anna Mária, h. (1836)
19. Gill József, n. — Hoch Mária Anna, h. (1836)
20. Kneiker János, n. — Müller Anna Mária, h. (1837)
21. Höbl József, n. — German Erzsébet, h. (1843)
22. Kneiker Mihály, ö. — Flier Mária Anna, h. (1844)
23. Lonich Péter, n. — Grauszman Magdolna, h. (1845)
24. Löffler József, n. — Endrész Julianna, h. (1847)
25. Fusch Fülöp, n. — German Mária, ö. (1849)
26. Neuverth György, n. — German Margit, h. (1849)
27. Neuverth György, ö. — Grauszman Anna, ö. (1850)

Ausztria

Gerstner János, n. — Gill Mária, h. (1807)

Börzsöny

Dogos Pál, n. — Kneiker Anna Mária, ö. (1828)

Diósjenő

Meszler András, ö. — Stolczenberger Marianna, h. (1813)

Kismaros

Szlávik Tóbiás, n. — Michl Borbála, ö. (1808)

Kosd

Reuner Mátyás, n. — Friesz Magdolna, ö. (1808)

Kramahova (Bohémia)

Marek Márton, n. — Lipp Anna Mária, ö. (1804)

Nagymaros

Huber Mátyás, n. — Friesz Magdolna, ö. (1808)

Nógrád

1. Schaller Gáspár, n. — Helm Anna Mária, ö. (1805)
2. Sipiczki János, n. — Kriván Julianna, h. (1822)
3. Rezsónak József, n. — Gyurovics Anna, h. (1823)
4. Karvaj Mihály, n. — Belák Anna, h. (1823)
5. Kimer József, n. — Lambech Anna Mária, h. (1838)
6. Hainisch János, n. — Michl Anna Mária, h. (1839)
7. Herr József, n. — Fusch Katalin, h. (1843)

Nőtincs

Rottenbacher János, ö. — Friesz Borbála, h. (1806)

Soroksár

Khírer György, n. — Lambech Erzsébet, h. (1813)

Tolmács

1. Maczkai Imre, ö. — Flier Anna Mária, h. (1824)
2. Maczkai Péter, n. — Leichtveisz Rozália, h. (1844)
3. Renner Mátyás, n. — Stolczenberger Mária, h. (1845)

Vác

Renner János, ö. — Genzelman Anna Mária, h. (1810)

Zebegegy

1. Höbl Ferenc, ö. — Lambech Julianna, h. (1828)
2. Kocsis György ö. — Genzelman Rozália, h. (1849)

Menyasszonyok származása

Szendehely

1. Verner Anna, h. — Höbl János, n. (1820)
2. Gill Anna, h. — Grauszman József, n. (1821)
3. Vagner Éva, h. — Hirling Ferenc, ö. (1833)
4. Grauszman Marianna, h. — Rezsák József, ö. (1844)
5. Schlenk Erzsébet, h. — Löffler József, n. (1848)

Szendehelyre mentek férjhez:

1. Hainisch Mária, h. — Germann György, n. (1803)
2. Szegner Katalin, h. — Altsach József, n. (1816)
3. Horn Anna Mária, h. — Virsinger Jakab, ö. (1817)
4. Rotter Borbála, h. — Rottenbacher Tamás, n. (1821)
5. Horn Magdolna, h. — Grauszman György, n. (1822)
6. Lambech Erzsébet, h. — Endrész Jakab, n. (1839)
7. Lonich Erzsébet, h. — Hainisch Jakab, n. (1843)
8. Gill Mária, h. — Schönberg Ferdinánd, ö. (1844)
9. Menich Anna, h. — Visinger József, n. (1848)
10. Lambech Anna, h. — Szegner Jakab, n. (1849)

Bogdán

Friesz János, ö. — Streicher Marianna, ö. (1801)

Kismaros

1. Vatz Anna Mária, ö. — Engelsdorfer Jakab, ö. (1802)
2. Janács Anna, h. — Hirling János, ö. (1834)
3. Cech Borbála, h. — Hirling József, n. (1846)

Nagymaros

Czimmerman Teréz, h. — Simon Henrik, n. (1835)

Nógrád

1. Pech Katalin, ö. — Engelsdorfer György, ö. (1804)
2. Gyurovics Erzsébet, ö. — Purczl Antal, ö. (1806)

Püspökhatvan

Schmidt Mária Anna, h. — Genzelman Henrik, ö. (1828)

Tolmács

Lielfay Teréz, h. — Lonich József, ö. (1801)

Vác

Tóth Anna Mária, ö. — Genzelman Jakab, ö. (1810)

Verőce

Pea Katalin, h. — Klug György, ö. (1804)

Zebevény

Titinger Johanna, h. — Schmidt János n. (1844)

1851—1900

Völlegények származása

Szendehely

1. Haffner Ádám, ö. — Fuchs Anna Mária, h. (1852)
2. Hainisch András, n. — Gill Anna, h. (1854)
3. Pucher Mihály, ö. — Stolczenberger Erzsébet, ö. (1854)
4. Hauch Mátyás, ö. — Fuchs Anna, ö. (1856)
5. Pach Jakab, n. — Verner Marianna, ö. (1856)
6. Lonich József, n. — Verner Rozália, h. (1858)
7. Menich János, ö. — Haffner Borbála, h. (1860)
8. Nerpl József, n. — Krauszman Erzsébet, h. (1865)
9. Grauszman Jakab, n. — Neuverth Anna, h. (1870)
10. Menich Mátyás, ö. — Szegner Rozália, h. (1875)
11. German Mihály, n. — Verner Anna, h. (1875)
12. Schlenk Mátyás, ö. — Schmidt Katalin, ö. (1875)
13. German András, ö. — Schmidt Anna, h. (1876)
14. German János, n. — Haffner Mária, h. (1878)
15. German Márton, n. — Leffler Magdolna, h. (1882)
16. Neuman Antal, n. — Hirling Katalin, h. (1882)
17. Ferjancsics Henrik, n. — Haffner Anna, h. (1886)
18. Szegner Jakab, n. — Menich Anna, h. (1892)
19. Virsinger Mátyás, ö. — German Kunigunda, ö. (1896)
20. German Jakab, ö. — Schlenk Anna Mária, h. (1898)
21. Nerpl Lipót, n. — Szegner Anna, h. (1898)

Szendehelyre nősültek:

1. Stolczenberger Ferenc, n. — German Anna, h. (1851)
2. Szlávik János, n. — Muhila Magdolna, h. (1853)
3. Nerpl Mihály, ö. — Záhorszki Mária, h. (1857)
4. Stolczenberger Jakab, n. — Gill Magdolna, h. (1862)
5. Fuchs Antal, ö. — Virsinger Rozália, h. (1868)
6. Nerpl Mátyás, n. — Lonich Julianna, h. (1869)
7. Fuchs Jakab, n. — Ogl Anna, h. (1881)
8. Schmidt Jakab, n. — Virsinger Erzsébet, h. (1882)
9. Fuchs Antal, n. — Rottenbacher Anna, h. (1882)
10. Lonich András, n. — Szegner Erzsébet, h. (1883)
11. Kovácsik József, n. — Szegner Magdolna, h. (1883)
12. Lambech János, ö. — Ogl Magdolna, ö. (1884)
13. Löffler Ferenc, n. — Virsinger Anna, h. (1888)
14. Schmidt János, n. — Frits Kunigunda, h. (1890)
15. Schmidt János, ö. — Flier Mária, h. (1891)
16. Reich Ferenc, ö. — Endrész Magdolna, h. (1897)
17. Genzelman Ferenc, n. — German Borbála, h. (1899)

18. Altsach András, n. — Schlenk Mária, ö. (1899)
19. Stolczenberger Ferenc, ö. — Frits Erzsébet, h. (1900)
20. Schmidt Mátyás, n. — Schlenk Anna, h. (1900)

Nógrád

1. Gyurovics József, ö. — Fuchs Anna, ö. (1853)
2. Gyurovics József, ö. — Leffler Anna, h. (1869)
3. Gyurovics József, ö. — Leffler Erzsébet, h. (1895)

Nagyvaros

1. Rudolf György, n. — Müller Magdolna, h. (1854)
2. Rudolf György, ö. — Lambech Erzsébet, h. (1864)
3. Kovács Ferenc, n. — Hirling Erzsébet, ö. (1886)

Kismaros

- Pea József, n. — Kocsis Magdolna, h. (1881)

Nőtincs

1. Rádi András, n. — Kaplár Rozália, h. (1859)
2. Harsányi Márton, ö. — Gyurovics Julianna, ö. (1864)

Vác

1. Sági István, ö. — Plachi Éva, ö. (1857)
2. Tungl János, n. — Verner Anna Mária, ö. (1855)
3. Dvorszki Pál, ö. — Menich Anna Mária, ö. (1881)

Drégelypalánk

- Abelovszki Mihály, ö. — Kaiser Veronika, ö. (1864)

Molcsa (Zólyom m.)

- Klement András, n. — Sánta Anna, h. (1868)

Tolmács

- Melicher István, n. — Pápai Borbála, h. (1868)

Lengyelország

- Kill József, n. — Kocsis Anna Mária, h. (1869)

Érsekvadkert

- Nagy János, n. — Drábik Zsuzsanna, h. (1869)

Dejtár

- Lestyán István, ö. — Uzák Magdolna, h. (1882)

Szokolya

- Schmittinger János, n. — Hauch Teréz, ö. (1886)

Rétság

- Márton István, ö. — Löffler Anna, ö. (1898)

Óbánya

Pfaff Károly, n. — Löffler Mária, h. (1898)

Bogdány

Lambert Mihály, n. — Majer Teréz, h. (1898)

Menyasszonyok származása

Szendehely

1. Muhila Borbála, h. — Fuchs János, ö. (1853)
2. Hainisch Mária, h. — Menich József, n. (1856)
3. Hainisch Magdolna, h. — Stolzenberger Ferenc, n. (1862)
4. German Borbála, h. — Maczkai Ferenc, ö. (1869)
5. German Magdolna, ö. — Maczkai Ferenc, ö. (1872)
6. Mohila Erzsébet, h. — Bohacsek Henrik, n. (1872)
7. Neuman Rozália, h. — Löffler Mátyás, n. (1877)
8. Menich Anna, h. — Hirling Ferenc, n. (1884)
9. Neuman Mária, h. — German András, n. (1884)
10. Ogl Magdolna, h. — Lambeck János, ö. (1884)
11. Szegner Erzsébet, ö. — Haffner József, n. (1884)
12. Szegner Erzsébet, h. — Lonich András, n. (1884)
13. Rottenbacher Anna, h. — Fuchs Antal, ö. (1884)
14. Ogl Teréz, ö. — Haffner József, ö. (1892)
15. Szegner Rozália, ö. — German János, ö. (1896)
16. Nerpl Katalin, h. — Fuchs Mihály, n. (1899)
17. Frits Erzsébet, h. — Stolzenberger Ferenc, ö. (1900)

Szendehelyre mentek férjhez

1. Löffler Erzsébet, h. — Schlenk János, n. (1853)
2. Fuchs Anna Mária, ö. — Jakal József, ö. (1853)
3. Lonich Anna, h. — Haffner Ádám, ö. (1854)
4. Fuchs Mária, h. — Endrész Mátyás, ö. (1855)
5. Stolzenberger Anna, h. — Pach János, n. (1873)
6. Gyurovics Katalin, ö. — Szegner Jakab, ö. (1874)

Kismaros

Janicsek Margit, ö. — Demeter Ferenc, ö. (1868)

Szokolya

Heves Mária, h. — Füzik János, ö. (1870)

A közel kétszáz esztendő alatt 27 településsel volt Berkenyének házassági kapcsolata. A települések többsége 10—20 kilométeres távolságra van Berkenyétől.

Tanulságos összesítenünk, hogy mely falvakkal volt legszorosabb a kapcsolat, honnan hozták a legtöbb férjet, illetve feleséget a községbe. A települések közül Szendehely vezet, hiszen innen 38 férfi nősült, és 27 nő ment férjhez Berkenyére. A két falu házassági kapcsolatát tovább erősítette, hogy a vizsgált időszak alatt Berkenyéről 50 férfi és 16 nő kötött házasságot Szendehelyen.

A házassági körzet többi falujával jóval lazább volt a kapcsolat. Nógrád községből 10 férfi — 9 nő származott, Tolmácsról 4—1, Nagymarosról 4—2, Kismarosról 2—6, Vácról 4—1, Nőtincsről 3—1, Zebegényből 2—1 férfi és nő házasodott Berkenyére.

A közölt családnevekből és számadatokból láthatjuk, hogy a két német falu (Berkenye, Szendehely) elsősorban egymás között házasodott. Német férfi, vagy nő más településről ritkán került Berkenyére.

III. HALÁLOZÁS

A halotti anyakönyv első bejegyzésére 1719. november 9-én került sor. Ezen a napon halt meg a Franconiából idetelepült Saibert Péter János nevű gyermeke, aki ez év október 17-én született. A következő bejegyzés tizenegy évvel később 1730. augusztus 1-én történt. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ez idő alatt, nem halt meg senki a faluban, hiszen mint alábbi adatainkból is kitűnik, a gyermekhalandóság például igen magas volt a vizsgált időszakban. Ezért a XVIII. század első feléről készült összefoglaló adatainkat nem tekinthetjük teljesnek.

Az anyakönyvbe gyermekeknel az elhunyt keresztnévét, korát, 1872-ig az apja nevét jegyezték be. 1872. januártól az anya leánykori nevét is feltüntették.

A házastársaknál, ha a feleség halt meg, legtöbbször csak keresztnévét, korát, férje nevét közlik, a férj halálakor, annak teljes nevét, korát, feleségének leánykori nevét írták az anyakönyvbe. Pl.: Katalin, 58 éves, Verner Mátyás felesége. Haffner Antal, 36 éves, Genzelman Mária Anna férje. Az asszonyoknál a férj nevének -né képzővel történő viselése a XIX. század végéig ismeretlen volt a faluban. Az állami anyakönyvezés bevezetése után kezdett nagyon lassú ütemben tért hódítani ez a névhasználat.

A halál okát 1852. januártól tüntették fel rendszeresen, kezdetben latin, majd 1869. januárjától magyar nyelven.

Tekintsük át a négy időhatárra bontott statisztikai táblázatainkat, amelyeket a halotti anyakönyvekből állítottunk össze.

1719—1750

Az elhunyt kora (év)	Férfi	Nő	Összes	%
	száma			
0—1	5	3	8	18,60
1—5	7	8	15	34,88
6—10	1	1	2	4,65
11—20	2	2	4	9,30
21—30	2	1	3	6,97
31—40	1	—	1	2,32
41—50	1	—	1	2,32
51—60	2	1	3	6,97
61—70	2	1	3	6,97
71—80	2	—	2	4,65
81—90	1	—	1	2,32
Összes	26	17	43	

1751—1800

Az elhunyt kora (év)	Férfi	Nő	Összes	%
	szám			
0— 1	105	130	235	33,23
1— 5	87	86	173	24,46
6—10	14	16	30	4,24
11—20	15	11	26	3,67
21—30	14	27	41	5,79
31—40	31	37	68	9,61
41—50	25	21	46	6,50
51—60	25	20	45	6,36
61—70	12	12	24	3,39
71—80	8	7	15	2,12
81—90	2	2	4	0,56
összesen	338	369	707	

1801—1850

Az elhunyt kora (év)	Férfi	Nő	Összes	%
	szám			
0— 1	150	124	274	33,70
1— 5	101	94	195	23,98
6—10	13	26	39	4,67
11—20	13	14	27	3,32
21—30	13	27	40	4,92
31—40	28	21	49	6,02
41—50	30	33	63	7,74
51—60	27	32	59	7,25
61—70	24	20	44	5,41
71—80	8	7	15	1,84
81—90	2	6	8	0,98
összesen	409	404	813	

Az elhunyt kora (év)	Férfi	Nő	Összes	%
	száma			
0—1	269	238	507	48,89
1—5	67	61	128	12,34
6—10	12	15	27	2,60
11—20	27	15	42	4,05
21—30	24	24	48	4,62
31—40	28	26	54	5,20
41—50	45	32	77	7,42
51—60	36	31	67	6,46
61—70	29	30	59	5,68
71—80	7	16	23	2,21
81—90	—	4	4	0,38
91—100	—	1	1	0,09
összes	554	493	1037	

A vizsgált időszakban (1719—1900) a csecsemő- és gyermekhalandóság volt a legnagyobb. A megszületett gyermekek 59,03 %-a nem élte meg az ötéves kort. Ezt követően 30 éves korig alacsony szintű az elhalálozás, majd 30—60 év között emelkedett. Míg a XVIII. században több férfi ért meg magasabb életkort, addig a XIX. század második felétől a nők hosszabb életkort értek meg mint a férfiak.

A csecsemő- és gyermekhalandóság miatt az átlagos életkor igen alacsony: 1719—1750. között 23 év, 1751—1800. között 20 év, 1801—1850. között 21 év, 1851—1900. között 19 év. Ha ötéves korig levonjuk az elhalt gyermekek számát, az átlagos életkor az előbbi időhatárok között 46—43—46—47 évre emelkedik.¹⁴

Az alábbiakban közöljük az anyakönyvekbe bejegyzett halálokokat, 1869—1900. között, és az abban elhunytak számát.

Görcs: 88
Vérhas: 16
Életgyengeség: 27
Hagymáz: 19
Aszkór: 37
Tüdőlob: 30
Görvény: 9
Légcsősorvadás: 1
Szívhartályvízkór: 1
Tüdővész: 16
Mellhártyalob: 1
Végelgyengülés: 27
Aggkori végkimerülés: 2

Vízkór: 30
Idétlen: 18
Senyvláz: 1
Forróház: 8
Béllób: 1
Ideglázi senyv: 1
Agylob: 3
Hideglelés: 2
Sárgaság: 1
Torokgyík: 31
Vérsenyv: 1
Mellvízkór: 4
Mellhályog: 1

Hidegláz: 1
 Ló által agyonnyomott: 1
 Senyv: 1
 Sorvadás: 17
 Agyszélhűdés: 1
 Szülési utóbaj: 1
 Hímlő: 7
 Kolera: 2
 Születése közben: 1
 Orbánc: 3
 Koszorúér-dugulás: 1
 Hurut: 4
 Toroklob: 7
 Mellhurut: 3
 Sérv: 2
 Szülés: 2
 Roncsoló toroklob: 16
 Tüdőszélhűdés: 4
 Kanyaró: 3
 Tüdőgyulladás: 7
 Önakasztás: 2
 Fejhagymáz: 1
 Gyengeség: 46
 Vízbetegség: 7
 Kelevény: 20
 Vele született gyengeség: 28
 Rossz hidegség: 1
 Száraz betegség: 2
 Aggkor: 3
 Égés utáni sebekben: 1
 Fulladás: 3
 Köhögés: 9
 Vérömleny egy külső erőszakból: 1
 Orrvérzés: 1
 Kólika: 1

Halva született: 6
 Nehéz nyavalya: 1
 Mellrák: 1
 Vérteljeszlás: 1
 Rák: 1
 Nehézkór: 4
 Szívgörccs: 3
 Szerencsétlen esés okozta sebek: 1
 Bélhurut: 3
 Tüdőgümőkór: 2
 Meghűlés: 1
 Szélhűdés: 1
 Hasmenés: 3
 Torokgyulladás: 1
 Gyermekágyi hűdés: 1
 Szív-vízkór: 1
 Gyomorgörccs: 1
 Fejgörccs: 1
 Agyvelőgyulladás: 1
 Zsebre: 1
 Tífusz: 1
 Vörheny: 3
 Vérömlés: 2
 Angina: 2
 Kimerültség: 5
 Nehéz szülés miatt: 3
 Szívszélhűdés: 2
 Tüdővízenyő: 1
 Korai szülés: 1
 Hasi hagymáz: 4
 Gutaütés: 1
 Gyermekágy: 1
 Szamárhurut: 2
 Hasi tifusz: 1
 Gyermekaszály: 1

A felsorolt 97 halálak közül a *vele született gyengeség*, a *görccs*, a *vérhas*, az *életgyengeség*, az *idétlen* betegségek elsősorban a csecsemő- és gyermekhalandóságot növelték. A *sorvadás*, *aggkori végekimerülés*, *vízkór*, *végelgyengülés*, *tüdővész*, *roncsoló toroklob* betegségekkel inkább a felnőttek halálokainál találkozhatunk.

Itt teszünk említést arról, hogy a gyászévnek, vagy gyászidőnek nyomát sem találtuk forrásainkban. A megözvegyült férfiak néhány héten belül új feleséget hoztak a házhoz, különösen, ha kiskorú gyermekek maradtak a családban, akik gondozást, folyamatos ellátást igényeltek. Gyakran találkoztunk olyan esettel is, hogy a feleség halála után egy héttel a férj már új asszonyt vezetett az oltárhoz. A gyászidő megtartását a nők sem tartották kötelezőnek.

A természetes szaporodás megközelítően pontos statisztikai rögzítését csak akkor vállalhatnánk, ha módunk lenne arra, hogy a betelepítéstől folyamatosan nyomon követhetnénk a családok, egyes emberek életútját. Fontos volna tudnunk minden lakóról, mikor született, mikor házasodott, mikor halt meg, esetleg mikor költözött el a faluból. A falu lakói közül csak keveseknek tudjuk az életútját így végigkövetni, hiszen már

többször utaltunk rá, hogy az anyakönyvi bejegyzések nem mindig pontosak. A faluban született családoknál is gyakran előfordult, hogy a megszületett gyermek nyomára csak a halotti anyakönyvben bukkantunk. Különösen nehézé teszi a kutatást, ha több mint egy évtizeden keresztül nem vezetik a halotti anyakönyvet, mint ez Berkenyén történt 1719—1750. között.

A születések és a halálozások egybevetése így nem adhat pontos adatokat a természetes szaporodásról, de a kapott számok valamelyest mégis tanulságul szolgálhatnak. Tanulmányunkban több adattal (születés, házasság) bizonyíthattuk, hogy Berkenye népessége a XVIII. század végéig folyamatosan növekedett, a XIX. század folyamán stagnált. Az alább bemutatott — pontosnak nem nevezhető — táblázatunk is ezt bizonyítja.

Év	Születés	Halálozás	Növekedés
	száma		
1719—1750	265	43	222
1751—1800	855	707	148
1801—1850	876	813	63
1851—1900	1059	1037	22

Tanulmányunkban a Nógrád megyei német telepítésű Berkenye község anyakönyvi adatait dolgoztuk fel az 1719—1900. közötti évekből, négy szakaszra bontva.

A születési anyakönyvek összesített adataiból megállapíthattuk, hogy a faluban az 1—6 gyermekes családok voltak többségben. A születéskorlátozásra való törekvést, a vizsgált időszak alatt nem tudtuk kimutatni, sőt forrásaink alapján arra az eredményre jutottunk, hogy ennek lehetősége teljesen kizárt. A gyermekek száma és a vagyoni különbségek között sem tudtunk összefüggést találni.

A keresztnév vizsgálatánál kimutattuk, hogy a szülőhazából hozott nevekből csupán az Anna Máriát, a Mária Annát, a Kunigundát őrizték meg. Névkészletük azonban jóval szegényebb volt, az itt található magyar és szlovák falvakénál. Rámutathattunk arra is, hogy a keresztszülőknek milyen nagy szerepük volt a névadás szokásában.

A házassági adatok számbavételénél négy házasságtípust különböztettünk meg. Az egyik az elsőházások csoportja, ahol a legények 20—24 éves, a lányok 18—22 éves korukban nősültek, illetve mentek férjhez. A vőlegények többsége idősebb volt menyasszonyánál.

A második csoportba azokat a házasságokat soroltuk, ahol a legények özvegyasszonyokat vettek feleségül. Számuk, egy faluközösségen belül, jelentősnek mondható. Itt a menyasszonyok jóval idősebbek voltak vőlegényüknél.

A harmadik típus a hajadonok és özvegyek házassága, amelyek száma igen magas. A másodsor, vagy harmadszor házasodó özvegy férfiak 15—20 évvel vagy még ennél is idősebbek voltak feleségüknél.

Az özvegyek közötti házasságok száma csak a múlt század második felében volt magas, nem túl nagy korkülönbséggel.

A váci püspöki uradalom számos települést magába foglaló birtokán, sehol sem volt olyan magas a rokonházasságok száma mint Berkenyén, illetve az innen kirajzó német családok alapította Szendehelyen. Ez jelzi zártságukat, elszigetelődésüket a szomszédos magyar és szlovák falvaktól. Az endogám házasság, a megélhetés biztosabb reménye

hozta létre a nőtlen—özvegy, hajadon—özvegy és a rokonok közötti házasságok magas számát.

Az esküvők többségét január—február hónapokban és a hétfő—keddi napon tartották.

A halotti anyakönyvekből összeállított statisztikákból a csecsemő- és gyermekhalandóság magas száma, mind a négy időszakban jelentős. Ez miatt az átlagéletkor igen alacsony, a vizsgált időszak közel kétszáz esztendejében.

JEGYZETEK

1. Ezek közül csupán néhányat sorolunk fel: Varga Gyula, 1978. Egy falu az országban (Kismarja életraja a felszabadulásig). Debrecen. — Andorka Rudolf, 1981. A gyermekszám^{alakulásának} társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII—XIX. század.) Ethnographia, XCII. (1981) 94—110. p. — Bencsik János, 1977. Csege szabadságharcú jobbágyfalu társadalomrajza a XVIII—XIX. század fordulóján. Hajdúsági Múzeum III. évkönyve. Hajdúböszörmény, 63—149. p. — Orsi Julianna, 1983. Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII—XX. században. Demográfia, 572—604. p.

2. A betelepítés történetéről részletesen olvashatunk: Zólyomi József, 1988. Adatok a Nógrád megyei német telepítésű falvak történetéhez. Megjelenés alatt.

3. Dolgozatunkban, az érthetőség miatt, 1719—1848. közötti adatok bemutatásánál is Berkenyén kötött házasságot említünk, pedig tudjuk, hogy 1848-ig az esküvőt Nógrád községben tartották és anyakönyvezték.

4. Vö.: Varga Gyula, 1978. 1. jegyzet. 66,68. p.

5. A gazdasági iratokat egy korábbi tanulmányunkban dolgoztuk fel, Zólyomi József, 1988. 2. jegyzet. Itt említjük meg, hogy 1901—1940. között 354 fiú és 333 leány született. Ez idő alatt öt ikerszülés történt, ezek közül 4 fiú—fiú, 1 pedig leány—leány volt.

6. Lásd 4. sz. jegyzet. 67. sz.

7. A házasságon kívül szülő nőket a falu közössége nem ítélte el. A két világháború között egyre gyakoribb lett a házasságon kívül szülő nők száma. Adatgyűjtéseink alkalmával nem titkolták a törvénytelen gyermekek születését. Néhány adatközlő még azt is elmondta, hogy az általa is jól ismert apjától milyen jó és rossz tulajdonságokat örökölt.

8. A XX. század első felében (1901—1940) a fiú és leány gyermekeknek az alábbi neveket adták. A név után viseljük számát tüntettük fel.

József:	84	Anna:	67
János:	82	Mária:	57
Mátyás:	35	Erzsébet:	55
Ferenc:	29	Katalin:	45
Antal:	29	Magdolna:	41
Mihály:	26	Kunigunda:	35
András:	25	Rozália:	11
Jakab:	16	Margit:	10
György:	11	Teréz:	4
Károly:	3	Marianna:	2
László:	3	Borbála:	2
Béla:	2	Juliana:	2
István:	2	Irma:	1
Kálmán:	1	Edit:	1
Gyula:	1		
Péter:	1		
Adolf:	1		
Alfonz:	1		
Miklós:	1		
Gábor:	1		

A fiúneveknél a Jakab, a női neveknél a Marianna, Teréz háttérbe szorult, sőt ez utóbbiaknál az Anna Mária, Mária Anna teljesen megszűnt. A XIX. század második felében felkapott Kunigunda névre a XX. század első felében is sok leányt kereszteltek.

9. A második név, a keresztnév kimutatásában nem szerepel.

10. A XX. század első felében a Berkenyén kötött 248 esküvőt az alábbi hónapokban tartották:

január:	32	július:	9
február:	34	augusztus:	16
március:	5	szeptember:	16
április:	23	október:	29
május:	43	november:	26
június:	11	december:	4

Vagyis 1901—1950. között a legtöbb esküvő májusban volt, ezt a február, január, október, november követte. Nem volt kevés az áprilisban kötött házasságok száma sem. Látható, hogy a házasságkötés hónapjainak (január, február) közel két évszázados rendje felbomlott.

11. Az esküvő napja, az azon megkötött házasságok száma, 1901—1950. között az alábbi volt:

hétfő: 21
kedd: 10
szerda: 5
csütörtök: 11
péntek: 5
szombat: 91
vasárnap: 105

A lakodalom napjának kiválasztásában is jelentős változás történt. 1719—1900. között a legtöbb esküvő hétfőn—kedden volt, ez a XX. század első felében szombat—vasárnapra tevődött át. A szombaton tartott lakodalmak csak 1920 után jöttek divatba. Az adatközlők úgy tudják, hogy a szegények vasárnap, a gazdagok szombaton tartották esküvőjüket.

12. Az alább közölt adatok felhasználásánál nem kaptunk engedélyt arra, hogy az érintett családok nevét, az irat keletkezésének évét közöljük. Mi sem tartjuk indokoltnak e két adat jelzeteinek feltüntetését. A Váci Püspöki Levéltár Dispensatio in Gradibus jelzett alatt több ezer kérvényt őriz, melyek év szerint vannak csoportosítva.

13. A faluban a rokonházasságot még az elmúlt évtizedekben is természetesnek tartották. A különböző fokozatú unokatestvérek közötti házasságot nem tartották szégyennek, arról beszélni nem volt sértő. Ezért itt a neveket közöljük, de az évszámokat nem tüntetjük fel. A forrás azonos a 12. jegyzetben közöltekkel.

14. A halálözsi adatok 1901—1950. között az alábbiak szerint alakultak:

Az elhunyt kora	Férfi	Nő	Összes	%
	száma			
0— 1	79	77	156	31,26
1— 5	28	29	57	11,42
6—10	9	6	15	3,00
11—20	9	12	21	4,20
21—30	7	12	19	3,80
31—40	10	10	20	4,00
41—50	9	8	17	3,40
51—60	20	16	36	7,21
61—70	36	34	70	14,02
71—80	27	40	67	13,42
81—90	11	10	21	4,20

Századunk első felében még mindig jelentős volt a csecsemő- és gyermekhalandóság. Az öt éves kort 42,68 %-a nem élte meg. Feltűnően magas a hatvan éven felül elhunytak száma. A magas kort megélt férfiak és nők aránya nagy eltérést nem mutat. Jelentősen megnőtt az átlagéletkor: 35 év. Ha az öt éves korig elhunytak számát kivonjuk, akkor az átlagéletkor 39 évre módosul.

RESÜMEE

József Zólyomi:

*Eine deutsche Siedlung (Berkine) im Komitat Nógrád im Spiegel der Matrikeln
(1719—1900)*

*In unserem essay haben wir die Matrikelangaben eines Dorfes im Komitat Nógrád
(Berkine), das im Mittelalter vernichtet und 1718 mit Deutschen aus Franconien
neuangesiedelt wurde, bearbeitet, die Zeitperiode zwischen 1719—1900. in 50 jährige
Zeitabschnitte geteilt.*

Aus den Taufmatrikeln haben wir die Anzahl der geborenen Kinder, dem Geschlecht

nach, in statistischen Tabellen eingeordnet, und auf dem Grund der vorher zusammengestellten Familienkarteiblätter haben wir die Anzahl der Kinder bei den Familien fixiert. Wir konnten feststellen, daß es in den meisten Familien 1—6 Kinder geboren sind. Nach unserer ausführlichen Nachweisung ist das erste Kind um ein Jahr nach der Eheschließung, die anderen sind um 2—3 Jahre danach geboren, also wir konnten in dieser Zeit von 180 Jahren keine Spur von Geburtenregelung entdecken. Wir haben auch geprüft, ob es in den reichen oder in den armen Familien mehrere Kinder gab, un einen Unterschied haben wir nicht erfahren.

Wir haben auch die Taufnamen und deren Häufigkeit, und den Brauch des Auswählens eines Vornamens in Tabellen zusammengefaßt. Die Deutschen haben in der geforschten Zeit nur kaum von 20—30 Namen gewählt. Das erste Kind hat den Namen der Taufpaten, die anderen haben dann die Namen der Eltern, Großeltern bekommen.

Im Kapitel Ehe haben wir die Anzahl, Zusammensetzung der eheleute; den Tag und Monat der Eheschließung untersucht. Wir haben getrennte Zusammenstellungen von den Erstvermählten, von den Junggesellen — Witwen-, Jungfer — Witwen-, Witwen — Witwen- und Verwandteneheschließungen. Bei den Erstvermählten heirateten die Männer im 20—24 jährigen, die Frauen im 18—22 jährigen Alter. Die Männer waren im allgemeinen älter als die Bräute. Bei den Eheschließungen Junggeselle — Witwe waren die Frauen, bei den Jungfer — Witwen ehepaaren waren die Männer manchmal sogar um 10—15—20 oder auch noch mehrere Jahre älter.

Unseren Nachweis von den Gestorbenen haben wir dem Alter und dem Geschlecht nach zusammengestellt. Wie es sich aus unserer Sterbetafel ergibt, waren die Säuglings- und Kindersterblichkeiten in allen vier Zeitaltern sehr hoch. Mehr als die Hälfte der geborenen Kinder erlebte das fünfjährige Alter nicht.

Wir zählen auch die Todeskrankheiten zwischen den Jahren 1869—1900 auf.

Kerényi Ferenc

Huszonöt év a Madách-kultusz történetéből

/1964—1989/*

A kerek évfordulók természetrajza szerint a jubileumokat szinte törvényszerűen követi a figyelem, az érdeklődés fáradása. 1964 után, amikor is a Béke-világstanács Madách Imre halálának centenáriumát felvette nemzetközi eseménynaptárába, mint egyetemes jelentőségű dátumot, azonban nem ez történt. Akkor voltak szobor- és múzeumavatások, kitüntetés alapítása, vendégeskedő külföldi műfordítók, díszelőadások — az ünnepek tehát az ilyenkor szokásos reprezentációval zajlottak, elsősorban Budapesten és a történeti Nógrádban, az államhatár mindkét oldalán. 1989-ben, a halálozás 125. évfordulóján nem voltak látványos megemlékezések. A közben eltelt negyedszázad mindazonáltal fontos fejezet a Madách-kultusz történetében. Számos egyedi vonással, ha például a Petőfi-utóélet hasonló időmetszetével vagy más történelmi személyiségeink kultuszával vetjük egybe. Megértéséhez óhatatlanul vissza kell tekintenünk az 1964 előtti évekre is.

Ideológiai támadások Madách ellen /1951—1958/

1951-ben — Lukács György elnöklétével — vitaülést tartott a Magyar Tudományos Akadémia. Annak a programsorozatnak keretében, amely megpróbálta kialakítani a magyar irodalom hagyományainak új, marxista értékrendjét. Ekkor és a szakmai folyóiratokban folytatódott polémiában Madách negatív átértékeléséért, *Az ember tragédiája* színpadi és tantervi letiltásáért főként ideológusok /filozófusok, esztéták, kultúrpolitikusok/ küzdöttek, s zömmel az emigrációból hazaérkezettek, mint Lukács György, Bolgár Elek, Révai József. Ők egyrészt a Horthy-rendszer keresztény-nemzeti ideológiájának reprezentatív darabját látták a *Tragédiában*, másrészt pedig a műalkotáson a tételes filozófia és ideológia nézetrendszerét kérték számon. E kettős fogalmi és szemléleti csúsztatással felröhátták Madáchnak — úgymond — idealizmusát, pesszimizmusát, antidemokratikus népbábrázolását, sőt a munkásmozgalom iránti érzéketlenségét is. A falanszter-jelenet egyenesen szocializmusellenesnek minősítették, és az 1919 utáni irodalomtörténeti, színházrendezői értelmezéseket bírálva, Erdélyi János rezencióját idézgetve, az utóélet, a recepciótörténet tényeit használva érvel Madách ellenében, voltaképpen a *Tragédia* korlátozott nyilvánosságáért harcoltak. Azaz az ideológiai helyesbítéseknek megelőznie és kísérmie kellett volna Madách oktatását, kiadását és színpadi előadását, hogy — amint azt Révai még 1958-ban is vallotta — „... a közönség ingatag részében a *Tragédia* bizonyos negatív hatásait ellensúlyozzuk.” Lukács György pedig — a magyar irodalom értékei iránti értetlenségének és közömbösségének talán legszembeszökőbb

* Az 1989. évi csesztve Madách Imre irodalmi napon elhangzott előadás tanulmányváltozata. A benne említett, valamint az itt tételeken fel nem sorolt irodalom jegyzékét a dolgozat végén, válogatott bibliográfiában találja meg az olvasó.

jeleként — haláláig fenntartotta azt a véleményét, hogy a liberális világnézet csődjeként a drámai költemény a kiegyezés szellemi előkészítését szolgálta.

Hogy Madách mégsem jutott Pázmány Péter, Kemény Zsigmond vagy mások sorsára, és 1964-ben már megindulhatott kultuszának új hulláma, annak három oka volt. Az egyik az elsőrendű nemzeti klasszikust védő irodalomtörténészek kiváló felkészültsége és jól megválasztott taktikája. Az akadémiai vita főelőadója, Waldapfel József, továbbá az ülésen is felszólaló Barta János és Horváth Károly, a tanulmányban megszólaló Sőtér István el tudta érni, hogy a polémia mindvégig megtartotta a tudományos érvelés bizonyos módszereit. Waldapfel joggal hivatkozhatott a másik két okra is, hogy tudniillik a Tragédia „... a múltban a külfölddel való kulturális kapcsolatok viszonylag erős szála volt”, és hogy a nagyközönség újra színpadon akarja látni a budapesti Nemzeti Színházban az 1947-ben újra bemutatott, de azután szüneteltetett művet. Horváth Károly világirodalmi párhuzamokat vonultatott fel /Victor Hugót, Milton/ az emberiségköltemények műfajában — annak ellenére, hogy Lukács már előző bevezetőjében óvta az akadémiai ülés résztvevőit a komparatista módszertől, a szerinte „semmitmondó úgynevezett fejtegetések”-től. Waldapfel az utóéletből nemcsak a több mint húsz idegen nyelvre lefordítás tényét, de Gorkij tiszteletét és az 1892-es prágai függetlenségi diáküntetést /a IX. szín Marseillaise-ének hatására/ szintén felidézte a recepciótörténetből. Minden irodalomtörténész erősen hangsúlyozta Arany véleményét és Madách művének műalkotásjellegét. /Waldapfel később a Gorkij-vonatkoztatásokat kismonográfiában, az utópista eszmekapcsolatok közül pedig a Fourier-hatást — Révai József vádjára válaszolva, hogy ti. Madách még az utópistákig sem jutott el — nagy tanulmányban dolgozta ki és publikálta./

A taktika sikeresnek, sőt — mint azt Waldapfel esete bizonyítja — a kutatást gazdagítónak bizonyult. Jó példa erre Révai 1958-as tanulmánya a Társadalmi Szemlében. Ebben ugyan nem kevesebbet állított, mint hogy közvetlen összefüggés volt „a revizionisták és reakciók” kikényszerítése, 1955. évi nemzeti színházi bemutató /még visszatérünk rá/ és 1956 októbere között, de kénytelen volt jelentős, a XIX. század lényeges problémáit, ellentmondásait megfogalmazó műnek nevezni a Tragédiát, s ellenvetéseit immár három testületre korlátozta: a pesszimista alaptendencia kérdésére, az egyéniség és a tömeg konfliktusára és a falanszterjelenet értelmezésére.

A magyar színjátszás 1883, a világszínház 1892 óta népszerűsítette a drámai költeményt olyan közönségretegek körében is, akik irodalmi olvasmányként sohasem vették volna kézbe a *Tragédiát*.

A mindenkori Madách-kultusz legnagyobb hatókörű fóruma, a színpad az ideológiai támadások idején állandó hivatkozási alapnak és hatékony védőeszköznek bizonyult. „1955. január 7-én hosszú szünet után, alapos elméleti előkészítés bázisán, hármas rendezői szignálással — Major Tamás, Gellért Endre, Marton Endre — műsorra tűzték *Az ember tragédiáját*, és szinte egy lendülettel harmincháromszor illesztették be néhány hét repertoárjába.” — idézte fel a történetet Székely György színház-történész a Nemzeti Színház legújabb történetében. A színház három nagy formátumú, az élet, a kultúrpolitika és a játékszíni mesterség kérdéseiben azonban igencsak eltérő nézeteket valló és gyakorlatot folytató alkotója fogott össze ezúttal: Gellért elemző lélektani értelmezését Marton monumentalitása szerencsésen egészítette ki, Major Tamás pedig ismét felvállalta Lucifer szerepét is a produkcióban. /1941 óta játszotta./ A másik két főszerepet a hasonlóképpen pályacsúcson lévő Lukács Margit és Básti Lajos alakította. Az előadást maga Rákosi Mátyás is megtekintette, és utasítására megkezdődött a *Tragédia* „lesorvasztása” a műorról. Az adminisztratív fellépés ideológiai magyarázatát Lukács György készséges tolla szolgáltatta a Szabad Népben — a *Madách tragédiája* címet viselő, hírhedt kétrészes cikkel a vita addigi, irodalmi és színházi színterekről átkerült a közvetlen politika legfelső fórumaira. /Madách műve 1957 márciusában került vissza a színpadra, és még a jubileu-

mot megelőzően megérte — 1963. április 7-én, Major Tamásnak egy újabb rendezésében — 1000. előadását a Nemzeti Színházban./

Ezenközben Madách további teret hódított a fordításirodalomban is: 1950-ben újabb szlovák, 1956-ban friss olasz átültetés, 1954-ben pedig holland fordításmutatvány jelent meg. A Madách-kultusz új lendületvételeéhez az 1960-as évek elején tehát — az ideológiai támadások vereségével — adottak voltak a feltételek.

Az életrajzi és eszmetörténeti kutatások primátusa

Az 1964-es Madách-évforduló három olyan szellemi, történetési teljesítménnyel szolgált, amelyek meghatározták a következő évtizedek kutatási irányát. Sőtér István 1965-ben jelentette meg *Álom a történelemről* c. kismonográfiáját, azt az átmeneti szintézist, amelynek megállapításai gyakorlatilag 1983-ig alapvető tudományos szakirodalomként, tanári segédkönyvként, sőt igényes közönségnek szóló ismeretterjesztő olvasmányként is domináltak a Madách-kultuszban. /Egy ilyen munka hiányát rótták fel ismételt az ideológiai támadások során korábban az irodalomtörténészeknek./

Ugyanilyen szemlélettel, ugyanő és ugyanakkor fogalmazta meg a Madách-fejezetet *A magyar irodalom története* c. akadémiai kézikönyv negyedik kötetében. Minthogy nem tudománytörténeti, hanem kultusztörténeti áttekintésre vállalkoztunk, ehelyütt, az utóbbi szempontból csak annyit szögezhetünk le, hogy Sőtér visszahelyezte Madáchot saját korába és nemzedékébe, rámutatva, hogy az akkor legkorszerűbb európai eszmeáramlatokat nemcsak ismerte, de be is építette világlátásába, és így az életmű fődarabjába, *Az ember tragédiájába* is.

A másik két történetési szakmunka Sőtértől és egymástól is függetlenül készült, így nem hasznosíthatták egymás eredményeit. Krizsán László 1964-ben jelentetett meg egy dokumentumkötetet Nógrád vármegye akkor még Budapesten őrzött levéltárából, Szabad György pedig 1860—61-ről, ekkor írott korszakmonográfiájában mutatta be országos politikusként Madáchot. S ha idesoroljuk még Györffy Miklós 1959-ben kiadott levelezésközlését a pesti egyetemi évek baráti köréről, valamint Baranyi Imre 1963-ban publikált irodalomtörténeti füzetét Madáchnak és a reformkor legfajszúlyosabb folyóiratának, az Athenaeumnak eszmei kapcsolatairól — akkor /új források és adatok alapján/ kirajzolódhatott egy merőben más Madách-portré, mint ami addig Alsósztrégova és Csesztve szellemi remetéjéről, a beteges és ezért korától, annak politikai mozgalmaitól, így az 1848/49-es forradalomtól és szabadságharcától is távolmaradó, magányos és ennek következtében magányos remekművet alkotó költőről az irodalmi közvéleményben élt. Helyére — mint látható, főbb vonalaiban alig néhány év alatt — egy új, a betegségével együttélni megtanult, azon felülemelkedni akaró, közéleti ember arcképe került, aki már szinte gyerekfejjel magába szívhatta a reformkori Pest-Buda légkörét, ezt szerette volna megyei tisztviselőként viszontlátni és elterjeszteni szűkebb hazájában. Így nem véletlen sodródás, hanem szükségszerű személyiségfejlődés eredménye, hogy betegsége *dacára* részt vett a forradalom és szabadságharc helyi eseményeiben, fegyveres harctéri szolgálatra jelentkezett, ellátta a megyei főbiztos hivatalából ráháruló új feladatokat. Az 1849-es bukás nemcsak családja tragédiáiban, de személyes, kiküzdött eszmevilágának megrendülésében, mi több, anyagi létében is sújtotta, a magyar polgári forradalom ideáihoz azonban haláláig hűséges maradt. Miután az emberi és politikusi pálya fővonala átrajzolódott, ez meghatározta a következő negyedszázad vizsgálódásainak irányát is:

— Mindvégig megmaradt az alapkutatások túlsúlya, azaz új források feltárása és közzététele. Vagyis nem az ideológiai támadások elleni védekezés határozta meg többé a Madách-kutatás válaszait.

— Az elmondottakból következően a biográfia kiegészítése lett hosszabb időre a látványos eredményeket hozó „sikerágazat”. Szabó Béla, Spáczay Hedvig, Leblancné

Kelemen Mária és mások sikerrel tüntettek el lyukakat az életrajzból és a korképből, lényegi kapcsolatokat találva a családi és irodalmi hagyomány eladdig elszigetelt tényei között. /Waldapfel József 1951-ben még mentegetni kényszerült Madáchot, nem tudván akkor másként feloldani az 1861-ben tapasztalt eszmehűség, a *Mózes* szellemisége és az 1848-as, látszólagos passzivitás közötti ellentétet, mint azzal, hogy a költőt a bukás tette 48-assá! /Reprezentatív, pozitív példánk pedig az 1850-es évek fegyverrejtegetése /már Balogh Károly is régi tényként említette 1934-ben/ és a hadbírósági per utáni nyomozás kibomló összefüggésrendszere lehet.

— Érthetően e területen a leggazdagabb az elmúlt évtizedek publikációtermése; a negyedszázad végén olyan rangos kötetek állnak, mint Leblancné levéltári forráskiadványa, Radó György életrajzi krónikája, vagy ugyancsak tőle, a Móra Kiadónál megjelent, gyermekeknek szánt életrajz az *Így élt* népszerű sorozatában.

A közgyűjteményi bázis néhány kérdéséről

Az alapkutatások /túl nem becsülhető/ dominanciája az érdeklődés homlokterébe helyezte a közgyűjteményeket. A fellendülés maradandóságának egyik legfőbb feltétele volt, hogy a nagy, országos, anyagukban viszonylag jól megkutatott gyűjtemények mellett Nógrád megye könyvtárai, levéltára és múzeumai képesek-e a kultusz bázisaivá válni. A válasz egyértelműen igen. Csesztve emlékmúzeuma az egyetlen Madách-emlékhely Magyarországon, s jelentőségét csak növeli, hogy a szintén 1964-ben kialakított kiállítás az alsósztrégovai kastélyban 1983 óta — az épület felújítása miatt — zárva van. Csesztve 1964-es két szobája Németh Antal színháztörténeti hagyatékával egészülhetett ki, majd 1973-ban és 1983-ban készült új kiállítás — megfelelően annak a nemzetközi múzeumi gyakorlatnak, amely az állandó kiállításokat 7—10 évenként újítja meg, a szaktudomány és a kiállítási technika fejlődése következtében. Jelentősnek bizonyult a múzeumok publikációs tevékenysége. Már Krizsán László iratgyűjteménye a Nógrád megyei múzeumi füzetek 9. darabjaként jelent meg 1964-ben, és ebben a sorozatban adták ki Csesztve első vezetőjét is. A megyei múzeumi évkönyv rendszeres fóruma lett a Madách-kutatásoknak, s feltétlenül említésre méltó, hogy a kiadói tevékenység lépést tudott tartani a változó feltételekkel: országosan is az elsők között szponzoráltak sikerrel hasonló és bibliofil kiadásokat.

1968-ban került vissza a megyébe, jelesül Salgótarjánba Nógrád megye levéltára. Mint a 293 tételt tartalmazó Madách-forráskiadvány bizonyítja, közvetlenül is lendítette a kutatásokat. Közvetett, a helytörténeten, a pályázatokon át érvényesülő hatása szintén a kultusz szerves része lett. Ugyanez mondható el a megyei könyvtárról is, amely kiadója volt Radó György életrajzi krónikájának, és hasonló feladatra készült Kozocsa Sándor évtizedeken át gyarapított Madách-bibliográfiája ügyében. Nem rajtuk múlt, hogy amikor — kényszerűségből szüneteltetett évtized után — a neves könyvtártudós, túl a nyolcadik X-en, befejezéséhez fogott, ereje már nem futotta nyomdaképes kézirat leadására.

1973 óta minden nevezetesebb Madách-ünnep a közgyűjtemények kezdeményezésére és szakmai vezetésével zajlott Nógrádban. E munkájuk nélkülözhetetlen volt a kultusz számára; még akkor is, ha a jövőben nyilvánvalóan jobban kell és lehet is építeni az öntevékenységre, a szerveződő közösségekre. A tendencia egyébként kétarcúnak bizonyult. Ma már senki sem tagadhatja, hogy a szűkebb pátria folyamatos jelenléte, kezdeményezése nélkül, a fővárosból regionális kultuszápolást folytatni nem lehet, sőt ugyanez vonatkozik elsőrendű klasszikusainkra is: valahol nekik is jobban otthon kell lenniük a köztudatban, az oktatásban, a közművelődésben. Nógrád úttörő szerepe a helyzet fonákját is megmutatta: a regionális közgyűjtemények, folyóiratok és sajtóorgánumok révén, szokatlan tudományszervezési egyeztetéssel publikált új, döntő jelentőségű tudományos

eredmények sokkal lassabban válnak a nemzeti közvélemény sajátjává, mint ha Budapesten teszik őket közzé. Évekkel Krizsán meghatározó adatközlése után is változatlan kitéttel készültek a tankönyvek, az ismeretterjesztő cikkek: „Madách Imre betegsége miatt nem vett részt a szabadságharcban...”

Sajátos története miatt máig tartó viharokat kavart Szabó József magángyűjteménye, amely Balassagyarmatról a győri Xantus János Múzeum állományába került, mint szervetlen egység, kultuszalkotásra alkalmatlan tényező. A komplex gyűjtemény tudományos feldolgozása mindmáig várat magára /a Palócföldben közölt lajstromos ismertetés ezt nem pótolhatja/, így nem válhatott kutatási bázissá sem, noha kéziratanyaga /Madách-autográfokkal/, a *Tragédia* ritka hazai és külföldi kiadásai, színháztörténeti dokumentumai, rangos képzőművészeti lapjai miatt értéke vitathatatlan. A Nógrád megyei múzeumigazgatóság kétszeri vásárlással, kisebb magángyűjtemények megszerzésével nagyrészt pótolta a hiányt /az anyag gazdagsága, főleg a fordításirodalom terén, a csesztvei múzeum állandó kiállításán is lemérhető/, de az eset tünetértékű. Jól jelképezi azt a muzeológiai konstellációt, amelyben a költségvetési támogatás már nem tette lehetővé az állami közgyűjtemények monopolhelyzetét — s ez már kultúrpolitikai szempontból sem lett volna helyes —, ám a magángyűjtőkkel, a kisebb közösségek által létrehozott gyűjteményekkel való harmonikus, a kultusz érdekét szolgáló együttműködés formái még nem alakultak ki.

A Madách-életmű textológiai helyzete

Egy írói oeuvre kultuszának alapvető követelménye az életmű mindenki számára hozzáférhetővé tétele: a klasszikusok műveiben rejlő nemzeti értékekhez minden olvasónak, értelmezéséhez minden nemzedéknek joga van.

Ami Madách Imre szellemi örökségét illeti, az több tétellel gyarapodott az elmúlt negyedszázadban. Solt Andor 1972-ben azonosította költőnk esztétikai tanulmányát, 1978-ban — Bene Kálmán sajtó alá rendezésében — megjelent a *Csák végnapjai* első, szintén pályázatra készült változata, és néhány újabb tétellel gyarapodott a Madách-levelezés. /Az életrajzi kutatások primátusának megfelelően ennél jóval tetemesebb a hivatalos iratok, biográfiai dokumentumok részben szintén autográf kéziratának megszerzése./

Ha külföldi érdeklődő /műfordító, színházi rendező vagy „csak” egy magyarul értő olvasó barátja nemzeti kultúránknak/ komolyabban fordul Madách felé, a nagy nyelvtérületek jól gondozott klasszikusainak mintájára, először az életmű hiteles szövege iránt tudakozódik. Válaszul ilyenkor bizonytalan, hiszen amíg Goethe, Victor Hugo, Ibsen, Byron — hogy csak a *Tragédia* kapcsán hivatkozott párhuzamok szerzőit említsük fel — egyre javuló szövegállapotú, pompásan jegyzetelt kiadásokban kerülnek a szakemberek kezébe, addig Madách műveinek teljes kritikai kiadása sohasem volt, a *Tragédia* ilyen célú edíciója pedig, a Tolnai Vilmos-féle, 1923-ban készült! A mindmáig legjobb Madách-összkiadást kiadó Halász Gábor, utóbb Staud Géza személyében a megfelelő kutató is rendelkezésre állott. A Madáchot és a *Tragédiát* ideológiai szempontból támadók viszont vonatkozóan annyit „elértek”, hogy a kritikai kiadás ügye lekerült a napirendről, miközben Petőfi, Arany, Batsányi, Jókai, Mikszáth, Vajda János, Vörösmarty műveinek jövőjét felvállalta az irodalomtörténet.

Amikor e sorok írója tervet készített a Madách kritikai kiadásra /1973/, már nem ideológiai, hanem gyakorlati akadályai voltak a kilenc kötetre tervezett munkának: a szóba jöhető kutatók a felsorolt, más kiadásokban dolgoztak. Áthidaló megoldásnak kínálkozott, hogy — a hasonlóan csak egy remekművet felvonultató Katona-életműhöz — ne a teljes költői termésnek, hanem csupán *Az ember tragédiájának* készüljön kritikai kiadása. /A kritikai kiadás életrajzi dokumentumokat tartalmazó kötetének pótlására

kezdte meg Leblancné Kelemen Mária a *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárban* c. kiadvány munkáit./ Hogy még ez sem valósult meg, annak sajátos, véletlenszerű okai is voltak.

Mint említettük, 1973-ra, a költő 150. születésnapjára elkészült és megjelent a kézirat hasonmás kiadása. A jubileumi, Bálint Endre rajzaival illusztrált díszkiadás szöveggondozására mégsem Horváth Károly kapott megbízást, a faksimile sajtó alá rendezője, aki közreadhatott volna egy mai, korszerű, *Tragédia*-szöveget és előkészíthette volna a kritikai kiadást, hanem — teljesen váratlanul — a textológusnak bizony műkedvelő Szabó József, aki a szövegtan minden elfogadott és nemzetközileg is alkalmazott elvével szemben, kilenc helyen önkényesen visszaállította Arany Madách által köszönettel elfogadott javításait az eredeti változatra. Ezáltal kevert textus jött létre, amely vétett az „ultima manus” /a költő életében látott, általa jóváhagyott utolsó szövegváltozat/ elve és gyakorlata ellen, de nem volt következetes az 1860. március 26-i állapothoz, a fogalmazványhoz való visszatérésben sem. /Az előbbi kiadás elképzelhető lett volna, bár a kézirat hasonmásának birtokában nem feltétele egy kritikai kiadásnak./ A helyzetet rontotta a Szabó József és Pásztor Emil között, az Arany-javításokról kirobbanó vita, amelyben egy kettős etikai érték ment veszendőbe: Arany tisztelete a tehetség iránt, Madách főhajtása a költői mesterség tudása előtt.

Szabó József korrigált jó néhány szövegromlást, de — nem lévén szakember — korántsem valamennyit. A Szépirodalmi Könyvkiadó birtokában így 1973 után két változat állott rendelkezésre, a korábbi, fokozatosan romló szöveg és a Szabó-féle kevert textus — s váltakozva nyomta őket újra! A helyzet, a kritikai kiadás előkészítése helyett, egyre romlott. Ezért fordultunk 1987-ben a Magyar Tudományos Akadémia textológiai bizottságához, kérve a klasszikus mű további szövegromlásának és -keveredésének megelőzését. Ekkor kaptuk Horváth Károllyal a megbízást, hogy a Szépirodalmi Kiadó részére készítsünk egy szöveggondozott, korszerűsített helyesírást, de Madách eredeti ritmikáját helyreállító, a toll- és sajtóhibákat kiszűrő, a szövegromlás eseteit helyesbítő új kiadást a két főműről, a *Tragédiáról* és a *Mózesről*. Mindehhez közöljük a két alkotásra vonatkozó levelezést és a líra feléljük mutató, előzménynek tekinthető hányadát. Lehetőségünk nyílt arra is, hogy a szokásos, a szöveget kísérő-magyarázó jegyzeteken kívül szöveghitokaiak is készüljenek, amelyek feltüntetik a fogalmazvány 1860. március 26-i állapotát, a nyomdába adott kéziratban ehhez képest, Madách vagy Arany által végrehajtott javításokat, az 1861. évi első és az 1863. évi második, „tetemesen javított”, egyben Madách életében utolsó kiadás vonatkozó helyeit. A kötet 1989 decemberében, *Madách Imre válogatott művei* címen megjelent. /Egy ilyen, a kritikai kiadást előkészítő, azt megjelenéséig pótló, szöveggondozott kiadás nem Madách kapcsán jelent meg először; már 1977-ben sor került hasonló közreadására, Ady Endre verseiből./

Mindazonáltal, a kötet szakszerű elemzése és tudományos tapasztalatainak levonása után, az 1990-es évek elején megvalósulhat *Az ember tragédiájának* kritikai kiadása. Leblancné Kelemen Mária és Andor Csaba jelenleg készülő munkája, egy Madách-kézirat-katalógus pedig azt bizonyítja, hogy az életmű teljes kritikai kiadása várathat magára, de sohasem kerülhet le a kutatás feladatlistájáról.

Megmaradt, sőt hajtóerőnek bizonyult a színpad hatása. Igaz, Major Tamás 1964. évi rendezésében inkább az utánérzések domináltak, Peter Brook budapesti vendégszereplését követően /ez volt a „bőrruhás Tragédia”/, és végeredményben nem járt tartós sikerrel az az átdolgozási hullám sem, amely — Keresztury Dezső, Hubay Miklós, Gyárfás Miklós tollán — az 1960-as években sorra-rendre megpróbálkozott játszható darabbá varázsolni a *Tragédián* kívüli drámai életmű egészét. E ponton külön kell szólnunk a *Mózes* Keresztury-féle átdolgozásáról. Bemutatására előbb a veszprémi Petőfi Színház vállalkozott /1966. március 4./; a Nemzeti Színház premierje 1967. november 2-án volt. Tizenöt éven belül megérte a 400. előadást /1982. április 20./. Ma már világosan megállapítható, hogy

Marton Endre monumentális, letisztult rendezése, Sinkovits Imre bravúros alakítása az 1960-as évek reprezentatív konszolidációs példázatdrámájának szolgált keretül. Keresztury ugyanis nemcsak dramaturgiai és verselési jobbításokat végzett az egyenetlen, ám szinte őserőjű drámatorzón, hanem sokat visszavett Madáchnak a kegyetlenségig következő elvhűségéből is, amely a hit és a nemzeti érzés megtagadását tekintette a legfőbb vétekeknek, s akár erőszakkal történő kiiktatását a Kánaán elérése morális feltételének. Keresztury átdolgozásában az a remény erősödött fel az összetett, példázatos mondanivaló elemei közül, hogy a következő nemzedék bizonyosan beléphet az ígéret földjére, s a mózesi generáció ehhez hozott áldozatai nem voltak hiábavalók. Mindez egyértelműen kiderült 1986. december 12-ét követően, amikor a Nemzeti Színház — rekonstruálva Marton Endre rendezését — felújította a *Mózes*t. A befogadó társadalmi közeg markáns változásai miatt a produkció nem folytatta sikersorozatát, alig lehetett műsoron tartani 1988 februárjáig, a kolozsvári ősbemutató centenáriumaig, majd szinte azonnal lekerült a repertoárról.

A színházi interpretáció fővonalaiban természetesen a *Tragédia* maradt. Az új értelmezés az észt Epp Kaidu rendezésében, a tartui Vanemuine Színház vendégjátékával érkezett, 1972-ben. A rendezőnő szakított azzal a hagyománnyal, hogy általában érett, vezető színészek alakították a szerepeket, gazdag pályatapasztalattal a sokarcú történelmi szerepek megjelenítésére, eljátszva Ádám öregedését is. Szerepeiket hosszú időn át megőrizték; az első Lucifer, Gyenes László például 41 éven át. Kaidu asszony három fiatal színészre bízta az első emberpárt és kísérőjüket, akik életkorukat végig megtartották. Így a mindenkori fiatal, pályakezdő nemzedék megkerülhetetlen útkeresésének drámája lett a *Tragédia*; egy alig tapasztaltabb, cinikus kortárs-Lucifer megjegyzéseitől kísérve. Ez az értelmezés azóta elfogadott lett, s megnövekedett azoknak a rendezéseknek a száma, ahol a szereplők életkora fontos interpretációs eszköz lett. Ruszt Józsefnél /Zalaegerszeg, 1983/ Lucifer életkora a végleges kiábrándultság hordozója lett: Ádám egyik éneke, az álmodó-reflektáló fiatal maradt, a másik /több színész felléptetésével/ Madách instrukciói szerint öregedett, és a szöveget is megosztotta a rendező közöttük; a zárójelenetben a fiatal, felébredt emberpár védelmet keresően bújik a szinte időtlenül öreg és jóságos, csak a mítoszban létezhető Úrhoz. Lengyel György a Madách Színházban utóbb megcserélte a két férfi főszereplőt /Dunai Tamást és Gáti Oszkárt/; hangsúlyozva, hogy Madách Ádám és Lucifer nézőpontját, világlátását egyként magáénak vallotta. Ádám és Éva szerepét korban szétválasztva két-két színésszel játszatta Illés István /Győr, 1988/, továbbá ő osztotta először Lucifert színésznőre /Berek Katira/: a racióális elemzés-kétkedés, az ironia kortól, sőt nemtől is függetlenül emberi alaptulajdonság.

Mint az új rendezői eszközök is mutatják, a *Tragédia* keretszíneinek és ún. történelmi síneinek hangsúlya mindinkább az előbbiekre került át, a hatalom, az előre meghatározott pályán mozgó cselekvések és az egyes ember kapcsolatát vizsgálva. /1951-ben még egyetértettek abban az akadémiai vita résztvevői, hogy az elemzés középpontjába a történelmi színek kerüljenek, amelyek az ideologikus szempontok vizsgálatára alkalmasabbak./ A színházi rendezők — kivált az 1980-as években, amikor ez a konfliktusrendszer a társadalomban újra élesedni kezdett — pontosan olvastak: az I. szín statikus-diktatorikus Urával szemben a zárójelenet dialektikus, Lucifer ellenvéleményét is működő rendszerbe építő Isten-képe állott szövegszerűen rendelkezésükre ahhoz, hogy a hatalom metamorfózisáról vagy éppen lényegi változatlanóságáról alkossanak színpadí víziót. A skála színes és változatos: lehetett teljesen kiábrándult, mint Paál Istvánnak a szállóige-zárómondatot is elhagyó rendezése /Szolnok, 1980/; volt a jövőhöz és a művészet értékörzéséhez fellebbező, mint Csizsár Imre megoldása /Miskolc, 1980/; „Olyan szép, hogy nem is lehet igaz”-hangulatú, mint Ruszt József /Zalaegerszeg, 1983/.

És hogy a közönség mikor mit lát-hall bele napi élményei és társadalmi tapasztalatai alapján a rendezői elképzelésekbe, azoktól függetlenül, arra csupán két példát idézünk.

Amíg az újra műsorra tűzött *Tragédia* előadásain — az 1950-es évek végén, a 60-as évek elején — a Nemzeti Színházban még a párizsi szín elején leomló trikolórt köszöntötte vastaps, addig 1987. szeptember 21-én, a Nemzeti Színház 150 éves jubileumán a 478. sornál kuncogott és tekintgetett a protokollerkélyen helyet foglaló miniszterelnök felé a közönség: „... fölzaklatni s kormányozni más.”

Elmondható tehát, hogy az az őszinte érdeklődés, amelyet a kortársnak, időszerűnek érzett Madách a színházi alkotókban és a közönségben folyamatosan támasztott, olykor — ráérzéseivel, de belehallásaival is — megelőzte és segítette az irodalomtörténet munkáját. De akadt hasonló társművészeti mozzanat is: miközben a szaktudomány 1983-ban újrarajzolta a sztregovai „oroszlánbarlang” alkotóműhelyének képét /tulajdonképpen igazolva Balogh Károly 1934-es könyvét, az újabb adatok fényében is/, Réti Zoltán akvarellsorozatában ugyanakkor visszahozta a *Tragédiát* a nógrádi táj természeti környezetébe, amelyben született, s szintén 1983-ban játszatta Miskolcon Csiszár Imre a drámai költeményt egy nemesi kúria udvarán, s az Úr szerepét alakító Körtvélyessy Zsolt falusi plébánosnak tűnhetett egyszerű, fekete reverendájában.

Mérleg helyett

Terjedelmünk korlátozottsága és választott nézőpontunk eleve szűkkörűbb volta mostani áttekintésünket első megfogalmazássá teszi, amelyből hiányzik a kultusz szociológiai rétegzettsége éppúgy, mint az irodalomtörténeti vagy oktatási speciális helyzetkép változásában történő ábrázolása. Ezért lezáró problémavázlatunk sem több mint egy, Madách szolgálatában az elmúlt negyedszázadot eltöltő irodalom- és színháztörténész pontokba szedett tapasztalata.

Nógrád mérlege a Madách-kultusz terén 1964 és 1989 között alapvetően kedvező. A megye szellemi élete több vonatkozásban is kísérleti terep, műhely volt egy szerves fejlődésű, alulról építkező kultusz javára. Ennek eredményeit a közelmúlt eseményei is visszaigazolták: nem véletlenül Nógrádban alakult meg a Magyar Irodalomtörténeti Társaság első megyei-regionális tagozata, a taglétszám 10 %-át adja az országosnak, vagyis jóval felülhaladja Nógrád részesedését a népességben, a tudományos és kulturális intézmények részarányában. Olyan módszerek kerültek itt első ízben kipróbálásra /pl. kiadványok szponzorálása/, amelyeket azóta a Magyar Tudományos Akadémia is célra-vezetőnek ajánlott osztályai és tudományos társaságai számára. Mindez jól lemérhető, ha a Madách-kutatás és -kultusz helyzetét a hozzá leginkább mérhető és viszonyítható Petőfi-képpel vetjük egybe.

A közeljövőben azonban avval is számolnunk kell, hogy ha az általános iskolázottsági és műveltségi szint nem javul számottevően, Madách interpretálásának és értésének ilyen gátja is támadhat. Ne felejtjük el, hogy a *Tragédiát* csak a középiskolában oktatják, s eddig a lakosság nagy része nem jutott, nem jut el; hogy a félanalfabéták vagy nehezen betűzgetők tábora növekszik, s ők aligha fognak Madáchot olvasni; hogy a csak szórakoztató színházon nevelkedett, videoklippekhez szokott nézőnek kevés lesz a *Tragédia* látványossága, és ezért nem szolgál majd kárpótlással a lélekszínpad.

Ilyen közegben rossz irányban értékelődhetnek át a tudományos eredmények. Az erre utaló jelek máris szaporodni látszanak. 1977-ben voltaképpen visszhang nélkül jelent meg Mezei József egyéni szemléletű és hangvételű monográfiája Madách világáról. Sokkal nagyobb hatása lett 1983-ban András László közönségvonzó című könyvének /*A Madách-rejtély*/. Pedig nem történt több, mint hogy egy kiváló intellektusú /és írni jól tudó/ szerző a kívülálló olvasó tágra nyitott szemével, szándékolt naivitásával fogalmazott meg olyan kérdéseket, amelyekre az érvényes, a tudományosan igényes válasz már benne rejtett a fellendült alap kutatások szűk körű publikációiban, de a szintézist a nagyközönség számára még senki sem állította össze. /Azóta ez megtörtént, Horváth Károly kismonográfiájá-

ban./ A helyzet utóbb romlott: legújabbán az eredeti értelmezésnek kijáró tisztelet fogadta például Bárdos József fejtegetéseit a *Tragédiának* az eposzi állandó jelzőkkel összehasonlíthatónak talált kulcsszórendszeréről. Ilyen órávázlatot a drámai költemény tanításakor nemcsak ő, de minden középiskolai tanár készít, az adott diákközösség jobb szellemi megközelítése érdekében, igazodva annak összetételéhez és felkészültségéhez, de jobbára nem vagy csak szakpedagógiai folyóiratban adja közre.

A negatívba hajló tendencia arra figyelmeztet, hogy nincs szervezett utánpótlása a Madách-kutatásnak. 1966-ban, az évforduló után szervezte meg Waldapfel József speciál-kollégiumát, egy majdani kritikai kiadás gárdájának kinevelési szándékával; a tervezett munkát ő szerényen „Madách-kommentárok”-nak nevezte. Egyetemi csoportunkból többen irodalomtörténészek lettek /Kulin Ferenc, Alexa Károly/, többek pályája más értelmiségi pálya felé kanyarodott /Lőcsei Gabriella/, de mindnyájan meghatározó élményként vittük magunkkal Madáchot. Azóta eltávozott az iskolateremtésre hivatott személyiségek közül Sötér István, Mezei József, Martinkó András is...

Az alapkutatások, az életrajzi és eszmetörténeti primátus óhatatlanul némileg háttérbe szorították a *Tragédia* /és általában a madáchi életmű/ esztétikai, költői, stilisztikai elemzését. Újra és sokadszor most, a sajtó alá rendezés során láttuk, tapasztaltuk, hogy Madách jobb poéta, mint gondoltuk és véltük. Részelemzésekkel tárható fel az a sajátos, a XIX. századi magyar költészetben senki másra nem jellemző, de minden műben újrateremtendő és kényes egyensúly, amely a lírai és a fogalmi-intellektuális megközelítés között meg-megbillent a versekben és a történelmi drámákban, de a mindenkor remekművek végletességével valósult meg *Az ember tragédiájá* ban, és hasonlólt ígért, a *Tündéralom* töredéke is. Nélkülözhetetlen segédeszköz lesz ehhez egy Madách-szótár elkészítése.

Végezetül számot kell vetnünk a *Tragédia* nemzetközi karrierjével is. 1964 óta orosz, francia, angol, szlovák, ukrán, bolgár, észt, arab, grúz, spanyol, norvég, portugál nyelven jelent meg fordítása, és elkészült a török meg a fulani átültetés is. Eredményeként annak az összehangolt, sok szellemi és anyagi ráfordítást igénylő, *folyamatos* kultúrdiplomáciai munkának, amely a klasszikus magyar irodalom első számú műveként népszerűsítette a *Tragédiát*. /Ennek következtében sok idegen nyelvű kiadás jelent meg Budapesten, és a fordítók, valamint a színpadi interpretátorok között is a magyar származásúak vannak túlsúlyban./ Túl a harmincadik nyelven, a fordítások és a külföldi színházi bemutatók terén is új, figyelemre méltó problémák jelentkeztek. Az előbbieken a mennyiség után a minőségek: 1979-re, a grozniji és a minszki bemutató után például kiderült, hogy Leonyid Martinov ószláv, egyházi ihletésű fordulatai a keretszínekben a mai orosz néző számára is jószerével követhetetlenek; Sebestyén György, a legújabb német fordító 1983-ban arról panaszkodott, hogy Madách lírája /és általában minden közvetlen érzelm kifejezés/ teljesen érthetetlen a videoklippeken, reklámszövegeken felnőtt, fiatal osztrák olvasók és nézők számára, akiknek egyébként Goethével, a *Fausttal* is hasonló a gondjuk.

*

Az Európa-házba belépő magyarság csak kultúrájával számíthat tartós sikerre, szemben a gazdaság és a politika mulékonyabb hatásával. Kell-e szebb jelkép, hogy nemzeti klasszikusainkat a képzeletbeli könyvtárszoba polcán egy *emberiségköltemény*, *Az ember tragédiája* képviseli a legméltóbban?

Kerényi Ferenc

a Madách-irodalomnak a tanulmányban említett, illetve az újabb kutatási eredményeket tartalmazó anyagából

- Az akadémiai vita anyaga = Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 1952. II: 239—78.
- Lukács György: *Madách tragédiája*, Szabad Nép 1955. márc. 27., ápr. 2.
- Révai József: *Madách Imre: „Az ember tragédiája”*, Társadalmi Szemle 1958/9. 13—35.
- Waldapfel József: *Gorkij és Madách*, Bp. 1958. /Irodalomtörténeti Füzetek 14./
- Györfly Miklós: *Madách kiadatlán levelei*, It 1959. 68—103.
- Baranyi Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága*, Bp. 1963. /Irodalomtörténeti Füzetek 42./
- Miklós Róbert: *Madách Imre cseiszvelei*, Balassagyarmat 1964. /Nógrád megyei múzeumi füzetek 8./
- Krizsán László: *Dokumentumok Madách Imre életéről*, Balassagyarmat 1964. /Nógrád megyei múzeumi füzetek 9./
- Radó György: *Az ember tragédiája a világ nyelvein*, Filológiai Közöny 1964/3—4, 1965/1—2, 1966/1—2, 1968/1—2, 1972/3—4.
- Sötér István: *Álom a történelemtől*, Bp. 1965.
- Waldapfel József: *Madách és Fourier*, Magyar Tudomány 1965/6. 383—97.
- Kántor Lajos: *Százéves hunc*, „Az ember tragédiája”-ért, Bp. 1966. /Irodalomtörténeti Füzetek 53./
- L. Kiss Ibolya: *Az asszony tragédiája*, Bratislava 1966.
- Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válságúján*, Bp. 1967.
- Kerényi Ferenc: *Madách Imre ismeretlen levelei*, ItK 1968. 232—5.
- Kerényi Ferenc: *Vázlatok egy politikus Madách-arcához*, Palócföld, 1970/3—4. 79—93.
- Solt Andor: *Madách Imre ismeretlen pályaműve 1842-től*, ItK 1972. 683—92.
- A legújabb Madách-irodalom 1964—1972, Összeáll. Czifó Ernőné, Salgótarján 1973. (bibliográfia)
- *Madách Imre ma 1823—1973*, szerk. Mezei József, Bp. 1976.
- Mezei József: *Madách*, Bp. 1977.
- *Madách-tanulmányok*, szerk. Horváth Károly, Bp. 1978.
- Lotze, Dieter P.: *Imre Madách*, Boston 1981.
- Szabad György: *Madách politikai hovatartozása a reformkorban*, Műhely 1983/5. 11—22.
- András László: *A Madách-rejtély*, Bp. 1983.
- A Nógrád megyei múzeumok évkönyve IX., Salgótarján 1983. (hat tanulmánnyal).
- *Madách Imre: „... Irta egy költeményt”*, s. a. r. Kerényi Ferenc, Bp. 1983.
- Horváth Károly: *Madách Imre*, Bp. 1984. /Nagy magyar írók/
- Leblancné Kelemen Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárban*, Salgótarján 1984.
- Praznovszky Mihály: *Madách és Nógrád a reformkorban*, Salgótarján 1984.
- Radó György: *Madách Imre. Életrajzi krónika*, Salgótarján 1987.
- Radó György: *Így élt Madách Imre*, Bp. 1990.

RESÜMEE

Ferenc Kerényi:

25 Jahre aus der Geschichte des Madáchkultes 1964—1989

In der 1950-er Jahren hat man versucht, das Hauptwerk von Madách: Die Tragödie des Menschen ideologisch zu kritisieren, umzudeuten und zu verbieten. Nach dem Mißerfolg dieser Versuche konnte es ab 1964, seit dem Zentenarium des Todes des Dichters zur Aufschwung der Madách-Untersuchungen kommen, in denen sich die Leitmotive der Biographie und der Ideengeschichte geltend machen. Durch ihre Wirkung zeigte sich das auch wissenschaftlich begründete Bild des sich auch über seinem Krankheit erhebend lebenden, wirkenden und kämpfenden Madáchs, statt des sich von seinem Zeitalter zurückziehenden, kränklichen Einsiedlers. Die Forschungen in den öffentlichen Sammlungen des Komitats und der Hauptstadt auf diesem Gebiet sind in 25 Jahren zu den Synthese-Bänden der Quellenausgabe gekommen. Die kritische Ausgabe auf dem Gebiet der Textologie ist auch weiterhin eine Aufgabe der Zukunft, aber ihre Grundlegung ist schon gemacht worden.

Die Tragödie setzte — durch Übersetzungen und Theateraufführungen — ihre ausländische Rezeption fort, die Betonungen der Regisseurerklärungen haben sich auf die Rahmenszenen in den heimischen Interpretationen übertragen, und man suchte in diesen das Gleichnis des Menschen und der Macht. Im Laufe der 25 Jahre stellte es sich heraus, daß die Tragödie für die Welt unser bedeutendstes National-Klassikwerk ist.

Kovács Anna

U t a z á s kísértetek, komédiások, különcök között

/A pályakezdő Mikszáth elbeszélései/

1. tétel „A tiszteletre méltó sár, melybe belefúltak
 a haszontalan új eszmék, beleolvadt a címerünkbe”
— utazás a vármegyében —

2. tétel „S méltóságos léptekkel baktatott előre
 — a krumpli verembe.”
— a különc pokoljárása —

„Hát tudjátok — mondotta a társaságnak —, az ötvenes, hatvanas évek színészkedő-világáról fogok írni. Akkoriban mindenki színész volt, mégpedig rossz színész. A nemzet beleunt már az elnyomatási kor sivárságába, unalmába, egyhangúságába. Szomjasak voltak az elmék és a szívek egy jobb kor után, a politika után. Mert hiszen igaz, hogy voltak költők.... de hát még Jókai sem tudta kielégíteni a nemzet szomjúságát. Politika, politika kellett a magyarnak. Az pedig nem volt.... Úgy volt vele a nemzet, mintha megunta volna a tokaji nektárt, amellyel Jókai és a többi írók traktálták, és kocsisbor, vinkó után vágyakozna...Politika után szomjastak a lelkek, és ezt senki sem merte bevallani, mert komédiások voltunk. Ugyan ki merészelt volna honfibú nélkül mutatkozni az utcán vagy társaságban? Pedig már a manónak sem kellett a honfibú. Torkig voltunk vele. A fű benőtte a sírhalmokat. Az isaszegi fákon beforradtak a sebek, amelyeket puszkagolyók ütöttek rajtuk. Özvegyek letették a fátyolt, árva gyermekek megemberesedtek. A nemzet pedig még mindig azzal hitegette magát, hogy a bánattól, keserűségtől, fájdalomtól nem szabad életre kelnie. És néma megadással tűrte ál-Petőfik, ál-bújdosó honvédek és álhazafiak seftelését, akik eleinte bankóra, később már csak aprópénzre váltották fel a nemzeti fájdalmat.

A szemek könnybe borultak Komárom, Kufstein, Olmütz említésekor. De már nem égettek azok a könnyek. Hiszen a börtönök félig-meddig már üresek voltak. Könnyeztünk, mert hazafias kötelesség volt a könnyezés.

Tehát ezt a színészkedő kort akarom én megírni. A rossz komédiások korát.”

— Így szólt Mikszáth Kálmán Krúdy Gyulához egy csillagfényes, augusztusi éjszakán, mikoris „Hús szél jött a Duna felől, és a mesemondó fázósan kerítette nyakára zsebken-dőjét, köhögni kezdett és nem beszélt tovább.” (1)

E gondosan felépített színpadias hatású jelenetet, melyben ezek a mikszáthi szavak elhangzottak, Krúdy Gyula költői képzelete rendezte, 1910-ben Mikszáthra emlékező írásában.

Az általa „lejegyzett” gondolatok Mikszáth alkotó művészetének, szemléletének olyan lényegi tartalmára, mélyrétegére világítottak rá, melynek eligazító fényénél különösen izgalmasnak látszott megvizsgálni az író első alkotói korszakát.

„A legjellemzőbb az írónál — állítja maga Mikszáth —, milyen tárgyakat dolgoz fel, vagy még inkább, milyeneket szeret meg: Nagyon fontos ez! Mert egy bizonyos ügyességet a komponálásban és az előadásban sok ember szereszhet, — de a jó tárgyakkal soha sem lesz tisztában...” (2)

Mikszáth számára a szabadságharc utáni — általa szerepjátszónak nevezett — kor, múlt század második felének színpadias környezete volt az a közvetlen élményvilág, ahonnan témáit választotta.

A pályakezdő Mikszáth első íásaiban pedig ez a világ szinte kényszerítő erővel jelent meg, hisz töményen, sűrítve találkozott vele, mintegy kivonatát, esszenciáját kapta, tapasztalhatta meg, és szemlélhette szülőhelyén Nógrád vármegyében.

Herczeg Ferenc szerint itt Mikszáth mint „fiatal csuka beszabadult a halastóba, és ami körülötte úszkált, bukdácsolt és ficánkodott, az mind prédául kínálkozott neki.... A tekintetes vármegyén tüstént otthon találta magát.” (3)

Mikszáth Kálmán — tanulóéveit követően — 1869 nyarától 1873 márciusáig, amikor Pestre költözött, Nógrád megyében élt. Lakása, tevékenysége szülőfalujához, Szklabonyához, ill. a székvároshoz, Balassagyarmathoz kötötte, ám jól ismerte a korabeli vármegye egész szerkezetét, minőségét.

Ebben az időszakban keletkezett, első munkáit a szakirodalom leggyakrabban a közvetlen hatások szempontjából, az író és a környezet konkrét kapcsolatából kiindulva szokta emlegetni, ritkábban elemezni.

Rónay György — máig egyedül átfogó tanulmányában — összefoglaló elemzését adja ezeknek az éveknak, Mikszáth első alkotó korszakának irodalomtörténeti értékelését végezte el. (4)

Belitzky János és őt követően újabban Praznovszky Mihály történeti kutatásai — természetesen alapvető kiindulópontként építve a kritikai sorozat jegyzetanyagára — tárták fel részleteiben az író nógrádi kapcsolatrendszerét, vizsgálva Mikszáth közéleti szereplését, publicisztikai tevékenységét, személyes ismerőseit, barátait, s nem utolsósorban azt, hogy közvetlen környezetének milyen eleme érhető tetten korabeli munkáiban/helyszíneken, egyes szereplők eredeti modelljeinek beazonosítása/. (5)

Valóban érdekes, színes és látványos tabló vázolható fel azokról az eredeti alakokról, akik Mikszáthot körülvették. Egyet lehet érteni azzal a véleménnyel is, hogy gyakorlatilag mindenkit fontos ismernünk, aki körülötte feltűnik.

De legalább ilyen fontos vizsgálni azt is, hogy ezekből a közvetlen élményekből, hatásokból, milyen írói világot teremtett /vagy legalábbis milyen megteremtésével próbálkozott/, és a mai olvasónak — akinek személyes tapasztalatai természetesen már nem lehetnek, történeti ambíciói meg netán nincsenek — milyen művészi élményt, ismeretet, üzenetet tud nyújtani erről a letűnt világról.

Merthogy volt ilyen szándéka, vagy hogy alapvetően ilyen szándéka volt, egyértelműen jelezte az, hogy a Nógrád vármegyéből újságírónak távozó Mikszáth, mint szépíró kívánt jelentkezni, a nógrádi évek szépirodalmi termését akarta kötetekbe összegezve nyilvánosságra hozni. A tervezett négyből kettő megjelent. A két elbeszéléskötet — a reklámközlemények, kritikák, a korabeli sajtóvisszhang ellenére is — szinte észrevétlen maradt a kor könyvtermésében, sikert nem aratott.

A továbbiakban ennek a két kötetnek az anyagát kívánjuk részletesebben, egységesen, együttesen és belülről /a művekből kiindulva/ szemlélve áttekinteni, elemezni. (6)

Elsősorban tehát a szépirodalom 1869—73. közötti alkotásait vizsgáljuk, Mikszáth korabeli publicisztikájára esetlegesen hivatkozunk, későbbi műveit pedig csak kitekintésként tartjuk szem előtt.

Az elemzéskor nem a korabeli valóság a kiindulópontunk, nem kívülről közelítünk, hanem éppen fordítva; a művekben ábrázolt belső világot próbáljuk meg felderíteni, leírni, jellemezni, a legfontosabb lényegi visszatérő motívumok kiemelésével.

Mikszáth kifejezéseit kölcsönözve, nem a reális Nógrád vármegyét járjuk be, hanem a nemes vármegyét utazzuk be, mely „hatalmasabb volt, mint az ország, s annyira nem fért bőrébe, hogy a »karancseszi vármegye« repedt ki belőle”, és ezen a tájon nem szereplőinek élő modelljeit keressük, hanem éppen fordítva, letűnt idők árnyalakjaiból próbáljuk az eredetieket jobban megérteni, megismerni.

„... lejárt alakok már ezek, a tűnő idők árnyékai. A testet híven kíséri az árnyék, de sokszor megesik, hogy mikor a test már eltávozott, szemmel látható árnyéka még előttünk lebeg, lerajzolódik a távolból... Csak még egy lépést tegyen az idő, s utána húzódik árnya is.” (7)

„A tiszteletre méltó sár, melybe belefúltak
a haszontalan új eszmék, beleolvadt a
címerünkbe.”

— utazás a vármegyében —

Mikszáth már legelső elbeszélésében, A kemény ember című népies beszélyben, melyet az Igazmondó 1869-ben kitűzött pályázatára készített, pontosan eligazító helyszínrajzot adott.

Az öreg Kakuk János bácsi a „puhaszívű” szegény ember „Ott lakott abban a nagy ronda épületben, a templom mellett, amelyiken az a nagy festett címer látható: egy ökörfej és egy tagló”. Riválását, nemzetes Lóczi Márton uramat, a „kemény embert” egy világ választotta el tőle, annak ellenére, hogy egyazon faluban laktak és a sárospataki kollégiumban még hóval hajigálták egymást. A „kemény embert” két egész házhely gazdaggá tette a faluban, Kakuk János pedig olyan szegénységben élt, hogy még a lányát sem tudta tisztességgel eltemetni, nem még hogy a honvédmenházra adakozzon.

Hasonló szegénységben élt Párizsban a kedves öreg Gaillard apó is, akinek apjától örökölt vagyonkáját a hitelezők hordták szét. A vizsgált írások között ez az egyetlen, amely nem a tekintetes vármegye határain belül játszódik, de a helyszín leírását tekintve úgy tűnik Mikszáth hasonló figyelemmel ábrázolta a távoli világvárost is, mint saját szülőfaluját. Írásait áttekintve meggyőződhetünk róla, hogy a falut, a vidéket az utolsó cigány portától az udvarházakig kiválóan ismerte Mikszáth, és mindig különös gondot fordított szereplői közvetlen környezetének, lakásának, életterének bemutatására.

Mikszáthnak ezzel — a korfestésen, a miliőábrázoláson és a hangulat megteremtésén túl — lényegében jellemábrázoló célja volt. Ő maga árulja ezt el, 1877-ben A vármegye rókája című kisregénye, egy kurtanemes embert bemutató fejezetében: „Házának külsejéről látszott már lelkének belseje.”

A környék egyik jellegzetes alakjának, a batyuból mindenféle apróságot, hasznos és haszontalan limlomot áruló zsidónak kiszolgáltatottságát, emberi nyomorúságát képes rákényszeríteni „lakásának” szinte leltárszerű ismertetésével:

„Rozzant kunyhó volt. Mintha csak a szegénységnek akartak volna monumentumot állítani. Fa-fala megtámasztva két neki állított oszloppal, a teteje — mint részeg ember kalapja — le volt az egyik oldalára csúsztatva, másik felén sem volt üveg... Csak gazdag ember teheti meg azt a bolondot, hogy üvegen keresztül használja a világosságot. Az udvar benőve bogáncssal, kóróval, mintha az is mondta volna: Minek jöttetek ide?... Egy ócska, festett almáriom, megérhet négy forintot, egy piszkos tükör egy forint, egy kihúzható szekrény két forint, egy asztal egy forint, két ágyat le nem lehet foglalni, tehát

összesen nyolc forint”-ot ér a szoba bútorgzata. Az emberi élet elértéktelenedését, ellehetetlenülését sugallja e tárgyilagos leltár. Általánosan rossz anyagi és emberi körülmények között, a folyamatos és megállíthatatlan elszegényedés közepette él e mikszáthi vidék népe, nemes, gazdálkodó, úr, paraszt mindenki egyaránt, pusztul itt minden, föld, ház, szerű, pénz. A módos Fodros Márton gazda — akire ez az arisztokratikus titulus egészen ráillett, állítja ironikusan Mikszáth, hisz egész félházhelye volt a határban — is elszegényedett, kénytelen most a falu gulyáját őrizni, mert minden pénzt elvitte a lutri. „De nemcsak a bankó fogyott meg, a föld is. A szép réteket, kővér szántóföldeket egyenkint el kellett zálogosítani vagy eladni... Utoljára az ősi házat is elkótyavetyélte a teens vármegye: most már egészen tisztán állottak Fodros Marciék.” A gyerekek aztán már legfeljebb pipára gyűjthetnek az ősök testamentumával — ez a motívum, a pipafüst könnyedségével elszálló — azzal egyenértékű — vagyon, gazdaság képe visszatérő motívuma lett e korai elbeszéléseknek.

Az örökösök, az utódok aztán végképp nem törődnek a gazdálkodás gondjaival, képtelenek megállítani a pusztulást, sokszor ők maguk is könnyelműen elkártyázzák, elmulatják örökségüket, amihez persze — nem annyira a megélhetés és érzelmi kötődés miatt, inkább megszokásból és főként cselekvésképtelenségből — ragaszkodnak. Életükön nem tudnak változtatni, képtelenek rá, és Mikszáth szerint nincs is erre reális esélyük. A fotográfia regényében az ifjú Aladár is ötezer forint készpénzért adja el összes birtokát, hogy majd valós értékén vásárolja vissza, miután szerencsejátékon nyert kétszázezret. A többi pénzét jótékony célra szétosztja, a harmincezerért vásárolt mandátummal pedig pipára gyűjt, „majd csendes fűtőrézsés közben elballagott a legelső csárdáig.”

Nincs ezen a tájon semmi idilli, otthonos, meghitt; a pusztulás, a céltalanság, a cselekvésképtelenség kényszerű színtere ez.

Talán éppen ezért annyira erőteljes — szinte már szimbolikus erejű — az a kép, amit Mikszáth egy birtok lassú haldoklásáról rajzolt meg egyik elbeszélésében, amiben a változás reménye is ellan, Mikor az új kastély füstbe ment címmel:

„A nagy selmeci pipa odahaza van a becsukott Corpus juris fekete pergamenjén, félig kiszíva... A téres ősi portát odahaza benőtte a csalán, kóró, maszlag... a jó sarjú dohányt lopkodják... A százados pince odaát a hegy alatt nem élhetne túl gondos gazdáját — beomlott... Az öreg szőlőt. csúffá tette az idén valami hitvány jégeső... Mindene tönkre megy, vész, kopik, mióta olyan nagyon csöndes ember lett!”

Nagyon csöndes ember a gazda, Harcsa Ezékiel, hiszen halott. Szép csendben kiháló birtoka egy eltűnőben lévő osztály letűnt, halódó, megmerevedő életformáját szemlélteti.

E vidéki birtokokból egyre nehezebben megélő nemesség egyre több képviselője kénytelen hivatalt vállalni, s őket ezen munkájuk szorosan a vármegye székhelyéhez köti, ezért sok család — a vidéki kúria mellett kénytelen bent a városban is lakást fenntartani. Mikszáth korában általánosnak tartható ez az életforma, úgy élt ő maga is, apósa és hivatali főnöke Mauks Mátyás és családja is, ahogyan egyik elbeszélésében az öreg Poroszy és családja; két lakást vittek.

A városi otthonok, helyszínek rajza semmivel sem derűsebb, mint vidéki társaiké. Ha ott a szegénységnek állított monumentumot Mikszáth, itt a sivárság modernebb emlékműveit építi föl és fotografálja.

Tárgyilagos hűséggel mutat rá pontosan a helyekre, ahol biztosan, mással össze nem téveszthetően fellelhetők. A bennük lakók életminőségéről sokat eláruló, beszédes épületek ezek.

A három vénecske, az életből kikopott Poroszy kisasszony életlehetőségeit tekintve kifejező az, hogy ők csupán egy szobába szorulnak, míg a többi három szobát a papa és fivérök foglalja le.

Reménytelen életük, kilátástalan, szorult helyzetük hasonló, mint Kelemen bácsi leányáé, az igencsak koros Melanie-é, kísértetei ők már csak az ifjúságnak.

Poroszyék, írja Mikszáth „ott laktak az Apáca utcában, egy földszinti bérházban. Nagyon csendes, elhagyott utca volt, melynek egyik vége kivezette az embert a városból, a másik pedig bevezette a temetőbe.”

Kelemenék „Ott kinn laknak a város végén...” Pusztá rideg épület, a világgal meg hasonlított kedélynek való lakás. *Egy modern kriptá.* Emeletesre is talán csak azért van csinálva, hogy minél hamarabb rádüljön gazdáira. És meglehet, hogy jobb is volna úgy. A túlvilágon utol nem érhetné egyiket a sok hitelező, másikat pedig talán utol érné a főköttő...”

Hasonlóan lehangoló, kietlen a városkép egésze is, mintha csak egy egyetlen, hosszú szűk utcájú, sáros, poros faluba vezetne be Mikszáth, egyszerű falócával a bolt előtt, makacs pocsolásával a közepén, melybe gyakran „éjfél óráiban hazaballagó, Nácínál elmaradt halandó be-betéved.”

Am az élet derűsen, az ismerősség, otthonosság, meghittség légkörében, vidáman zajlik e kis városban.

A fiatal esküdtek mindennapjai is kedélyes, édes semmittevésben telnek a gy...i szolgabírói irodában, melynek ablakában virágcserep helyett, egy cylinder bor virít; a náthás iktató, a szegényes bútorzat, a háromlábú szék — mint múltó idők megkövült emlékei —, az összehalmozott poros akták között, „hol a napidíjak sovány szelleme lebeg védan-gyalként.” Otthon a szálláson is szegényes környezet várja őket, két kicsi szoba, három öreg szék, egy íróasztal, meg egy kopott dívány, és a két egymásba nyíló kicsi szobán nincs ajtó. „Még valamikor tavaly decemberben fűtötték be vele a kályhát,” adja meg a magyarázatot Mikszáth.

Talán ezért is oly közkedveltek a városka „közhelyei”, a vendéglők, ahol a szórakozni vágyó fiatalság az iszogatás, tréfálkozás mellett még meg is melegedhetett.

A vármegyei élet felszínén látszatra minden rendben, a mindennapok egyhangú unalmát feledteti, kietlenségét elfedi, szürkeségét élénkíti olykor egy kis pletyka, mely oly jól esik az uzsonna mellé, vagy a kedvelt látványosság: a piac, az igazi népünnepe: a hetivásár, Olcsó János sátrával, ahol minden csuda dolog kapható, kókuszszappan, mely eltünteti a szeplőt, a májfoltot, zsírfoltot kiszedő csodakő, bőrnek látszó papírbugyelláris, szappankörte, szappankukoricacső, melyet az ördög sem különböztet meg a valóditól.

A férfítársaságokban kártyáznak, tarokkoznak, vagy kis jogi vitát folytatnak, csak úgy szórakozásból, majd gyakran „megered a jó anekdota zápor”, máskor éppen valami zajos pártértekezletet tartanak, „mely egészen úgy ütött ki, mint szokott: keveset határoztak, eleget ettek, sokat ittak.”

Akadtt néha egy-egy igazi szenzációnak tartott esemény is: a megyegyűlések, követválasztások, a tisztújítás izgalmai, és persze a megyebálok — lázba hozták a közönséget. Olyankor a vármegyeháza nagytermét fényesen kivilágították, a táncteremhez felvezető lépcső „egy egész hamis erdő”, telerakva virágcserepekkel, zöldjegenyefa-gallyakkal. az ajtóban két egyenesre kifent bajuszú cifra hajdú áll, és odabenn Jancsi készülődik zenekarával. A bál vonzotta a vármegye egész lakosságát, mindenki jelen akart lenni aki számított, egymás után érkeztek a kocsik a bálba készülőkkel.

„Bál volt a vidéki kis városban.” — A Miért fél Stofi bácsi a porostól? című elbeszélés első mondatával a mesélő azonnal érdeklődést kelthetett, majd így folytatja: „Ahol egy fekete atilla megakadt a vármegyében, mindenütt került bele egy gavallér. A sok rongyos csészáról már egy hét óta tisztítják a sarat, hogy a nagyságos kisasszonyok rangjukhoz illően jelenhessenek meg a bálban... a kocsisnak kiadatik az új ez alkalomra készült libéria, keményen meghagyatván neki, hogy vigyázzon rá, s ha valahogy netalán tán verekedésbe találatnék sodortatni, el ne feledje előbb emberséggel levetni az új dolmányt, mert az méregdrága jószág. A kocsis szemtelen jámborsággal minden jókat ígér, közibe vág a józan vérű állatoknak... aztán elindítja az ócska csészá.”

Lényegét tekintve kísértetiesen emlékeztet ez az ábrázolás arra a képre, melyet egy jelentős irodalomtörténeti forrásban szemlélhetünk.

1860-at írunk, Madách Imre unokahúgát kíséri élete első báljára, Losoncra: Az eseményt közvetlen közről szemlélő tanú, Balogh Károly így emlékezik: „Az utazás a nagy »családi bárka«-ban történt, amely ósdi, nagyszerkezetű kocsin ugyancsak volt a sáros, kegyetlen útban a négy lónak mit húznia. »Ódonszerkezetű, üveges, zárt batár volt ez«... mely nagy méreteivel kis háznak is beillett. Erős, csontos négy pej volt elébe fogva. Pass András, a filozófus, lebecsátja az oldalhágcsónak három lépcsőfokát, besegíti a nagymamát, beszáll Imre bátyám és Anna is. A hátulsó bakra fölserfólják a magazint. Most elindul és jobbra-balra billen a bárka, csörömpölnek az ablakok és Pass Andrásnak ezután Ráróság, hol a kocsi eléri a losonci országutat, ugyancsak van dolga, hogy a nagy batár oldalain hol jobbról, hol balról kapaszkodva az e célra alkalmazott bőrhurokba, egyensúlyban tartsa a bárkát...” (8)

A kocsi kedvelt, többször felbukkanó alakja a Mikszáth-írásoknak, és jól ismerjük 1874-ből, Az én öreg Miska kocsisom című leírásból is:

„Nagy vitéz volt, mégis megholt”, de mikor még huszárkalandjaira visszaemlékezett, az emberek azt hitték, hogy egy parasztruhába átöltözött generális.

Természetes, hogy a kocsi kulcsfigurája az utazásnak, hisz a megyei utakon csak úgy lehetett haladni, ha úgy értette valaki a mesterségét, mint az egykori öreg huszár, Palkó kocsis: „Mintha szárnyat adott volna a négy csikónak, úgy vágattak előre, hogy, mint a lovaiba szerelmes Palkó mondani szokta, tán csak úgy hébe-hóba, példának okáért lépnek egy-egyét a földre, a többit pedig a levegőben teszik.” „A civilizáció, az is úgy jött ide csak, hogy előbb megtanult repülni...” — vagyis sehogy, állítja Mikszáth abban az írásában, melyben nyilvánvalóan a vármegyei élet elmaradottságáról, mozdulatlanságáról, provincializmusáról, a minden változástól való irtózásáról és képtelenségéről, megkövesedtségéről szól, amikor a korabeli korszerűtlen, haladásra alkalmatlan útviszonyokról is megemlékezik.

„Ezt a szót haladás kiküszöbölte a vis inertiae a nemzet szótárából. Ismeretlen pogány mondat volt az előttünk. Inkább neki támaszkodtunk az ellenkezőnek. Még a Hármas Kis Tükör bölcs összecsínálója is ezt írta fel oda ékes tudós karmenben: Nógrád vármegyében kell járni nagy sáron. — Még én is így tanultam valaha. A tiszteletre méltó sár, melybe belefúlnak a haszontalan új eszmék, beleolvadt a címerünkbe. Úgy néztük azt mint megannyi aranyat. Jó volt az nekünk. Nem kell közlekedési út. Mi az istennyilának? Magunk csak kivonatjuk magunkat paraszt-forsponttal a szomszéd faluig, hol egy valamire való tarok-kompanya csak összetákolódik. Idegen vármegyéből való ember meg hadd búsuljon rajta: mint jöjjön ide, ha nem lehet. Legalább nem akad ránk az átkozott sárban...”

A kocsi, mint reális használati, közlekedési eszköz fontos, példaértékű, jelentéshordozó motívummá válik a Mikszáth-elbeszélésekben.

A sok rongyos, ócska cséza, mely régóta birkózik a vármegyei utak ragadós, nyúlós sarával már Mikszáth korai ábrázolásában a megyei családok anyagi helyzetének és státusának is kifejezője lesz.

Ezek a régi járgányok őriznek még valamit a régi szép napok szelleméből, fényéből, dicsőségéből, de patinájuk már megkopott, szerkezetük megrozzant, biztonságuk megintgott; még próbálnak erőlködve az úton maradni és haladni, ám haladásuk, vontatásuk egyre nehezebb.

Egy „ominózus, öreg zöld bárkával” utazik Stofi úr is, a fiatal esküdtekkal egy kocsiban! / vidékre végrehajtani „...az a hír kering a városban, hogy Mátyás király csináltatta valaha hintónak, de kényelmetlen volta miatt odaajándékozta Stofi bácsi egyik ősének. Hej! ha akkor tudta volna az igazságos király, mennyi igazságtalan processzus szállítatik majd szanaszét valaha e kocsiülés ládjában, inkább csináltatott volna belőle tyúkólat. No, de csakhogy megvan a bárka, s egyéb sem kell hozzá, minthogy a két sovány fogadott gebe elszállítsa. Neki is fohászkodik a kocsi, s oly szilaját vág oldalbordájába a fakó

lónak... Egyet gondolkodik előbb a két pára, mielőtt lassú, meggondolt lépésekkel előre kezdené lábait rakni, melyek közül az egynek a hátulsó, másnak az első bal lába rongyokba van pólyázva, ami lónyelven annyit tesz: Ha ti vinnétek minket! Az emberek borzalommal vették le süvegüket mindenütt a zöld bárka előtt. Mindenki tudta már, hogy a vármegye ostorai ülnék benne. Ugyan kinek a hátán csattannak meg. Minden jó lélek dicséri az urat!” Vajon nem ezek a kocsik — melyeknek egy reális, valós darabja „röpítette” döcögve, nyekegve Madách Imre unokahúgát élete első báljára, vagy melyek Mikszáth korai írásaiban is már a vármegyei életről művészi jelentéssel megrakottan közlekednek-változnak, lényegülnek-e át Krúdy postakocsijává, mellyel a lélek kalandjait járhatjuk be? Mikszáth batárjai ablakából egyelőre egy „szegény, rongyos kis vármegyét” látni, ahol bizony bele lehet fulladni, ragadni a sárba, az élet reménytelenségébe, a kiúttalanságba, a céltalanságba, beledermadni a mozdulatlanságba.

A régi feneketlen sár ott van az utakon akkor is, amikor Mikszáth már csak mint látogatót érkezik vissza az általa oly jól ismert helyszínre. A Kétszáz év múlva című karcolatában a változtatás sürgető igényével és lehetetlenségének biztos tudatában — mert, hisz utópisztikus ötlet keretében — sorolja a közeledő szülőföld és megyeszékhely provinciális gondjait. Álmából felébredve, „Kiszállok, váci kocsit keresni. Lelkemet csendes morgással az istennek ajánlva, ha valahogy útközben vagy Gyarmaton találnék fűlni a sárba.”

Mikszáth Kálmán számára megadatott a menekülés lehetősége, de alakjainak, elbeszélései szereplőinek itt, ezen a természeti, társadalmi tájon kellett életüket leélniük, sorukat beteljesíteni, vágyaikat kipróbálni, álmaikat elveszíteni.

„S méltóságos léptekkel baktatott előre
— a krumpli verembe”

— a különök pokoljárása —

Hasznosnak látszik a szereplők áttekintő jellemzését is a legelső elbeszélésnél, A kemény ember címűnél kezdeni. Annál is inkább így van ez, mert Mikszáth ebben az írásában mintegy összefoglaló bemutatását adja szereplőgárdájának, olyan árnyképtablót rajzol fel, melynek további munkáiban egy-egy részletét, alakját világítja meg, hozza napfényre. „Mikor bejött a jó magyar világ, s újra kisütött a nap, a *kísérteties alakok*, akik csak azért éltek eddig, hogy legyen kinek szenvedni, mind sorra kijöttek a napfényre melegedni: a nagyurak elfoglalták őseik székét, a kisurak pedig siettek széket foglalni, akinek mekkora jutott; akinek pedig nem jutott semmifő, az legalább a gyepre ült ki, onnan nézve a régen látott jó világot...”

Két ilyen „kísértet alak”, a két öreg rivális az első elbeszélés igazi főszereplője is, még a fiatal szerelmespár csak elszenvedti atyáik párviadalát.

Kakuk János bácsi — és vele egyidős „a kemény ember” is — „Fiatal korában honvéd volt, sokat tudott beszélni Bem apóról, akinek a képe ott függött a tiszteletes uram szobájában, a piski hídról, a segesvári csatáról. Én akárhányszor hallottam a szájából. Ilyenkor aztán úgy nézett ki az öreg János bácsi mintha kicserélték volna...” — mondja Mikszáth Kálmán. Hasonló situációt jegyzett le a volt iskolatárs Törs Kálmán 1882-ben, aki jól ismerte barátja nőgrádi környezetét: „az öreg urak dikcióit /mondásait/, beszélgetéseit tele tudóval szívta be itt — de csak azért, hogy kihumorizálja.” (9)

Úgy tűnik az ifjú író különös módon, szeretettel vonzódott az öregekhez, azokhoz, aki mint kedves Gaillard apója „öregebb a többenél, vidámabb a többenél és ravaszabb a többenél”.

Korai elbeszéléseiben számban is, de a kidolgozottságot tekintve méginkább, a legjelentősebb alakok — öregek.

Az öreg Máli néni keveri a vármegyei pletykát, a batyu az öreg zsidó hátát húzza, a vén

Makkfői, leghasznavehetőbb öreg ágyúja a pecsovicsoknak „már talán azonmód penészesen jött a világra. Egy született régiség...” Igazi hősei nagy öregjei: Stofi fiskális, Sramko bácsi, az öreg Kelemen, Harcsa Ezékiel mind-mind a hatvanhoz járnak közel, s Mikszáth szükségesnek is tartja rögzíteni ezt aényt, pontos életkorukat.

Ez az a korosztály, amelynek még van mit mesélnie a régi szép elmúlt idők történetéből, és gyakran idézgetik is a hajdanvolt dolgokat. Az egyik /Akos bácsi/ sokszor emlegeti a forradalom előtti időket, kalandjait a táblabírói világból, majd azt meséli, hogy 48-ban a csatatéren egyszerre több tisztársával huszonegyet játszottak úgy, hogy huszonegy németet kellett levágniuk. A másik /Harcsa Ezékiel/, ha ivott egyenesen azt képzelte, hogy ő Bem apó és a piski hídnál harcol, máskor meg hogy 49-ben ő hozta be a muszkákat, ezért védbeszédet tartott maga mellett. A harmadik /Sramko bácsi/ is azzal dicsekszik, hogy honvéd volt, de ha bizonyítania kell vitézségét, rögtön meghátrál, és állítja, hogy a forradalom idején tollat fosztott otthon „Trencsin” vármegyében.

A negyedik /Stofi úr/ is mindig visszasóhajtozott a Bach-világ után, mert mint mondja most cudar időket élünk, hisz harminc forint munkadíját négyre szállította le a bíróság.

Valójában valamennyien a múltban élnek, egy régi világ kísértetei, ősközületei, árnyai ők, akik elmúlt idők boldog emlékei, szép illúziói, eltűnt — lehet, hogy soha nem volt, de a múltban legalább kereshető — értékei után sóvárognak.

A velük együtt élő fiataloknak legtöbbször már illúzióik sincsenek. Jó, tréfás fiúk, csinos huszárok, lusta hivatalnokok ők, közöttük a városi dzsentry fiatalság olyan jeles képviselői, mint egy Fenyér Szepi, Ripők Muki, kiknek nem véletlen, hogy csak nevük van Mikszáthnál. A fiataloknak talán egyetlen megmaradt ábrándja a szerelem, ami gyakran tragikus véget ér, kivéve az olyan mesébe illő, meseszerű megoldásokat, mint ami a batusz zsidó lányával, vagy a Lutri szerelmespárjával történik, de a valóságban leginkább kisserűségbe fullad, s az tekinthető reálisnak és tipikusnak, ami az egyik megyei kisasszonykával első bálja után történik: „... addig ábrándozott a szép, szellemdús borbélylegényről, még egyszercsak férjhez vezett egy csúnya, ostoba szolgabíróhoz. Azontúl aztán nem ábrándozott semmiről, legfeljebb szép ruhákról, brüsszeli csipkéről...”

Ebben a prózá, illúzióktól mentes világban, talán éppen azért mert ilyen, szinte mindenki szerepet játszik.

Az elbeszélések szereplői valóban játsszák — a helyszíni változásoknak, az elvárásoknak megfelelően alakítják — szerepüket, és nem betöltik azt. A fotográfiák a vármegyéből című írás egyik fő alakja, kiváló epizodista, ősz szakállal, hegyesre fent gesztenyeszín bajusszal, auktoritást előmozdító táblabírói hassal játssza el a mindennapok szűkreszbott színpadán különféle szerepeit.

Ő a kedves, mosolygós Kelemen bácsi, a kaszinó, a kártyaszoba, az úri társaság joviális, szellemdús alakja, akit a nagyvilág kevély, csibukozó uraságként ismer, ki a vármegyházán gögösen járkál, s méltatlankodik, hogy úrnak, parasztnak egyforma levegő teremtett. A hivatalban ő a jámbor, gyámoltalan öreg Kelemen, ki az alispánhoz négyrét hajlongva megy be másolnivalóért. — „Ilyen háromféle ember a mi Kelemen bátyánk.”

Társ, Máty Károly harsány, rossz ripacs, nagyobb szerepre készül: „Neki nagy tér kell, nagy színpad, mint valódi művésznek, kit meglehet, Párizsban megtapsolnak s Kutya-Bagason meglehet, lepisszegnek... Majd ha országos képviselőnek megválasztják, akkor lép ki a maga pompájában.” Addig is be kell érnie azzal, hogy a vármegye színpadán kápráztassa /vagy riassza/ el a közönségét, „szépségével, lángszével és ordító szónoklataival”.

A két főalakot körülvevő tablón, e szintársulatan mellékes is, hogy kinek mi a tényleges, valós társadalmi szerepe — valószínűleg azért, mert Mikszáth szerint nincs is; ill. nem ez az elsődleges, hanem az, hogy kit miről ismer, kit minek tart, minek fogad el kömmezete.

Répay Guszti, ki mellelég főjegyző, zseniális humorista hírében áll, Zábory Eduard

levéltárnok sem levéltári búvárlatairól ismert, hanem sükettségéről, a vízivó Tóth Pistáról köztudott még az is, hogy a világ minden anekdotája az őt ujjában van, Botló Ákos másodalispán igazából a vármegye hangadója, ki hol Napóleon herceggel lumpol a falujában, hol Párizs főutcáján egy vén batárral találkozván — melyben Thiers államférfi és történetíró utazott — menti meg a békét. Ilyen — soha nem volt — nagyszerű kalandok, nagy /hős/ tettek idézgetésével pótolja a cselekvést, igazolja a jelen cselekvésképtelenségét, az anekdoták /„úri folklór”/ segítségével teremti meg saját múltját, önigazolását ez a társaság. (10)

E társaság tagjai önmagukat elsősorban úrként határozzák meg, amihez már nem, vagy nem kizárólagosan a születési nemesség szükségeltetik, és elhanyagolható tényezőnek tűnik a vagyoni helyzet is : az értékmérő az úri magatartás.

„Én akkor is úr volnék — mondja a Pletykában egyikük —, ha egy barázdát sem hagyott volna rám az apám.” „A nemes ember meztelenül is úr.” — állítja Harcsa Ezékiel.

Stofi fiskálist egyenesen leintik, amikor kijelenti — így akarván kibújni alóla —, hogy ő csak nemes emberrel párbajozik: „— Hagyjon békét annak a nemesemberkedésnek. Nem járja már az, különösen az olyan embernek, akinek szinte elfelejtették megszerezni ármálását elődei.”

Stofi és a borbélylegény szerepét játszó titokzatos idegen párharcát érdeklődve figyelők, nagyra értékelik, ha valaki „valóságos gentleman”-ként viselkedik, párbajozni akar, pezsőt rendel stb.

A társasági élet által szentesített úri magatartásmód az érték, vagy még inkább annak látszata, hisz pl. mikor Stofi fiskálisnak is bizonyítania kellene bátorságát, igazolni úri mivoltát, legszívesebben menekülne szerepétől /megkövetné a borbélylegényt/, de úgy, hogy a látszatot azért megőrizze: „Öreg ember léteire ilyen bolond dologba keverni a fejét. Most már vagy végig kell *játszani a hős szerepét*, vagy kinevetetni hagyni magát... Még a gyerekek is csúfolni fognak. Istókügyse meg kell bolondulnom.” — derül ki a kesergésből, hogy Miért fél Stofi bácsi a porostól?

A mikszáthi „hősök” társadalmi állásukat, hovatartozásukat tekintve — minden társadalmi osztályban — az átmenetiséges állapotában, egyfajta köztes helyzetben élnek, magatartásukat a felfelé törekvés erőteljes vágya jellemzi és a rangkorság minősíti.

A fotográfiák regényének Bogozy családja „társadalmi állására nézve közepette állott a valódi uraknak és a bocskoros nemeseknek. Ezekhez ő nem akart tartozni, amazok pedig őhöz nem”, de hasonlóan gondolkodnak a Lutri parasztjai is, mert a „paraszt rangkorság nem jó szemmel nézi, ha azt a nagy határfalat, mit a telkes gazda és a zsellér közé emelt a hiúság, meztláb akarja valaki megmászni.”

Egyik kedvenc hősünk, Harcsa Ezékiel szemeit is sérti a nádfödél, és a hét szilvafa a szérú mögött, nem közönséges bocskoros nemesnek tartja ő magát, hisz öregapja még hintóban járt, kastélyban lakott. Az öregúr azonban már nem sokat ad magára — meséli róla Mikszáth —, „nem sokat szeret a tükörbe nézni... egyszer a főispáni bálra botosban jelent meg. Mindenféle ruha összevissza volt hányva rajta, a felső kabátja rövidebb szokott lenni az alsónál, vagy a csizmáját húzta fel rosszul, a hegyes orrú párból a bal, a harcsaorrúból pedig a jobb lábára.” Mikszáth más esetben is, csaknem minden fontosabb szereplőjénél nagy gondot fordít arra, hogy megjelenésüket /színrelépésüket/, látszatra szinte öncélú aprólékossgal részletezze, ruhájukat, öltözetüket — vagy ahogy alkalmanként ő maga is nevezte — jelmezüket leírja, és a tipizáláshoz szükséges kellékekkel együtt bemutassa.

Úgy gondoljuk ezzel az eszközzel alakjai szerepjátszó lényegét hangsúlyozza, s a szerep természetét, a szerepváltozásokat is kifejezésre juttatja. /Ebből a szempontból lehet megítélni, megérteni az elbeszélések egyik visszatérő tárgyi motívumának, a tükörnek jelentőségét is./

Az öreg Gaillard apó mókás öltözete /sárgás frakk, bő pepitanadrág, taplószerű kalap, virágcsokor a gomblyukban/ egészen összhangban volt vidor természetével, egészen addig, míg a szép kacér Párizs darabokra szaggatta testén, tarka, csillogó ruháját, és felöltözött nyakig nehéz páncélba; a párizsi elszegényedő táncmester, kiből végül katona lesz, sorsa ez.

Sramko bácsi is átöltözött, jelmezt váltott mikor lánykérőbe indult, felvette legszebb fekete rokkját, kiváltképpen ez egyszer mellényt is húzott, sárga vastag bajusz szép kackaringósra lőn idomítva, megkente rózsaojjal, az aranyláncot nyakába akasztotta, fejére tette a széles tiroli kalapot. — „Úgy nézett ki mint a schöne Dóvidl.” Stofi fiskális meg egyenesen a maszkírozás nagymesterének mutatkozik az „öszülés-visszafelé” trükkjével: a hatvanhoz jár közel, s még olyan helyrelegény most is, feketének látszik a haja, pedig hát harmadéve még fehér volt.

Az elbeszélésekben egy-egy csoport jellegzetességének bemutatásához is felhasználja Mikszáth az öltözet, a jelmez felidéz, a tipizáló erejét. Amikor bál volt a vármegyében, ahol „egy fekete atilla megakadt, mindenütt került bele egy gavallér”, amikor a nibelungok gárdáját szervezték „minden ócska atillába jutott egy ember. És ilyen ócska atilla nagyon sok volt.” Sramko bácsi szegényes ügyvédi irodájába „hébe-hóba egy-egy jó ködmön is vetődött”, a többiek, a szegény emberek pedig reménykednek a lutriban, s a „boglyas bárányszapka alatt csak áldásos szó terem a lutri feltalálója számára... A bárányszapka nem okoskodik tovább.”

Az elbeszélésekből úgy látjuk, hogy az öltözetek, a jelmezek sokszor erőteljesebbeknek, valóságosabbnak tűnnek, mint a bennük lévő /árny/ alakok, kiüresedett, tartalmatlan, súlytalan szerepet játszanak e mikszáthi hősök. Nem kecsegteti komolyabb szereppel, nem kínál az önmegvalósításhoz és társadalmi szerepvállaláshoz tényleges lehetőséget ez a vármegyei színpad feltörekvő fiainak sem. Egyedüli játéktér, elérhető pályát tán még a közigazgatás kínál föl, ahová szerencsésen becsöppenvé, az atyafiak által beajánlva, benyomva érkezhettek meg. Ám a hivatalban aztán minden ambíciójuk — ha volt netán — elveszik, játékkedvük elhamvad.

Tipikusan ezt a sorsot példázzák a Batusy zsidó című elbeszélés szereplői, Béla, Kálmán és Ferenc, kiknél „nincs külömb három esküdt nagy Magyarországon, mint a mi hőseink”. Ők hárman napjaikat tényleges, hasznos tevékenység helyett semmittevéssel és pótcselekvéssel töltik el, tökéletesen hasonulva, igazodva az idősebb generáció magatartásmintájához. Ehhez az évek alatt rájuk csontosodó, öregedő, utánzó szerephez természetesen a régi, jó tradicionális kellékek is adóttak. Béla nyakában az italos butykos, kezében a szivar. Kálmán ajkai között örökösen hosszú szárú pipa lóg, és zsebében mindig ott a kártya. Nemtörődömségre, kívülrőlásra, cinizmusra hajló alkata miatt szinte ő az egyedüli a vármegyei társaságban, aki megkérdőjelezi, vagy legalábbis ironikusan szemléli a körülötte általános értékként elfogadott — egy korszerűtlen életeszményben gyökerező — úri magatartást. Amikor barátja, Ferenc emlékezteti, hogy hát ők ugye „nemesemberek” és középkori lovagok módjára meg kell őrizniük a szállásukon tartózkodó leány becsületét, Kálmán inkább csak juxból, tréfából áll rá, hogy meggyőzzék; s „vastag naivságnak” minősíti a lányka jóhiszeműségét.

Ferencnek nem pipa vagy szivar a szenvedélye, neki „gyanúsabb szokása van, azon nevezetes tulajdonság, hogy akkor fekszik le, mikor a többiek kelnek, s akkor kel, mikor a többiek fekszenek”. Ez a különködő magatartás egy álmódosóbb, érzékenyebb lélekre utal, s ez teszi őt alkalmassá arra, hogy Mikszáth az elbeszélésben vele játszassa el a romantikus szerelmes nem túl dicső szerepét, aki elnyeri a színésznővé változott kolduslány kezét. Ehhez azonban Bécsbe kell utaznia, ahol „az inasok nagyban megbámulták a fekete, apró emberkét, aki egészen szalontalanul, valami *ázsiai jelmezben*, hegyesorrú csizmákban, csiznába gyűrt nadrágban s olyan kabátban jelent meg, melynek a varrott helyei gondosan be vannak fedve zsinórral, mintla bizony a kis gnóm azt akarná elhíttetni

az emberekkel, hogy az ő kabátja egy darabból van csinálva. No, itt ugyan nem akad olyan bolondokra!”

Egyébként az idő nem sok változást hozott a másik két ifjú életében, kik vágyaikat, törekvéseiket szépen lehetőségeikhez szabták. Kálmánból ugyan szolgabíró lett, s megházasodik, de lényegében annyit változott élete, hogy megtörtént vele a csúfság, felesége leszoktatta a dohányzásról, és új szerepének megfelelően cilinderbe bújtatta.

Béla nyakában meg csak a butykosok száma szaporodott meg kettőre /egy a pálinkának, egy a bornak/. S hogy hová jutnak, mit érnek el, mivé válnak a többiek, a Mikszáth által megidézett árnyalakok, kísértetek, a megjelenített szerepjátszók, rossz komédiások?

Mikszáth legtöbb szereplőjének megvan a maga célja, amit el akar érni, valami, ami után mindig vágyakozik, amiről ábrándozik.

Általános szenvedélynek tartható — és szinte mindenki hódol is neki — az ital; a kabai asszony mondása: „Hátha innánk?” szállóigévé vált e tájon, városban, faluban egyaránt. Icig szomszéd ivója minden reggel megtelik, és „kiméri kinek-kinek a maga kívánságát, ugyanazonegy óriási palackból.” A valóságtól való menekülés biztos jele, a valós életnek hátat fordító magatartás kifejeződése ez az általános italozás. Valójában mindenki szeretne meggazdagodni, legalább annyira, mint Sramko bácsi, kinek a „pénz volt örök ábrándja”. Megpróbálta ő a pénzszerezés több lehetséges útját, módját is. Akart már lenni szolgabíró, tisztí ügyész, ülnök, de „tehetése”, ereje, csak arra elegendő, hogy a követválasztáson a legmagasabbra emelje a képviselőt. Gondolkodott jó partiról, szenvedélyesen kereste a potyát, akart lenni börzespekuláns, de ehhez végképp nem értett, így „Lett hát belőle egyszerű lutirakó.” A mindenáron való meggazdagodás vágya annyira elvakította, hogy nem veszi észre az Egérdy lányok tréfája milyen könnyen vezeti bele a házasság csapdájába. S azután már nem marad más, „hadd álmodozhassék még... a kétszázezer forinttól”.

Sramko bácsi álmodozó lett s úgy került távol a valóságtól, Fodros Mártont pedig egyenesen bolondá, azaz Mikszáth szerint élőhalottá tette lutirakó szenvedélye:

„... minden áldott hetivásár ott találta a lutrisboltban, de mindig haszontalanul, minden héten odaveszett három-négy forintja, s minden héten fokozódott nyervágya, *hasonlítván a veremhez*, mely annál nagyobb, minél többet vesznek el belőle. Minél többször hiúsul meg, annál nagyobbra gyarapodott reménye...” A meggazdagodás reális útját nem találják, ezért a szerencsében hisznek, vagy féltve őrzött kincsként valami nagy ábrándot dédelgetnek Mikszáth hősei. Egyik kedvelt alakjának Stofi fiskálisnak ábrándja az ötezer forintos, zsíros pör volt, ami igen hamar szertefoszlott.

„Most már Stofi bácsi mehet, ahová Sramko ügyvéd indult, a *pokol ambitusába*. Bezzeg, ha odamenné, tudom, hogy magával vinné az öreg zsidót is, hogy belökhesse az ambitusról, egyenesen az ördögök ebédlőjébe. Azok talán majd kipréselhetnék belőle az ötezer forintot.” Mikszáth egyik kedvelt, különös hőse, a rossz tulajdonságokkal bőven jellemezhető Stofi úr, látszatra tulajdonképpen hétköznapi ember, akin eluralkodott egy rögeszme, valójában azonban bolond:

„... negyedik kerekének imitt-amott megpattogzott a ráfja”. — Ami a Batyus zsidó lánya című írásban még csak ilyen keringő rágalom, az egy későbbiben, amelyben a fogházban Mikszáthtal együtt meglátogatható Stofi, valósággá válik. „Vele vannak öszszekuszált, zűrzarvaros, kaotikus eszméi, ez a hadsereg, melyeket ő szül, s mégis ellene fordul, tépi, marcangolja kebelét, mely egy egész külön világ, amelyik nem forog a nap körül, mert mindig örökös éjszakának van fordulva... Mit keresnék én magok közt, mikor idebent sokkal becsületesebb emberek közt vagyok, mintha ott kinn volnék.”

Valójában minden külön magatartás mélyén ott van ez az indító, ösztönző mozzanat, menekülés a valóságtól, a kiválás, kiszakadás kísérlete, ami persze legtöbbször kisszerű, képtelen formában tud csak megnyilvánulni, felszínre törni.

Mády Károlynak is megvan a maga kisszerű pokoljárása. Nagy szónoknak tartja

önmagát, de hát „hadd legyen szabad mindenkinek álmodni amiről akar” vallja megbo-
csátó megértéssel Mikszáth. De azért, hogy felébredjen, odavezeti őt a Kelemen-ház
ablaka alá, ahol Mády „...kevélyen lépett egyet oldalt és olyan egyenesen jó irányba lépett
a — *malteres gödörbe*, hogy csak akkor vette észre, mikor már a szürke fluidum össze-
csapott mirabeau-i alakja körül.” Innen már szükségszerűen vezetett „a szerelem bolond-
jának” útja malteresen, ebben a furcsa toalettbén, a Kelemen kisasszony hálószobájába,
egyenesen a nem óhajtott házasságba.

Képzelet és valóság, ábránd és realitás összeütközésének legkidolgozottabb változata,
a külön pokoljárásának legszemléletesebb variációja: Harcsa Ezékiel története.

Amikor már a vármegye híres prókátorának az otthonával, közvetlen környezetével
ismerkedünk is, az a sejtésünk támadhat, mintha már ez sem lenne teljesen valóságos,
inkább a való életnek a pótléka csak, nem reális élettér.

A pince torka, ahol jeles barátaival Harcsa Ezékiel a legszívesebben és a legtöbbet
tartózkodott pótolja a pesti Deák-klubot, a Nemzeti Kaszinót. Ez a baloldali kör, a sörház,
a vendéglő, a dalárda, a színház együtt, itt hányatik meg Európa sorsa, itt szidatik össze,
ha drágaság van, itt fejlődik alattomban a jogtudomány, itt csírázik a korteskedési rend-
szer. A távoli való világnak csak pótléka, kicsinyszerű, szűk változata veszi körül Harcsa
Ezékielt és hozzáillő különös társait. Abban nagyon hasonlóak e barátok, hogy a cselekvés
helyett is szívesebben választják a pótlékot, vagy a semmittevést. A két barát Kubacsek
népnevelő úr, akit ugyan várhatott a sok ordító gyerek a tudomány csarnokában, és Pilászi
sógor uradalmi számtartó, aki míg örökké azon ábrándozott, hogyan gazdagíthatná meg
földesurát, egészen elhanyagolta gazdasági teendőit. Harcsa Ezékielnek több képtelen el-
képzelése, próbálkozása, ötlete, egy egész ábrándrendszere volt. Első a malom, melyhez
mikor építette fölfelé akarta vezetni a vizet, hogy a nemes embert még a természet se
regulázza, de később beleunt a gyilkos munkába, és hagyta, had folyjon a víz lefelé, ha
akar.

Aztán meg artézi szökőkútra vágyott, „Hadd lássa a paraszt, hogy ő egyenesen az ég
felé is tud vizet bocsátani.”

Úgy sejtjük szenvedélye volt a versírás is, s ez a tény már önmagában is felidézi azokat
a külön alakokat, akik Madách Imre sztrégovai udvarából, baráti környezetéből ismer-
tek. (11) Lutter Jánost a reklámok, az újsághirdetések megszállott búvárlóját, Szentiványi
Bogomért, a szenvedélyes könyvgyűjtőt, aki megosztva reggelijét dédelgetett macskáí-
val, becéző hangon egész beszélgetéseket folytatott velük. Főként persze Sréter Miklóst,
a költőt, ki lelkesen olvassa fel egy-egy újabb költeményét; ilyen passzusokkal: Nyílik az
ajtó: dob, dob, dob — stb.

Sréter Miklós a sztrégovai kastélyról ezt a verset írta:

„Veres tornyú kastély itt ha látlak,
A világot felejttem és bajomat,
Fellelem barátomat.”

Harcsa Ezékiel a malom falára a következő általa komponált mélyértelmű sorokat
faragta:

„Irigy, ha látsz — nézd miként állok,
Zúgok, hanem kárt nem csinálok.
Ezt a malmot csinálta
Ezékiel de Harcsa
Ahogy megcsinálta
Úgy megcsinálta...”

A malom, az artézi kút, a versfaragás mind-mind csak apróság. Harcsa Ezékiel legnagyobb, legmerészebb álma a kastély volt, melynek ablakaiból, mint mondani szokta, majd leküzdösheti ezt a szegény rongyos kis vármegyét.

Tervének biztosítékát, a szentpéteri pör kötelezvényét kell elveszítenie pokoljárása /„Don Quijote-i kalandja”/ során, amikor is beleesik a *krumplisverembe*, s mivel azt képzei, hogy a golyóbisraktárba, a golyómagazinba került és farkas acsarkodik rá, pus-kájába gyűri a szerződést fojtásnak, majd lelövi saját kutyáját, levegőbe röpítve ezzel minden álmát, vágyát, ábrándját.

Harcsa Ezékiel még kijön a veremből, de csak, hogy meghaljon.

A halottak, kísértetek, szerepjátszó komédiások, bolond különcök között a helye, akik Mikszáth korai elbeszélései tanúsága szerint benépesítették az egész vármegyét. Akik tényleges társadalomformáló, történelmi szereplehetőség hiányában a múlthoz való egészségtelen kapcsolódást, a visszavonulást, az elzárkózás követelményét, a tevékenység, cselekvés helyett annak pótlékiul a különködést választják. (12)

Végezetül összegzésként fogalmazzuk meg azt a kérdést, melyre a korai elbeszélések világával való ismerkedés ösztönzött, késztetett. Vajon nem a Mikszáth írásaiban társadalmi típusú emelt különcök — kiket Madách Imre még kortársként ismerhetett — változnak, lényegülnek át Krúdy költészetében egy képzelt múltban élő kalandorokká, ködlovagokká?

A kérdésre a nógrádi különcök további vizsgálatával keressük a választ, példaként követve azt a magatartást, mely Mikszáth Kálmánt jellemezte, mikor új és régi arcok titkát kutatta:

„Hagyjuk a politikát! ... Aki még rá nem unt, meg nem csömörlött eddig is a politikátul, az megérdemli, hogy ne alkalmazkodjunk a szenvedélyéhez, aki pedig ráunt, az úgysem kér belőle.

Tehát nem politizálunk. Egyszerű társadalmi karakterképeket adunk; — semmi kö-zünk ahhoz, milyen zászló alatt állanak embereink; hanem milyenek, mulatságosak-e, vagy unalmasak...

Nem arra akarunk rámutatni, melyik a nagyobb, melyik a külön, hanem ki a szeretet-reméltóbb?...

Egyébiránt úgyis lehetetlen dolgot cselekszünk. Az árnyékot hozzuk napfényre...” (13)

JEGYZETEK

1. Krúdy Gyula: Szent Péter esernyője alatt. = u.ő.: Írói arcképek. Bp. 1957. Magvető. II. köt. 409—410. p.
2. Mikszáth Kálmán: Az én ismerőseim — Idézi Zsigmond Ferenc: Mikszáth Kálmán /Tudalomtörténeti Füzetek 20./ Bp. 1927. Pallas V. fejezete a különcről.
3. Herczeg Ferenc: Mikszáth Kálmán emlékezete. Bp. 1928. MTA 7. p.
4. Rónay György: A pályakezdő Mikszáth. = Új Írás. 1978. 11. sz. 57—80. p. Lásd még erről: Mikszáth Kálmánné visszaemlékezése /Bp. 1922. Athenaeum/ Első könyve. II—XII. fejezetét. 19—98. p. Gyöngyössi László: Mikszáth Kálmán. /Bp. 1911. Franklin/ A vármegyénél című fejezetét. 33—50. p. Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán. /Bp. 1917. Révai/ Alakjairól és motívumairól. 38—51. p.
5. Várdai Béla: Mikszáth Kálmán. /Bp. 1910. Franklin/ IV. fejezetét. 46—91. p.
6. Belitzky János: Mikszáth és Balassagyarmat. Salgótarján. 1972. /Kézirat/ Nógrádi Történeti Múzeum Adattára. 2289—79.
7. Praznovszky Mihály: Mikszáth Kálmán nógrádi ismerősei. = Balassagyarmati Honismereti Híradó. 1985. 1. sz. 14—22. p. U.ő.: Mikszáth Kálmán a pályakezdő nógrádi újságíró. = Mikszáth és a századvég-századelő prózája. Salgótarján. 1989. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 19—35. p.
8. Jegyzetet lásd külön
9. Mikszáth Kálmán: Matyi bátyánk. Közélet és jegyzetekkel ellátta: Belitzky János. = Pálcéföld. 1979. 5 sz. 32. p.
10. Balogh Karoly: Madách az ember és a költő. Bp. Vajna György és Társa. 144. p.
11. Mikszáth Kálmán összes művei /Szerk.: Bisztray Gyula, Király István/ Bp. 1958. Akadémiai. 1. köt. 269. p. /A továbbiakban a sorozat darabjainak szokásos jelölése: Krk./
12. Az „úri folklór” Tóth Béla kifejezése; idézi és értelmezi Fábry Anna: Ciprus és jegénye. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben. Bp. 1978. Magvető. — Lásd Az anekdota mint forma című fejezetben. 19—24. p.

- Fábry Anna Krúdy-elemzése ösztönző hatással volt koncepciónk alakulására, következtetéseihez tanulmányunk részadatokkal szolgálhat.
11. Balogh Károly: Madách Imre emlékezete. /Kézirat/ 1912. Pécs PIM
12. A külföncről lásd Fábry Anna: i.m. A kaland átalakul című elméleti alapvető, történeti bevezetőjét. 9—51. p.
- Sötér István: Mikszáth Kálmán és a Beszterce ostroma. = U.ő.: Romantika és realizmus. Bp. 1956. Szépirod. 553—598. p.
- U.ő.: Krúdy Gyuláról. = i.m. 576—598. p.
- Domokos Mátyás: Epikus képzelet és írói bátorság. = U.ő. Ugyanarról másképpen. Bp. 1977. Szépirod. 11—44. p.
- Krúdy Gyula: A tegnapok ködlovagjai. Rajzok, emlékezések. Bp. 1961. Szépirod. Kődlovagok. Írói arcképek. Bp. Szent István Társulat.
13. Mikszáth Kálmán: Új és régi arck. Krk. 61. köt. 62. p.
6. Jegyzet
- Az elbeszélések 1—2. kötetére vonatkozó információkat, 3—4. kötet tervezetét lásd részletesen a Krk. 27. köt. jegyzetanyagában. A pályakezdő Mikszáth fogadtatása címmel, 236—242. p.
- A tanulmányban elemzett művek a kritikai kiadás alábbi kötetjeiben találhatók, az egyébként külön nem jelölt idézetekkel együtt.
27. köt. A kemény ember /1870/
A kedves Gaillard apó /1871/
Pletyka /1871/
Miórt fél Stofi bácsi a porostói? /1871/
Mikor az új kastély füstbe ment /1871/
1. köt. A batusz zsidó lánya /1871/
A lui /1872/
27. köt. Sramko bácsi /1872/
Fotográfiai a vármegyéből /1872/
Látogatás Stofi bácsinál /1872/
A fotográfiai regénye /1873/
1. köt. Nibelungok harca /1873/
28. köt. Az én öreg Miska kocsim /1874/
51. köt. B.-gyarmat közhelyei /1873/
Kétszáz év múlva /1873/
1. köt. A vármegye rókája /1877/

RESÜMEE

Anna Kovács:

Reise

unter Gespenstern, Komödianten, Sonderlingen

/Erzählungen des seinen schriftstellerischen Beruf antretenden Mikszáths/

In unserem Aufsatz haben wir die Analyse der ersten Tätigkeitsperiode von Kálmán Mikszáth unternommen.

Mikszáth hat nach seinen Studienjahren — von dem Sommer 1869 bis 1873, als er nach Pest hinüberzog — im Komitat Nógrád gelebt. Seine Wohnung, Betätigung hat ihn an sein Geburtsdorf Szklabonya bzw. an die Sitzstadt Balassagyarmat geknüpft, trotzdem hat er die ganze Struktur und Qualität des zeitgenössischen Komitats gut gekannt. Seine ersten Werke, die zu dieser Zeit entstanden sind, werden von der Fachliteratur am häufigsten in der Hinsicht der direkten Wirkungen, von den unmittelbaren Beziehungen des Schriftstellers und seiner Umwelt ausgehend, gewertet.

In unserer Arbeit dagegen kommen wir von der anderen Seite heran, wir haben die in den Werken dargestellten Innenwelt, mit der Betonung der wichtigsten wesentlichen Motive aufzudecken, zu beschreiben, zu charakterisieren versucht.

In dem ersten Kapitel haben wir das geprüft, welche künstlerische Botschaft die Früherzählungen über das Komitat, über den Provinzialismus des Komitatslebens, über dessen kleinartige Beschaffenheit, seine drückende Atmosphäre haben.

In dem zweiten Kapitel haben wir „den Heldentyp“ charakterisiert, der in diesem Natur- und Gesellschaftsgebiet existiert hat, die Eigenschaften der Gespenster, Komödianten, Sonderlinge.

Die Welt dieser Früherzählungen, die aus den direkten Erlebnissen schöpfen, weisen mit zwingender Kraft auf die historische Bearbeitung des Themas „Nógráder Sonderling“ hin.

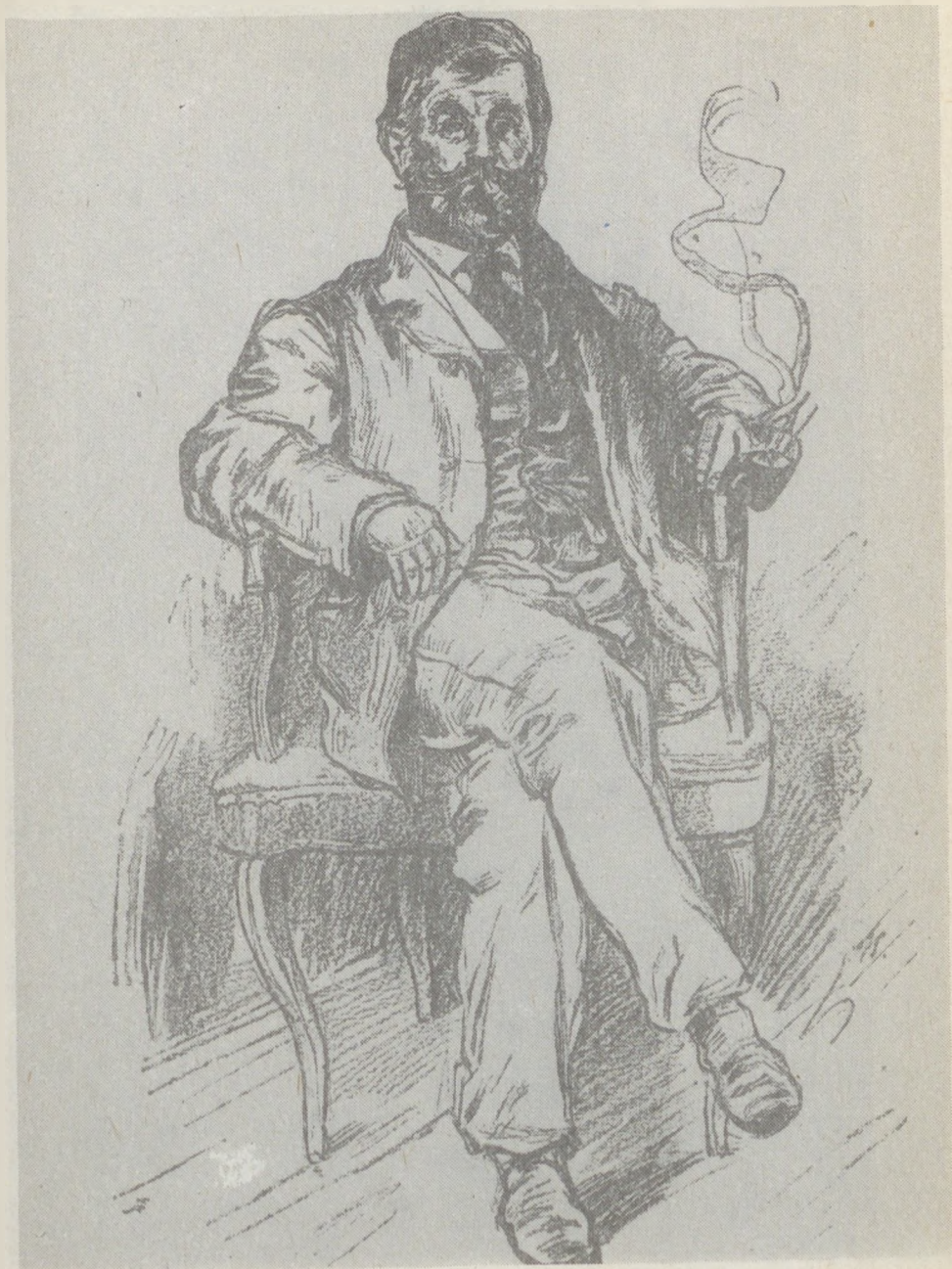
Mikszáth Kálmán

„Vármegyei csendélet”
Túry Gyula festménye (Vasárnapi Újság, 1893. dec. 3. 49. sz.)

Főispánok

— illusztrációk Mikszáth: A tisztelt ház (Bp. 1886. Signer és Wolfner) című munkájából:

— a csibukozó,

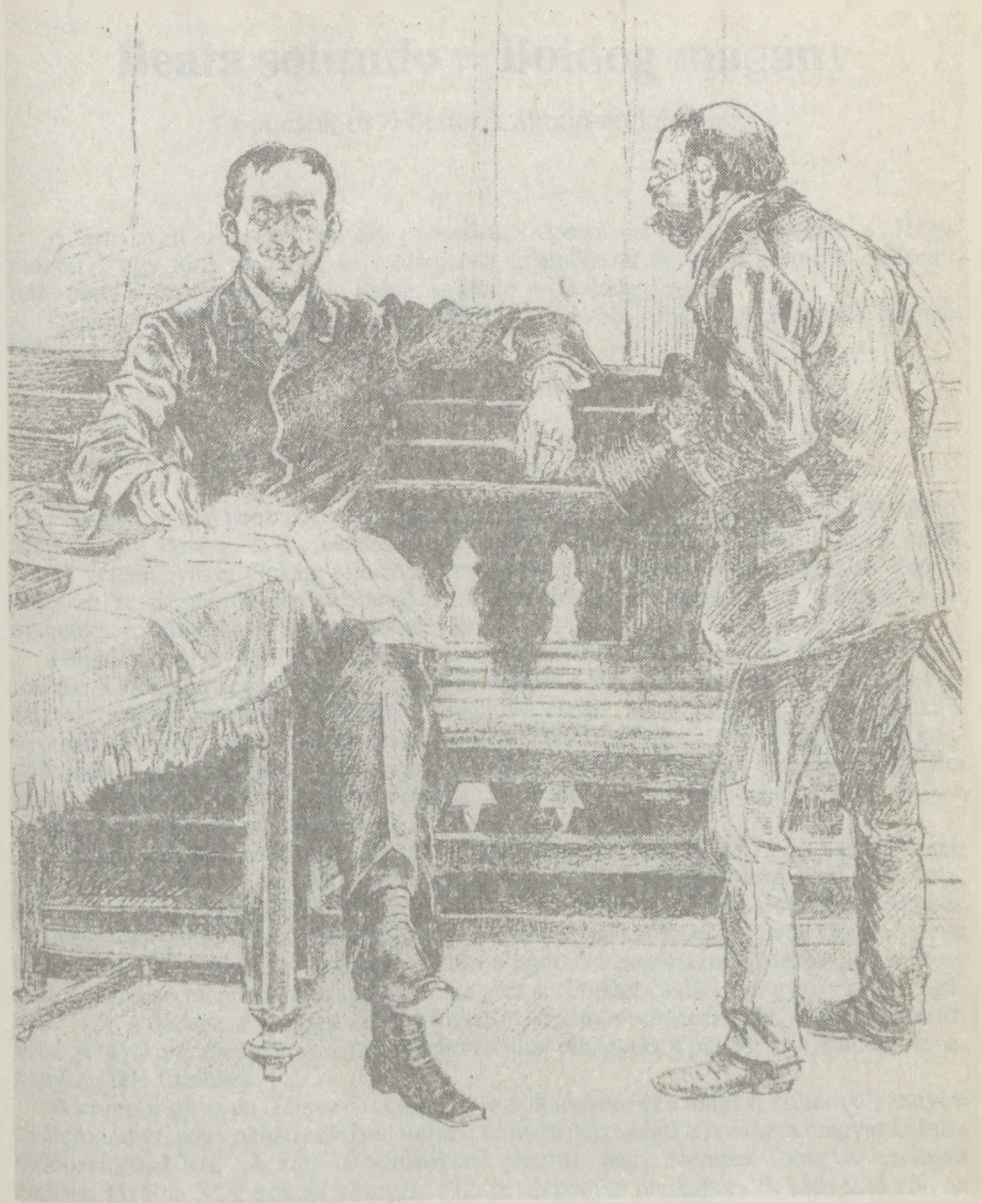
— a mutatós,

— a derék,

— az erőszakos,

— az agilis főispán.

Horváth István

Beata solitudo = Boldog magány

(Vonások dr. Förster Kálmán arcképéhez)

A természeti szépségekben oly gyönyörű Szepesolaszi egyik völgyében, a „Hegymögött”, egy férfi magának és családjának pihenőházat építtetett. Amikor elkészült, felíratlatta a ház homlokzatára: Beata solitudo — Boldog magány.

A házépítő férfi Förster Ede, szepesolaszi ügyvéd volt. A házat, a telket a fia, Kálmán örökölte. Róla, a fiúról szól ez az írás.

I.

Az otthonról hozott értékek

Felvidék. A mai nemzedék már csak archaikus ízt érzi a szónak. Érzékenységet érint. Még mindig vannak, akik nacionalizmust hallanak ki mögüle, gyakran ki is mondják ebbéli véleményüket. Sokáig elhúzódó, megoldatlan társadalmi feszültségekből fakadó érzés ez is. Szinte reménytelennek tűnik a kívánság: jó lenne, ha túl tudnánk tenni magunkat az elmúltat is nyomorító nézeten.

Felvidéki ember. Külön kategória. Történeteket hordozó, romantikus tartalmú szópárosítás. Különlegességnek számító magatartástípus a magyarság palettáján. Az égretörő hegyek, a zúgó patakok, a mögöttük megbúvó csend: a hallgatagság sajátos logikája nyomán kialakult jellem- és emberkép. A természet közelsége alakította közösségi gondolkodás és a személyes tulajdonságok, a jobbra törekvés szándéka és akarata formálta ember világának rendje, belső tisztasága karaktert adó tulajdonsága azoknak, akik e vidéket otthonuknak mondhatják. (1)

E természeti környezetben született Förster Kálmán 1885. július 29-én Szepesolasziban. A sorban a nyolcadik, és a teljes sor: mind fiú. A felnőttkort csak öten éltek meg, közülük is ketten az időskort. A Förster család „Németország Szász-Coburg hercegének Neustadt városából származik, ahol... sok Förster él, és ahonnan Andreas Gottlieb nevű ősünk kb. 1777 körül... vándorévei során eljutott Szepesolasziba. Mézeskalácsmester volt. Olasziban megnősült, és így alapítója volt a Förster család magyarországi ágának.” (2) A dédapa, a nagyapa szintén folytatta a kézművesmesterséget, de már kékfestőként. A gyáripár megjelenése után leszármazottai elhagyták e pályát, és a szellemi tevékenység felé fordultak.

A szepességi, az ún. Zippser (cippser) városok légköre és a magyar kultúra olyannyira összefonódott, hogy néhány évtized múltán az ilyen népességű lakosság, a magyar kultúra tartóoszlopává lett. „A zippser városokbeli játszott nagy szerepet a magyar szellemi életben, kivált a XIX. század közepén. Már betelepődése óta kapocs és közvetítő volt ez a csoport a magyar és a német nyelvű kultúra között. Szinte mindig barátja a magyarság ügyének, ez időben pedig a polgári értelmiség egyik legfőbb kibocsátó fészke, amely

eredeti lakóhelyétől elkerülvén nemcsak maga magyarosodott..., de szorgalmazta, együttlészorgalmazta a magyarosodást, és a polgárosodást.” (3)

Az anyai ág sem szűkölködött a nevezetes személyiségekben. Édesanyja Kosáry Kornélia volt. „Anyai nagyatyám Kosáry János, egy jó hírű leánynevelő intézet megalapítója és vezetője. ...Kosáry János nagyapja volt Buttykai Ákosné, Kosáry Emmi,... valamint Kosáryné Réz Lolla író nő férjének is.” A Kosáry család egyik őse — a családi történet szerint — Olaszországból származott a Szepességbe. (4) „Értelmiségi család,... hosszú nemzedékekre visszamenőleg. Feltűnően sok bányamérnök felmenővel, de vannak orvosok, gyógyszerészek, evangélikus lelkészek, nem egy pedagógus, tanár és zeneművész, író is” — írta a korunkban élő, a családból származó történész. (5)

A családi kapcsolatok csodálatos találkozása és összefonódása mellett már csak természetes, hogy a Försterek „íz-ig-vérig magyarokká” lettek. (6) Az új körülményekhez, az új hazához alkalmazkodás minősége egyúttal a tradíciókhoz való ragaszkodás érzését is rögzítette a család tagjaiban. A hazafias érzés és gondolatvilág a mindennapokban a természet szeretetében is testet öltött. Förster-életversorok alakulását mindentől és mindenkitől elválasztó módon jellemezte a természethez való vonzalom, értő kapcsolat. A család valamennyi tagja: felnőttek és gyerekek megszokták a füvek illatát, a fák zúgását, az erdei állatok közelségét. Tudtak örülni mindannak, amit természetnek nevezünk. A turizmus, a hegymászás, a vadászat a férfi és nő családtagok tulajdonsága volt. A kisgyermekkortól magukba szívott viszony, felnőttkorukban magatartássá vált. A családban élő értékek között a műveltség megszerzésének követelménye, az iskolázottság szükséglete ugyancsak kiemelendő. Kálmán a gimnázium alsó négy osztályát magánúton Szepesolasziban végezte. A következő színhely Igló, ahol évente tettek vizsgát bizottság előtt; Lőcse, a fiúgimnázium, ahol a gimnázium felső tagozatán tanult. Azután : Kassa — Eperjes — Budapest, már a felsőfokú tanulmányok, a jogi akadémia és egyetem különböző szinterei voltak.

A kutatónak is szolgált meglepetéssel az életút e szakasza: egy újabb Sréterre, a korábban Nógrádba költözött család egy Szepességbe maradt tagjára, egy evangélikus lelkészre lelt, aki néhány más olasz gyermek mellett Förster Kálmánt is tanította, és egyben felkészítette az iglói gimnáziumi vizsgákra.

Az 1903-ban sikeresen letett érettségi után a család úgy döntött: a jogi akadémián folytatódjanak Kálmán tanulmányi évei.

Eperjes lett a színhely. Az a város, amely Sáros megye székhelye volt. Szép város, történelmi légkörrel: „Mikszáth elszegényedett gavallérokra, lecsúszott úri famíliákra hívja fel a figyelmet, ha emlegeti Sáróst. Színei Merse Pál zöldselyem füre, édeskék égboltra, szép asszonyokra, majálisra figyelmeztet, amikor szülőföldjét jellemzi: Sáros azonban egy várost jelez, mely magatartásának tűzszemével magabiztosan kiemelkedett a svihákok, az adomázók, s a bővülő tájképszínek fölé, szépséges reneszánsz várost. Ez a vonása az igazi... A belváros minden épülete egyéni alkotás. S ez a sors, ahogy egykor hívták Athén, Tarca-parti Athén, a műveltség és a nemzetiségi béke fészke.” (7)

A magyar történelem nagy alakja: a kuruc Thököly, a magyar nyelvapoló Kazinczy, a fiatal jogász Kossuth, Pulszky, Eötvös József életének egy-egy szakasza ide kötődött. Az idézett gondolatok okán, a felsorolt személyek következtében része kulturánknak és intézményei révén hatása az ott élőkre, az ott tanulóakra kivéhetetlen erejű.

Iskoláinak egybekapcsolódása a különlegesség erejével hatott: „az emberség és tisztesség el nem roskadó kaptára”. „Az eperjesi kollégium nem középiskola volt, hanem az iskolák orgonásípszerű sora, mindenfokú tanintézet, főiskola is, jogászokat, s lelkészeket nevelt.” (8)

Tanulói, tanárai éppúgy részt vettek a kuruc mozgalmakban, mint Vandrák András igazgató vezetésével az 1848/1849-es forradalom és szabadságharcban. Az aktivitás, a társadalmi érzékenység realitással párosult. „Itt békesség volt a nemzetiségek között már

1848 előtt is. Vannak erről hiteles bizonyítékok... A kollégiumban magyar, szlovák és német önképzőköri működött már 1848 előtt.” (9)

Természetesen a kollégium és a jogi akadémia nem mosható mindenben egybe. A fenti szemléletet mégis jellemzőnek vélem. E felfogásban Gömör János, aki az eperjesi kollégium utolsó magyar igazgatója volt jelenléte, életműve megerősített. Gömör megírta az eperjesi kollégium történetét. „Síkrazzált a szlovák nyelvért a régi Magyarországon. 1904-ben a debreceni konventen követelte: tanítsák Eperjesen az evangélikus teológiai akadémián a szlovák nyelvet, hogy a szlovák gyülekezetekbe menő fiatal papok tudjanak szabatosan a nép és irodalom nyelvén. Mondják, szlovák patriótákat nevelt fel, magyarsága károsodása nélkül. Elutasította az asszimilációt, szabadságot követelt és adott.” (10) A háromnyelvűségben — a szlovák, a német, a magyar — mint természetes légkörben élő Förster család számára ezért is jelentett megoldást: a város légköre és a szülőhelytől való távolsága miatt volt elfogadható Eperjes. A híres ügyvédként ismert apa, a továbbtanulásra ösztönző anya szellemisége e városban, a fiúban realizálódott. A kassai és a pesti akadémián, illetve egyetemen letett ügyvédi vizsgák, a budapesti élet, szélesedő világlátását, fejlődését segítették. A fiatalok vidámságával és koinoly munkával teltek a tanulás évei. E korszakból egy motívum megemlítésre kívánczik: Förster Kálmán és a politika viszonya. A jogi tanulmányok során a politika tantárgy volt az, amelyből Förster megbukott. Ez az eset életreszólóan megmaradó erejű élményt jelentett: a politika, különösen a pártpolitika iránti ellenszenv egész életén át elkísérte, a további találkozások is az anti-pátiát erősítették.

1909-ben fejezte be jogi tanulmányait, és ezt követően ügyvédként helyezkedett el. Röviddel az egyetemi évek után megpályázta a poprádi megüresedett polgármesteri széket. Ezt el is nyerte, így huszonöt évesen a Felvidék és Magyarország legfiatalabb polgármestere lett. 1910 sikeres évként maradt meg életében. A polgármesterség elnyerése után, júliusban 25 éves volt, szeptemberben nőül vette Kummer Júliát.

1910-től 1918 végéig — bár hívták Lőcsére is a város élére — Poprádon maradt. Ekkor újra és másodszor szült életébe a politika: az új szlovák köztársaságra nem volt hajlandó felesküdni. Otthagyta szeretett szülőföldjét, városát. Belügyminiszteri állományba került Magyarországon. 1919 végétől helyettesítő polgármester Újpesten, majd 1921 őszén megbízták: Salgótarján várossá válásának előkészítésével. A munka fogva tartotta: biztatásra ugyan, de jó szívvel pályázta meg az új város végleges polgármesteri székét, amelyet elnyert. Az 1922 januárjában várossá lett Salgótarján első számú vezetője lett, és hosszú évtizedeken át 1944. január 1-ig töltötte be hivatalát. A Salgótarjánba érkező köztisztviselő poggyászában: a Tátra, és általában a természetszeretet, az emberség, Magyarország-szeretet, a városszervezésben szerzett szakmai ismeret és tudás volt a legértékesebb csomag. Kibontakozásához és hasznosításukhoz nem jelentett könnyű terepet Salgótarján: kialakulatlansága, törekvéseinek bizonytalansága következtében. Siker vagy kudarc. A dilemma feloldása az ezután következő évek alatt történt meg.

II.

Salgótarjáni évek

Folyamatok, események Salgótarjánban 1867—1922 között

Salgótarján képviselő-testülete 1922. január 27-én — minden különösebb ünneplés nélkül kimondta várossá nyilvánítását. Az eseményeket a kirendelt szervező dr. Förster Kálmán irányította. Egyben pályázója is volt az újonnan kialakított közbiztonsági feladatkörnek. Az eseménnyel lezárult az a folyamat, amely még a század elején indult el útjára: 1908-tól a település földesura Szilárdy Ödön, az ipari üzemek vezetői közül némely és leginkább az iparosok és a kereskedők szorgalmazták az új közigazgatási státust.

Salgótarján történetét átfogó és részletező tanulmányok is megkísérelték összefoglalni. Tapasztalatomból mondhatom: nem könnyű és ugyanakkor nagyon izgalmas feladat. Kísértett a sematizálás veszélye, a szerves fejlődés helyett a megszokottságot, a természetes helyett a mesterségest, a csinaltságot hangsúlyozó feldolgozási magatartás eluralkodása. A politikai érdek csábítását, a korszakokénti egyoldalúságát sem volt könnyű leküzdeni.

Az ideérkező fiatal polgármester a felszínen is jelentkező, mélyben is meghúzódó feszültségeket tartalmazó feladattal találta szemközt magát. Ebből néhányat szükséges felvillantatunk, hogy megérezzük, megértsük magatartását.

A település történetében — noha erre történtek egyértelműnek tűnő meghatározási kísérletek — pontos ceruzákat húzni nagyon nehéz. Mivel a gazdaság, a társadalom, a kultúra, a település mindennapjait és távlatait is meghatározó elemek. Ezek együttes, vagy elkülönített, de különbségek minősítése után az összefüggést láttató történetírói vizsgálat segíthet a valóságos kép kialakításában. Ehhez az igényhez és felvetéshez most úgy kívánok hozzájárulni, hogy a fejlődési folyamat elemeinek vázlatos áttekintésére, mozgására, érzékelhető hatásának megfogalmazására teszek kísérletet.

Salgótarján településének új korszaka a XVIII. század második felében kezdődött és napjainkig — lényegében 1950-ig, a megyeszékhellyé válásig — négy, egymástól el nem választható periódusra osztható. Az új vajúdása közel száz évig (1767—1867 közötti ideig) tartott. A meghatározó új elem, az új nyersanyag, a szén felbukkanásához kötődtek ezek az évek. 1867—1880 között gyökeret eresztett az első tőkés típusú vállalkozás. Noha kísérleti stádiumnak kell még ezt felfognunk, de már ennek kezdetén megjelent a modern embert azóta is gyakran rémítő gazdasági válság réme a 70-es években. Ez a második szakasz a település történetében. Rövid szóhasználatlaltal a feudális keretek széttörése ment végbe ekkor. 1880—1910 között virágzott a tőkés típusúnak nevezett termelési mód, amely új és új bányatelepek nyitásával, a gőz, az elektromosság terjedésében, a szénbányászatra települt gazdag ipari tevékenység teljessé válásában és korszerűsödésében jellemezhető. Az üvegyárak, a gépgyártás új munkahelyeinek növekvő igényei a szakmai ismeret gyarapítását is szükségessé tette. Ez a fejlődéstörténet harmadik szakasza. 1910 után a gazdaság felfelé ívelő mozgása a medencében befejeződött. A szerves fejlődés iránya lassan visszafordult, ereje lanyhult. Kísérő jelenségei (a nemzeti tragédiát okozó háborúk, a politikai szerződések, Trianon) gerjesztettek ugyan ideig-óráig a szükség miatt új tőkemozgásokat, de az irányt érthető módon megváltoztatni képtelenek voltak. A politikai szintéren jelentkező események hosszú ideig elfedték, vagy sokaknak jó volt, hogy eltakarták e folyamat igazi arcának, hatásának felismerését. Az elhúzódnak miatt pangó és meglendülő korszakok váltogatták egymást, a lényeg megváltoztatása nélkül. A folyamat és korszak az első világháborútól kezdődően tart napjainkban is.

A társadalom összetétele, szerkezete és mozgása a fentebb előadott gazdasági igények szerint módosult, változott. A feudális faluban — lényegében az első és második, harmadik etapban — a hagyományos munkamegosztás forrásai ugyan megmaradtak, de fokozatosan elvesztették meghatározó szerepüket, a népesség eredeti összetételében is lényeges, gazdagodó mozgásuk ment végbe.

Két tényezőt hangsúlyosan kell említenem: egyrészt az idegen — akár nyelv, akár lakóhely szerinti — népesség megjelenését és hozzákapcsolódóan a helyi lakosság integrálóképességét. Másrészt pedig a nagy nyersanyagigény következményeképp a korábbi stabilitás, kiegyensúlyozottság megszűnését és az ugyancsak kapcsolódó új stabilitás — rend, nyugalom, kiegyensúlyozottság — kialakulását. A huszadik században a két tényezőt újabb, politikai indítékú tényezők színezték. Az 1920-as új határok miatt megjelentek a magyar anyanyelvű menekültek és velük eddig ismeretlen probléma. Ennek kezelésére a falu státusú település csak korlátozott lehetőséget kapott.

A lakásviszonyok változása (a kolónia mint lakóhelytípus megjelenése és szerepvál-

tozása) a családi ház és a közötté húzódó ellentét, a megélhetési viszonyok instabilitása az 1880-as évektől és a két világháború között a megoldandó feladatok számát gyarapította.

A politikai színtér lassan népesült be és kezdetei századunkhoz köthetők. Noha léteztek és lassan működni kezdtek a hagyományos ún. történelmi pártok, a velük szembeni politikai ellensúly csekély volt, még ha az olykor eltúlzottan ábrázolt baloldali mozgalmak optimális jelenlétével számolunk is. Ez a jelenség különösen a két világháború közötti időszakot jellemezte. A politikai küzdelmek árnyaltabb minősítése szükséges e korszak feldolgozásáról. A korszak tragikus kísérlettel — a Tanácsköztársaság erejével — igyekezett helyrebillenteni a megbomlott egyensúlyt. Tudjuk: nem hozott ez sem megoldást.

A kultúra, a közösségi és egyéni magatartás összhangja iránti igény és ennek kerete is nagyot változott. A XVIII. század végi népi hagyományokra épülő palóc falu szokásrendje a XIX. század közepétől fokozatosan új értékek mentén rendeződött át. Az itt élő őshonos földművelő, jobbágy lakosság mindennapjaiban, a nyelvében is idegennel kevertté vált. Csak 1922 után bontakozott ki és erősödött meg az öntevékeny előadó-művészet: a színjátszás, a zenekari tevékenység. (11)

Mindezek a közösségi tulajdonságok a mindennapi élet munkáinak ellátásában jelentek meg.

A városfejlesztő

Förster Kálmán számára az első találkozás Salgótarjannal maradandó élményt jelentett, de ez egyáltalán nem szívderítő emlékként őrződött meg benne. Ami a maradandó hatást kiváltotta: a sár, a salgótarjáni sár. Nógrád megye elmúlt időszakbeli élete és a sár eléggé összekapcsolódott. „Nógrád vármegyében kell járni nagy sáron” — mondta Losontzi István. A múlt század közepén Losoncról és környékéről is úgy írt Vahot Imre: „Földje sáros, s azért némely történetírónk »Lutatia Hungarorumnak« keresztelték.” A modern, huszadik századunkban már kiterjesztődött a szegénység és a civilizációs ártalmak együttesében az elhanyagoltsággal egy nívón jelent meg Balassagyarmat képeiben: „Valódi mezei tanya, se falu, se város, — tele piszokkal, minden legkisebb nyoma nélkül a valódi civilizációnak.” (12)

A megyei körkép mellett Salgótarján mindettől eltérő volt. Förster benyomását a kor helyi sajtójának egyik közleménye jelenítette meg: „...a mi sarunk egészen más, mint a más vidékek, különösen más városok sara. A mienk a sárminőség tekintetében a legelső helyen áll, mert feketébb, nyúlósabb is, meg maradandóbb is, mint más vidékek sara. Soha nem tűnik el utcáinkról. Legyen virágos tavasz, vagy sárga levelű ős, izzó hőségű nyár, vagy csikorgó hideg, — Salgótarján utcái mindig tündökölnek, feketednek a híg, kemény habarcsból”. (13)

A városok, a települések XX. század eleji leírásaiból nem hiányzott a por, a sár bemutatása. Babits Mihálytól ismeretes az a minősítés, amellyel a dunántúli, fejlettebb városokat „bor városának”, az alföldi településeket „por városának” nevezte. A fenti példák helyzetértéktű jelzések és csak ennyiben minősítő jellegűek. Az ilyen nagyságrendű — lélekszámú, berendezkedésű — városok alapgondjának azt tartom e korban is, hogy innen: „Hiányoztak a modern városi funkciók, a környék, a táji régió életének ipari — kereskedelmi — adminisztratív szervezése, irányítása és vezetése”. Tény, hogy századunk első évtizedében a városiasodás, vagyis: a hagyományos és egyben korszerűsödő földművelés folytatóiból a polgárosodott kereskedő, iparos középrétegekből, a helyben — azaz nem Pesten — élő vállalkozó kapitalistából, mint szereplőkből összeálló kerete és egyben folyamata Nógrád települései közül leginkább Losoncon érhető tetten. (14)

Az általános körkép ellenére sem kedvetlenedett el az újonnan megválasztott polgár-

mester. Programjának és gyakorlatának középponti tennivalóját először a városrendezés és az elengedhetetlenül szükséges csatornázás, a házépítés, a városiasodás, másodszor a városi léthez szükséges közigazgatási-szociális intézményrendszer, harmadszor a lakosság általános viszonyainak javítása — benne az értelmiség jelenléte és megbecsülése — képezte.

A városrendezés elindulásakor Förster a számításba vehető erőket szándékozott összefogni. A fokozatosság elvét vallva úgy szervezte meg a város működéséhez szükséges tíz ügyosztályt, hogy a községi korszakból a lehető legtöbb, alkalmazható személyt átvette. Nem kért módosítást a képviselő-testület összetételén sem. Amint írta: „A munkásság képviselése — bár szám szerint óriási túlerőben voltak — akkortájt még igen jelentéktelen volt.” Az apparátusban, a képviselő-testületben az 1929-es státus változásának idején, akkor amikor Salgótarján rendezett tanácsú várossá lett, kezdeményezett lényegesnek nevezhető változást. Munkája során „kevés kivételtől eltekintve előzékenységgel, jóakarrattal” találkozott. A tőkés továbbra is úgy vélekedett: „Mi legyen a kis falu jövőjével mit sem törődött. Mit létesítsen Salgótarjánban az mellékes volt, a fontos az volt, mit lehet onnan elvinni. Salgótarjánban állandóan letelepedni, itt házat építeni, vagy venni, itt nem jutott eszébe azoknak, kik itt megtömték zsebeiket.” (16)

A várostervezés-bejelentéskor figyelembe kellett vennie a mindennapokban jelentkező és széles körben általános magatartást alakító ideiglenességet, amelynek forrása: az új típusú lakótelep, a kolónia jelenléte volt. A megjelenésének ideje és tartóssága mint annyi más is, a szénbányászathoz volt köthető, hiszen: „A kőszénbányák megnyitásával, amikor gyorsan kellett nagyobb munkástömegnek, minél olcsóbb és egyszerűbb fedél alá jutni, méghozzá azzal a gondolattal, hogy a szén egyszer kifogy és mehet a tömeg tovább”. (17) A kolónia sem maradt mozdulatlan. A 30-as évekre a telepek egy része villaszerűvé változott. Jelentős, — a kor igénye szerinti átlagos ellátottságú — komfortú épület volt található ekkor, mások, a legszegényebb nívójúak a barakk szintet és életrendet képviseltek. (18)

Az infláció ellenére is nekivágott a város vezetése, élén polgármesterével, hogy az új városhoz méltó „szabályozási tervet” készíttessen tervezőjével, Varga László építésszel, aki korának ismert szakembere volt. A feladatra 50 millió koronát szavazott meg a képviselő-testület. Az alapállást két idézet jellemzi leginkább: a polgármester felfogása szerint a terv olyan legyen, amelyből kitűnik „nem közömbös az, milyen jövő vár a mi városunkra”. A terv megvalósulásának útja pedig nem lehetett más, mint az, hogy „fel kell kapaszkodnunk a hegyre”. Villaszerű, kertes házak sokaságával kívánta ezt elérni a gyakorlatban. A munkálatokhoz kapcsolódó lelkületet leginkább a polgármester szavai fejezték ki: „Én hiszem, hogy a város közönsége még gondozott, fásoros utcán fog sétálni, modern színházba fog járhatni, modern kórházban fogja betegeit gyógyíthatni és hiszem, hogy azoknak is, akik most többé-kevésbé csak egzisztenciális érdekből lakják sokat szidott városunkat. Kétségbeesésre azért nincsen ok, addig amíg erőt érziünk magunkban és hitet a jövőben.” (19)

A város fejlesztésének eredményei a 30-as évek közepén már határozottan látszódtak. Az erőfeszítések nyomán: „Eltűntek a portákról a falusi szemétdombok és Salgótarján a tervszerű útépítési és városrendezési tervek következtében, valamint közművekkel való ellátás folytán külsőségeiben is hamarosan városi rangra emelkedett.” (20)

A városi közigazgatási törekvések visszhangra találtak némely üzemnél is: „Az acélgyár eredményei szépek, lásd Jónásch, Szt. Ferenc-telep. A bánya, az üvegyár, a Hirsch gyár és a Hungária is követhetné a példát, legalább a meglévő telepek bővítésével.” (21)

A lakóhely korszerűsítésének elindításán túl a polgármester elképzeléseiben a közintézmények hasonló súllyal bírtak. A várossá nyilvánítást követő tíz év alatt, az elképzelései fokozatosan váltak valósággá: az elkészült ipartestületi új székház, az egészségház, a tüdőbeteg-gondozó, az OTI, az iskolafürdő, a tejház, a rendőrség, a járásbíróház, a

csendőriskola, az adóhivatal, a vámőrség, a pénzügyőrség és laktanya. Ez alatt az időszak alatt nyilvánosságot kapott a virágos Salgótarjánért mozgalom. 1936-ra az utcák 80 %-a szilárd burkolatú lett. (22) Az eredmények reális minősítésekor ne feledjük el: Salgótarján 30 000 fős megyei város akart maradni. A törekvéseiben a városban működő ipari üzemek vezetőiben is partnerre talált. Elismerték szándékait, támogatták azokat. Az eredmények láttán ideillőnek érzem a polgármester szavait: „Salgótarján a munka városa, amely meghajlik ugyan minden emberi kiválóság előtt, de igazán megbecsülni csak azt tudja, aki maga is dolgozik és száz százalékban a munka embere.” (23)

A városi élet kovásza: a kultúra

Förster Kálmánhoz — tények is igazolták — nagyon közel állt Salgótarján lakossága. Igazán meleg szavak hangoztak el tőle e viszonyról. Eppen ez a viszony is magyarázza, hogy korán, már a polgármesteri tevékenységének kezdetekor felismerte a legfontosabbnak vélt feladatát e téren is: a szembenállás, a megosztottság fokozatos megszűnését. Láttá, hogy a település társadalma erőteljesen megosztott. A munkásság önmagában is rétegzett. „Ezt a tagolást a vállalat határozottan elősegíti. Valószínűleg azzal a megfontolással, hogy minél inkább elkülönül és rétegződik a munkásság, annál kevésbé fog egységesen fellépni.” A bányászok letelepült és időszaki munkára érkező csoportja között óriási távolságtartás érzékelhető. Nemcsak ők, hanem asszonyaik sorsát is az erőteljes tagolódás irányította.

Nem jobb a helyzet az értelmiség életében sem. Az elkülönültség, a gyanakvás e fontos társadalmi csoport velejáró tulajdonsága lett hosszú ideig. (24) Förster felismerései közül a legfontosabb volt az, amikor az értelmiség kohéziós szerepére ráért. Rádöbrent arra, hogy e réteg élete mintául szolgált más csoportok számára is. Másrészt pedig azt is belátta, hogy e téren hosszabb távra kell épíkeznie: a saját értelmiség kialakításának útja azonnal elkezdendő és folyamatosan gondozandó a tennivalók sorában. Ezzel párhuzamosan a „kész”, az alkotni kész értelmiség városi jelenléte a napi helyzetet is normalizálhatja.

A felismerést tett követte. A hosszabb távra szóló feladatok elvégzését szolgálta a Förster Alapítvány létesítése. „Salgótarján r. t. város képviselőtestülete, 1924. március 20-án tartott képviselőtestületi gyűlésén egyhangúlag elhatározta, hogy a város első polgármesterének dr. Förster Kálmánnak a város fejlesztése, de különösen a város jövedelmeinek fokozása körül kifejtett eredményes munkásságának elismerésül, és minden időre való megörökítésül az alábbi pontokban részletezett jótékonyági alapítványt teszi: 1. címe: dr. Förster Kálmán, szegény segélyező alapítvány. 2. összege: ötvenmillió korona (később 4000 pengő). Forrása a vállalatok forgalmi adója. 3. A salgótarjáni szegénysorsúak között osztandó ki. 4. Az alapítvány nem osztható fel. 5. A segélyzendőket a polgármester jelöli ki. 6. Döntése utólag bemutatandó a képviselőtestületnek. 7. A polgármester minden évben beszámol a felhasználásáról a testületnek. 8. A képviselőtestület erkölcsileg is felelős az Alapítvány elosztásának tisztaságáért.” Az alapítvány kiosztásának ideje legkésőbb minden év szeptember 15-e volt. A polgármester elsősorban felsőfokú tanulmányokat folytató, szegénysorsú diákok taníttatására szánta az összeget. A különböző törvényességi eljárások elvégzése után első ízben 1927-ben került sor a díj átadására. Ezt követően 1937-ig van az Alapítvány működéséről tudomásunk. Az Alapítvány segítségével végezte el a zeneművészeti főiskola zongora szakát Nagy Árpád árva és világtalan fiú. (Sajnos tanulmányai befejeztével nem maradt Salgótarjánban.) De — hogy néhány nevet kiemeljünk a sorból — részesült az Alapítványból: ifj. Fancsik József III-os gimnazista tanuló, Lidik József polgári iskolai árva tanuló, Kiss István II. évf. tanítóképzős is. Mellettük többgyermekes, rokkant, városi lakosok is kaptak különböző nagyságrendű összegeket az alapítványból. (25)

Az alkotó értelmiség művészcsoportjának erősödését segítette. Fayl Frigyes szemé-

lyes barátságán túl Dornyai Béla történész, tanár, Bóna Kovács Károly szobrászművész életútját is egyengette. Nagy segítségére volt a kulturális munkában helyettese, Horváth László — Aradról ide menekült — kulturális tanácsnok. Az értelmiségi törekvéseket — noha ő elsősorban a sport- és a természetkedvelő szokásokat erősítette — felkarolta: személyesen megjelent rendezvényeiken, olykor rendelkezésükre bocsátotta a városi tanács épületét. Támogatta egyesületalapító szándékaikat és biztatására — díszelnöksége mellett — jött létre és folytatta tevékenységét a Balassi Bálint Művészeti Asztaltársaság. Az egyesület elnöke dr. Dornyai Béla, titkára Koltai Imre, háznagya Kraft Aladár volt. Tagjai voltak a fentiekén túl: Bátki József, Bóna Kovács Károly, Fayl Frigyes, Bóna Kovács Károlyné, Csanádi Miklós, Róder Alfréd, Vilezsál Richárd, Molnár Jenő, Blanár Sándor, Dudás János, Jónás Ödönne, Bruczkó Géza, Endrei László, Ambrus Béla, Semefkay József, Nógrádi Papp Dezső, Visnyovszky Rezső, Perényi Tibor, Vadászy Bertalan. (26) A felsorolásból kitűnhet: Salgótarjánban volt iparos, kereskedő, vállalkozó és értelmiségi is. Jobbára olyan, aki a kapitalista iparban, vagy annak infrastruktúrájában dolgozott. A társadalmi élet sokszínűségében az alkotó értelmiségi még éppen csak az első lépéseket tette meg. A városi léthez szükséges munkamegosztás kialakult, elemei értékesek, de az egész még nem lényegült át olyanná, amelyet a polgári névvel lehetett illetni. A meglevő kevés a polgármesterhez és köréhez kötődött. Tapasztalhattuk: a városfejlődés ellentmondásainak — sok egyéb mellett — egyik oka éppen ez: a valódi életvitelével, az egzisztenciájával, a szellemiségével lényegében hiányzó polgár. Féja Géza így írt e jelenségről: „Vidéki életünkből hiányoztak a természetes társadalmi és kulturális izgalmak, a történelem az úgynevezett történelmi rétegek előjoga maradt, a kultúra pedig csupán kis választott csapat ügye lett.” (27)

A polgármester nem volt a városi elszigeteltség patrónusa. Legjobb tudása szerint segítette Balassagyarmat értelmiségével és amint erre lehetőség adódott Losonc értelmiségével a kapcsolat felvételét. 1941. június 14-én megszervezett három város — Balassagyarmat, Losonc, Salgótarján — vezetőinek, küldöttségeinek találkozóját kezdeményezte és lebonyolításának színhelye ezért is lett Salgótarján. (28)

Többször is büszkélkedett az e téren elért, még éppen csak látható eredményekkel. A Salgótarjánra alkalmazott fekete város — fehér lélek kedvenc aforisztikus gondolatát gyakran mondogatta, még ünnepi beszédeibe is beleszőtte. A szópár igazsága hordozta ugyan a még meglevő ellentmondást — de utalt, jelezte az értéket is.

A kultúra szerves részének tekintette a hitbuzgalmat, a vallásosság körülményeinek javítását, gondozását. Önmaga is vallásos volt. Hitbuzgalmi élete az evangélikus egyházhoz kötötte. A vallásosságot nem öncélnak tekintette, hanem úgy vélekedett, hogy a város különböző rétegei között megmutatkozó ellentmondás feloldására eszközül is szolgálhat. A városlakókról szólva meleg hangon minősítette e szempontból is az itt élőket „...a lakosság szorgalmas, becsületes, szerény, jó szívű és nem utolsósorban vallásos”. (29)

Távolságtartás a politikától

Az életút kétségkívül legizgalmasabb, közfigyelmet kiváltó szakaszában azt a kérdést is indokolt feltennünk: polgármesterségének nem kevés évei alatt hogy viszonyult a politikához? A megválasztáshoz szükséges felidéznünk a személyes tapasztalatokat. Eddigi ismeretünk birtokában elmondható, hogy belső vonzalom nem fűzte a politikai pártoskodáshoz. A vizsgakudarcot, a szülőföldről való elmenekülés még csak felerősítette. (Végül is az élet nagy fintora, hogy nyugdíját is politikai okokra hivatkozás miatt vonták meg.) Tény azonban az is, hogy a két világháború közötti időszak Salgótarján történetében politikailag a legmozgalmasabb korszak. A politikai pártok közül a kormányzatot támogató erők voltak túlsúlyban: mutatta ezt az is, hogy az országgyűlési képviselőjelöltet mindig különösebb gond nélkül választották meg. A másik póluson a szo-

ciáldemokrata párt képezett tényleges politikai ellensúlyt. Hatásában azonban — újabb feldolgozások tanulságait hasznosítva — differenciáltabb képet kell e baloldali politikai irányzatról alkotnunk. Mindenesetre tény: a munkáspárt az eddigi politikai pályán szerzett gyakorlata, felkészültsége miatt csak korlátozott ellenfelévé tudott lenni a kormányzati párt képviselőjelöltjeinek. Tömegereje ennek ellenére nem lebecsülendő: 1922-től szinte 2—3 éves ciklusonként nagy megmozdulások, sztrájkok tették izgalmassá a város életét. 1941-ig tartottak e heves munkabeszüntetések. Arról sem szabad megfeledkeznünk, az illegálisan működő kommunista pártnak is erős szervezetei voltak a városban és a környéken. Az ellenzéki érzület, ha nem is volt kiforrott minőségű, de természetesen meghatározta sokak magatartását. E magatartás kialakulatlanságára jellemző, hogy sokak szerint az ellenzékiesség „kergette Salgótarján és környékének népét a negyvenes évek elején a jobboldali, akkor ellenzéki nyilaspártokba is”. (30)

Mi volt a nagy megmozdulások — mint 1926. áprilisi nagy éhségmenet, a húszas évek végi, a harmincas évek közepén végbement nagy bányász- és munkássztrájkok — oka? A kérdésre a folyamatosan jelenlevő szociális elégedetlenségben találjuk meg a választ. Az éhségmenetet, a körülötte kibontakozó feszültséget a polgármester a saját tapasztalata alapján így örökölte meg: „A munkanélküliség réme tovább kísértett. 1926. április végén (26-án) a szociáldemokrata párt mintegy 3—4000 tagja Zagyvapálfalvára, illetőleg Baglyasalja felé vezető útkeresztezésnél azzal az elhatározással gyülekezett össze, hogy Budapestre mennek gyalog és ott feltárlják elviselhetetlen sorsukat. Én őszintén szólva magamban örültem, mert egy ilyen megmozdulás aláátmasztotta azt a törekvésemet, hogy a munkások munkához, a város pedig kormánysegélyhez jusson.

Egy Gerőffy nevű csendőrfőhadnagy tapintatos közbenjárására sikerült a munkásokat leszerelni, szándékukról eltéríteni és a megmozdulásokat odajuttatni, hogy egy küldöttség utazzék vonaton Budapestre és próbáljon ott eredményt elérni. Ez aztán — mérsékelt eredménnyel — meg is történt.” A sztrájk eredménye, ténylegesen az újonnan megkapott kormánysegély — mintegy 5 milliárd korona — újabb közmunkák szervezését tette lehetővé. Az is tény, hogy a politikai okok túlzott keresése, — azaz a másik oldalú megközelítése az eseményeknek — ugyancsak olvasható a korabeli dokumentumban. A KMP lapja, az Új Március 1926 Salgótarján áprilisáról így írt: „A salgótarjáni földindulás jelentőségét nem lehet reformista szakszervezeti mértékkel mérni, nem lehet azzal a mértékkel mérni, hogy hány százalék eredményt oldott meg a követelésekből a megmozdulás. Bár kétségtelen, hogy ezzel a mértékkel mérve sem volt eredménytelen 800 munkás és munkásasszony felvonulása. Salgótarjánnak Budapest ellen való felvonulása forradalmi megmozdulás volt.” A polgármester is látta, hogy „a bőség és a szűkölködés képei között az indulatok úgy pattognak, mint ívlámpában két szén között a szikra.” (31) Ezt felismerve, legjobb szándéka szerint igyekezett részt venni a munkában, a feszültség megszüntetésében. A munkanélküliség kísérője volt a két háború között a város életének. Számuk 400—500 fő között állandósult. Ez a világválság éveiben és később a harmincas évek közepén elsősorban a bányászok közül szaporodott gyakran 1000 fővel, olykor még ettől is nagyobb létszámban. Az ínség csökkentésére folyamatosan szervezte a polgármesteri hivatal a közmunkákat, amelynek eredményét a Pécskö-patak szabályozásában, a ceredi út megépítésében és a város útjainak kövezésében tapasztaltuk. Ilyen helyzetben a polgármester elrendelte „addig, amíg az illető helyiség minden munkát kereső polgára elhelyezkedést nem nyert, idegen helyiségbéli munkát kereső polgár nem kaphat munkát”. (32) A munkássztrájk idején részt vett a feszültség levezetésében. Amint megfogalmazta: „Én mindig a munkások indokolt követeléseinek és óhajtásainak teljesítése érdekében érvényesítettem — e részben, sajnos csak jelentéktelen — befolyásomat.” (33)

Mai ismeretünk szerint azt mondhatom, a politika napi és nagyobb távlatú gyakorlásával szemben előnyt biztosított a szakmaiság — az ő esetében a közigazgatás, az államigazgatás értendő hangsúlyosan ezen — követelményének. Az államférfiú szakmaiságá-

nak tisztelete felismerhető Sztranyavszky Sándor képviselő támogatásában. Érzékelhető hivatali főnöke, dr. Soldos Béla főispán, Baross József alispán majd főispán iránti szimpátiájában. A szakmaiság tisztelete hangsúlyosan szabályozza életét. Tevékenységében nem ismerhető fel, nem azonosítható a hivatalnok túlzott lojalitása, csúszó-mászó magatartása. Meggyőződése szerint a nehezebb utat választotta, amikor a különböző érdekek közötti egyensúlyozó szerepre vállalkozott, amikor a konfliktusokat kompromisszummal kívánta feloldani. „Én sem a tőkének, vagy az iparosságnak, vagy a munkásnak, sem ennek, vagy annak a politikai pártnak, ennek, vagy annak a társadalmi osztálynak magamat eszközül nem adtam oda, soha és nem kívánom magamat továbbra sem” — vallotta. (34)

A következőket, a direkt politikától távol tartó magatartás hosszú távon azonban nem volt tartható. A szélsőjobboldali mozgalmak előretörésével egyre több személyeskedő támadás érte a polgármestert. „Szerte a városban és jobboldali egyesületek gyűlésein elhangzott olyan megjegyzések jutottak tudomásomra, melyek szerint hivatalos és privát magatartásommal szembehelyezkedem a már uralkodni kezdő nyílas mentalitással.” (35)

Biztosak lehetünk abban, hogy amikor 1943 év végével lemondott a polgármesteri címről és hivatalról, e fenti tapasztalatnak szerepe volt cselekedetében.

Magánélete — magányos élet

Salgótarjánba egyedül érkezett. Felesége később utazott utána, amikor az első lakásuk sorsa rendeződött. Júlia nemcsak feleség, de segítőtárs, barát is volt. Gyerekük nem lévén sok időt töltöttek együtt.

Förster Kálmánt megbűvölte Salgótarján természeti környezete: a Mátra, és gondolataiból soha nem esett ki — a Tátra közelsége. Kedves időtöltése jó időben bakancsos turizmus, télen a síelés. A legboldogabb pillanatai voltak életének, amikor túravezetőnek kérték fel a Mátra vadregényes erdői-völgyei bejárásához. Télen még a Baglyason élő baráti család meglátogatására is sílécclal érkezett.

Olthatatlan szenvedéllyel vonzódott a vadászathoz. Gyerek- és felnőttkori élményekben szinte kiapadhatatlan volt. Felesége e nemes sport iránti vonzódásában is osztozott vele. Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy baráti szálak fűzték Kittenberger Kálmánhoz is.

Nagy élvezettel vezette kis BMW autóját, amelyet 1936-ban vásárolt. A kis kocsival bejárták együtt az országot, de Európa közeli országaiban is nagy nyári autóstúrákat tettek. A családi történetek szerint arra is vállalkozott, hogy a harmincas évek híres autóversenyzőjének, Démár Valternek is segédkezett versenyei egy részén. A természet, a sport szeretete környezetére is hatott. Ismerősei közül sokan követték, e szokását terjesztették.

A város sokirányú fejlesztésében végzett munkálkodások lekötötték figyelmét, erejét. Szabadsága idején, hét végi szabadidejében sem mindig tudott áldozni vágyainak.

Sok ismerőse volt. Elmondható, hogy Salgótarján elfogadta vezetőjéül Förster Kálmánt. A sok szép élmény ellenére az is tény, hogy valójában nagyon kevés ember tudott hozzá közel kerülni. Voltak gondjai is. A várossá válás folyamatának elindítása, a szinte állandósuló munkanélküliség okozta feszültség csökkentése igénybe vette idegileg is. Ráadásul 1940-ben névtelen levélben megrágalmazták. 1943-ban személyes konfliktusa támadt — Kimpián Aladár családi háza építésének engedélyezése során — Kilczer Bélával. Társadalmi helyzetük miatt, no meg azért mert Kilczer írásban tett panaszt ellene az alispánnál, városszerte beszédtema volt vitájuk. Ellentétük csak a polgármester nyugdíjba vonulása miatt oldódott meg. (36) A közhivatalnokság okozta levertségben, csak a baráti találkozások, beszélgetések enyhítettek. A Lipthay család, Salgótarjánba kerülésének első pillanatától segítette. A baráti szálak így könnyedén fonódtak a két család között. Szívesen beszélgetett a csendes tanár-festő Fayl Frigyessele. A természetszeretete pedig

közelhozta Domyai Bélához.

Különböző mélységű emberi kapcsolatok voltak ezek, amelyek azonban az idő múlásával megszakadtak. (37)

III.

Epilógus = a nyugdíjasévek

A polgármester, aki a várossá válástól 21 éven át vezette a települést, 1943 nyarán nyugdíjazását kérte és 1944. január 1-től — 58 éves korában — meg is kapta kérésének teljesítését. (Utóda dr. Rátky Béla kinevezett polgármester lett 1944. február 16-tól.) A nyugdíjas éveket nem kedvelt városában kezdte, hanem a Zirc melletti Bodajkra költöztek feleségével. János testvére miatt is, aki a Kaposvár melletti Szentgálaskéren élt, költözött az ugyancsak hegyes-völgyes Dunántúlra. A felesége itt Bodajkon halt meg és Zircen temették el. 1945 után nyugdíját megvonták. Pécsre költözött, az evangélikus egyház által működtetett és fenntartott Baldauf szeretetotthonba. 1955-ben újra megnősült, salgótarjáni hölgyet — korábban Básthy Lászlónét, nála 10 évvel fiatalabb Szalai Gizellát — vette feleségül. Nyugdíja nem lévén kitanulta a redőnyjavítást, amelyet közmegelégedésre végzett el. Egyben és ezzel egy időben az evangélikus egyház adóbeszédője is volt.

1967-ben még egyszer meglátogatta Salgótarját. Ekkor búcsúzott el a várostól. Nagyon szeretett volna találkozni a város akkori vezetőivel, de erre nem teremtettek lehetőséget.

1971. szeptember 24-én — 86 éves korában — hunyt el Pécsen és Zircen temették el első felesége mellé. (38)

Az utókor most sem volt hálás. Tevékenységét, munkásságának eredményeit nem ismerték el. Sőt a város történetét feldolgozó tanulmány a város életére, fejlesztésére vonatkozó fejezetében „egyértelműen negatív figuraként” minősítette dr. Förster Kálmánt. Az általa felsorolt tulajdonságai rettentő hatásúak, hiszen: látványos, de tartalmatlan szervezőnek nevezte, ráadásul hatalmaskodó, öntelt, harácsoló, bosszúálló, rossz önuralmú személyiségjegyekkel illette. (39)

Az életrajzi áttekintés nem tudott teljeskörűen minden fellelhető forrást feldolgozni. A meglevő dokumentumok, korabeli írások, megnyilatkozások, levéltári adatok jelenleg nem tartják elfogadhatónak ezt a felfogást. Ezekre építve igaztalannak minősítem ezt a képet. Hogy milyen ember, vezető is volt Förster Kálmán, azt a korlátozottan hozzáférhető forrásanyag alapján is pontosan el lehetett végezni. Így állíthatom, remélhetőleg bizonyítottam is a fenti kép ellenkezőjét.

Hosszú élete során gyakran volt magányos. Szerette a csendet, a természetet. De kétkedem, hogy a sors által rárótt magányossága valóban boldog volt.

Talán az olvasó is egyetért a kutató-íróval, az általa leírt tanulsággal: a fekete-fehérbe torzító történetírás ugyan nem dobándó ki teljességgel, de jó lenne, ha — önmagunk, saját emberképünk megtalálása ezt szükségessé is teszi — történelmi elődeinkről alkotott rajz

nem az ideához, hanem a valóságos emberképhez közelítene.

JEGYZETEK

1. Felvidék, Felföld. Az előbbi a XIX. sz.-től földrajzi, táji fogalomként használja a köznyelv és a történelmi szakirodalom is. Az utóbbit — az Alföld — ellenpólusaként használták a XV. sz.-tól. E tájon élő „kisebbségi vidékek szűkebb körében” elterjedt névként többek között a cipszerek is megjelölődtek. (42. p.)

Kósa László–Jülep Antal: A magyar táji-történelmi tagolódása. Akadémiai, 1978. 94.—98. p.

2. Förster Kálmán: Visszaemlékezéseim életem történetére. St. múzeum, adattár. 933.69. sz. 6. p.

3. Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma. In: Herczeg Ferenc emlékezései. Szépirodalmi, 1985. 24. p.

4. Förster: im. 7. p.
5. Kosáry Domonkos: A történelem veszedelmei. Magvető, 1987. 515. p.
6. Förster: im. 7. p.
7. Szalattnai Rezső: Két hazában egy igazsággal. Magvető, 1982. 488—489. p.
8. U. o. 489—490. p.
9. U. o.
10. U. o. 406—407. p.
11. A folyamat, az időhatár az eddigi történeti feldolgozásokban megjelent. Az olvasó számára mind a Nógrád megye története II. kötet St. 1969., mind a Salgótarján város története St. 1972. tartalmaz értékes adatokat erre vonatkozóan. Mégis felhívom a figyelmet több, újabban megjelent — elsősorban gazdaságtörténeti — tanulmányra, amelyek a NMMÉ-ben olvashatók. Cím szerint is utalok: Szivircsek Ferenc: Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatására. NMMÉ. 1985. c. dolgozatára.
12. Losontzi István: Magyarország és kistukora. Nagykőrös, 1770., Losonci Phönix (szerk. Vahot Imre) I. köt. Pest, 1851. 9. p., dr. Szabó Károly: Balassagyarmat az irodalomban. 1972. 35. p. in: Vahot Imre: Életképek, 1846. 10. sz.
13. Förster: Visszaemlékezéseim 163. p.
14. Hogyan éltek elődeink? Bp. 1980. szerk. Hanák Péter. 160. p. 158. p.
15. Förster im. 164. p.
16. U. o. 182. p.
17. Salgótarjáni Almanach, 1925. 43. p.
18. Szabó Zoltán. Cifra nyomorúság, Cserépfalvi 139. p.
19. Salgótarjáni Almanach, 1924. Előszó. Salgótarjáni Almanach 1925—1926. Bevezető.
20. A Munka, 1935. dec. 14.
21. A Munka, 1936. jan. 18.
22. Förster im. 1936. nyarán. dr. Koudela Géza és Thursányi István a Magyar Rádió munkatársai riportot készítettek a polgármesterrel Salgótarján fejlődéséről, amely elhangzott adásban is.
23. U. o. 436. p.
24. Szabó Z. id. 159. p., 134. p., 151. p., 184. p.
25. Nml. V—183/a. 96. doboz 9326/1937. Az alapítványra vonatkozó iratokat tartalmazza.
26. Förster im. 398. p.
27. Hogyan éltek elődeink? Bp. 1980. szerk. Hanák P. 159. p.
28. Förster im. 489. p.
29. U. o. 417. p.
30. Garamvölgyi Antal: Salgótarján a forradalomban. Palócföld, 1989. 6. sz. 78. p.
31. Szabó Z. idm. 246. p., NMT. IV. köt. 190., 56. p.
32. NMT. 3. köt. 80. p.
33. Förster: im. 467. p.
34. U. o. 480. p.
35. U. o. 512. p.
36. Nml. Kilczér Béla építész, salgótarjáni lakos panasza dr. Förster Kálmán ellen. 6904/943. sz., 59. doboz 9531/1940. V. 183. Az iratok rendelkezésre bocsátásáért köszönetet mondok Telek Béla levéltárosnak. A dolgozathoz nyújtott segítségéért Á. Varga László levéltár-igazgatónak vagyok hálás.
37. U. o. 14. p. 37. p. 6—36. p. 63. p. 421. p. 487. p. dr. Förster Edéné levele.
38. Nyugdíjasveire: dr. Förster Edéné címre írt levelében foglaltak tartalmaznak adatokat. Eredetije a Nógrádi Történeti Múzeum irattára 113/1990. sz.-on olvasható. Pécs II. hal. akv. 453/1971. sz. irata ad eligazítást, valamint Liptay Jenő: dr. Förster Kálmánról szóló feljegyzése, amely a múzeum adattárban olvasható.
39. Salgótarján története. St. 1972. 234. p.

RESÜMEE

István Horváth

Beata solitudo

(Glückliche Einsamkeit)

Der erste Bürgermeister der Stadt Salgótarján, dr. Kálmán Förster, ist in der Zips geboren. Er war in Poprád der Vorstand der Stadt. Nach dem ersten Weltkrieg fand er sein Zuhause in der Nógráder Stadt.

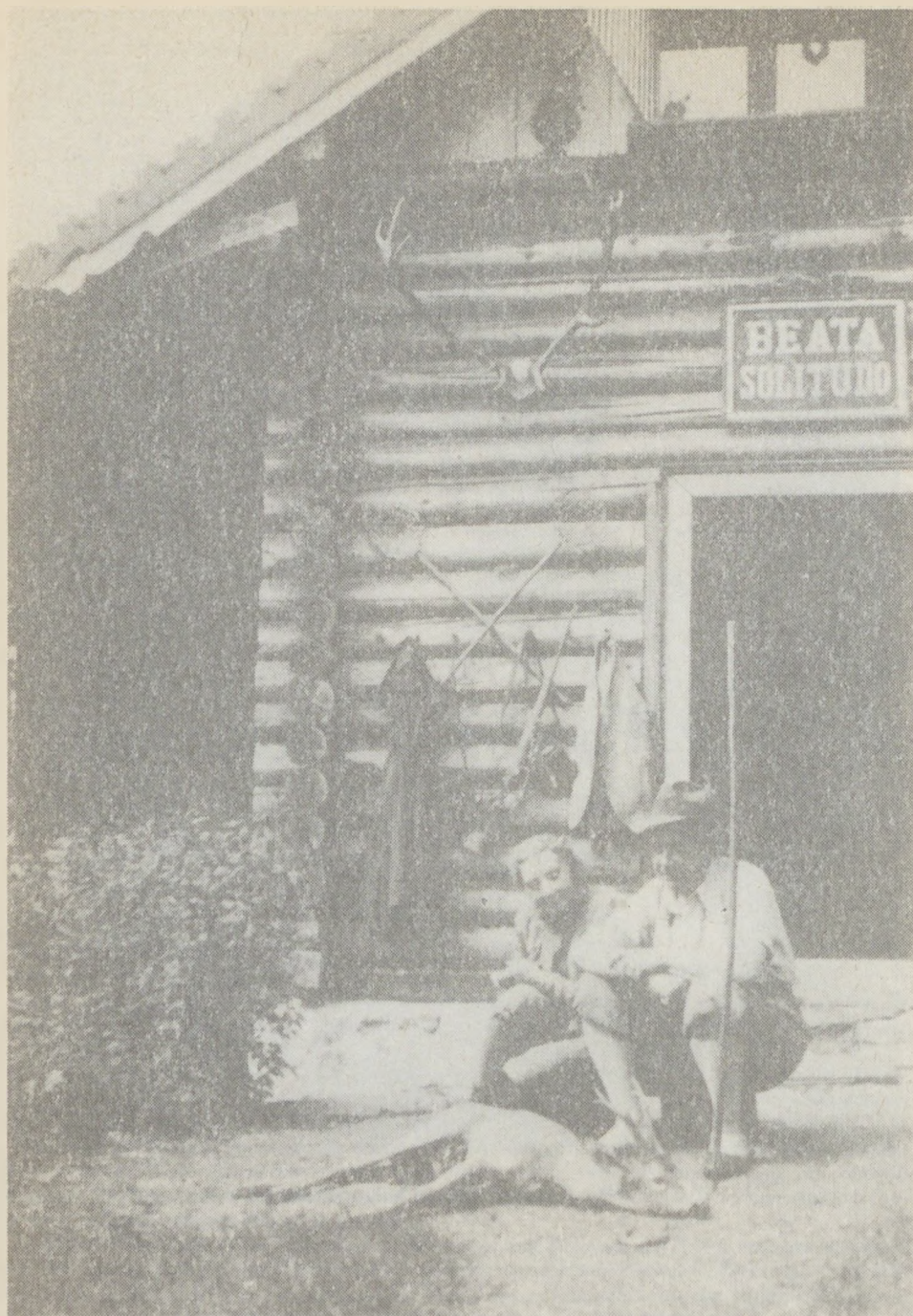
In Salgótarján hat man seit der Jahrhundertwende nach der Stadterklärung gestrebt. Dieser Wunsch ist im Januar 1922 verwirklicht worden, als das Stadtwerden feierlich bekanntgegeben wurde. Nachher zwischen 1922—1943. stand Kálmán Förster an der Spitze der Stadt.

Das war die Zeit, als die von Industrieanlagen umgebene Siedlung auf den schwierigen Weg des Stadtwerdens trat. Der Bürgermeister war Grundleger, Impulsgeber der Entwicklung. Salgótarján bedeutete für seinen ersten Bürgermeister nicht nur Wohnort und Arbeitsstelle, sondern die erreichten Ergebnisse bereiteten ihm auch Freude.

Diese Arbeit ist der erste Versuch, den Lebensweg und Tätigkeit des Bürgermeisters zu umreißen. Die Mehrheit der heutigen Bewohner der Stadt hat von Kálmán Förster weder ein zuverlässiges Bild kaum noch spärliche Erinnerungen. Der Ersatz dieses Mangels sollte die Aufgabe Vieler von uns sein, dazu trägt die hier bekanntgegebene Biographie mit ihren Mitteln bei.

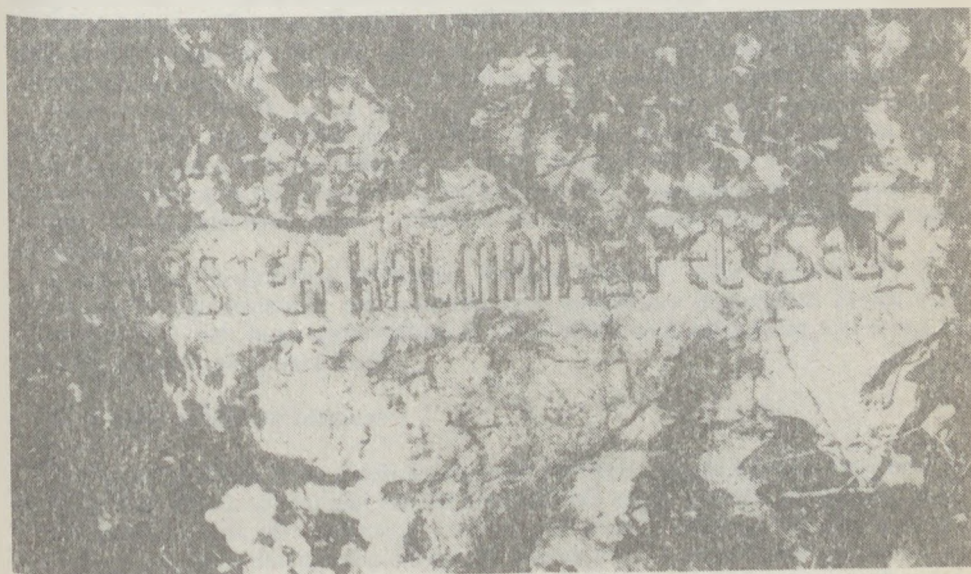
Dr. Förster Kálmán polgármester

A vadászház

A zirci sír

A zirci sír részlete

A városépítés történeti áttekintése 1922—1968

I.

Szvircsek Ferenc

Salgótarján város fejlődése 1922—1958

A történelem benne él az emberekben. Amikor ezt mondjuk, ilyenkor nemcsak azokra a salgótarjániakra gondolunk, akik a múltat átélve hordozzák magukban, hanem azokra is, akikbe tudatosan vagy ösztönösen beépítették szokásokkal, gesztusokkal, értékmintákkal.

Az ember és környezete szüntelen átalakulásának folyamata a szemlélőnek olykor lassúnak, alig észrevehetőnek tűnik, máskor ellenkező előjellel gyors üteműnek, fokozott intenzitásúnak élehető meg. A gyors átalakulás három alkalommal volt tetten érhető a város lakosai számára. Az egyik a múlt század utolsó negyedében, a következő a várossá válás utáni évtizedekben, míg a harmadik az elmúlt alig több mint három évtizedben. A nagy átalakulások között minőségi a különbség. A városiasodási folyamatot a kapitalizálódó nagyipar a község és a birtokosok hatékony támogatásával indította meg és „... valami nyomasztó ipari determináltság, valami salakok közé szorított levegő nélküli hangulatlan-ság” jellemezte a települést. Salgótarján bányászfaluból nőtt ki, gyorsan és rendszertele-nül növekedve, amit a helyben található nyersanyagok kitermelésére és feldolgozására létrejött üzemek és lakótelepeinek halmaza telekspekulációkkal és érdek-összefonódá-sokkal alakítgatott. Ezen az állapoton próbált valamit változtatni a város vezetése 1922 után. A mai átalakulás már más tartalmú. A mai várost az új térformálásban az ipari determináltság még fogva tartja, de alapvető szerepet az emberi igények játsszák.

Jelen itt van előttünk. benne élünk s ritkán gondolunk arra, s talán pontosan nem is tudjuk már, hogy mit őrizzünk meg az utánunk következő nemzedékek számára. Mert szinte nincs is már ami képes felidézni a múltat s képes ébren tartani a történelmi emlé-kezetet. A múltat a városi környezet elemei képesek elénk varázsolni, de a környezet ele-meinek — jellegzetes épületeinek — megőrzésére már a nagy átépítések időszakában nem gondoltunk.

E tanulmány megírásában elsősorban levéltári források, dokumentumok, korabeli fényképek, újságtudósítások, polgármesteri visszaemlékezés segítségével tudjuk csak kalauzolni az olvasót, hogy szembesítsük és ezáltal minősítsük a régmúltat, a közelmúltat és a mát, a régi és az új Salgótarjánt.

1. A város természeti környezete

A nógrádi medence keleti öblében emelkedő 729 méter magas Karancs-hegy hármas kupolája alatt fekvő salgótarjáni medencében hazánk egyik jelentős bányászati, ipari, kereskedelmi és kulturális központja jött létre. Salgótarján földrajzi fekvése, a közeli Salgó-hegy szubalpi klímája, valamint tájképi szépsége révén adódó kitűnő természeti, és az idegenforgalomban rejlő adottságait — melyek jótékonyan befolyásolhatták volna egyoldalú gazdasági helyzetét — nem tudta kihasználni. A természeti adottságok mégis feledtetni tudták építészeti sivárságát. A Tarján-patak és a Salgó-patak forráscsermelyei-

nek egyesülésénél létrejött település egy Y alakú, javarészt É—D-i irányú fővölgyben hosszan terül el, mélyen behatolva a keresztvölgyekbe. (1)

Salgótarján a XIX. század közepétől bekövetkezett gyors fejlődésében természetes dolognak fogható fel, hogy az a település polgárainak általában előnyére válik, de itt a meggazdagodás vágyával szemben, a község fejlesztése mindig háttérbe szorult.

„Ide senki azzal a céllal nem telepedett le, hogy végleg itt maradjon: kihasználni a pillanat adta előnyöket s azután tovább menni” — volt a város végzete. Nyilvánvaló tehát, hogy ilyen körülmények között a község anyagi, szellemi és építészeti fejlődése annak növekedésével nem állt arányban sohasem. Már magának a vasútvonalnak a szerencsétlen elhelyezése, hogy tudniillik a községet hosszában szeli ketté s a töltése révén a település két részének fejlődését vasúti átjárók hiányában hosszú ideig megbénította, is ezt mutatja. A szénbányászat nagyobb léptékű fejlődése, az ipari fellendülés jóvoltából Tarjánból, ennek ellenére az ígért földje lett. A provinciális sajtó, jelzőkben bővelkedő tollforgatói már „igazi San Franciscónak”, „magyar Birminghamnak” sőt „magyar Ruhr-vidék”-nek titulálták lelkesültségükben. Úgy vélték, hogy a „gyorsan” fejlődő település szerepvállalása a magyar ipar térképén beváltotta a hozzá fűzött reményeket.

A hegyektől körülvett keskeny völgyben központi város- ill. falurészről igazán nem beszélhetünk. A természeti táj kínai falként zárta el a községet a külvilágtól, s terjeszkedni is csak minden rendszer nélkül a völgyelésben tudott, s a mocsaras völgyfeneket elkerülve domboldalakra volt kénytelen húzódni. A szegényes házcsoportok tekintet nélkül az utak vonalvezetésére, a patakok kanyargó irányváltoztatásaira minden rendszer és szabály nélkül épültek egymás hátára. A korábbi idilli kép a századfordulóra megszükkült, megváltozott: „... A városhoz vezető úton megismerkedhetik az utas a salgótarjáni illatos porral, piszkos bérkocsikkal, elhanyagolt kövezettel... Általában feltűnő és visszatetsző az a mérhetetlen szenny, ami az utcákon és a köztereken van... Itt semmi nyoma annak, mintha egészségügyi törvény és szabályrendelet is volna... Csatornázásról, vízvezetékéről, befásításról, általában rendszerről és rendről szó sem lehet. A levegőnél csak a víz rosszabb... Seprést a tisztességes szél végzi, mely a főúton kis kupacokba rakott szemetet szét fújja... A vásártér tele van ocsmány, bűzhödtt hulladékkal, tulajdonképpen nem piac, hanem trágyatemető, hol naponta számtalan állat és ember szemetel, évente kétszer takarítanak... Az utak oly szűkek, hogy két kocsit csak a legnagyobb ügyel-bajjal térhet ki...” (2)

Ez a jellemzés még vagy három évtizedig ráillett a városra.

Amikor a „Trianon” révén Salgótarján elvesztette természetes életközegét az ipar, a kereskedelem, a piac szempontjából, újra kellett alakítani vonzáskörzetét. Ebben ismét a szerencse segített a településnek. Az ország életében ugyanis a városok súlya, szerepe, jelentősége megnőtt, ezért a nagyközségekből rendezett tanácsú városokat alakítottak 1920 után. Közéjük került Salgótarján is, mint határvárossá lett település. (3)

2. A városiasodás útján 1922—1944

Míg városaink hosszú történeti folyamatnak köszönhetik kialakulásukat, Salgótarján ebben is kivétel volt. Nem járta be a születés fájdalmas, keserves útját, hanem készen kapva a rangot, sajátos módon készült a szerepvállalásra. (4) A város vezetői átlépve a fejlődés buktatóin, a megmérgettetés kínjain, első lépésként a nem létező város építészeti-szabályozási tervét készítették el, melynek pályázati győztese Vargha László a korszak ismert építésze-városrendezője volt. (5)

A győztes elképzeléseit soha nem valósították meg egészen, csupán alapja lett a későbbi korok építészeti terveinek. A fiatal város rétegvonalas térképét, minden későbbi terv alapját egy 1923-ban kapott megbízás alapján Csengeri Árpád készítette el. (6) A völgyekben elágazó, szétszórtan fekvő városhoz ebben az időben 23 pusztát és telep tartozott. (7)

A rendkívüli mostoha lakásviszonyok megszüntetése érdekében első lépésként 1922-ben állami támogatással 12 db kétszobás és 18 db egyszobás lakásból álló lakótelep építését engedélyezték, melynek során a lakások felét a szerveződő tisztviselői kar kapta volna. A rendkívüli szigorú gazdasági feltételek miatt az akció nem indult meg. (8)

Az elhanyagolt város számára a városszabályozási terv azért is volt fontos, mert a településen belül négy „város” élt különböző ellátottsági fokon: a bányai, az acélgyári, az üveggyári és a vasöntődei. A négy vállalati város közé szorulva, szinte egyikhez sem tartozva feküdt maga a falu. (9)

Központja az új vasútállomás (Salgótarján-Főter) előtti tér, a piactér lett. A régi falu-mag, a római katolikus templom és a földesúri kúria környéke, mindinkább vesztett központi jellegéből, mert a város terjeszkedése a városháza és a „rimai” városrész felé és részben a régi vásártér környékén kialakított új telep felé irányult. A központtal ellentétes irányban a vasútvonalon túl, a völgy nyugati szélén a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. tisztviselő-, irányító- és lakótelepe húzódott. A bánya üzemének súlypontját — a közeli bányáinak kimerülése ismeretében — Kisterenye felé helyezték át intenzívebb bányászkodásra berendezkedve. A bányagazgatóság, a tisztviselői kar továbbra is Salgótarjánban maradt, de a város építkezéseiben már olyan intenzitással, mint a múlt század vége már nem vett részt. A város déli szélén elterülő gyártelepek (üveggyár, vasöntőde) csupán kolóniaszerű munkáslakások létesítésére vállalkozott, ami nem emelte a városkép színvonalát. Délkelet felé a szénbányavállalat egy másik elkülönült telepe a Forgách-telep húzódott Kazár felé. (10) Ezek alapján talán érzékelhető az a sajátosság, hogy Salgótarjánt a szélein kezdték építeni az üzemek céljai szerint, s így természetesen tükrözte az üzemek igazgatóságának szembevetően eltérő építési elveit, hagyományait, sőt szociális indíttatását. Építészetiileg, az építőanyagok fajtája és ebből adódó építési mód is tükröződött az egyes telepeken. (Fa, kő, téglá, bádóg, zsindely, cserép.)

A két irányt adó pólus közül az északi (acélgyári) rendezett útjaival, a korszakban modernnek számító munkásházaival, szociális épületeivel szemben a déli (bányai, üveggyári) szürke, jellegtelen külvárosi képet mutatott. A bánya telepei — Újakna, Forgách, Károlyi — a város nyomornegyedének számított. (11) Az építési módot nézve a város épületei annak az elvnek a kényszerítő hatására épültek, hogy a bányai és az ipari üzemek létrejöttének hatására megnövekedett lakosság elhelyezését kellett biztosítani olyan áron is, hogy olcsó, egyszerű lakásokat építenek azzal a céllal, hogy a szén majdani elfogyása után a tömeg elhagyja majd a telepet. (12)

A város vezetése és az építési bizottság a szabályozási terv elfogadása után állást foglalt az utcák és ipari körzetek, a közbiztonság, a kórház, a sportpálya, a temető áthelyezéséről, közintézmények, középületek helyének kijelöléséről. Valamennyi elképzelés abból indult ki, hogy Salgótarján földrajzi fekvése nem teszi lehetővé azt az építési módot, hogy a meglévő várost sorsára hagyva mellette, egy minden szempontból átgondolt városrendezési terv alapján új, modern várost építsenek. Ezért a szabályozás alapja maga a régi város kerete volt, amit rekonstrukciós városfejlesztéssel — régi épületek lebontásával, újak emelésével — gondoltak megvalósítani. Anyagiak hiányában azonban a tervet csak szerény mértékben tudták realizálni az év folyamán, melyben döntő szerepet a pénz játszotta. (13)

A város vagyonának jelentős részét képező ingatlanok a 20-as évek közepén ingyenszállásulként számolták fel. Olcsó telket adományoztak a városi életet reprezentáló állami, közigazgatási épületeknek. A kormányzati funkcióból adódó hivatalok a fiatal város rangját voltak hivatva növelni. (14) Üzletet remélve megmozdultak a város régi és újabb keletű földbirtokosai és parcellázni kezdték a művelés alá nem vonható, lakatlan területeiket: a Szilárdy család így 121 parcellát alakított ki, s a vásártér áthelyezése céljából szántóföldjét is átengedte. A régi vásártér az új város ún. „üri” negyedének kiépítését volt hivatva szolgálni. A vele rokonságban álló Luby család szintén az újtelepi részen

parcellázott, a Kretsch család pedig az acélgyári munkások részére 66 parcellát ajánlott fel. De ezek a telkek is csak a lakosság kisebb hányadának lakásgondját voltak képesek megoldani. 1922—1928 között a város a járdaépítéseken, közlekedési utak burkolásán és a Piactér, valamint a Kis utca rendezésén kívül másra nem fordított nagyobb figyelmet. (15)

A maga nemében azonban ezek a munkák is fontosak voltak, hiszen ezekkel tüntették el a már sokszor emlegetett földutak jelentős részét. A környezetvédelemre azonban nem fordítottak gondot, hiszen ekkor ment veszendőbe a pécskői geológiailag egyedülálló természeti látványosság az ún. „bazalttű”. A Pécskői Bazaltbánya Rt. 1923. október 27-én lerobbantotta és a város kövezésére használta fel kőanyagát. (16)

A város utcáinak burkolása nem volt teljes, szinte csak a legfontosabb területekre jutott anyag, így 1927-ben a város 34 utcájában és négy jelentősebb terén is hiányzott a rendezett városképhez illő burkolat. Összesen 3010 méter utat burkoltak be kővel, betonburkolat 240 méteren volt.

A város utcáinak döntő többsége, 4775 méter hosszan burkolat nélküli volt, s esős időben vízfolyások hordalékkal töltötték fel. (17) Ebben az időszakban próbálkoztak városi beruházás keretében (1924—25) vezetékes ivóvíz biztosításával. A próbafúrások után megoldás azonban nem született.

A városias jelleg megeremlése érdekében végzett munka közben, a közigazgatás rendezése során az 1929. XXX. tc. 37. §-a a rendezett tanácsú városok helyzetüket pontosabban kifejező jogállást, „megyei város” elnevezést nyertek. (18) Salgótarján így ismét újabb rangot kapott. A város, közvetlen a főtér szegélyén világító órán kívül semmi sem jelentette azt, hogy itt városba érkezett volna az idegen, mert a stílust nélkülöző szürke, földszintes és elvétve egyemeletes házak kevésbé voltak hivatva ezt kifejezni. (19) A város fejlődésének legfontosabb mozzanata a parcellázások során kialakított kislakásos telepek voltak, melyek révén a tisztviselő- és polgári réteg jutott legelőször családi házakhoz, leszámítva a „rimai” kezdeményezést, melynek során a századforduló után (1908-tól) munkásszövetkezeti lakásépítési akciót indítottak el munkásaik között a későbbi Jónásch-telepnek elnevezett területen.

Ha végignézzünk a város 1927-ben készített térképén megállapíthatjuk, hogy a meglévő utcák vonalvezetésén nem lehetett sokat változtatni — kiegyenesíteni, szélesíteni, levágni —, mert a város hosszára nyúlt alakja nem kedvezett ennek. Ezért a város belső és a külső részein található területek kerültek beépítésre (Szilárdy-rét, Somlyó, róm. kat. templom mögötti domboldal, vásártér).

Mégis alapvetőnek tartották 1925-ben azt a célt, hogy a város központja oldalirányban is terjeszkedjék, ezért vasúti átjárók építését szorgalmazták. Ugyanakkor a város hosszirányú terjeszkedését nem tartották célszerűnek. (20) A célirányos munka eredménye Salgótarján új városrészeinek kialakulása lett:

1. A város ÉNy-i részén, a régi vásártér területének és a Luby-birtoknak felhasználásával a húszas években alakult ki az *Újtelep*. Közhivatalai 1926—1929 között épültek ki, többek között a rendőrkapitányság, járásbíróház, csendőriskola, református templom, valamint az utcahálózat és a kertes, családiás villák sora.

2. A város É-i részén: Horthy Miklós-honvédlaktanyától, a zsidótemetőtől É-ra, a Somoskőújfalura vezető fülek—losonci országúttól K-re *Mikemála dűlőjét* a Luby család parcellázta, és 1934-től kezdődött a beépítése több utcában. A tervek szerint a város legszebb fekvésű, legtisztább levegőjű városrészét szerették volna itt kialakítani.

3. A „Rima” acélgyártól É-ra és Ny-ra, valamint a salakhegyet övező dombháton 1929 óta a Luby-parcellákon épült a *Szent Ferenc -telep*. Vele átellenben az acélgyár D—DK-i oldalán a *Jónásch-telep* házai állnak 1908 óta. Ezek kizárólag a gyár munkásainak tulajdonában voltak.

4. A Szent Ferenc-teleptől K-re a salgóbányai iparvágány két oldala is beépült családi házakkal. Innen tovább K-re a Ponyi-csárda és a Polányi-kút között, Zagyvaróna községhez tartozó területen *Kőlápa-* (Pintér-) *puszta* területén is népes lakótelep alakult ki 1929 után. Az itt található kút vizét 1939-ben Salgótarján létesítendő vízvezetéke számára lefoglalta.

5. A városi kiosk fölött, 1928-ban a MOVE lövöldéje létesült. A *Kucordon* álló evangélikus és az 1936-ban épült ferences templom után a kiosk mellett városi uszoda (1925), sporttelep, valamint az SKB Rt. sporttelepe jött létre. A *Siketárnyék* és *Öreg Józsefi* -telep között található Gizella téren és a környező domboldalon számos új lakóház épült. A terület egyébként a városban megkezdődő szénbányászat bölcsője is volt.

6. A várostól Ny-ra Karancsalja község felé futó Karancs utca és a vele párhuzamosan húzódó Kővár utca (Kővári csermely) házai messze Ny felé nyúltak, sőt már Baglyasalja községhez tartozó részekén Baglyaskővár alatt és az Idegér völgyében is épült több lakóház.

7. A város DNy-i részén Szentgyümölcsi, Salgótarján külső pályaudvar (Nagyállomás) -tól D-re *Nagycsálé*, *Üresvölgy* közötti völgyrészletnél és a *Kovácshegy*, valamint a volt téglagyár fölötti domboldalon épültek új házak, hasonlóan a Forgách utcához.

8. A legnagyobb építési lendületet, beépítést a déli plébánia fölötti domboldalon lehet tapasztalni (Pappberek-dűlő) a Szilárdy-féle parcellában. A telepet OFB-telepnek, vagy köznyelven „*Rokkant-telepnek*” nevezték. A beépítés hatással volt a Pécskő utcára is, az itt lévő leromlott állapotú, putriszerűen épült háztömegek eltüntetésére. 1931-ben a Pécskő-patakot befedték, fahídját lebontották, és ezzel eltűnt Salgótarján város legsötétebb negyede. Szép, széles egyenes utca keletkezett, járdával, kövezett utcával, fásított-füvesített sávval.

A városháza mellett és fölött, a Városháza köz rendezésével, új épületek emelésével ez a terület is városias külsőt kapott. Az 1886-tól álló, még a falu által építtetett község-házát 1922-ben, majd 1935-ben átépítették és ezzel a városi tűzoltóságot is elhelyezték az épületben. (21)

Salgótarján az 1930-as években már komoly állami intézményekkel rendelkezett: volt gimnáziuma, polgári iskolája, állami és társulati elemi iskolái, óvodái. A közel kétezer lakóházának kétharmada egyszobás, négyötöde villany nélküli és a vízvezetékkel ellátottak száma csak 5 % volt. (22) Ha áttekintjük 1922—1944 között épült középületeket megállapíthatjuk, hogy ezek döntő többsége 1922—1929 között készült el. Ekkor épült Molnár István tervei szerint a *honvédlaktanya* (1922—1924), a *Bányakapitányság épülete* (1924), Fleisch Róbert tervei szerint a *Bányaigazgatóság* (1923—1925), a *reálgimnázium* (1923), városi kis *víztorony* (1924), városi *uszoda* (1916—1925), *sporttelep* (1925), *vásártér* (1925—1927), a városi mérnöki hivatal tervei alapján a *közvágóhíd* (1926—1927), *adóhivatal* (1927), Gerlóczy Gedeon tervei szerint a *rendőrkapitányság* (1927), Kollár Gyula tervei szerint a *járásbíróság* épülete (1928), *főszolgabírói hivatal* (1928), Walder Gyula tervei szerint a *csendőriskola és laktanya* (1928), Prokisch János tervei szerint a református templom (1929). Építője Obrincsák Ernő volt. Obrincsák Ernő építőmester, építési vállalkozó 1890-ben született Budapesten, 1925-ben önállósította magát Salgótarjánba, és csakhamar számos megbízást kapott magánosoktól, hatóságoktól. Lakóházak, iskolák és egyéb épületek épültek tervei szerint (pl. Zagyvapál-falvai Üveggyár, Salgótarjánban a főtéri elárúsítókioszk, transzformátorház, zagyvapál-falvai vasbetonhíd stb.) Itt kell megemlíteni Kilczér Béla építőmester nevét is, aki 1897-ben született Budapesten, 1926-tól kapta egymás után a megbízásokat Salgótarjánban. Ő építette a rendőrkapitányság épületét, az SKB Rt. erőműközpontját, a Salgótarjáni Palackgyár Rt. épületeit és saját maga számára egy húszlakásos bérházat. Tervei szerint készült a róm. kath. olvasóköri épülete, járási főszolgabíróság székháza és számos lakóház. Társulati építészek közül vágvecsei Wellisch Andort kell megemlítenünk, aki mind a Salgó-

tarjáni Kőszénbánya Rt.-nek, mind az Észak-magyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt.-nek neves építész volt, Salgótarjában (Baglyasalja) iskola, munkáslakóház, tisztviselő- és munkáskaszinó tervezése fűződik nevéhez.

Salgótarjában 1928-ban épült a *transzformátortorony*, Marschalkó Béla tervei szerint, Prokisch János kivitelezésében a *rimai iskola* (1929), temetőrendezés (1929), északi róm. kath. *zárda és kápolna* (1932), valamint *templom* (1935), Szontágh Pál tervei szerint az *evangélikus kultúrház* (1935). (23)

Továbbra is a város megoldandó feladata volt a Fő utca és az Újtelep rendezése, a városon végigvonuló útszakasz kockakövekkel való burkolása. Természetesen állami költséggel 1927-ben kérelmezték a Zagyvapálfalvától a határig (13,6 km) terjedő útszakasz burkolását. A városi átkelési szakaszon (3,7 km) történő kockakövel való burkolás szintén szerepelt a tervben, de ennek feltétele a vízvezeték- és csatornahálózat építési munkálatainak a megkezdése volt.

A víznyerés és csatornázás kérdése a város fejlődését alapul véve indokolt volt. A vezetékhálózatról történő vízellátás 1924-től napirenden szerepelt. Kezdetben a szükséges vizet a Polányi-forrásból biztosították, de csak a hivatalokba és néhány polgárházba vezették be.

A város vízellátását 500 db 3—28 méter mélységű talajvízkút szolgáltatta, melyek közül csak néhány volt kifogástalan. Nem volt jobb helyzet a csatornázás terén sem, mert 1923-ban, amikor a hősök szobrát avatták, a jelenlévő Vass József népjóléti miniszter elrendelte a tervek elkészítését. Ennek során tervezték a Tarján-patak rendezését is. A Speyer-kölcson felhasználásával kezdetben 50 családi ház építéséhez fogtak, de már 1925. október 23-án a képviselő-testület a Tarján-patak szabályozását kívánta ebből az összegből befejezni. Ennek során a laktanyától a Karancs utcáig beton- és kőtömbfalazással épült a Tarján-patak medre. (1989-ig használták!) Ezek a munkálatok tették lehetővé az új városrész kiépítését. A patakszabályozás sürgősségét egy természeti katasztrófa is alá támasztotta, mert 1926. május 25-én történt felhőszakadást követő árvíz (Salgó- és Pécskő-patakok) bebizonyította a csatornázás elvégzésének fontosságát. A vezetékes ivóvíz ügye megint akkor került napirendre, amikor a város a Népjóléti Minisztérium műszaki osztályának vezetésével kutatásokat kezdett Vadaskert-pusztán és Somoskőújfalu határában (Gedőc-p.). A szakvélemény 1928. július 25-én készült el, mely szerint napi 1200 m³ ivóvíz áll rendelkezésre (az acélgyári lakosság igényét leszámítva, akik a Minyus-forrásból 1924 óta kapták az ivóvizet). E feltárt víz 12 000 fő számára volt elégséges, napi 100 litert számolva. Amennyiben a lakosság vállalja a vízvezeték kiépítésének költségét — a városnak erre nem volt pénze — megépítését elrendelték volna. A lakosság a terheket nem tudta átvállalni, így a város vezetése lemondott a vezetékek kiépítéséről, mert elsőbbséget adott a Fő út melletti telkek csapadékvízének levezetésének, burkolt úttest víztelenítését szolgáló csatornahálózat kiépítésének. Ezért 1929-ben a Füleki, Fő és Vasút utca csatornázása folyt. 1931-ben rendezték a Pécskő-patak egy szakaszát, majd 1935-ben hozzákezdték a vízvezeték megépítéséhez. Ezek gyorsításához az 1938-ban kitört tífuszjárvány is hozzájárult. A vízszükséglet azonban ekkor már 550 000 m³-re nőtt a városban, ami szükségessé tette a mélyfúrásos kutatások beindítását. 1938-ban az üvegyárnál 300 méter mélységbe, a gőzfürdő és gimnázium mellett 330 méter mélységbe hatoltak le víz után. Vitális Sándor ezek ismeretében három megoldást javasolt: 1. Kisgedőc-pusztánál vízművet kell létesíteni, 10 km² vízgyűjtő területtel, 2. Salgó-patak völgyében 5,3 km² vízgyűjtővel rendelkező terület igénybevétele, vízmű megépítése a Polánykútnál, 3. Vásártéren kell vízművet létesíteni. A város 1939-ben kezdett hozzá a Polánykút és környéke feltárásához, 1940-ben az építkezések is megkezdődtek, 1941. május 27-én elkészült a vezetékhálózati rendszer. (25)

A város közlekedési rendszerének fejlődése is kiemelt feladat volt. Ezért tervezték, hogy teljes szélességében burkolják az utakat. Az úttest azonban az olcsóságra való törekvés miatt keskeny lett.

Mérlegelték a közlekedés fejlődését is (pl. autóközlekedés), s mivel a legtöbb út 6 méter széles volt, úgy gondolták, hogy két autóbusz vagy szénásszekér könnyen és biztonságosan is kitérhet. Az új városrészen a vasúttal és a hegygel való körülhatároltság miatt nagyobb forgalomra eleve nem is számoltak. Szélesebb lett viszont a városon végigvonuló fő közlekedési út.

Kísérletképpen az új városrészen 15 méter szélességű utakat építettek (úttest 6 m, ettől jobbra és balra 4,5 m sáv húzódtott, melyből 2 m aszfaltozott járda, 2,5 m földszív volt.) Nem csak a belső városi közlekedést kellett megteremteni, melynek révén erőteljes utca- és térburkolást és járdaépítést hajtottak végre, hanem új sugárutat is szerettek volna nyitni a Régiposta utcából a vásártér felé vezető gyalogút kiszélesítése révén egészen a Nagyalomásig. Az Erzsébet teret megszüntetve, a helyére épített széles utcában a Pécskő-patak lefedése révén az itt lévő két hidat felszámolnák. Lényegesebb lett volna a várost átszelő vasútvonal hátrányainak a megszüntetése, melynek során egy merész ötlettel a vasutat, a völgyet kísérő domboldalra helyeznék, s a Karancs utcát viadukttal hidalták volna át. A tervek közül csak a Pécskő utca és az Erzsébet tér rendezése valósult meg. (26) Sajátos, közlekedési lehetőség volt a város polgárai számára a „városi villamos”. Ez a bányavállalat által üzemeltetett, a várost DNY—ÉK-i irányban, részben alagútban átszelő keskeny nyomtávú iparvasút fontos szolgálatot tett az egyes városrészek közlekedésének megoldásában.

A megye más településeivel is a bányavasutak nyitottak közlekedési lehetőséget, bár Salgótarján 1867-től normál nyomtávú vasúti összeköttetéssel rendelkezett a főváros felé, igaz csak É—D-i irányban.

Ezért több terv született a Karancs völgyébe vezető, illetve Szécsény felé kiépítendő vasút megvalósítása érdekében. (27) Végül is a megye egyre erősödő autóközlekedésétől várták a megoldást, miután 1929-ben menetrendszerű autóbuszjárat indult Balassagyarmat felé. A MÁVAUT-buszok a Fő térről indulva Szécsény—Balassagyarmat útvonalon, majd Kisterenye, Pétervására érintésével Ózdra jártak. Salgótarján—Karancsalja—Karancskesz—Litke útvonalon 1938-ban rendszeresítettek autóbuszjáratokat. A döntés meghozatalában az is közre játszott, hogy Salgótarján 1938. május 9-én megszűnt határváros lenni. (28) Városiasodás jelének kell tekintenünk a névtelen utcák 1927-ben történő névadását ill. utcanévrendezését, amit 1938-ban ismét 49 új utca elnevezése követett.

Amikor 67 évvel ezelőtt még a fiatal város a fejlődés kezdetével küszködött, hogy az lesz belőle, ami 1944-re lett, még a legmerészebb álmok sem merték volna hinni. De hogy azzá lett, abban nagy része volt az ipari üzemeknek, annak a szellemnek, mely mérlegelni tudta a lehetőségeket, hozta létre azt, amit örökségként vehetett át a város vezetése 1945-ben. A várossá nyilvánítástól eltelt közel két és fél évtizedben itt nyílt a vállalkozók számára a legtöbb alkalom és a megyei gazdasági élet e középpontjában természetes volt a vállalkozói megnyilvánulás még a városfejlesztés terén is.

3. A városépítés 1945—1958 között

A város a felszabadulás után a múlt örökségéből átvett hiányosságok pótlását ill. felszámolását tűzte ki céljául. A falusias, jellegtelen település városképi rekonstrukciója ugyanis csak részben valósult meg, maradt a korábban felvázolt kép. A város szegényfoltja a Szilárdy-féle majorság, a központban terpeszkedett el a maga nyomasztó sivárságával, nyomorúságával, dűlendező, igénytelen épületeivel. (29) A beépítésre váró területen kívül a központhoz közel több, részben beépítetlen területe is volt még a városnak: az állatvásártér, Rokkant-telep melletti domboldal, Paptag térsége le Zagypapálfalváig. A laktanyától É-felé eső terület is szinte kínálta magát a beépítésre.

A város képviselő-testületi ülésén az MKP városi bizottságának a küldötte vázolta fel azokat az elképzeléseket, melyet a későbbi városrendezési tervek készítésénél maximáli-

san figyelembe is vettek. A nemzeti bizottság pedig 1945. augusztus 9-én a város tér-, ill. utcaneveinek megváltoztatásáról döntött. A városi képviselő-testület 1946. június 28-án a város fejlődésének szempontjából fontos dokumentumot fogadott el: a város fejlesztési és gazdasági programját. Az egységes városrendezési koncepció kialakítása keretében mód nyílt a városrendezés taktikájának a kialakítására, az iparfejlesztés irányára, ütemére is. Ezeket a törekvéseket pozitívan kell értékelnünk, mert az általános rendezési terv készítését megelőzően mindössze egyes városrészek beépítési terve készült el, és ezzel az Építészügyi Minisztérium által központilag irányított állami lakásépítésekre nyílt lehetőség 1950-től. Cél, hogy kevesebb ráfordítással minél nagyobb számú lakást tudjanak átadni, több volt mint csak az alapvető igények kielégítése, ez politikailag is sürgető feladat volt. (30)

A tervekben kiemeltnek tekintették az iskolai ellátás feltételeinek javítását, a kulturális jellegű építkezések sorában a város központjában kultúrpalota építését — többcélú hasznosítással. A régi városi uszoda helyett a mai helyére tervezték az új versenyszodát, melyet a közegészségügyi helyzet javítását célzó beruházások követtek volna: kórház, szülőotthon.

Fontos volt a Pécskő utcában meghúzódó cigánytelep felszámolásának gondolata is.

Mivel a város burkolt utcáinak száma, közművekkel való ellátottsága alacsony szinten öröklődött a múlttól, több utca rendezését írták elő, számolva a lakosság számának gyors ütemű felfutásával. Az új kertetést létrehozásával, az utak mentén fák ültetésével a környezeti ártalmaktól kívánták a városlakókat megóvni. Ez kísértetiesen emlékeztetett a volt polgármester, Förster Kálmán tervére, amely természetesen akkoriban nem tudott széleskörűen elterjedni.

A vízellátás érdekében újabb víznyerő helyek feltárását tervezték, mert a jelenlegi vízmű csak 5000 főre volt kiépítve. Az összkomfortos lakások számának emelése pedig megkívánta, hogy mivel a korábban ásott kutak a bányászkodás következtében elszennyeződtek, a vizkutatók mélyebb rétegek felé irányuljon. Így került sor a Tarján-patak völgyében, a Gedőc-pusztán új mély forrású kutak létesítésére. A kereskedelmi jellegű beruházási tervben a vasút és a Tarján-patak között tervezték az új vásárcsarnok megépítését, ahová majd átviszik az állomás melletti piacot. (31) A helyi közlekedés megoldását szolgálta volna a meglévő vasútvonal mellé tervezett második sínpályán létesítendő motoros járat közlekedtetése Nagyállomás és Vadaskert-puszta között. (32) A helyijáratú buszközeledést csupán 1955-ben indították meg a városban.

Az idegenforgalmi létesítmények tervezése sorából kiemelkedett a salgói menedékház szomszédságában egy új turistaszálló, a régi városi szállodák helyett egy újnak a létesítése.

A megyeszékhely áthelyezésének gondolata 1947-ben már szerepelt a tervekben, ezért a Szilárdy-féle belsősegi telek kisajátítása révén új megyei székház számára szolgáló épületet terveztek megépíteni. Terv szintjén beszéltek az új városi tanácsház megépítéséről is, amit a jelenlegi kultúrház helyén képzeltek el. A város terjeszkedése érdekében, a már eddig is vonzáskörzetéhez tartozó Baglyasalja, Zagyvaróna, Pintér-puszta, Gedőc-puszta városhoz csatolását is kezdeményezték. (33)

A következő évek a városépítés irányát az 1946-os program alapján határozták meg. A helyreállítási munkák mellett új, 14 lakásos épület építését kezdték el, de emellett az Építési és Közmunkaügyi Minisztérium 1949-ben 30 munkás-családiházépítési akciót tett lehetővé. A város 160 négyszögöles telekkel járult hozzá, hogy az acélgyár É-i részén (Művésztelep), Rokkant-telepen, Paptagon kezdődjenek meg az építkezések. Ezekkel a döntésekkel alapozták meg azt a folyamatot, melynek révén több mint 2000 ilyen lakás épült a következő évtizedekben.

Az egyes városrészek beépítésénél már terveket készítettek, amelyek szervesen kapcsolódtak a város egységes és távlati tervéhez, fejlesztési elképzeléséhez. A salgótarjáni törekvéseket az is indokolta, hogy az ÉKM az 1950-es években központilag irányított állami lakásépítési politikát folytatott.

Az erőltetett lakásépítkezés a kor terveinek és technikájának megfelelő épületeket és városképet eredményezett. Ezek az épületek a volt vásártér, a megyei tanács épületétől D-re, és a mai Malinovszkij úton találhatók. Feladatukat, hogy a tömeges lakásigényeket kielégítsék betöltötték, más építészeti érdemeket nem tudnak felmutatni. A tanácsok megalakulása után 1951-ben a város vezetése kezdeményezte az új általános rendezési terv elkészítését. (34)

A feladattal az illetékes minisztérium a Városépítési és Tervező Vállalatot bízta meg. Az elkészített javaslattal a szakértők és a város vezetői három kérdésben vitáztak:

- hol épüljön meg a városközpont, hogyan épüljön tovább a város,
- milyen legyen a közlekedés iránya,
- hogyan oldják meg a vízellátást és a csapadékvíz, valamint a szennyvíz elvezetését?

A város további építésének eldöntése miatt a terv nagy jelentőségű volt, mert hosszú távra meghatározta az itt élő emberek életét és munkakörülményeit, életmódját, a város építészeti képét. A 44 ezer lakosra tervezett várost 9 övezetre osztották fel, de a legfontosabb kérdés az volt, hogy a városrendezés komplex városépítő, vagy lakótelep-létesítő jelleget kapjon. (35) Az új városközpont kiépítésének gondolata tehát 1951-ig nyúlt vissza, amikor megkezdődött a vita afelett, hogy a megvalósítás beépítetlen terület igénybevételével, vagy a jelenlegi terület rekonstrukciója révén történjék. A végrehajtó bizottság végül úgy döntött, hogy a jelenlegi helyén kell a város központját megépíteni. Ezek után a rendezési terv 1954-re elkészült, s 1955. január 4-én a tanácsülés elé terjesztették. A Pártoktatók Háza kistermében tartott rendkívüli tanácsülésen az 1951-es javaslathoz képest több ponton eltérő tervet vitattak meg, amelyet a későbbi rekonstrukciók során mégis alig vettek figyelembe. Ekkor a városon átvezető *21-es útvonalat* úgy kívánták megvalósítani, hogy a zagyvapálfalvai temető és a MÁV-pályatest közötti területen a baglyasaljai kétszintes keresztezést feltételezve a Bajcsy-Zsilinszky úti fiúkollégium kertje, Bartók Béla út, Tarján-patak és a MÁV-pályatest között elnyúló sétányon az Öreg Józsefi-telep és az ONCSA-telep alatti részen csatlakozna a Vörös Hadsereg útra egy vasúti aluljáró beiktatásával. A városi *sstrandfürdőt* a zagyvai rakodó területén képzeltek el, mivel a rakodót és a köztemetőt is felszámolásra ítélték. A köztemető mégis megmaradt, a vasúti rakodót a bányászat megszüntetése miatt felszámolták, de a fürdőépítés ezen a helyszínen nem valósult meg.

A lakásépítési területek kialakításánál a szabad területek beépítését szorgalmazták, így a *vásártéri terület* és a *megyei tanács épülete mögötti domboldal* többszintes beépítésével. Néhány változtatással ezek az elképzelések megvalósultak.

A város területét 1955-ben „szomszédsági egységekre” osztották fel, s az így kialakított egységek a következők lettek:

1. Luby-telepi rész, acélgyári völgy, a gyártól É-ra fekvő terület. Tervek szerint közintézményekkel kell bővíteni (kulturális, iskola).

2. Az Újteleptől (az itt lévő játszóterén iskolát szándékoztak építeni) a Nagyállomásig terjedő terület, vasútvonaltól Ny-ra. Az itt lévő közintézményeket meg kívánták tartani, a kenyérgyárat az autóközlekedési vállalat telephelyére kívánták építeni. Tervezték a kilencszintes megyei kórházat, a város központjában lévő bányai strand helyén városi népfürdőt, fedett uszodával. A Bartók Béla úti iskolát szanálva, helyét a bánya gazdasági udvarában képzeltek el.

3. A városközpont, teljes egészében átépítésre kerül.

4. A város déli része az üveggyár területével.

5. Baglyasalja terület.

A tanácsülés ezek után a távlati terv további finomítását kérte. Az 1955-ös városrendezési terv nem került jóváhagyásra, mert bár a város központjának átépítésével, vagyis

a meglévő lakótömbök lebontásával irányozta elő a szükséges lakástöbblet megépítését, gazdasági számításokkal nem igazolták a szanálás jogosságát. A VÁTERV 1956-ban gazdaságosságra vonatkozóan igen részletes vizsgálatot végzett, mellyel a tanács állásfoglalását igazolták. Az általános terv elfogadására csak 1958-ban került sor, melyben módosították az eredeti elképzeléseket az Országos Építésügyi Hivatal és a tanácsülés javaslatainak figyelembevételével. Összegezve megállapítható, hogy szerényebb, lassúbb ütemű fejlődést határoztak meg a városépítésben. (36)

4. A város rekonstrukciójának előkészítése

A városi tanács 1956 után újult erővel látott munkához és 1958 márciusában három évre szóló várospolitikai tervet fogadott el. Ebben meghatározták azokat a feladatokat, melyeket a legsürgősebben meg kell oldani. A város életében nem volt újszerű és szokatlan a középtávban való gondolkodás, hiszen ezt már 1953-ban bevezették a tervezéskor. A terv célkitűzései között a fő feladatokat rögzítve a leglényegesebbek a következők voltak:

- a város általános rendezési tervének az elfogadása,
- az új közlekedési útvonal végleges rögzítése,
- a vízellátás alapvető megoldása,
- a város fejlesztési alapjának helyi források felhasználásával történő növelése,
- a helyi utak, járdák, csatornázás meggyorsítása,
- új kórház és kultúrház megépítése,
- a városhoz méltatlan Fő tér rendezése,
- iskolai hálózat fejlesztése,
- kereskedelmi hálózat korszerűsítése,
- évi 200 állami és 300 magánéros családi ház építésének támogatása.

A tervcélkitűzés majd három évtizede vajdúdó fejlesztési elképzelések megoldásának végére tett volna pontot. A rekonstrukciós tervek egyenes folytatásai voltak — kisebb-nagyobb eltérésekkel — a korábban — most már bizonyíthatóan helyesnek ítéltető — elképzeléseknek.

A város vezetése azt is fontosnak tartotta, hogy az általános rendezési tervvel összhangban kerüljön eldöntésre az építkezések iránya, területei. Az új centrum kialakítása a jelenlegi központ teljes szanálásával és átépítésével fog megvalósulni, még akkor is, hogy ha a városrendezésnek ezt a módját elméletben még csak néhány szakember fogadta el, mert tapasztalati példák nem álltak rendelkezésre a magyar városépítészetben. Az általános rendezési terv vitájának több mint egy évtizedes elhúzódása nem véletlen tehát. Az ötvenes évek közepétől kialakított koncepció szerint a városközpont átépítését nem tartották célszerűnek, mert erre a hosszan elnyúlt tömbös beépítési tervek nem voltak alkalmasak. Ez a fajta beépítés 40—50 %-os épületszanálást igényelt, de nem biztosította a központhoz méltó architektúrát. A város közvéleménye is a testületi döntések megváltoztatását szorgalmazta. A terv módosítására végül ez is hatott. Két alapkérdés várt megoldásra: az egyik szerint a városközpont átépítés útján jön létre, mely építészeti megjelenésében, funkciójában a város további fejlesztését is meghatározza, a másik szerint vizsgálni kell a nagy szanálást és annak következményeit, amit a Rákóczi úti iskolától északi irányban a zagyvai rakodóig terveztek megvalósítani. Az ilyen módon megvalósuló rekonstrukció azt jelentette, hogy a teljes központ (kereskedelmi, szolgáltatóegységek és a magántulajdonban lévő családi házak) megszűnnek, lakóit át kell telepíteni. A nehézséget az is fokozta még, hogy a térségben helyezkedtek el a város és a megyét irányító pénzügyi és igazgatási központok is. A viták közben azonban tovább épült a megyei tanács mögötti domboldal, fogytak a beépíthető területek. (37)

II.

Cs. Sebestyén Kálmán

Salgótarján város fejlődése 1958—1968

A gyorsan fogyó szabad építési terület mellett nyomasztóan jelentkezett a gyarapodó letelepülő lakosság. A közintézmények kiépülése mellett hasonló volt a hatása a bányászat fejlesztéséből eredő munkaerő-beáramlásnak, illetve mint természetes és ipari központba a környező falvak lakossága lassú beköltözésének. Utóbbiak többsége addig kétlaki életmódot folytatott. Azonban az egyébként is lakáshiánnyal küzdő város, amelynek meglévő lakásállománya többségében előregedett (közel harmada ötven évnél korábban épült), nem tudta az igényeket kielégíteni. Növelte még a gondot a városközpont zsúfolt beépítettsége. Az infrastruktúra sem érte el a városi színvonalat, a közlekedésben pedig a megnövekedett forgalom sürgette a fejlesztést. A nagy vonzáskörzetet kiszolgáló kereskedelmi hálózat szintén elérte teljesítményének felső határát, főként a raktározás szükségessége miatt. S mindezekhez kapcsolódott az a tény, hogy az ipari üzemek az eddig lakott terület szélein helyezkedtek el, amely a szűk völgyben akadályozta a város terjeszkedését, hiszen az amúgy is csekély ipari védőterületek már beépültek. Így az üzemeknél is megjelentek a területi növekedés problémái a szükségessé vált rekonstrukciók részeként. Ezek előkészületeinek felgyorsulása, valamint a kormányprogramként jelentkező 15 éves lakásfejlesztési elképzelés a tervek újabb módosítását tették szükségessé. Az országosan előírányzott egymillió lakásból Salgótarjánnak 3500—4000 állami és 600 állami támogattással épülő családi házhoz kellett területet biztosítani. (1) Az újabb módosítás alapján az általános rendezési terv 1960-ban készült el.

A város irányítóinak addig is a hároméves várospolitikai tervelőirányzatait figyelembe véve kellett javítani a lakosság ellátását. A lakáshiány mellett egyre nagyobb gondot jelentett a víz. „Salgótarján ivóvízellátása a város egyik legégetőbb, alapvető problémája. Jellemző, hogy a város területén működő üzemek fejlesztésének kérdését az illetékes országos hatáskörű szervek attól teszik a mai napig függővé, hogy egyrészt az üzem vízellátása, másrészt a bővítést természetszerűen követő lakótelep építéséből eredő víz-igény hogyan lesz biztosítva...” (2) — írta a Nógrádi Népújság. Ezért született meg a döntés, hogy neves szakemberek bevonásával próbálják távlatokban is megoldani a vízellátás kérdését. Többféle elképzelés vetődött fel a mélyfúrású kutaktól a völgyzáró gátig. Azonban leginkább reálisnak az Ipoly vízének felhasználását tartották. Javasolták a szakértők, hogy amíg ez megvalósul, addig is a Mátraszele térségében fúrt kutakkal javítsák a város ellátását. (3) A megindult munkák 1959 végére hozták meg az eredményt, amikor jelentős társadalmi munka segítségével sikerült bekötni az újonnan fúrt kút vizét a városi hálózatba.

Hasonló jelentőségű feladat volt 1959-ben — az éves karbantartás, javítás mellett — a város főutcájának, a Rákóczi útnak az átépítése. Szükségessé is vált ez, hisz 1953 és 1962 között a központi szakaszon a gépjárműforgalom közel háromszorosára nőtt. (4) Hozzájárult ehhez, hogy Salgótarjánba naponta több mint négyezer ember járt be (1960), s ezek háromnegyede autóbusszon vagy gépkocsin. (5) A forgalom növekedése szempontjából a városközpont átépítése mellett szerepet játszott, hogy ez a 21. számú fő közlekedési út átkelési szakasza, mely a határ felé vezet tovább. A korábbi tervekben is központi helyet kapott egyrészt azért, mert a vasúttal párhuzamosan fut, azt többször szintben keresztezi, másrészt pedig épp a növekvő nemzetközi forgalom miatt szükségesnek látták új, a várost elkerülő nyomvonal kialakítását. Azonban régi formájában — mint az adatokból is látszik — még a városi közlekedés igényeit is nehezen elégítette ki. Ezért határoztak úgy, hogy a 21. számú műút terveitől függetlenül is szükséges átépítése, amely során a kockakő

helyett a központi részen aszfaltréteggel borítják, s kilenc méteresre szélesítik. A munka első szakaszaként még 1958 nyarán rendezték a Fő tér (ma Tanácsköztársaság tér) környékét. Ekkor talákoztunk először a lakosság nagyobb elégedetlenségével, bár nem az építkezés ellen méltatlankodtak, hanem az ehhez kapcsolódó autóbusz- végállomás áthelyezése miatt. A Nógrádi Népújság megjegyzi: „Nem kívánunk visszatérni arra, hogy ezzel kapcsolatban milyen felháborító és jogos vélemény alakult ki az utazók között. Viszont az igazság az, hogy a huzavonáért, a kialakult áldatlan állapotért a felelősség döntő része a városi tanács egyes vezetőit illeti! Ennek oka elsősorban az, hogy a városi tanács egyes vezetői — ... — a kérdést nem a napi gyakorlati feladatok szemszögéből, hanem olyan városfejlesztési terv alapján kívánják megoldani, amely majd 10—20 év múlva teszi lehetővé autóbusz-végállomás teljes és végleges kialakítását...” (6) Végül is kompromisszummal zárult le a „vita”: az eredeti végállomás közelében jelölték ki ideiglenesen az útját.

Az infrastruktúra e két jelentős eleme (vízellátás és közlekedés) mellett az általános rendezési terv elfogadása előtt még egy közérzetjavító intézkedés első lépéseit tették meg. A megyei tanács kereskedelmi osztálya felmérést készített 1958 második felében a város külső területeinek bolthálózatáról. „Vizsgálódásunk során megállapítottuk, hogy Salgótarjánban a Rokkant-telepen, a Béke-telepen, a Gizella tér környékén, Forgácson és egyéb új településeken a meglévő kereskedelmi hálózatunk nem biztosítja a lakosság zavartalan áruellátását. Ezek a boltegységek kicsik, korszerűtlenek és nem bírják a megnövekedett forgalmat. Ezért szükséges a kereskedelmi hálózatot a külső peremeken a lakosság létszámához, összetételéhez viszonyítva korszerűsíteni, nagyobbítani és új létesítményeket biztosítani...” (7) — összegzi tapasztalataikat az osztály vezetője. A vizsgálatok eredményeként a következő két-három évben megindult a telepeken az új boltok építése, vagy ahol lehetőség volt rá, a meglévők felújítása, bővítése.

A tervmódosítás ideje alatt a lakásépítések tovább folytak, s 1960-ra a vásártéri szabad területek beépültek, sőt a megyei tanács épülete mögötti részen is megindultak a munkálatok. A helyi sajtó a későbbi elképzelésekről — szálloda, művelődési ház építése, a városközpont átalakításának terve — több cikkben számolt be. Megpróbálta felkészíteni a lakosságot a várható nehézségekre: „Tisztán kell látni azt — és ez, sajnos salgótarjáni jellegzetesség —, hogy új épületeket csupán régi épületek szanálásával lehet építeni... Érdekességgént lehet megemlíteni, s ez is helybeli jelenség, hogy száz új lakás építéséhez 30 régi lakás elbontását kell elvégezni. Ez azt jelenti, hogy nagyjából öt- és hétemeletes házakat építenek. Az előkészületek megfelelő ütemben folynak...” (8) Azonban az áttervezés során a szakemberek között újabb vita keletkezett. A városépítéssel foglalkozók egy csoportja szerint a vidéki városokban a házak magassága nem haladhatja meg az öt emeletet. A korábbi tervek is erre alapoztak a városközpont átépítésénél. A másik csoport funkcionális és gazdasági szempontból érvelt: ilyen magasságú beépítéssel a szűk központi részen a jelentős számú lakás mellett nem oldható meg az igényeket kielégítő közintézményi, kereskedelmi hálózat kialakítása és a közlekedésben is problémák keletkezhetnek, ugyanakkor a szanálás aránya megnövekedne. Elhangzott még az is, hogy ez meghatározó lenne a városszerkezet további fejlődésére, s megkötné a tervezők kezét. (9) Felmerült, hogy az átdolgozás során figyelembe kell venni a még csak készülő észak-magyarországi regionális iparfejlesztési és lakásépítési terv alapelveit. Ezenkívül gyakorlati problémaként gondot jelentett, hogy az eddigi beépítések nem egységes terv szerint készültek, mivel az elmúlt tíz évben az Építésügyi Minisztérium által megbízott, félévenként változó főépítész irányította a munkákat. Ezt csak fokozta, hogy a városi beruházások jogkörének jelentős részét a megyei tanács tervosztálya gyakorolta. A sok kérdőjelet, vitatott pontot áthidalva, egyszerűsített városrendezési tervet fogadtak el, mivel az 1955. évi városrendezési törvény értelmében ezt a városi tanácsülésnek kell jóváhagyni. Ugyanakkor ez támpontot is jelent a rövidebb távú tervezéshez. 1960. július 29-én tárgyalta és fogadta el

a városi tanács rendes ülése az újabb módosításokat tartalmazó elképzelést, amelyet a 8/1960. T. sz. határozatba foglaltak. (10)

A tervezők — Maróthy Győző vezetésével — a földrajzi adottságokat és az addigi városszerkezetet vették alapul. Mindezekre tekintettel négy beépítési övezetet határoztak meg: a peremterületeken telkes, családi házas, beljebb egy-két szintes zárt sorú, városias jellegű, majd három-öt szintes új, városi övezet, mely közvetlenül körülveszi a központot, ahol magasházas beépítést terveztek. Ezt a beosztást figyelembe vették, amikor azt vizsgálták meg, hogy milyen nagyságú területen élők ellátása, közlekedése, élettevékenysége szervezhető egy-egy központ köré. Az 1960. évi terv nyolc szomszédsági egységgel számolt, amelyeken a távlati lakószámot és a szükséges közellátási, közintézményi fejlesztéseket is meghatározták. Összességében kb. 38 ezer ember életterét próbálták felvázolni ebben a tervben 15—20 éves távlatban. Természetesen 1960-ban még nem állt rendelkezésre az átalakításhoz az összes anyagi fedezet. Így lényegében csak kerettervet készítettek, amelyben a későbbi beruházások helyét jelölték meg, részletesebben csak a városközpontra dolgoztak ki terveket.

Salgótarján földrajzi helyzetének korlátozó elemei sok akadályt jelentettek több szempontból, viszont a lakosság pihenésében, szabad idejének eltöltésében rendkívül előnyös lehetőségeket kínáltak. Az általános városrendezési tervben megpróbálták ezt kihasználni parkerdők létrehozására. Lényegében a várost nyugatról és keletről övező erdőket fafajták kiválasztásával, sétautak, mesterséges tisztások kialakításával képzeltek el pihenőhelyeké tenni, amelyekhez a lakótelepekről fasorok vezetnek. A belső területeken, a lakótelepeken, csak kisebb parkokat, facsoportokat, játszótereket terveztek. Távlati célként jelölték meg, hogy Salgótarján parkvárossá alakuljon.

A városi tanácsülés a határozat részeként utasította a végrehajtó bizottságot, hogy az általános városrendezési tervhez kapcsolódva készíttesse el a helyi építési előírásokat tartalmazó tanácsrendeletet, tanulmánytervet a tömegközlekedés megszervezéséről és az energiaellátás távlati fejlesztéséről. Kezdeményezték, hogy a megyei tanács döntsön Salgótarján és Zagyvapálfalva államigazgatási egységéről. Ennek alapos indoka volt a két település közelsége, összeépülése. A lakosság is hasonlóan, főként az iparban dolgozotti (Zagyvapálfalván a bányászat mellett jelentős üzem a síkúveggyár és a bányagépgyár). Így a két helység érdekazonossága mellett az ipari területek és a fejlesztési irányok gazdaságosabb meghatározása is célként jelentkezett. Nem okozott nagyobb gondot Zagyvapálfalva beillesztése az általános városrendezési tervbe, hisz 1958-ban ennek a községnek is elkészítették rendezési tervét. (11) Ezekre az elképzelésekre alapozták a második ötéves terv kidolgozását. Célul tűzték ki azt is, hogy minél jobban használják ki a helyi lehetőségeket. Főként a legnagyobb feladat, az építkezések gyorsítására terjedt ki a figyelem. „Ismeretes, hogy az építőiparban egyre erőteljesebb mozgalom bontakozik ki új, olcsó, tartós építőanyagok megalkotására, amelyek lehetővé teszik az építkezések termelékenységének növekedését, az előregyártást, a jobb gépesítést. Ilyen szempontból Nógrád megyének nagyon kedvező adottsága van. A Salgótarjáni Erőmű mellett több évtized során összehordott hatalmas salakhegy emelkedik, amelynek hasznosítására már eddig is történtek kezdeti kísérletek...” — írja a Nógrádi Népújság. Azonban az előregyártott salakblokkokat a szabvány szerint nem használhatták föl négyemeletesnél magasabb házak építésére. „Lerakták már Salgótarjánban olyan épületek alapjait is, amelyeket eredetileg előre gyártott salakblokkból kellett volna felhúzni, de az érthetetlen bürokrácia nyomán az építkezés hosszú időre megakadt, még végül hagyományos építőanyagból, téglából készült el az épület” — tudjuk meg a cikkből. (12) Szintén az erőműhöz kapcsolódik a másik kérdés, amely mint lehetőség felvetődött az ötéves terv előkészítése során. Jobban ki lehetne használni a kapacitást, hogyha a korlátozott áramtermelés és hőszolgáltatás mellett a távfűtés rendszerét hozzákapcsolnák. Elhangzott olyan javaslat is, hogy a városközpont új lakóházait és közintézményeit már eleve úgy kellene tervezni, hogy ebbe az

elképzelésbe illeszkedjenek. Az épülő kórháznál pedig a kazánház építését addig ne kezdjék meg, amíg a tervet át nem alakítják a gőzfűtés bevezetésére. Kiszámolták, hogy egy kilométer nagy teherbírású távfűtési vezeték megközelítően 1 millió forintba kerülne, s teljes hosszában kiépíthető lenne az acélgyári kazánház tervezett felújítási költségéből. „Ezek a felvetések Salgótarjánban különös jelentőséggel bírnak, hiszen a hegyek közé ékelt város levegőjének szennyeződése évek óta problémaként jelentkezik a város és a megye vezetői előtt. Szinte csodálatba ejti az embert, hogy egyik oldalon a higiéniaért, egészségügyi célokért küzdenek, füst-, gáz- és pernyéelszívó berendezéseket tervezetnek és sürgetnek, másik oldalon a szén száz vagonjainak eltüzelésére újabb kazánokat tervezetnek” (13) — érvelnek a távfűtés mellett kardoskodók. Ebben a kérdésben jelentősebb eredmény született, mint a salakblokkok ügyében, mivel az erőművet megbízták, hogy készüljön föl ötszáz lakás fűtésére a második öt éves terv során.

Harmadik lényeges terület a lakosság kereskedelmi ellátása. Az 1958-ban megindult vizsgálat folytatásának tekinthetjük a Belkereskedelmi Minisztérium Kutató Intézetének felmérését, melynek célja a vásárlási körzetek áttekintésével az üzlethálózat megtervezéséhez és a választék biztosításához segítséget nyújtani. A programban elsőként Salgótarján környékét vizsgálták. Nemcsak a város átépítése miatt, hanem azért is, mert „... a városnak rendkívül nagy a szívóhatása. Nem kevesebb, mint 35 községből járnak be Salgótarjánba vásárolni és ezek között vannak olyan községek is, amelyek húsz—harminc kilométerre helyezkednek el a várostól.” Ez eredményezte azt, hogy 1957-ben egy ember átlagban 10 964 forintot költött el itt, míg más magyar városokban csak 6753 forintot. (14) Nem meglepő a különbség, ha figyelembe vesszük a korábban más vonatkozásban említett tényt, hogy naponta több mint négyezer ember járt be dolgozni a városba, átlagosan majdnem húsz kilométert utazva. De hozzá tehetjük még azt, hogy az adott időszakban a bányászatban dolgozók munkabére az átlagnál lényegesen magasabb volt.

Az anyagi erőforrásokat a tervezésnél főként a városközpont átépítésére szánták, de figyelembe kellett venni az üzemi rekonstrukciók beindulását is. Az acélgyárban már 1959 óta folytak a hideghengermű építkezései, 1960-ban a zagyvapálfalvai síküzeggyár bővítése kezdődött, és megindultak az öblösüzeggyár fejlesztésének előkészítő munkálatai is. 1961-re a bányagépgyár rekonstrukcióját vették tervbe, s közben a Szénbányászati Tröszt salgótarjáni székháza is épült. Bár ezek jelentős részénél vállalati és minisztériumi pénzügyi forrásokat használtak fel, ugyanakkor helyi építőipari kapacitást kötöttek le. A város szempontjából így még élesebben vetődött föl a szanálás és új lakások építésének aránya, időbeli egyeztetése. A tervezés során ismét jelentkeztek olyan vélemények, hogy szabad területeket kellene felhasználni az építkezésekre, s csak korlátozottan nyúlni a városközpontoz. Annak következtében, hogy Salgótarján és Zagyvapálfalva 1960. december 31-i hatállyal közigazgatásilag egyesült, szóba került a síküzeggyárral szembeni Brezina-domb beépítése is. Szanálás nélkül kb. 700 lakás számára lett volna itt hely. Azonban a közművek hiánya, s az, hogy az ivóvízellátást csak a regionális vízmű I. lépcsőjének átadása után tudták volna megoldani, egyelőre megghiúsította ezt az elgondolást. Másrészt a városközpont fokozatos szanálása és átépítése mellett érvként fölmerült, hogy a szálló és a művelődési központ helyét meghatározták — ezek központi keretből készültek —, s így mindenképpen bontani kellett. (15) A terv szerint ahhoz, hogy a városban a második öt éves tervben 1760 lakás felépüljön, közel 260 családot és majdnem félszáz közületet kell áttelepíteni más helyre, a tíz közintézmény épületének elkészültéhez pedig több mint 110 család és 24 vállalati telephely, üzlet, raktár stb. felszámolása szükséges. A szanálások nagyobb beindítását az öt éves terv második felére tervezték. Addigra ugyanis elkészültek a megyei tanács mögötti domboldalon azok a lakások, melyekbe költöztethetik a felszámolt terület lakosait. Azonban az egyensúly könnyen felborulhatott, mivel a felépített lakásokból kötelező előírásként az üzemeknek át kellett adni szolgálati lakás, vagy vevőkijelölés céljára. A második öt éves terv értékeléseként a városi tanács vb-

titkára a lakásgazdálkodásról a következőket mondta: „A felépült lakások elosztására... az volt jellemző, hogy éves ütemezéseiben előre és évenként már központilag meghatározták azokat az üzemeket, amelyek részére a lakásokat ki kellett utalnunk.... Példának említem az 1965-ös évet. Tavaly felépült háromezernégy új lakásból százharminchat szövetkezeti úton került értékesítésre, míg a 168 állami lakásból kilencvenkilenc a Szénbányászati Trösztnek, az ÉMASZ-nak és a bányagépgyárnak, tizennégy az egészségügynek, hét pedig az öblösüveggyárnak és az építőiparnak lett átadva. A városi tanács lakásbizottsága összesen nyolc állami lakással rendelkezett. Az elosztás ilyen rendszeréből következett, hogy sem az elmúlt évben, de a második öt éves terv teljes időszakában sem tudtunk jelentős segítséget nyújtani a nem nagyüzemekben dolgozó, de jogos lakásigénylők számára.” (16)

Ugyanúgy mint a lakásépítkezésnél az intézmények építésének megindítását is 1963 utánra tették, kivéve az ún. népgazdasági beruházásokat (szálloda, művelődési ház).

Természetesen ezeket a nagy összegű átalakításokat a városi tanács költségvetése csak részben fedezte, s a nagyobb anyagi hozzájárulást a megyei tanács vállalta magára, mint beruházó. Ennek az lett a következménye, hogy az egészséges egyensúly megbomlott a pénzeszközök felhasználásában. Ez már 1960-ban is jelentkezett: a megyei egészségügyi költségvetés 14,6 millió forintjából 12 milliót a salgótarjáni kórház építésére fordítottak, de a lakásépítés terén is hasonló aránytalanság tapasztalható. Míg a megyeszékhelyen 104 lakást átadtak s 160 építését kezdték meg, addig Balassagyarmaton egy 12 lakásos épület készült el. (17) S így nem csodálkozunk, ha a következőket olvassuk: „Csak néhány hétre menjen el az ember hazulról, amikor megtér, meglepetés fogadja. Igazi kellemes meglepetés. Mindig meglepetéseket tartogat ez a mi rakoncátlansággal telt városunk. Salgótarjánról van szó, amely az utóbbi évtizedben hihetetlen gyorsan vetkőzi régi, megkopott, agyonfoltozott rongyait. Egyre szépítkezik. Mintha csak magába tömörítené az ország életét. Mindezt nem észrevétlen, hanem amolyan igazi fiatalsággal... a hit az, amely lépésről lépésre építi, esküvőt váró lánnyá varázsolja a mi kedves városunkat, Salgótarjánt.” (18) Ha nemcsak a mennyiséget nézzük, akkor azt látjuk, hogy egészségesebb körülmények között, de részben újrateremték a kis alapterületű, szűkös viszonyokat. A tervidőszak első két évében többségben voltak a kis alapterületű lakások, amelyek a két vagy több gyermekes családoknak nem jelentettek alapvető megoldást. 1962-ben a művelődési ház építésének kezdetén ez már a város vezetői számára is problémát okozott. Az egyik, tapasztalatokat összegző beszámolóban így fogalmaztak: „... a kultúrház építéséhez kellett az év közepére építési területet biztosítanunk. A beruházóval és a kivitelező vállalattal történt egyeztetés nem hozta meg a kívánt eredményt. A kivitelező ugyan teljesítette a kért lakásszámot, időben átadta mennyiségileg a kért épületeket, azonban mivel azok 2—3 férőhelyesek voltak a kiköltöztetést csupán részlegesen lehetett végrehajtani, várni kellett amíg 4 férőhelyes lakások is átadásra kerülnek. Emiatt gyakorlatilag az építési területet nem tudta a városi tanács átadni, elcsúszott az építés kezdési s ebből következően befejezési ideje is...” Ezzel szemben 1963. év folyamán a 2 férőhelyes lakások száma minimális, ugyanakkor a kitelepítésre kerülők mintegy 30—35 százaléka egyedülálló, vagy két tagból álló család. Ezért az 1963. évi lakáselosztásoknál fordított helyzet áll fenn, egész sor cserét kell lebonyolítani. (19)

Még 1970-ben is a város területén lévő 120 052 lakásból 6074 az egyszobás (50,4%), 4805 a kétszobás (39,9 %) és csak 1173 volt a három- vagy többszobás (9,7 %). (20)

A tervidőszak első évében, 1961-ben a lakosság jelentős részének figyelme a nagyarányú építkezések előkészületei mellett a tisztasági, városszépítési mozgalom elindítása felé fordult. Ez a tény már jelzi a városi lét tudatosodását. Tavasszal több fórumon is felvetődött a köztisztaság; a népi ellenőrök is vizsgálták. Két lényegesebb okot jelöltek meg, amelyek megszüntetése jelentős javulást jelentene a város tisztán tartásában. Az egyik a csatornázás, illetve a csatornák tisztítása, a másik pedig a rendszeres szemétszál-

lítás megoldása és kiterjesztése. Felhívták a figyelmet az utcák és udvarok rendbetételére. „Míg Salgótarján környéke tele van szebbnél-szebb kirándulóhelyekkel, a városi kertet-szet nagyon elhanyagolta a Béke sétányt, amely pedig kellő gondozás mellett a város egyik legszebb parkja lehetne.

A tavaszi és nyári hónapokban kellemes üdülést nyújthatna azoknak, akik nem érnék rá naponta a hegyek közé kirándulni. A múlt évi poros, piszkos állapotában azonban nem igen élvezhette a lakosság a sétány szépségeit, mert csak szeméttel teleszórt füvet és néhány gazlepte virágot láthatott” (21) — mutattak rá a sajtóban az ellentmondásra. Ezért megindították a városszépítési mozgalom keretében a parkok „szocialista megőrzésre” való átadását munkahelyi vagy lakóhelyi kollektíváknak. Hasonló céllal, valamint a városi érzés erősítéséért szervezték meg a „havonta egy napot Salgótarjánért” társadalmi mozgalmat. A városrendezés és parkosítás kiemelt feladata volt a vásártéri építkezések befejezéseként a megyei tanács épületével szemben díszpark kialakítása, melynek szökőkútját besztercebányai minta alapján készítették el. (22) A teljes rendbetétel azonban áthúzódott 1962-re is, amikor „komplex terv” keretében igyekeztek megoldani a tüzelőszállítás és szeméttárolást, amelyhez szükséges volt az utak és járdák rendbetétele, valamint a csapadékok elvezetése. De ahhoz, hogy a növények tartósan megmaradjanak, ki kellett cserélni a salakkal és építési törmelékkel kevert föld jelentős részét is.

Új kezdeményezésként jelentkezett a csoportos lakásépítkezés, amelyet több helyen KISZ-lakásépítési akciónak is neveztek. A város északi részén, a Béke-telepen indult meg az ikerházak helyének kijelölése. Több kedvezménnyel próbálták olcsóbbá tenni az építkezést. Ilyen volt, hogy a terveket és az építés költségvetését társadalmi munkában készítették el, a munkák szervezésénél pedig egyszerre több ház alapozását, falazását, tetőrá-emelését végezték. Ezekbe bevonták azokat az igénylőket, akik az építkezők felszabaduló lakásait kapták. A lakások a tervek szerint három típusba tartoztak: egy-, két- és háromszobások. Része volt ez annak az akciónak, amely nemcsak a tervezett 600 családi házat tartalmazta, hanem azon túl lehetőséget próbált adni a lakosság azon részének, amely rendelkezett valamennyi anyagi erővel, hogy önmaga oldja meg lakásproblémáját. Természetesen így csökkent az állami építkezésre és elosztásra irányuló nyomás. Az 1962. évi felmérések újabb helyeket jelöltek ki kislakás-építkezésekre a családi házas beépítésű övezetekben. Azonban gondot okozott mindenhol a közművesítés teljes vagy részleges hiánya, amely megnövelte az építkezési kiadásokat, még ha csak minimális követelményeket állítottak is. Ezért a város vezetői, a Hazafias Népfrontál összefogva a korábbi társadalmi akciókat igyekeztek — nem eredménytelenül — kiterjeszteni elsősorban a kerületek közművesítésének segítésére. Az 1962-ben indított akció jelszava: „Tegyük tisztává, rendezetté és széppé városunkat!” „...A tanács műszaki osztálya által alapos felmérés után elkészített tervek ismertetéséből megtudták a dolgozók, hogy 1962-ben mind a város központjában, mind a peremi lakótelepeken, sőt a mátraszelei vízműbővítést is figyelembe véve mintegy hatvanezer társadalmi munkaóra van szükség. De ha a város dolgozói az évek óta tapasztalt lelkesedéssel és még nagyobb számban bekapcsolódnak a nemes mozgalomba, akkor elvégezhető a feladat.” Ennek ösztönzésére a tanács emlékérmét alapított, s bevezették a nyilvántartó könyvecskét, amelyben a ledolgozott munkaórákat bélyeggel igazolták. Meghatározták azt is, hogy milyen értékű munkavégzés után az emlékérmé mely fokozatát adományozzák. (23) 1963-ban pedig ezt kiegészítették azzal a határozattal, hogy a kiemelkedő, a város fejlődéséért legtöbbet tevő társadalmi munkásokat díszpolgárrá avatják. Ez először 1965-ben történt meg. Megpróbálták a város vezetői építőanyagokkal, elsősorban a családi házat építők segítségére sietni. Bár ezt részben a kényszerhelyzet is diktálta. 1962-ben indultak meg nagyobb arányban a városközpont átépítési munkálatai. Ezekhez szükséges volt az — mint egy jelentésben megfogalmazták — „hogy „... a beruházási program jóváhagyása előtt hozzájárassunk az építési terület kialakításához. Ennek érdekében a városi tanács magára vállalta a kisajátítási

tervek elkészítését, a kisajátítási tárgyalások lefolytatását, amelyeken a beruházó képviselője részt sem vett, a városi tanács magára vállalta a bontások gyakorlati lebonyolítását (is). ... A bontásokhoz szükséges hitelfedezet biztosításáról szabálytalanul a városi tanács úgy gondoskodott, hogy a bontásból kikerülő anyagok ellenértékét fedezetes póhtittel formájában éves költségvetésében a bontással kapcsolatos munkadíjakra és szállítási költségekre kötötte le. Az ilyen megoldás miatt volt arra szükség, hogy a bontásokhoz általában nem főfoglalkozású munkásokat állítottak be, hanem a bejelentett igényeknek megfelelően a családiház-építők maguk végeztek bontásokat. Az így kikerülő bontási anyagok ellenértékéért a bontást végzőknek 20 %-os engedményt adtunk.” Példa is volt erre: ha a Fő téren épülő 13. jelű épület és az előtte tervezett I. számú üzletház (ma Pécskő Üzletház) beruházási programjának jóváhagyása után kivárvák az engedélyezési procedúrát, az építés kezdete egy évet csúszik, de emellett a művelődési házhoz szükséges felvonnulási területet sem tudták volna biztosítani. (24) Ugyanez az összegző jelentés nem sokkal később az ilyen megoldások következményeit is megemlíti: „... a megyei tanács tervosztálya mint beruházó elzárkózott a kisajátítási eljáráson való részvételtől. Ez a szemlélet nem egy esetben olyan helyzetet teremt, hogy a beruházó megbízásából tett kártalanítási ajánlatot tartalmazó határozat ellen maga a beruházó élt fellebbezéssel, illetve fordult bírósághoz. A további problémák elkerülése végett már most tisztázni kívánjuk, hogy a jövőben a városi tanács apparátusa nem fogja magára vállalni a beruházó köteletségének teljesítését.” (25) Tehát a nehézséget okozó hatáskörök kérdése — a megyei tanács egyik osztálya a beruházó a városi kommunális létesítményeknél — itt már jogi oldaláról is megmutatkozott.

A városi tanács más szempontból is kényszerhelyzetben volt a szanálások miatt. Ezen a területen, a városközpontban jelentős számban voltak közintézmények, kereskedelmi egységek a lebontásra ítélt épületekben. Megoldást kellett találni arra, hogy a lakosság ellátása a lehető legkisebb mértékben érezze meg az átépítést. Elsősorban a kereskedelem számára alkalmas — és még lebontásra nem kerülő — helyiségekből telepítették ki az ipari létesítményeket és irodákat, másrészt megpróbálták az üzletek „átprofilizozását”, azaz összevonását. Sűrgető volt ezeket a lépéseket megtenni, hiszen 1962 elejére Magyar Géza vezetésével a Lakóépülettervező Vállalatnál elkészültek az új városközpont módosított beépítési tervei. Lényegében ehhez az új koncepció kialakítását az tette szükségessé, hogy a Belkereskedelmi Minisztérium a II. ötéves tervben biztosítani tudta egy salgótarjáni szálloda építését. Az elkészült szálloda (tervező: Jánosi György) és művelődési ház (tervező: Szrogh György) tervek pedig lehetővé tették a központban egy térrendszer kialakítását. A Rákóczi út — a város főutcája — felé nyitott nagy teret egyik oldalról a szálloda, másiktól a művelődési ház, még a harmadiktól egy középmagas lakóház és előtte egy üzletház zárja le. Ez az elképzelés azonban — amellett, hogy a szanálási arányt is felére csökkentette — még egy főrekvést rejtett magában: „Salgótarján koncepciózusan megalkotott központjában a Fő téren álló szállodát az egész város vertikális hangsúlyának szánták és az is volt megépülése idején” — jegyezte meg Faragó Kálmán, de rögtön hozzátette, utalva napjainkra: „—Ma már az azóta felépült, a központot körülvevő sokemeletes, részben a hegyoldalban álló lakóházak között a szállodaépület nem képes ilyen szerepet betölteni.” (26) A városközpont átépítését a lakosság egy része fenntartásokkal fogadta. Ezért a tanácstagok, a Hazafias Népfront aktivistái, a sajtó stb. fokozott propagandatevékenységet folytattak a tervek „megmagyarázására”. A helyi újságban „Bontunk, hogy építhessünk”, „Városepítő munkánk érdekében”, „Milyen önző jelenségek gátolják Salgótarján építésének terveit?” címmel cikkek jelentek meg. Ezekben két kérdéskört érintettek. Egyik a bontás szükségessége; az emberek azt kérdezték, hogy ha lakáshiány van, miért nem üres területek felé terjeszkedik a város, s miért bontják le a jóállapotú épületeket is. Sok helyen felmerült ez a probléma: a válasz az volt, hogy „... bontsuk le... a kapitalizmusból ránk maradt régi, egészségtelen, sokszor külsőleg szemre talán stabil-

nak és jónak látszó, de a szocialista lakáskultúra és az emberek igényeinek nem megfelelő épületeket. Ezeknek a helyére kényelmes, tágas, világos, nagy ablakú lakások épülnek, amelyek a dolgozó ember minden életszükségleti igényeit kielégítik.” (27) S ehhez kapcsolódott az esztétikai igény, amely a városközpont egységes szemléletű beépítését próbálta elérni. A másik nagy kérdéskörben az átépítést akadályozó körülményeket vették sorra: panaszkodtak a lakók, hogy napközben nem tudnak pihenni az építkezések közepében, egyesek szerint nem megfelelően becsülték fel a szanálандó házakat, vagy nem fogadták el a felajánlott újat. 1962-ben több nagy beruházás indult meg: elkezdték építeni a szállodát, a kórház főépületének alapozását. Ezekre is és a lakásépítésekre is jellemző volt, hogy felajánlásokat tettek az egész, vagy részfeladat mielőbbi teljesítésére. Május elseje, augusztus 20-a és az MSZMP VIII. kongresszusa — főként utóbbi — volt ilyen alkalom. Ezek az akciók több éven keresztül megismétlődtek, kiegészülve azzal a későbbiekben, hogy az elmaradásokat is pótolták az építők. Így 1963-ban is, amikor a hideg tél miatt a munkák nagyobb mértékben csak március közepén indultak meg. Ez olyan arányban vetette vissza az építkezéseket, hogy az MSZMP Nógrád Megyei Bizottsága is foglalkozott vele, s próbált mozgósítani az elmaradások pótlására. Korábban a Nógrád Megyei Állami Építőipari Vállalat vezetése kettős, illetve nyújtott műszakok bevezetésével igyekezett orvosolni a bajokat, amely azt jelentette, hogy a szükséges munkáslétszám 58 %-ával dolgozó munkahelyeken október végéig a tervezett munkórak száma közel 100 ezer órával nőtt. (28) A felajánlási akciók során a dolgozók vállalták, hogy a részmunkákat a szállodánál kilenc, a kórháznál tíz, a kenyérgyárnál tizenkét nappal előbb teljesítik; ennek érdekében vasárnapi műszakokat is szerveztek. Augusztus elején például egy tudósításban a következőket olvashattuk: „A legutóbbi vasárnapi műszakon körülbelül 940 ember vállalt 8 órás munkaidőt, hogy ezzel is elősegítsék az építőiparban a tél okozta lemaradást. Más vállalatok is segítségül siettek az építőipari vállalat dolgozóinak... A legutóbbi vasárnapi műszak annyit jelent, mintha száz fővel több ember dolgozna az építkezéseken...” (29) A vállalati szakszervezeti bizottság harmadik negyedévi értékelésében mégis kénytelen volt megállapítani, hogy a felajánlásoknak körülbelül a felét tudták teljesíteni. Három okát látták ennek: nem ösztönözték mindenhol kellően a versenyt, az anyagellátásban gondok keletkeztek és az agitációs munka hiányában. Azonban más összetevők is voltak. A Nógrád Megyei Állami Építőipari Vállalat igazgatója például az építkezési összegek év eleji megemelését is a sikertelenség okának tartotta: „Eredeti építési kijelölésünk 1963. évre 212 millió forint volt, amit időközben 237 millió forintra emeltek.... Azonban a kijelölésből, tervhiány miatt nem kerülhet megvalósításra 33,8 millió, késői tervszolgáltatás miatt 7,2 millió, munkaterület-hiány miatt 0,5 millió és hitelhiány miatt 5,7 millió forint értékű munka. Egyéb okok miatt (helytelen kijelölés) 5,3 millió forint értékű munka maradt el. Ez összesen 52,7 millió forint: tehát éves tervünknek körülbelül negyed része volt megalapozatlan!” (30) A Magyar Beruházási Bank helyi fiókjának, — a nagy építkezések pénzügyi finanszírozójának — vezetője szerint a tervdokumentáció hiányosságai és a költség „alátérvezése” az állandó módosításokhoz és így a költségek emelkedéséhez vezetett. A beruházó, a megyei tanács tervosztálya arra hivatkozott, hogy nincs egy olyan elfogadott városrendezési terv, amely beruházások alapos előkészítését lehetővé tenné, míg a tervezők szerint része volt az építkezések késedelmes befejezésében a tervmódosításoknak, amely anyaghiányból, illetve a gazdaságossági követelmények nem egyértelmű érvényesüléséből eredtek. Emellett a kezüket sem kellene annyira megkötni, mivel egyes összefüggő területek beépítési tervének elkészítésével egy embert megbízni szerencsésebb lenne. Mindezek az okok Salgótarján városközpontjának két intézményi építkezésén is megjelentek. A szállodánál 25 millió forintot tettek ki a költségek, míg a beruházási program csak húszmilliót irányzott elő. Már az alapozásnál felborult a költségvetés talajmechanikai okok miatt, mondták. Majd a fűtési rendszert kellett áttervezni (központról távfűtésre). A művelődési ház esetében „.... a befejezés határidejét az

építők szerint elhamarkodottan és irreálisan állapította meg az Építésügyi Minisztérium. A minisztériumnak két határidő-javaslat között kellett döntenie: a beruházó 1964. május 1-re, a kivitelező ezzel szemben 1964. novemberére kérte az átadást. A minisztériumban elővették a beruházási kódexet és a mintegy 19 milliós építési programnak megfelelő időtartamnorma alapján 1964. március 31-re tűzték ki a befejezést.” (31) Ugyanakkor a beruházók azt mondták, hogy az építők a legkisebb akadályoknál is szeretnék a határidőt módosítani. A lakásoknál a végeredményben voltak gondok. „A tavaszon — írta a Nógrádi Népújság — az öblösüveggyárral szemben épített három szövetkezeti lakóház körül nagy vihar alakult. A kémények nem szeleltek, a parketta felpúposodott. A festés lemállott, a vakolat kipattogzott, a salétrom térképet rajzolt a falakra, az egyik ablak nyithatatlan volt a másik zárhatatlan, az ajtótokok estek ki a helyükről — de mit soroljam? A néhány hónappal azelőtt átadott házakat akár újraépíthették volna.” (32) A Pécskő utcában épülő lakóházaknál sem volt sokkal jobb a helyzet. Nemegyszer már a műszaki átvételnél is száznál több észrevételt tettek. A városi tanács gondjait növelte 1963-ban a szanálások torlódása. A sokszor több évtizede adott helyen lakók meggyőzése mellett a közületek kitelepítése egyre inkább csak többszörös cserével vált lehetővé, s nemcsak az 1963-as építkezések helyét kellett biztosítani, hanem a következő évben indulókét is. Ugyanakkor nehézséget jelentett az, hogy tanácsi kezelésbe kerültek a bányai lakások, melyek döntő többsége Salgótarján igazgatási területén, 11 telepen zsúfolódott. Helyzetüket, alaposabb vizsgálat után, 1964-ben próbálták javítani. A felmérés eredményeként úgy döntöttek, hogy a lakások közül csak 500-at érdemes felújítani, a többit nem. Viszont a vízvezetékét majdnem teljes egészében ki kellett cserélni, mivel a korábbi, öntöttvasból készült vezetékek tönkrementek. Hasonlóan az utakat is rendbe kellett hozni, mert „.... esős időben lehetetlen az autóbuszok menetrend szerinti közlekedését biztosítani”, valamint az áruellátást biztosítani. A bolthálózatot is felül kell vizsgálni és szükséges a fejlesztése, mivel pl. a Somlyó-bányatelepi bolt majdnem életveszélyes. (33) 1965-ben kormányrendeletben írták elő az egészségtelen lakótelepek felszámolását. Salgótarjánban ebbe a kategóriába esett 1280 lakás, amelyben több mint 4000 ember élt, nemcsak a bányatelepeken. Mivel ezek a területek nem estek szanálás alá, hisz csak részben érintették a városközpontot, állami lakásra nem számíthattak, szövetkezeti pedig korlátozott mértékben állt rendelkezésre. Így maradt a kedvezményes lakásépítési akció, mely segítségével igyekeztek megoldani ezen telepek lakóinak helyzetét. A fenyegető lakáshiányon ezen túl még úgy próbáltak segíteni, hogy „átmeneti” lakások épültek a peremkerületekben. Egy-egy ilyen házban, négy, szoba-konyhás lakás volt, a mellékhelyiségeit közös használatban, vagy az udvaron alakították ki.

Két új lakótelep építését is megkezdték. Az egyiket a Rókkant-hegyen, a megyei tanács mögötti domboldalon, ahová 232 lakást terveztek. Szépséghibája, hogy lakásainak zöme egy- másfél szobás lett. A másik a Vörös Hadsereg úton, a városmagot körülvevő övezetben, szintén több mint 100 lakással. A munkák megindulását késleltette az a vita, amely a megyei tanács tervosztálya és a kivitelező vállalat között bontakozott ki arról, hogy hol építsenek előbb: Rókkant-hegyen hagyományos vasbeton szerkezettel, de előbb közművesítve a nehéz terepet; vagy a Vörös Hadsereg úton salakblokkból, kiegészítve a közműveket. Végül is a Vörös Hadsereg út mellett döntöttek. A helyzet annyira ellentmondásossá vált, hogy a Nógrád Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság 1964-ben két vizsgálatot tartott: az építőipar általános helyzetéről, majd a lakásépítésről. „A második ötéves terv lakótelepeinek pontos meghatározása csak késve történt meg — szögezte le a megyei NEB. A jóváhagyott salgótarjáni városrendezési terv is többször módosult, s ez késleltette a részletes programok kidolgozását. A Fő téren és a Pécskő utcában a késedelmes szanálás hátráltatta az építés megkezdését....” (34) Az utóbbin, az egyik legnagyobb lakótelep, a Pécskő utcai építésén, úgy próbáltak segíteni, hogy gépláncot hoztak létre, s több épületen végeztek munkát. Ez azt jelentette, hogy a gépeket nem kellett lebontani (pl. daru), vagy

a munkásokat más helyekre átcsoportosítani, hanem amint befejezték egy épületnél a munkát, már a következőhöz kezdhettek, folyamatosan haladtak. 1964 nyarán azonban ez a folyamatosság az ún. „főtéri 13-as”-tól függött. Ez a 8 emeletes épülettömb zárta le délről a szűkebb városközpontot, de egyben ellensúlyozta is a szálloda tömegét. Az építők vállalták, hogy szakaszosan adják át, tehát lépcsőházanként ahogyan elkészülnek, költözködhetnek is az új lakók. Azért irányult rá a figyelem, mert a Pécskő úti építkezések folyamatossága, ill. a I. számú üzletház helyének kialakítása során több családot kellett átköltöztetni ide. Azonban nemcsak közvetlen hatása volt, hanem közvetett is: ha az átadás csúszik, a két építkezésen kívül a gimnázium építésének megkezdése is kérdésessé válik. A lakásépítésnél is figyelembe kellett venni egy lényeges problémát: Salgótarjánban az értelmiség száma és minősége nem elegendő. Az üzemek fejlődése, rekonstrukciója, az átépítéssel kapcsolatos építészeti, jogi stb. problémák sorozata felszínre hozta, hogy a régebbi gyakorlattal szemben az értelmiségre is nagyobb feladat várt. Az MSZMP városi bizottsága 1963 szeptemberében foglalkozott ezzel a problémával, s határozatot hozott: „a beruházásokkal egyidőben meg kell tervezni az adott terület szakemberszükségletét, meg kell találni a módját e szükséglet kielégítésének. A beruházásokkal együtt biztosítani kell, hogy a szakemberek számára kellő számú lakás is épüljön”. (35) Az „ezer szakember — Salgótarjánba” mozgalom létjogosultságát az is erősítette, hogy 1964-től megindult a gyári rekonstrukció második hulláma. Tervezték a tűzhelygyári beruházást, amely gáztűzhelyek gyártására tette alkalmassá, az öblösüveggyár villamosenergia-rendszerének átalakítását, a bányagépgyár fejlesztését, bővítését, az acélgyári közlekedés átszervezését, a süküveggyári Zagyva III. üzemegység és a VEGYÉPSZER salgótarjáni gyáranak építését. Bár még a rekonstrukciók első lépcsője sem fejeződött be teljesen, hiszen az acélgyári hideghengermű rakodóterét és a hűtővíztároló medencét nem tudták használni.

1964—65-ben néhány nagyobb beruházás befejező szakasza mellett újak is elkezdődtek. Elsősorban a távfűtés megoldása vált egyre sürgetőbbé. „A városban polgárjogot nyert egy figyelmeztetés: csak ritkán viselj fehér inget ... a levegő — a gyárak, az épületek kéményeiből kiáramló füst és korom miatt a völgybe zárt városban igen szennyezett.” (36) Ennek következménye volt, hogy az Országos Közegészségügyi Intézet 1963-as vizsgálata azt állapította meg, hogy Salgótarján az ország legszennyezettebb levegőjű városa, hiszen 1 km²-re 600 t por és pernye hull évente. Csekély hatása volt az évek óta tartó fásítási és parkosítási akciónak, mivel a belső területen a szűk hely miatt jelentősebb zöld területet nem lehetett kialakítani, a környező dombok fakészletét pedig részben pótolni kellett, részben állománycserét volt szükséges végrehajtani. Így a már korábban is tervezett távfűtés kiépítése egyre fontosabbá vált és az erőmű átalakításával lehetőség is nyílt rá. Elsősorban a városközpont közintézményeit (szálloda, művelődési központ, sajtószékház, nyomda stb.) és lakásait akarták bekapcsolni a rendszerbe, az üzemek gőzellátása mellett. Az első szakasz elkészülésének határideje 1964 vége volt. Azonban — mint a legtöbb építkezésnél itt is problémák sorozata jelentkezett a csőtartó oszlopok rossz minőségétől kezdve az áttervezésig. „A salgótarjáni építkezésekkel már néhányszor rossz tréfát űzött a felületes talajtechnikai vizsgálat. Most is ez történt a Zagyva-rakodói mélyvezetésű szakaszon. Kiderült, hogy a talajmechanikai vizsgálatnál ellentétben, igen magasan áll a talajvíz. Ráadásul a Salgótarjánban jól ismert és az építők által ezerszer elátkozott iszapos, egész épületeket »meghintáztatni képes« talajból is korlátlan mennyiségben található.” (37) A geológiai vizsgálat pedig egyre fontosabb lett, hisz a város — ha egyelőre a tervekben — kezdett a domboldalakban feljebb terjeszkedni. A távfűtésnél végül sikerült túljutni a nehézségeken.

Sürgető volt a vízellátás átmeneti javítása, hisz végleges megoldást csak az épülő regionális vízmű I. ütemének 1966 közepére tervezett bekapcsolása jelentett. Addig is azonban az átadott új lakások és az ipari üzemek növekvő igényeit ki kellett elégíteni. A város átépítésének következtében Salgótarjánban nagyobb volt a vizesblokkal ellátott

lakások száma, mint a hasonló nagyságú vidéki városokban. Ezzel szemben a 65 km-es hálózat 40 %-át 1934 előtt fektették le. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy a nagy hálózati veszteség mellett pl. 1962-ben minden nyolcadik napra esett egy csőtörés. A városi tanács több megszorító rendelkezést volt kénytelen kiadni, mialatt a Vízmű Vállalat ideiglenes megoldások után kutatott.

1964-ben a nagy beruházások egy része elkészült: átadták a Karancs Szállót, a kenyérgyárat, az iparitanuló-iskolát az acélgyár mellett, valamint a megyei tervezőiroda épületét. Földes Mihály Egy város hétköznapi és ünnepei című cikkében a következőképp összegezte az eddigieket és a terveket: „.... Most rengeteget építünk — mondja a »tarjáni ember«. — Íme, itt az új szálló a Karancs. Mögötte a hegyen, mesés gimnázium épül. Készül az új sajtóház, lesz központosított irodaházunk. És lakás, lakás, sok új lakás. Valamikor olyan legendákat terjesztettek Tarjánról, hogy magas épületek ide nem építhetők, mert nem bírja a talaj. Azóta kiderült, hogy bírja. Moszkvai mintára építünk. A régi házak mögött felhúzzuk az újakat, a nagyokat, hatalmasakat — aztán lebontjuk előttük az ódönt.... A minap sztereotipikus felvételt láttam az amerikai Bostonról. Meglepett, hogy a városkép mint l á t o m á s , mennyire azonos a tarjánival. Csak a méretek mások. De réginek és újnak egymásmellettiése — a l a p o s fölé szökellő m a g a s — lényegében azonos.... »lesz?« Volt idő amikor a »lesz« propaganda már nem hatott rá. De a mai Tarjánban a »lesz« — tulajdonképpen »már van«-t jelent. Ezt bizonyítja az acélgyár remek új hengerdéje. A környéken virító pompás új családi házak nagy tömege. Az egész »amfiteátrum« szakadatlan színesedése. Ez az igazság, még akkor is, ha egyesek netán sokallnák a Karancs Szálló »európai pompáját.«” (38)

A második öt éves terv utolsó két évében a befejezéshez közeledő Pécskő úti lakótelep számára halaszthatatlanná vált az oktatási intézmények pótlása. 1963. novemberében a tervezés körüli bonyodalmakra utalva megállapították: ha „.... az iskola 1965. évi üzemeltetése nem lehetséges... egyszerűen megoldhatatlan a városközpontban felépülő, közel 900 lakásban lakó gyermekek beiskolázása. A jelenlegi Pécskő úti Általános Iskola már jelenleg is annyira túlszűfolt, hogy a kívánt oktató-nevelő munka kivihetetlen. A további beköltözések ezen a problémán még tovább feszítenének.” (39) Hasonló volt a helyzet a gimnázium kérdésében. A városi tanács így állandóan napirenden tartotta ezek megoldását. A felélénkülő és ismét látványosabbá váló építési munkák előkészítését a Nógrád Megyei Építőipari Vállalat úgy próbálta biztosítani, hogy 1964 februárjában felhívást adott ki. Kérte a termelőszövetkezeteket, hogy szervezzenek kubikusokat a tavaszi mezőgazdasági munkák megkezdéséig. Körülbelül 200 embert tudott volna a vállalat foglalkoztatni 1—2 és 3 hetes turnusokban. Az oktatási intézmények építésének megindulása mellett az előkészítés stádiumában volt a „főtéri 13-as” előtti I. számú üzletház megvalósítása. Ezzel egyidőben a harmadik öt éves terv feladatait is kezdték megfogalmazni. Elsősorban a városközpont további részeinek beépítésének tervét kellett elfogadni: főként a Karancs Szálló és a Zagyvai-rakodó közötti részre, valamint a Régiposta utca környékére vonatkozó. Az előbbi a nagyobb arányú lakásépítés lehetséges területe, az utóbbi pedig a vasúti pálya megemelése következtében új arculatot kaphat.

1965-ben országos tervpályázatot írtak ki a városközpont kialakítására. Bár már 1963-ban megfogalmazták a város vezetői, hogy jobb lenne egy általános rendezési terv kidolgozása, melyet a Minisztertanács fogad el, mert az megkövetelné az országos főhatóságoktól is az egyeztetést és a terv betartását, ez mégsem valósult meg, ill. előkészületei csak 1966-ban indultak s elkészítését 1968-ra tervezték. Így addig a vasúti pályaszint emelése körüli viták majdnem megkérdőjelezték a harmadik öt éves terv lakásépítési elképzeléseit. Számolniuk kellett a tervezőknek az előző öt éves tervből áthúzódó olyan beruházásokkal, mint a művelődési ház, kórház, gimnázium, általános iskola.

Mindezeket figyelembe véve szempontként jelentkezett, hogy az új ciklus első éveiben tartani kell a lakásfejlesztés eddigi ütemét. Erre nemcsak az előbb jelzett területek

miatt (Arany János utca, Régiposta utca környéke) volt szükség, hanem az acélgyári lakótelep miatt is. Azonban itt gondot okozott a korábban nem következetesen megvalósított beépítés, ami a szanálások számát megnövelte. „Eppen ez a helyzet bizonyítja, hogy minden komolyabb koncepciót nélkülöz az olyan beépítési mód, hogy a szabad területeket minden rendszer nélkül beépítjük, közvetlen tözsomszédságukban otthagyjuk a régít, sok esetben elavult épületeket, mert nem merjük végigvinni a szanálást” — állapította meg a városi tanács végrehajtó bizottsága. (40) Általánosabb és a tervezést alapvetően megingatható hatása volt annak, hogy a város nagyüzemei az 1960-as évek közepére már dotációra szorulnak, így a fejlesztéshez nem tudtak hozzájárulni a korábbi mértékben. Ezek mellett jelentősen szűkült a tanácsi fejlesztések pénzügyi kerete is: a lakásépítésre az eddigi összeg 38,8 %-a, egyéb beruházásokra 54,6 %-a állt rendelkezésre. Feszültséget jelentett a bányászat leépítése során felszabaduló munkaerő elhelyezése is. (41)

Mindezek következtében érthető, hogy a városi tanács az eddiginél is nagyobb figyelmet szentelt a magánlakás-építésre alkalmas területek kialakítására, s itt is főként a többszintes társasházzal való beépítést szorgalmazta. Nagyobb arányban indult meg ilyen típusú építkezés az Öreg József-platón, a családi házas övezetben pedig a Seбай-telepen, Baglyasalján és Zagyvapálfalva vasúttól keletre eső részén. A városközpontban továbbra is állami, ill. szövetkezeti lakások épültek. Az Arany János utca és az acélgyári iparvágány közötti részen két sávház, míg a városközpont felé eső részre három toronyház terve készült el. Ez 572 újabb lakást jelentett. Ilyen irányú elképzelések viszont kihatással voltak a járulékos beruházásokra. Az 1966. év várospolitikai tervében ez is megfogalmazódott: „..... a rendelkezésre álló anyagi erőnkhez mérten tovább kell folytatni a peremterületek kommunális ellátásának megjavítását. Az út, járda, villanyhálózat építésén kívül foglalkozni kell a peremrészek kereskedelmi, ipari, egészségügyi és művelődési ellátásával. Elő kell készíteni 1966. év folyamán több peremterület szolgáltató és kereskedelmi házának építését beruházási program, ill. kiviteli terv szinten...” (42)

Részben ehhez a problémához, főként azonban az általános rendezési terv előmunkálataihoz kapcsolódott a kereskedelmi hálózat és az áruforgalom felmérése, melynek célja a szomszédsági egységek fejlesztésének meghatározása. A tervezés mellett 1966-ban befejeződött néhány áthúzódo beruházás is, amely következtében a városmag kezdett formálódni. A már két éve működő Karancs Szállóhoz kapcsolódott a József Attila Művelődési Ház egyik szárnya, ahol üzletek kaptak helyet. Az épület középső egysége egy kiemelkedő nagy kocka, amely a színháztermet rejtje magába, míg a másik szárnyba a megyei könyvtár — megkésve és a berendezések körüli bizonytalanság után — költözött be. A lassan benépesülő „főtéri 13-as” zárja délről a teret, amely előtt épül az I. számú üzletközpont (tervező: Finta József). A Rákóczi út másik oldalán az Állami Áruház épülete stabil pont, amely mögött a posta és a főtéri állomás található. A teret nyugatról a vasútvonal zárja le, északon pedig a szintén ebben az évben átadott irodaház. Itt kapott helyet a Szakszervezetek Megyei Tanácsa, az Állami Biztosító, és a Beruházási Bank helyi fiókja, s tervezték hogy az U alakú épületet lezárva a MESZÖV építkezik. A művelődési ház fölötti domboldalba szeptemberben elkészült a gimnázium főépülete. A másik oktatási intézmény, a Pécskő utcai Általános Iskola csak a következő évben, 1967-ben vált alkalmassá a birtokbavételre.

A második ötéves tervben kezdett nagy beruházások lezáró éve 1967 lett. Hisz ha sorra vesszük: januárban a Kójl-székház, áprilisban a megyei kórház főépülete, május utolsó napján a vízellátást megoldó regionális vízmű I. szakasza készült el és adták át. Befejeződött az átépítés legnagyobb lakótelepének, a Pécskő utcainak az építése. A tereprendezésen túl még egy üzlet elkészítése volt hátra. Ugyanakkor 1967 az „előkészületek éve” is: „.... az idei év Salgótarján rekonstrukciója szempontjából voltaképpen kevesebb látványos eseményt hozott, mint ahhoz korábban hozzászoktunk. A »színfalak« mögött azonban kemény, megfeszített munka folyik, hogy az újjáépítés jövőre és az azt követő években tovább haladhasson”. (43) A legsürgősebb feladat a városközpont déli, vasút melletti részének szanálása. Ugyanis a Hatvan—Salgótarján közötti vasútvonal felújítása során az

építők eljutottak a nagyállomásig. A korábbi terveknek megfelelően meg akarták szüntetni a Karancs utca folytatásában lévő szintbeli közúti és vasúti kereszteződést, egyrészt a balesetveszély csökkentése, másrészt a forgalom gyorsítása miatt. Utóbbi fontossága abból is látszódott, hogy a 21. sz. műút új nyomvonalának tervezése is megindult Zagyvapálfalva és a salgótarjáni mentőállomás közötti szakaszon, ami azt jelentette, hogy a déli csomópont részei is elkészülhetnek. Így a várossal aluljáró biztosítja majd az összeköttetést, ehhez azonban meg kellett emelni a vasúti pályát a nagyállomástól kiindulva fokozatosan 70–80 cm-rel. Ennek útjában állt a Régiposta utcai házak zöme, melyek helyén toronyházak, filmszínház, ill. múzeum, levéltár és kiállítási csarnok építését tervezték. Azonban „... a Régiposta utcai átépítés és a bányatelepi kolóniák felszámolása mindenféle — pénzügyi, szociálpolitikai, gazdaságpolitikai — szempontból elválaszthatatlanok egymástól... — nyilatkozta a Nógrád című újságban a városi tanács vb-titkára. — ... a garzonházat kell építenünk, amelyre a felsőbb szervek úgy biztosították a pénzt, hogy a bányatelepi viskókat felszámoljuk.” (44) Ez a kényszerhelyzet érvényesült a lakásépítéssel kapcsolatban más területeken is. „Bérházak és kunyhók. Maszatos, hiányos öltöztető gyerekek, szemétnben turkáló anyókák és civilizált emberek. Neonfény és petróleumlámpa. Egyszóval: az ellentmondások rettenetes valósága tárul eléink. Idő: 1967., hely: Salgótarján, Pécskő úti cigánytelep. Cigánytelep? Igen, de nem a falu széli vertfalas viskókból, vagy földbe vajt barlanglakásokból áll e telep. Kulturáltabbak a körülmények: mállós fehér homokkő a házak alapja, vert fal vagy vályog a tákolmány oldala, a teteje bitumenes hordók lemezeiből van összerakva és micsoda színorgia; püspökilára, citromsárgára, cikláménre és ki tudja még milyen színekre van pingálva a nyomortanyák látható oldala. Szeszgőz és éktelen láрма, visító malacraj és szűnni nem akaró ordítás keveréke a nap nagy részében e festői ihletet adó »település«. És mindez benn a város kellős közepén, útját állva az utóbbi évtizedben hallatlan iramban megindult városrendezésnek. Ahhoz kicsi a terület, hogy több lakóépületet lehessen rajta építeni, mint amennyit ma meg lehet számolni itt, attól viszont értékesebb, semhogy figyelmen kívül lehessen hagyni”. (45) Ezen majdnem lírai leírás mögött a problémák sokasága torlódom. Korábbi kormányhatározat értelmében az egészségtelen telepeket, kolóniákat fel kell számolni, azonban a város nem tudott annyi lakást biztosítani — még átmenetileg sem —, hogy ezt rövid határidőn belül megtegye. Ha viszont szakaszosan teszi meg, fennáll annak a veszélye, hogy más telepekről vagy településekről újabb beköltözők érkeznek ide, vállalva a rossz körülményeket egy jövőendő állami lakás reményében. Más szempontból a felépült lakótelep melletti kontraszt is a felszámolást sürgetné, de a terület csak jelentős befektetések után válik alkalmassá újabb építkezésre. Ez azonban nem volt lehetséges, mivel az erőforrásokat a Régiposta utca környékére, illetve az Arany János utcai lakásépítésre kellett koncentrálni...

Emellett 1967-ben tervben nem szereplő, de a város szempontjából nagy jelentőségű beruházásra is lehetőség adódott: új energiahordozó, a földgáz bevezetésére. Alapját az acélgyári fejlesztés teremtette meg, ahol olyan berendezéseket kellett munkába állítani, amely vagy árammal, vagy gázzal üzemeltethetők. A generátorgáz — melyet eddig használtak — szennyezettsége és alacsony hatásfokú előállítás miatt nem alkalmas erre. Ezért döntöttek úgy, hogy az országos program módosításával Ózdról Salgótarján felé is kiépítik a gerincvezetékét, egyben lehetőséget teremtve más nagyvállalatoknak (tűzhelygyár, üveggyárak stb.) és a lakosságnak a gázfűtésre való áttérésre. A munkálatok 1968-ra értek a városba. Ez az év más szempontból is jelentős Salgótarján életében. Április 3-án adták át az 1. számú üzletközpontot, a Pécskő Áruházat. Ezzel teljessé vált a szűkebb városközpont (az egész negyedrésznének) átépítése. A tervek ezekre a területekre is készen álltak, s ismeretükben nem volt alaptalan a figyelmeztetés: Pogány Frigyes népszerű Salgótarján-könyvének tanúsága szerint ma még „az ország legszebb városi tervével büszkélkedhetnek, s környezetüket valóban festőien zöld dombkoszorú alkotja. A toronyházak beton-szörnyeik azonban már tervezőasztalon vannak.” (46)

III.

Horváth István

A Hild-érmes város

1968. Salgótarján építészetében döntő év volt. Ekkorra alakult ki markánsan a rekonstrukciót meghatározó centrum: a volt Fő tér épületei, és mellette egy sor, a városképet, a mindennapi városi életet szervező és meghatározó közintézmény.

A jelzett évben más is történt. A városépítő szakma az évtizedes törekvéseket méltányolta, és kitüntető címmel honorálta.

1968. november 11-én tartotta tanácskozását a Magyar Urbanisztikai Társaság. Az akkori tanácskozás jelentősebb volt minden korábbinál. A korabeli tudósításból azt tudtuk meg, hogy „Kanada, Mexikó, Olaszország és Anglia után az idén Magyarország kapott megbízást az urbanisztikai világnap központi szervezője szerepének ellátására.”⁽¹⁾

A város- és lakásépítési feladatok irányában javaslatok megfogalmazására vállalkozó tanácskozás arra is sort kerített, amint Dr. Perényi Imre, a társaság akkori alelnöke bejelentette, hogy: „a hazai városépítésben kiemelkedő munkát végző szakemberek, illetve kollektívák kitüntetésére, a hazai urbanisztika úttörőjének tiszteletére Hild János-emlékplakettet alapítottak”.⁽²⁾ Ezt az elismerést a tanácskozáson szándékoztak átadni.

A döntés előkészítése és a döntéshozatal a kor szokásai szerint történtek. A város akkori vezetői elmondták, maguk is az ünnepi eseményről szóló tájékoztató levél, és a meghívó alapján szereztek tudomást a tervezett és realizált központi elképzelésről. Lényegében a körülményekről nem volt tiszta képük. Az ország közvéleménye november 12-én értesülhetett, hogy „Sarlós István, a Magyar Urbanisztikai Társaság elnöke a tanácskozás előtt átadta a Hild János-emlékérmét és oklevelet — a társaságnak az első magyar város rendező mérnök emléke megőrzésére tett alapítványát — első ízben annak a városnak, amely az elmúlt években az urbanisztika területén kimagasló eredményt ért el. Salgótarjánról van szó, amelynek vezetői fáradhatatlanul dolgoztak, hogy a fejlődésben elmaradt település valóban városi arculatot kapjon. Sándor Elemér salgótarjáni vb-elnök nagy taps közepette vette át az emlékérmét és oklevelet, viszonzásul átnyújtotta a városról készült fényképalbumot és a város címerével díszített zászlót”.⁽³⁾

Az „ajándékok” kölcsönösségének erőteljes jelenléte igazolta a bizonytalanságot: ki is kapta végül a Kiskovács Gyula tervezte plakettet? A kortárs, az ünnepségen résztvevő visszaemlékezése szerint korábban az volt a terv, hogy a vb-elnök kapja az elismerést. Az elhárításban, az érintett szerénységén túl az is sokat nyomott a latba, — amint már fentebb olvasható volt — hogy a megyei tanács vezetői, az osztályokon dolgozók közül a vezetőknél, de még inkább a megyei pártbizottság akkori első titkárának, Jakab Sándornak voltak vitathatatlan érdemei a rekonstrukció elindításában és menetében. A helyzet bizonyultsága miatt végül is a díjat a külső, és akkor eléggé szürke testület: Salgótarján város tanácsa kapta.

A megoldásban nem nehéz bemutatni a kompromisszumok sokaságát. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy — az egyéb okok miatt közelesen bekövetkezett városi vezetőváltás következtében — a kitüntetés ténye sem íródott eléggé mélyen a városi lakók tudatába. Ma már csak a lelkes patrióták emlékeznek, a különböző várostörténeti vetélkedőkre készülő versenyzők ismeretében bukkan fel az akkori ünnep.

A helyi sajtó az események rangjának megfelelően — Ragyogó elismerés Salgótarjánnak címmel — számolt be a történetekről. A tudósítás szerint Sarlós István a következőképp indokolta a társaság javaslatát: „Salgótarján és Nógrád megye egyaránt azzal érdemelte ki, hogy merészen alkotott hasznosat, szépet. A megyei vezetés politikailag is támogatta a bátor tervek kivitelezésében Salgótarján város tanácsát, és a tanácsi vezetőket. A Magyar Urbanisztikai Társaság az eszközökre és az elért sikerre egyaránt tekintettel

volt, amikor Salgótarjánt oly rohamosan fejlődő városok elé helyezte az értékelésben mint Szoinok, Miskolc, Győr, Székesfehérvár.” (4) A városi tanács vb-elnökét a teljes vezetői stáb — Dr. Berkes József vb-titkár, akinek talán a legtöbb operatív tennivalója volt a rekonstrukció során, Csik Pál és Lengyel József elnökhelyettes is — elkísérte az ünnepi eseményre.

Az eredményben az elődök és a lakosság erőfeszítését hangsúlyozták mindannyian, az egyéni érdemeikről szerényen nem szóltak.

Az akkorára elért értékekből: a mintegy 3000 lakást, az új gimnáziumot, a 16 tantermes általános iskolát, az új művelődési házat, a Karancs Szállót, a Pécskő Üzletház felépülését hangsúlyozták, emelték ki. A továbbiakra nézve pedig úgy látták: „A Magyar Urbanisztikai Társaság elismerése a jövőre nézve is kötelez bennünket: a lehető legtöbbet nyújtjuk a lakosságnak, a lakosság együttműködésével”. (5) Talán a gondok nyomasztó jelenléte, a már említett többirányú vezetői igénytartás is befolyásolta, hogy a ténylegesen leginkább érdekelt városi tanács — a cím birtokosa — feltűnően szűkszavúan regisztrálta az eseményt.

A kitüntetés átvételét követően nem hívtak össze rendkívüli tanácsulást Salgótarjában. Az akkori szokás szerint ez pedig nem lett volna feltűnő. A soros — november 21-1 — tanácskozáson az eseményt bejelentő tanácselnök több mint pusztán szűkszavúan így szólt: „Az urbanisztikai társaság szervezésében magyar városok közgyűlése volt Budapesten. Most alapították meg először a magyar városok építőinek emlékérmét, a Hild János-emlékérmet. Elsőnek Salgótarján kapta. Gratulálunk a tanács tag elvtársaknak eddigi jó munkájukért, és kérjük, hogy továbbra is áldozatkészséggel és odaadással végezzék feladataikat”. (6)

A tényt nemcsak a tanács tagok, de a város lakói is maguk módján vették tudomásul. Általában is el lehet mondani: rendjén valónak találták és tovább haladtak. Minden beszédet fölöslegesnek ítélték.

Az itt élők többsége — ha néha zúgolódott is a nehezen készülő járda, út, ház miatt — szerették, szeretik ezt a várost. Ragaszkodással figyelték változásait, növekedését: az új ruhája alakulását. Véleményüket őszintén, nyíltan fogalmazták meg az érdeklődőknek: „Nagyon szerettünk itt lakni, nagyon jó volt. Én itt születtem, de még az apám is, nagypám is, édesanyám, mind. Amikor olyan őszi idők jártak, esett az eső, akkor becsöpögött a víz, de azért nagyon szerettünk itt... Azelőtt nem ilyen házak voltak mint most. Alacsony, földszintes lakások voltak mindenütt a városban, nem sokkal különbek, mint a cigánysoron. Most meg, ha az ember végigmegy a városon, hát öröm nézni milyen szépen épülnek. Pláne az új városközpont, az gyönyörű.” (7)

„Hát kérem ezt az új várost már inkább a szívünkbe zártuk mint a régit. Higgyék el, még az emberek is másabbak, mint voltak” (8) — vélekedik a kortárs város lakó.

Az építészetre utaló megítélések változtak, túloztak is. A ma ideérkező szakíró nemes egyszerűséggel „posztsztálinista” jelzővel illette a városközpont épületeit. (9) Másik póluson az egykori államtitkár úgy vélekedett: „Úgy érzem, hogy ez a negyedszázad, amely a Magyar Építőművészek Szövetségének működésével összefügg, sok olyant adott, ami majd az utókornak műemlék lesz. Gondolok például ... Salgótarján új városközpont-jára.” (10) Mások akként vélekedtek: „Salgótarján központjának kiépítése úttörő kezdeményezés volt. Úttörő s talán szimbolikus is, hiszen az ország egyik legelmaradottabb munkástelepülésének újjászületéséről, és ezzel egyik legfontosabb ipari centrumunk öntudatra ébredéséről van szó.” (11)

A leromboló és a szépítő végletek. Az idő fog igazságot tenni köztük. Addig is amíg ez végbemegy, ne feledjük — ha más irányból elfogult is — az építőként is jelen lévő helyi lakos gondolatát: „1950-től vagyok itten. Hogy mi volt itt régen a város helyén? Hát rom vót, meg szemétdomb. Kis viskók vótak, olyanok, hogy a vakond is feltúrta. De ez a mai már életképes. Korszerű. Nagyvárossá lett ez a mi kis városunk.” (12)

Az alkotó, dolgozó ember büszkeségét hordozó szavakat ne feledjük. Ne feledjék a Tarjában születettek sem.

I. fejezet

1. Salgótarjáni útikalauz (Belitzky János—Vadas Andor—Zólyomi József) Győr 1981. 5. o.
- Dornyai Béla: Salgótarján és a Karancs—Medves vidék részletes k. lauza. Salgótarján 1929. 11. o.
2. Szivircsek Ferenc: A szénbányászat hatása Salgótarján fejlődésére. In: Nógrád megyei Múzeumi Évkönyv 1985. 371. o.
- Dornyay Béla 1929. im: 11—12. o.
- Salgótarjáni Lapok. 1902. szeptember 14.
- Salgótarjáni Lapok. 1908. április 15.
- Szivircsek Ferenc: Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról. In: Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1985. 64. o.
- Salgótarján története. Salgótarján. 1972. 143—144. o.
- Nógrádi Lapok és Honti Híradó. (NLHH) 1879. április 6., 1881. március 6., 1891. október 11., 1895. július 14.
3. Förster Kálmán: Visszaemlékezésem életem történetére. (1967) Nógrádi Sándor Múzeumi Adattára (NSM.A.) 933—69. 163., 166., 182. o.
- Salgótarján története 1972. In: 231—232. o.
- Nógrád megyei Levéltár (NmL.) V. 171. 1920. június 18., 1921. szeptember 14.
- NmL. V. 183. 1968/1922.
4. Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. (1938) 231. o.
5. Salgótarján története. 1972. im: 235. o.
- NSM.A. 933—69. 166. o.
6. Salgótarjáni Almanach. Salgótarján. 1926. 23. o.
7. Salgótarjáni Almanach. Salgótarján. 1925. 19. o.
8. Salgótarján története. 1972. im: 220. o.
9. Szabó Zoltán 1938. im: 232. o.
- Dornyay Béla 1929. im: 12 o.
10. Dornyay Béla 1929. im: 11—12. o.
- Salgótarjáni Almanach 1925. im: 18. o.
11. Szabó Zoltán. 1938. im: 233., 237. o.
12. Salgótarjáni Almanach. 1925. 42. o.
13. NSM.A. 933—69. im: 170—171. o.
- Salgótarján története. 1972. 235. o.
14. NmL.V. 183. 10061/1923., 8455/1924., 1194/1925., 12335/1926.
15. Salgótarján története. 1972. 220., 236. o.
- NSM.A. 933—69. im: 172. o.
16. NSM.A. 933—69. im: 180. o.
- NmL.V. 183. 2196/1925.
17. NmL.V. 183. 5492/1926., 13375/1927.
18. Ladányi Miksa: Nógrád és Hont vármegye. Budapest. 1934. 98. o.
19. Szabó Zoltán. 1938. im: 244. o.
20. Szabó Zoltán. 1938. im: 245—266. o.
- Salgótarján története. 1972. 237. o.
- Salgótarjáni Almanach. 1925. 44—45. o.
21. NmL.V. 183. 6915/1944. (Dornyay Béla kéziratosa pótlása az 1929-ben megjelent útikalauzához.) 5. o.
22. Dornyay Béla. 1929. im: 14. o.
23. Dornyay Béla. 1929. im: 24., 27., 30. o.
- NSM.A. 933—69. im: 211., 214., 223., 247—248. o.
- Jubileumi Album. A magyar építőművészet és építőipar 50 éve. Budapest. 1930. 257., 259., 533—534. o.
24. NSM.A. 933—69. im: 269. o.
25. NSM.A. 933—69. im: 187., 184—185., 189., 209., 250., 266—267., 488. o.
- NmL.V. 183. 6915/1944 4. o.
26. NSM.A. 933—69. im: 268—270., 299., 301. o.
27. Salgótarján története 1972. im: 209. o.
- Szivircsek Ferenc: Nógrád megye vasúthálózatának kiépülése. In: Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1979. 104., 108. o.
28. Salgótarján története. 1972. im: 209., 237. o.
- NSM.A. 933—69. im: 295., 458. o.
29. Munkás szó. 1946. október 27.
30. Györfly Dezső: Fejezetek Salgótarján városépítésének négy évtizedéből. Nógrádi Szemle. 1987. 2. sz.—87. o.
- NSM.A. 1878—75. Berkes József: A korszerű urbanizáció útján. 1—3. o.
- Salgótarján története. 1972. 280., 286. o.
31. Györfly Dezső. 1987. 2. sz. im: 88. o.
- A fejlődő Salgótarján. Salgótarján. 1963. 6. o.
32. Fórum. 1984. Adalékok közelmúltunk történetéhez. (Szivircsek Ferenc: Újjáépítés a megyében. 106. o.
33. Györfly Dezső. 1987. 2. sz. im: 88—89. o.
34. Györfly Dezső. 1987. 3. sz. im: 90. o.
35. Györfly Dezső. 1987. 3. sz. im: 91. o.
36. NSM.A. 1875—75. im: 4—6. o.
37. Györfly Dezső. 1987. 3. sz. im: 105—106. o.

II. fejezet

1. Dr. BERKES JÓZSEF: A korszerű urbanizáció útján (kézirat)
- NSM Adattár 1875—75. 7. o.

2. Nógrádi Népújság 1959. december 24. 4. o. „Javul a város ivóvízellátása”
 3. Nógrádi Népújság 1958. május 10. „Az ország neves vízügyi szakembereinek tanácskozása Salgótarjában” május 21. 3. o.: „Kétnapos ankétot vitatták meg Salgótarján vízellátásait”
 4. A fejlődő Salgótarján 1963. Kiadja az MSZMP Salgótarjáni Városi Bizottsága és a Salgótarjáni Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága 118. o.
 5. Az összes bejáró 4361 fő volt. ebből naponkénti 4089, ritkább időközönként 272 fő. A naponként bejárók 24,6 %-a vonaton, 74,7 %-a autóbusszon és gépkocsin utazott; az egy főre jutó átlagos utazás 18,4 km volt. (Jelentés: Salgótarján város fejlődése I. Központi Statisztikai Hivatal Nógrád megyei Igazgatósága 1964. NSM Adattár 2893—82.)
 6. Nógrádi Népújság 1958. július 9. 4. o. „Az autóbusz-végállomások nem az égben építenek....”
 7. Nógrádi Népújság 1959. január 29. 5. o. „A városszéli ellátás fejlesztése”
 8. Nógrádi Népújság 1959. szeptember 12. „perspektívikus városrendezés Salgótarjában”
 9. A szanálás problémái a második öt éves terv időszakában és a harmadik öt éves tervre való átmenet szanálási kérdései. Előterjesztés az MSZMP Városi Pártbizottsága és a Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága ülésén (1963) 12—13. o. NSM Adattár: 2900—82.
 10. Gyórfy Dezső: Fejezetek Salgótarján város építésének négy évtizedéből II. rész Nógrádi Szemle 1987/3. XVIII. évf. (105—113. o.) 107. o.
 11. Dr. Berkes: im: 26—27. o.
 12. Nógrádi Népújság 1960. március 30. 7. o. „Miért húzódik egy évtizede megyénkben a salakblokk gyártása?”
 13. Nógrádi Népújság 1960. június 15. 3. o. „A második öt éves tervben 500 lakást fűtenek a salgótarjáni erőmű gőzével”
 14. Nógrádi Népújság 1960. június 11. 3. o. „Vizsgálat a jobb áruellátás érdekében”
 15. A szanálás problémái... 3—4. o.
 16. Nógrád 1966. május 4. 3. o. „Lakásépítés és lakásgazdálkodás a második öt éves tervben”
- Az üzemek által igényelt lakások tervezett megoszlása a második öt éves tervben:

	1961	1962	1963	1964	1965
Kohó és Gépipari Min.	100	—	—	—	—
Nehézipari Min.	—	30	50	116	184
Egészségügy	—	—	6	—	—
Anyagipar	24	12	14	24	36
összesen:	124	42	70	140	220
ebből állami	50	17	28	56	88
szövetkezeti	74	25	42	84	132

Már az előzetes igényeknél is látszik az aránytalanság, s a városi tanácsnak ezeken túl még a szanálás során keletkező feszültségeket is meg kellett oldani. Az építendő lakások nagyság szerinti megoszlása:

	1961	1962	1963	1964	1965
Tervezett lakásszám	160	228	228	340	614
ebből főzőfűtés	4	7	—	—	—
egy szobás	64	86	9	35	50
egy és fél szobás	64	73	—	41	50
két szobás	28	122	183	192	406
két és fél szobás	—	—	36	72	108
három szobás	—	—	—	—	—

(A szanálás problémái...34. o.)

17. Nógrádi Népújság 1960. január 30.
18. Nógrádi Népújság 1961. augusztus 26. 2. o. „Salgótarján”
19. A szanálás problémái... 35—36. o.; 39. o.
20. Dr. Berkes: im: 30. o.
21. Nógrádi Népújság 1961. május 6. 6. o. „Szépítik a Béke-sétányt”
22. Nógrádi Népújság 1961. július 29.
23. Nógrádi Népújság 1962. március 17. „Tegyük tisztává, rendezetté és széppé városunkat”
24. A szanálás problémái... 14—15. o.
25. A szanálás problémái... 22. o.
26. Faragó Kálmán: Városrekonstrukció. A magyar városok korszerűsítése. Tankönyvkiadó, Bp. 1986. 168—169. o.
27. Nógrádi Népújság 1962. január 13. 7. o. „Bontunk, hogy építhessünk”
28. Nógrádi Népújság 1963. május 25. „Kerítés mûszak az építõiparban”
29. Nógrádi Népújság 1963. augusztus 7. 3. o. „Több mint egymillió termelési érték a vasárnapi mûszakon”
30. Nógrádi Népújság 1963. november 16. 3. o. „Ami a kivitelezést akadályozza....”
31. Nógrádi Népújság 1963. április 24. 2. o. „Elkészül-e határidõre? VI. A Megyei Mûvelõdési Ház.”
32. Nógrádi Népújság 1963. november 27. 3. o. „Új lakások — hibajegyzékkel...”
33. Nógrád 1964. május 31. „Napirenden: a hányásztelepek kommunális ellátottsága”
34. Nógrád 1964. november 12. 6. o. „A népi ellenõrzés megvizsgálta”
35. Nógrádi Népújság 1963. szeptember 14. 3. o. „A városi pártbizottság határozata Salgótarján szakemberekrõl...”
36. Nógrád 1964. április 30. 6. o. „Salgótarján küzdegyeirõl...”
37. Nógrád 1964. június 26. 5. o. „Félidõ a távfûtés építésén. A neheze még hátra van”
38. Nógrád 1964. július 3. 9. o. „Egy város hétköznapijai és ünnepei”
39. Salgótarján város építésének feladatai, a második öt éves tervre való átmenet kérdései. Elõterjesztés a Salgótarjáni Városi Pártbizottság és a városi tanács 1963. november 28-i együttes ülésére 9. o.
40. A szanálás problémái... 97—98. o.

41. Gyórfy: im: 110. o.
42. Salgótarján 1966. évi várospolitikai terve. Előterjesztés a városi pártbizottság és a városi tanács 1966. január havi együttes ülésére.
43. Nógrád 1967. szeptember 14. 3. o. „Az előkészületek éve”
44. Nógrád 1968. július 28. 3. o. „Ismét bontunk és újra építünk...”
45. A Pécskő úti és az Újakkai cigánytelepek helyzete és felszámolásuk lehetőségei. (Melléklet a Salgótarjáni Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága ülésére beterjesztett azonos témájú intézkedési tervhez) Szerk.: dr. Berkes József vb-titkár. Salgótarján, 1967. szeptember 23.
46. Rihmer Oszkár: Környezetesztétikai konferencia Salgótarjánban. Palócföld 1978/4. 26—27. o.

III. fejezet

1. Népszabadság, 1966. november 9. A tanácskozás november 11—12-én volt.
2. U. o.
3. Magyar Nemzet, 1968. nov. 12.
4. Nógrád, 1966. nov. 12.
5. U. o.
6. Salgótarján város tanácsának 1966. nov. 21. napján tartott rendes ülés jegyzőkönyve. MML.
7. Unokáink is látni fogják. (Szerk.: Osskó Judit) A televízió építészeti sorozata. RTV —Minerva. 1979. 126—127. 128. p. Az adás elhangzott 1975. október 23-án.
8. U. o. 128. p.
9. Jankovics Marcell: Péterffy Gizella: Jelentések Balassiról. Művészet, 1989. 7. 34. p.
10. Unokáink is látni fogják. (Szerk.: Osskó Judit) 172. p.
11. Pogány Frigyes: Salgótarján új városközpontja. Bp. (1973) 8. p.
12. Unokáink is látni fogják 129. p.

RESÜMEE

F. Szivircsek — K. Cs. Sebestyén — I. Horváth

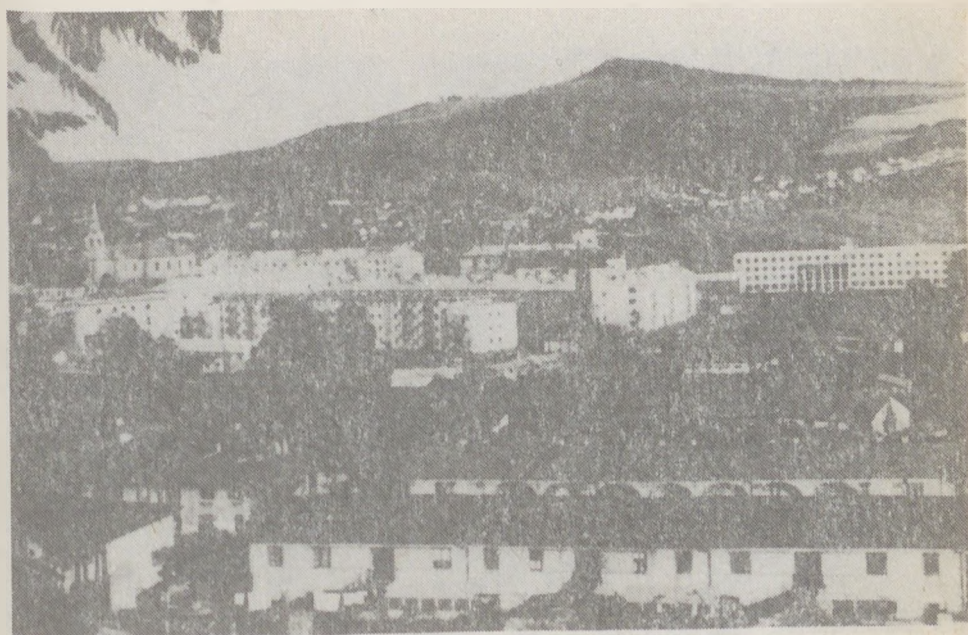
Die historische Übersicht des Stadtbaus 1922—1968

Aus der Reihe der durch die Einwohner der Stadt erlebten Veränderungen prüfen die Verfasser die architektonischen Ereignisse der Jahrzehnte nach der Stadtwerdung. Am Ende des voringen Jahrhunderts hat eine Art der Urbanisation durch die wirksame Unterstützung der kapitalisierenden Großindustrie, der Besitzer, der Vorsteher der Gemeinde angefangen. Die Leiter der auch schon rechtmäßigen Stadt versuchten diesen Prozeß zu regeln, in moderne Rahmen zu drängen. Das Essay versucht aufgrund Arhivquellen, Dokumente, zeitgenössischer Photographien, Zeitungsberichte, bürgermeisterlicher Erinnerungen durch die Fallen des Stadtregelungsplanes bis zur Annahme des neueren veränderten Stadtregelungsplanes den Interessenten zu leiten. Der Umbau des Stadtzentrums von Salgótarján begann nach langer Planungszeit, ab 1960. Bei der praktischen Ausgestaltung des neuen Stadtbildes bedeutete solches Unterbringen der Einwohnerschaft, der Dienstleistungseinheiten ein Problem, das das bis dahin erreichte Niveau halten kann. In der ersten Stufe wurde als Zentralinvestition mit dem Bau des Hotels Karancs und des Kulturhauses angefangen. Daneben ist aber auch die Entwicklung der früher vernachlässigten Wasserversorgung, des Verkehrs und der Fernheizung als dringende Aufgabe aufgetreten. Man bemühte sich für die Verminderung des Wohnungsmangels, in dem das Stadtzentrum umgebenen Gebiet mehrere Wohnviertel auszugestalten. Dies alles hat eine Reihe von Konflikten hervorgerufen, die sich auf die Qualität ausgewirkt haben. Der Stadtrat hat mehrere Aktionen angesetzt, die teils der Stärkung des Stadtdaseins (z. B. Saubermacheaktionen, Parkanlegen), teils dem Beleben der Privathaulust gedient haben. So versuchte man die sich immer mehr enger werdenden — hauptsächlich finanziellen — Möglichkeiten zu kompensieren. Das Zentrum der Stadt wurde bis 1968 ausgebaut, aber in mehreren Einzelheiten nicht den vorherigen Plänen entsprechende, sondern zwangsläufige Lösungen angewandt.

Als Anerkennung der bisherigen Bestrebungen hat die Stadt im selben Jahr die Denkplatte János Hild von der Ungarischen Gesellschaft für Urbanisation bekommen.

A Szilárdy-féle major udvarának bejárata az 1920-as évek végén...

...amely helyére épült a megyei tanács épülete. Előtte a beépítésre váró vásártér.

A kiépült vásártér és a megyei tanács mögötti Rókkant-telep az 1960-as évek közepén.

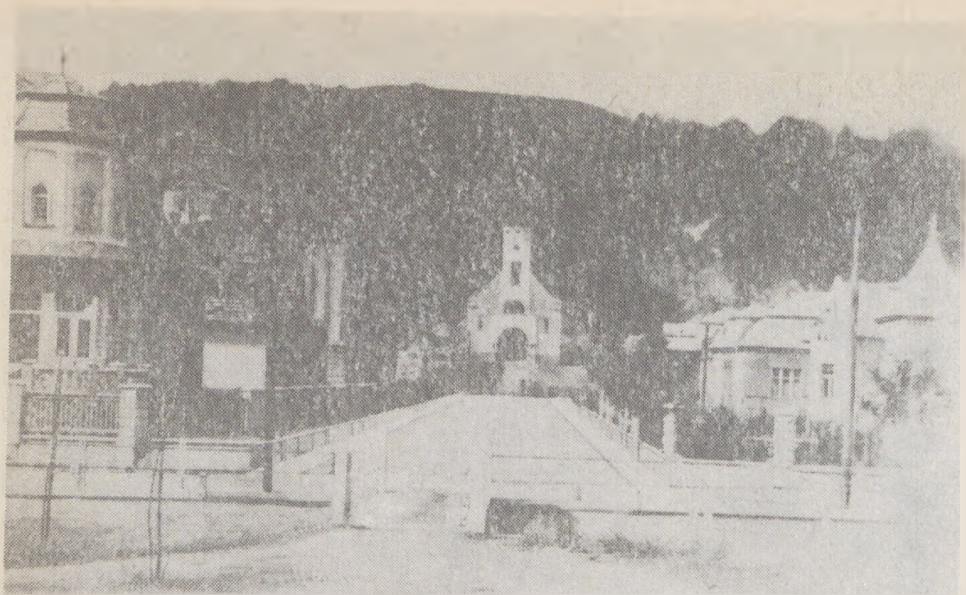
Salgótarján főutcája az 1920-as évek végén.

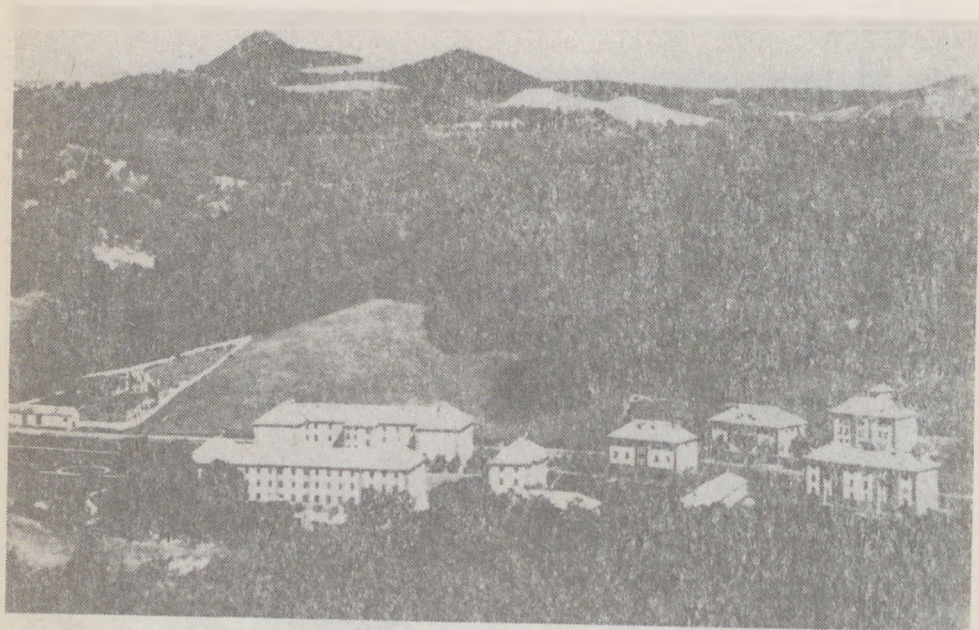
A városháza (városi tanács) az 1950-es évek közepén.

A város Újtelep nevű része az 1930-as évek közepén.

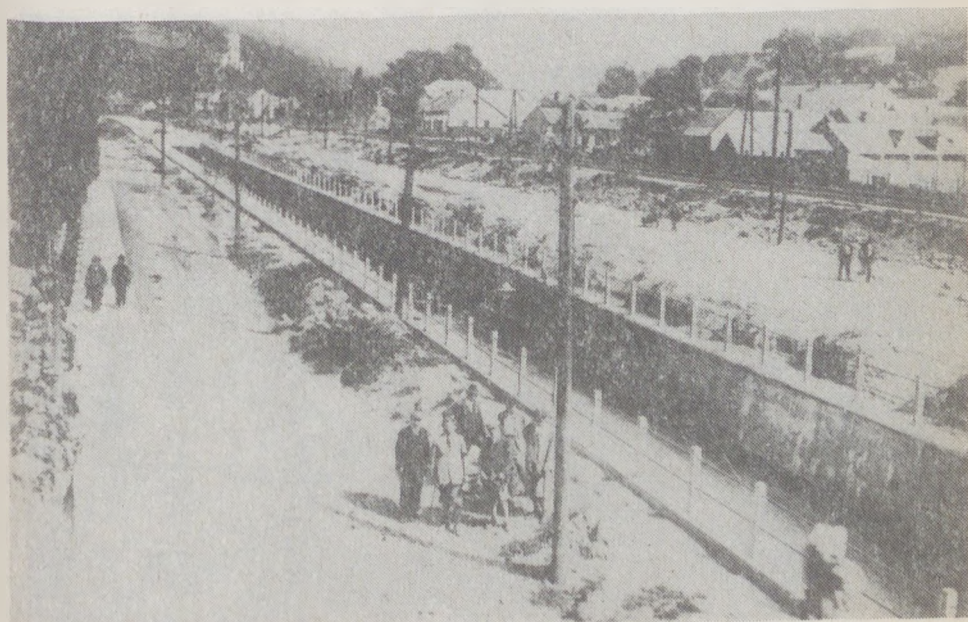
Villasor az Újtelepen, szemben a református templom.

Honvédlaktanya, amelyben a Báthory István kerékpáros-zászlóaljat helyezték el
(1930-as évek eleje)

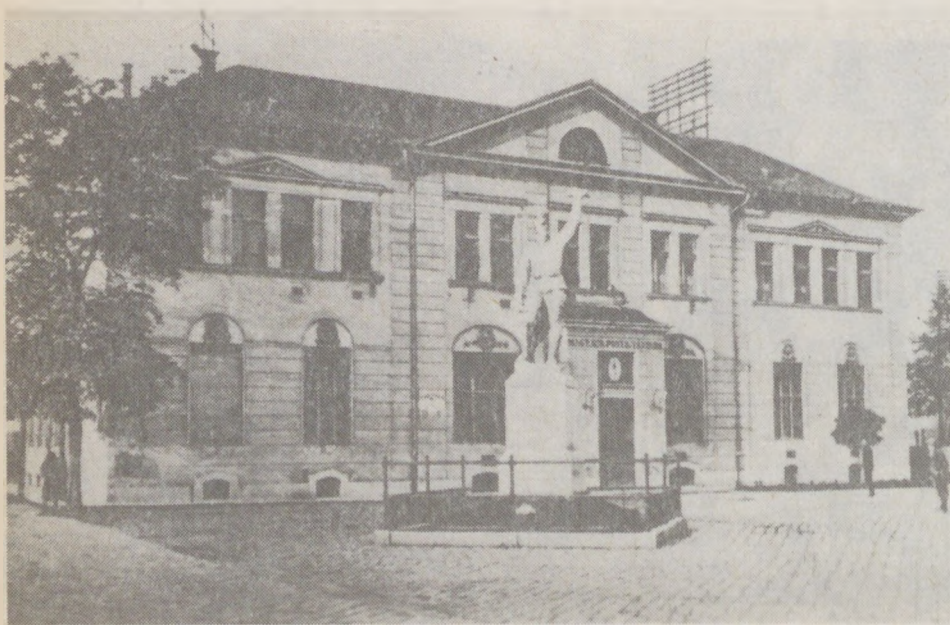
Az 1920-as évek második felében épült csendőrségi és járásbírószági épületek.

Városrendezési munkák a Kassai soron, a szabályozott Tarján-patak mellett 1932-ben.

A bányakapitányság a Meszes-tetőről. Szemben a Menház (ma: Arany János) utca az 1920-as évek végén.

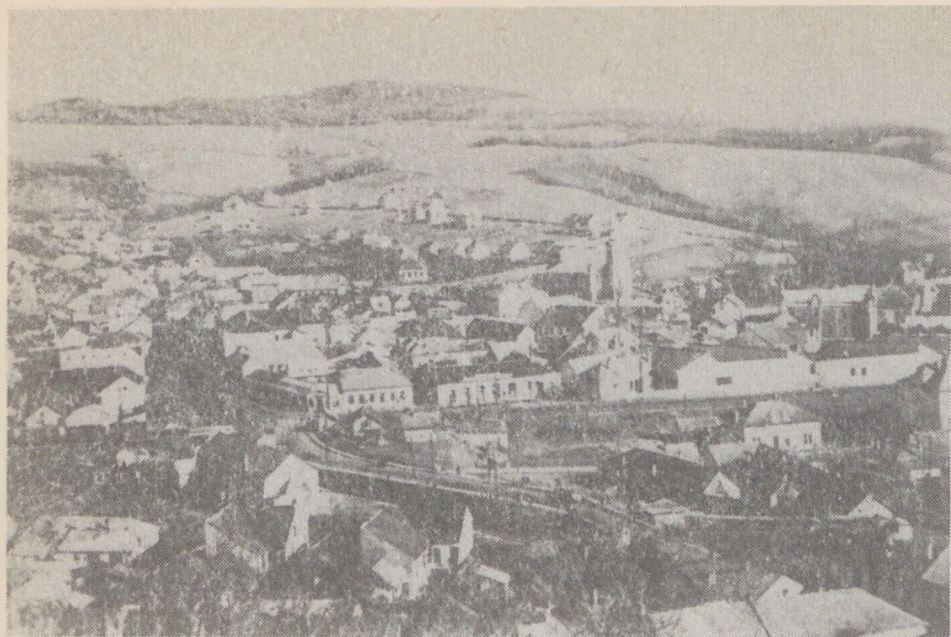
Az 1923 novemberében felállított Hősök szobra a Fő téren (Salgótarján első köztéri szobra)

A Fő tér (ma: Tanácsköztársaság tér) északi oldala 1960-ban. A szemben lévő házsor helyén épült a Karancs Szálló és a József Attila Művelődési Ház.

A Karancs Szálló, a „főtéri 13-as” és előtte a Pécsekő Üzletház építési területe.

A Karancs utcai vasúti átjáró és környéke az 1930-as években.

Az Erzsébet, majd Szabadság (ma: Palócz Imre) tér az 1960-as évek elején.

A Pécskő utca Rákóczi út felé eső része az 1960-as évek elején.

A Pécskő-domb részlete az 1960-as évek közepén.

A városközpont déli része és a kiépült Pécskő utca.

A zagyvapálfalvai Brezina-domb az építkezések kezdetén.

Á. VARGA LÁSZLÓ

Vállalkozások a vasiparban

(Heves vármegyei kisvállalkozások az öntőiparban az államosításig)

BEVEZETÉS

1. A források ismertetése

Az utóbbi két három évtizedben bár örömdetesen megnövekedett az ipartörténeti munkák száma, azonban ezen dolgozatok és monográfiák döntően csak egy-egy nagyipari — azon belül is főleg fővárosi — üzem múltját dolgozták fel. A kisipari vállalatok és a kisebb részvénytársaságok történetének feltárása viszont továbbra is az érdeklődés periferiáján mozog.⁽¹⁾

Országos szinten elkészült ugyan a kisipar kapitalista korszakára vonatkozó általános fejlődésrajz,⁽²⁾ de az egyes kisvállalkozásokig lemenő átfogó kutatás továbbra is várat magára. Pedig 1880-ban az országban kb. 600—700 000 önálló és segédzemélyzet dolgozott a kisiparban, a csak kb. 110 000 fő volt a nagyiparban foglalkoztatott munkás. Az arány ugyan 60 év alatt megfordult, de még 1941-ben is több mint 40%-át alkalmazta a kisipar az összes ipari munkaerőnek.⁽³⁾ Vagyis arról van szó, hogy a kisipar a kapitalizmus egész időszakában — bár csökkenő mértékben — jelentős tényezője maradt a hazai iparnak.

Tendenciáját tekintve nagyon hasonló volt a helyzet Heves megyében is. A kisipari, vagy másképpen 20 főnél kevesebb alkalmazottat foglalkoztató vállalkozások itt is abszolút túlsúlyban voltak. Ennek ellenére egyetlen megyei kisipari vállalkozásnak sem készült még el a monográfiája. Viszont igaz az is, hogy a húsz főnél több alkalmazottat foglalkoztató ún. nagyipari üzemek közül is csak kettőnek, az egri dohánygyárnak és az egercsehi kőszénbányának írták meg eddig a történetét.⁽⁴⁾

Ezen jelenség okait vizsgálva legelső helyen a közvetlen források szegénységét kell megemlítenünk. Hogy történeti példával éljünk: itt is hasonló a helyzet mint a kismanesség és a nagybirtokos osztály kutatásánál. Míg ugyanis az arisztokrácia történetének feltárásához elég bőséges forrással rendelkezünk — legalább is 1526 utánra vonatkozóan —, addig a kismanességről szinte kevesebbet tudunk, mint a jobbagyságról, lévén a rendelkezésünkre álló iratanyag elenyésző. Bár a kisipar és a kisebb részvénytársaságok helyzetének általános megítéléséhez a különböző iparstatisztikák és népszámlálások nyújtának némi támpontot, azonban egy-egy konkrét kisvállalkozás üzleti tevékenységére utaló közvetlen írásos dokumentum alig-alig maradt fenn.

Ez főleg annak következménye, hogy mind a teljesen önálló, vagyis csak a maga és családtagjai munkaerejét igénybevevő, mind pedig a párszor tíz fő segéderőt foglalkoztató kisiparos vagy részvénytársulás szinte csak az adózás miatt vezetett nyilvántartást az üzletmenetéről. Ezen források aztán a megszűnés, vagy amennyiben megérték a 40-es

évek végét, akkor az államosítás után megsemmisültek, vagy ha valamilyen szerencse folytán mégsem jutottak erre a sorsra, akkor ma is a volt tulajdonos vagy főreszvényes családtagjainál lappanganak. A történetkutatás számára minden esetre hozzáférhetetlenek.

A múzeumokban történtek és történnék ugyan kísérletek, többek között a honismereti táborok bevonásával az úgynevezett „kismesterségek” tárgyi emlékeinek, esetleg írásos dokumentumainak összegyűjtésére, a mesterek munka- és életkörülményeinek interjú formájában történő rögzítésére, azonban ezek a kezdeményezések — sajnos az esetek többségében — a levéltári források megszólaltatásáról eleve lemondanak. Néhány kivétel ugyan akad, ⁽⁵⁾ azonban ezek a próbálkozások az előbb leírtakat lényegesen nem módosítják.

Hogy a helyzet mégsem reménytelen, jelen dolgozattal próbáljuk bizonyítani. Egy olyan „forrás nélküli” iparágnak, a Heves vármegyei (nem részvénytársasági formában működő) magánöntődéek államosításáig terjedő történetének megírására vállalkoztunk ugyanis, ahonnan közvetlenül egyetlen szál irat sem került levéltárba, s így csak közvetett írásos források, mint pl. a közigazgatási, a bírósági, az építési és iparhatósági, az anyakönyvi stb. iratok átnézése vezethetett eredményre. ⁽⁶⁾

(Egyébként a Heves vármegyében 1950-ig működött öntődéket jogilag két kategóriába sorolhatjuk: úgy mint a Hering testvérek, Fehér Sándor, Stecz József, Aszlajtner Bernát és Joó Gyula magánvállalkozásaira, valamint részvénytársaságokra, mint amilyen az egri Hering-féle Mezőgazdasági Gépgyár és Vasöntőde, valamint a gyöngyösi Mechanikai Vas-, Fém-, és Faipari Vállalat is volt. E két részvénytársasági formában működő öntődével azonban terjedelmi korlátok miatt jelen dolgozatban nem foglalkozunk). ⁽⁷⁾

Az egyéni öntődei magánvállalkozások történetének feltárásakor a leghasznosabban a városok közigazgatási iratanyagát tudtuk használni. Ezekből az iparendeléylek megadására és visszavonására, az építési, a használatbavételi és a telepengedélyek kiadására, a gyárvizsgálatok eredményeire nyerhettünk fontos információkat. Hasonlóan fontos adatokhoz jutottunk a főszolgabírói iratokban a községi kisipari vállalkozásokra, mivel falvak esetében a járási főszolgabíró gyakorolta azokat a jogköröket, amelyeket a városokban a tanács, illetve a polgármester.

A városi mérnöki hivatal irataiból az öntődéek építkezéseit tudtuk nyomon követni. Nagyon értékesek e tekintetben az építési és bontási engedélyek nyilvántartókönyvei, ugyanis az épületek legfontosabb adatai szerepelnek benne, s irat hiányában is többet mondanak mint egy szimpla iktatókönyvi bejegyzés. Ráadásul ezen nyilvántartókönyvek eleve megadják az ügy közigazgatási iktatószámát is.

A városi adóhivatal anyaga révén — bár közvetett módon — az öntődéek jövedelmeinek nagyságára következtethettünk. A városoknál és a járási főszolgabíráknál vezetett iparajstromokból szintén megtudhatók voltak az öntődéek működésére vonatkozó legfontosabb adatok: így azok pontos elnevezése, az iparendély kérésének és megadásának időpontja, vagy az iparendély bevonásának dátuma stb.

Nagyon jól tudtuk használni az ipartestületi anyagokat is. Az általunk tárgyalt öntődéek bejelentett alkalmazottainak neveit, foglalkozását és természetesen számát, csak ezen forráscsoport segítségével sikerült megállapítanunk.

(Egyébként megjegyezzük, hogy a cégbírósnál nem jegyzett öntődéek történetének megírásához felhasznált források a részvénytársaságok esetében is hasznos forrásnak bizonyultak, mivel ezek iparendélyét szintén a városi tanács vagy a polgármester, illetve a főszolgabíró adta ki, és ezekre vonatkozó adat a cégbírósnál anyagban nem található. De ugyanez vonatkozik az építkezésekre és az alkalmazottak adataira is).

Az öntődéek tulajdonosainak és családtagjainak életrajzi adataihoz nélkülözhetetlen forrásnak bizonyultak a felekezeti és az állami anyakönyvek másodpéldányainak levéltári gyűjteményei. Legjobban ezt a forrástípust a Stecz család esetében aknáztuk ki.

Hasznosan forgattuk a telekkönyvi iratokat is. Ezen forrástípusból megtudhattuk, hogy a vállalkozók mikor és kitől, illetve milyen nagyságú és fajtájú ingatlant — szántót, rétet, legelőt, erdőt, szőlőt, vagy pedig belterületet: házat, kertet — vásároltak.

A vállalkozó elhalálása után felvett és az örökhagyó ingó és ingatlan vagyonát is felsoroló leltár részletes adatait, illetve az örökösök körét a bírósági (közjegyzői) iratokból tudtuk meg.

Amennyiben a vállalkozó elhalálása után kiskorú örökös(ök) is maradt(ak), úgy feltétlen átnézendők az árvaszéki iratok is.

Nagyon fontos, hogy felkeressük a volt vállalkozó még élő hozzátartozóit, hiszen így egyrészt pótolhatatlan iratokhoz, másrészt pedig interjúk formájában szóbeli forrásanyaghoz juthatunk. (Esetünkben főleg ezen utóbbi forrásanyag bizonyult hézagpótlónak).

Ezen bevezető sorok után már nem marad más hátra, mint bebizonyítani, hogy a felsorolt közvetett források alapján valóban rekonstruálható egy iparág, illetve azon belül is az egyes magánalapítású öntödei üzemek Heves vármegyei működésének története.

Mielőtt azonban ezt megtennénk, egy rövid fejezet erejéig megrajzoltuk Heves vármegye gazdasági képét a századfordulót követő négy évtizedben. Összehasonlítva és egyben kimutatva azokat az eltérő és hasonló vonásokat, amelyek Hevest a szomszédos Nógrád és Borsod vármegyéktől megkülönböztették, illetve amelyek összekötötték.

2. Heves vármegye gazdasági szerkezete a XX. század első felében ()*

A XIX. század második felében kibontakozó ipari forradalom Magyarország jelentős területein alakította át a gazdaság szerkezetét, s ezzel párhuzamosan a hagyományos társadalomban is gyökeres változásokat idézett elő.

Természetesen ezek az átalakulások nem érintették egyforma mélységben az ország valamennyi táját, települését. Voltak vidékek, amelyek arculatát a modern nagyipar és bányászat egy-két évtized alatt teljesen átformálta, a nemrég még jobbágysorban élő népességet pedig ipari bérmunkássá tette. Ennek a folyamatnak volt a része az is, hogy a feudalizmusban évszázadokig virágzó városok a gazdaság periferiájára kerülve a jelentéktelen kisvárosok sorába süllyedtek, illetve addig teljesen ismeretlen kisfalvak ipari központokká váltak.

Hogy az ipari forradalom egy-egy tájat milyen mértékben és milyen gyorsasággal formált át, abban nagy szerepet játszott az is, hogy az illető vidék milyen természeti kincsekkel rendelkezett. Ahol a szén, a vas, a színesfémek jelen voltak, ott rövidesen megkezdődött azok nagyüzemi kiaknázása, ahol pedig mindezek hiányoztak, vagy csak nyomokban voltak jelen, ott az ipari kapitalizmus csak jóval lassabban feszítette szét a gazdaság és társadalom hagyományos kereteit.

A mai Észak-Magyarország vármegyéi a fenti megállapításokra jó példával szolgálnak. Míg ugyanis Nógrád és Borsod számos vidékén a bányászat és a kohászat révén már a XIX. század 60-as és 70-es éveiben megindult a kapitalista nagyipar, azon belül is főleg a nehézipar kibontakozása, s ennek révén a lakosság foglalkozási struktúrája is lényegesen átalakult, addig Heves vármegyében a század végéig csak néhány könnyű- és élelmiszeripari ágazatban honosodott meg a nagyipar.

1900-ra Borsod vármegyében — Miskolcot is beleértve — az érc- és kőszénbányászatban már 10, az iparban pedig 24 olyan vállalat működött, amely 20 főnél több segédszemélyzetet foglalkoztatott, s ezekben összesen 13 059 munkás találta meg megélhetését. Ugyanakkor a nógrádi 20 főnél több segéderőt alkalmazó 12 kőszénbányában 6930, a 32 húsz főnél több segéderőt alkalmazó ipari vállalatnál pedig 5280, összesen 12 210 fő kereste meg a kenyerét. Heves vármegyében az eloszlás talán arányosabb volt, viszont ebben az időben csak 16 vállalat foglalkoztatott 20 főnél több, mindösszesen 1749 segédszemélyzetet.

1930-ban pedig a nagyipari vállalatok és az általuk foglalkoztatott munkások száma az alábbiak szerint alakult a három vármegyében. Borsodban — Miskolccal együtt — 71 vállalat 12 624 főt, Nógrádban 43 vállalat 11 959 főt és Hevesben 26 vállalat 3572 főt alkalmazott. Tehát a 20 főnél több munkást foglalkoztató vállalatok összlétszámában Borsod és Heves vármegye között 1900-ban mutatkozó 7,4-szeres létszámbeli különbség 1930-ra 3,5-szeresére a Nógrád és Heves vármegye közötti pedig az 1900-as 7-szeresről 1930-ra 3,3-szeresre csökkent.

A nagyipari vállalatok számán és az általuk alkalmazott összlétszámon túl az üzemek nagyságában is lényeges eltérések mutatkoztak Heves és a másik két vármegye között. Míg ugyanis Hevesben 1900-ban a két legnagyobb vállalat — a hatvani cukorgyár és az egri dohánygyár — csak 652. illetve 412 főnyi segédszemélyzetet foglalkoztatott, addig Borsodban három üzem segédszemélyzete is meghaladta az 1000 főt. Ezek közül az ózdi vasgyár 2000, a diósgyőri pedig 4000 főnél is nagyobb létszámmal termelt. Nógrádban úgyszintén három termelőegység munkáslétszáma lépte túl az 1000 főt, sőt a salgótarjáni bányában 3000-nél is többen hozták felszínre a szénét.

1930-ban a régióban a legnagyobb üzemek létszámát tekintve első pillantásra csekély eltérés volt tapasztalható a harminc évvel azelőtti képhez képest, hiszen Nógrádban még ekkor is két vállalat létszáma haladta meg az 1000 főt. Borsodban pedig továbbra is három olyan üzem termelt, amelynek alkalmazotti létszáma jóval 1000 fő fölött volt. Hevesben is csak két vállalattal volt több, tehát összesen négy, amelynek munkáslétszáma túlhaladta a négyszázas határt.

A három megye nagyipari vállalatai közötti igazi nagyságrendi különbséget, illetve azok időbeli változását a legjobban mégis az átlagos üzemnagyság alakulása fejezte ki.

*A nagyipari vállalatok átlagléttszáma Borsod, Nógrád és Heves vármegyében
1900 és 1930 között*

	1900	1930
Borsod	384 fő	177 fő
Nógrád	278 fő	278 fő
Heves	87 fő	137 fő

Vagyis arról van szó, hogy csak egyedül Nógrád vármegyében nem történt látszólag változás 1900 és 1930 között az átlagos üzemnagyság tekintetében. (Természetesen átlagléttszámról van szó, amely Trianon hatását nem képes tükrözni). Borsodban és Hevesben ellenben lényeges eltolódások tapasztalhatók 1900-hoz képest, ráadásul itt Trianon nem érezte hatását. 30 év alatt Borsodban ugyanis több mint felére csökkent, Hevesben viszont több mint 50%-kal nőtt a 20 főt meghaladó üzemek átlagos létszáma. Másképpen fogalmazva azt is mondhatjuk, hogy míg 1900-ban a borsodi és a hevesi üzemek közötti, majdnem 4,5-szeres átlagléttszámbeli különbség 1930-ra 1,3-szeresre, addig 1930-ra a Nógrád és Heves közötti 30 év előtti különbség 3-szorosról kétszeresére csökkent.

A három megye kapitalizálódási folyamata talán a legtöbb hasonlóságot — alapvető eltérésük ellenére — a nagyipari üzemek területi elrendeződésében mutatta, hiszen a Heves vármegyeinél jóval iparosodottabb Nógrádban és Borsodban sem volt egyenletes elosztású. Míg ugyanis Nógrádban a fő súlypont Salgótarjánra és környékére, az úgynevezett salgótarjáni iparvidékre redukálódott, s a megye nyugati felét alig, az északit pedig csak részben érintette az iparosítás, addig Borsodban már valamivel nagyobb területen helyezkedtek el a kapitalista nagyvállalatok, és jóval szélesebb volt munkaerő-felvevő körzetük is. Annak ellenére is igaz ez, hogy Borsod déli részein szintén hiányoztak a 20 főnél több segéderőt foglalkoztató üzemek.

Úgyszintén erős területi koncentrációt mutatott Heves vármegye tizenhat 20 alkalmazottat meghaladó nagyipari vállalata is, mivel 115 településből csak hétben voltak ilyen méretű üzemek. Ráadásul ezeknek 50%-a két városban, Egerben és Gyöngyösön székelt. Az előbbiben hat, az utóbbiban két úgynevezett nagyipari vállalat működött. A hevesi, az egri, a gyöngyösi és a tiszafüredi járásban pedig egyetlen településen sem alapítottak 1900-ig olyan ipartelepét, amelynek munkáslétszáma meghaladta volna a 20 főt. (Ezt a nagyipar területi elhelyezkedésében mutató aránytalanságot aztán mindhárom vármegye megőrizte egészen az 1940-es évekig).

A nagyipari munkáslétszámban, valamint a területi koncentrációban mutatkozó különbségeken kívül még két további lényeges eltérő vonás is kimutatható a három vármegye között. Ez egyrészt az összes ipari, bányászati, valamint kohászati munkáslétszám és a 20 főt meghaladó üzemek alkalmazottai, másrészt pedig a mezőgazdasági, illetve az összes ipari, bányászati és kohászati keresők közötti arány különbözőségeiben jelentkezik.

A nagyiparban és a kisiparban foglalkoztatottak aránya az összes ipari, bányászati és kohászati munkáslétszámhoz viszonyítva

1900-ban

Megye	Nagyiparban foglalkoztatottak		Kisiparban		összesen	
	száma	%	száma	%	száma	%
Nógrád	12210	59,9	8131	40,1	20341	100
Borsod	13059	56,6	10023	43,4	23082	100
Heves	1749	14,5	10248	85,5	11997	100

1930-ban

Nógrád	11959	51,0	11482	49,0	23441	100
Borsod	12624	32,9	25729	67,1	38353	100
Heves	3572	17,8	16508	82,2	20080	100

A két időmetszetből az alábbi következtetések vonhatók le. 30 év alatt — figyelmen kívül hagyva most az első világháborút követő területi változásokat — Nógrádban és Borsodban a nagyipari munkáslétszám az összes ipari alkalmazottakhoz viszonyítva számottevően csökkent. Nógrádban ugyan csak 9, Borsodban viszont már majdnem 24%-kal. Egyedül Hevesben nőtt a nagyipari munkások száma 30 év alatt több mint 3%-kal. Ezen változások ellenére Nógrádban továbbra is a nagyipar foglalkoztatta a munkásság több mint 50%-át. Borsodban ellenben 1930-ra a kisipari keresők jutottak túlsúlyba. Heves vármegyében pedig a nagyipari munkáslétszám csekély növekedése továbbra sem tudott lényeges változást előidézni a kisipari foglalkoztatottak addig is meglévő túlsúlyában.

Más megvilágításba kerül a három megye iparosodottsága, ha az ipari, bányászati és kohászati keresőket az összes alkalmazottakhoz, illetve a mezőgazdaságban foglalkoztatottakhoz viszonyítjuk.

A mezőgazdasági, valamint az ipari, bányászati és kohászati keresők aránya az összes keresőkön belül

1900-ban

Megye	Mezőgazdasági keresők	Ipari keresők	Egyéb keresők	Összesen
Borsod	58,1	21,2	20,7	100
Nógrád	63,0	19,9	17,1	100
Heves	68,5	11,8	19,7	100

1930-ban

Borsod	50,7	25,0	24,3	100
Nógrád	55,9	25,1	19,0	100
Heves	68,2	14,4	17,4	100

A fenti táblázatból jól kivehetővé válik, hogy az ipari fejlődés minden dinamizmusa ellenére továbbra is a mezőgazdaság nyújtotta a legnépesebb rétegek számára a megélhetést mindhárom törvényhatóságban. Az iparból, a bányászatból és a kohászatból élők aránya is nőtt ugyan a régióban 30 év alatt az összes keresőkhöz viszonyítva (Nógrádban 5,2, Borsodban 3,8, Hevesben pedig 2,6%-kal), azonban az előbbi két vármegyében még 1930-ban is csak 1/4-ét, Hevesben viszont még 1/7-ét sem tette ki az összes keresőknek.

Az ipar fejlettségbeli különbségét tükrözi a három megyében a városok lakosságszámának növekedése is. Míg ugyanis Balassagyarmat, Eger és Gyöngyös lakossága csak lassan emelkedett, addig Hatvan, Miskolc, Ózd és Salgótarján az országos átlagot jóval meghaladó népességnövekedést produkált. Az előző három városban döntően a kisipar, az utóbbi négyben viszont elsődlegesen a nagyipar dominált.

A régió városainak lakosságszáma 1785 és 1949 között

	1785	1869	1910	1949
Eger	17083	20510	30964	31844
Miskolc	14089	30661	76207	109124
Gyöngyös	9832	16622	19422	21969
Balassagyarmat	2778	7035	11724	12073
Hatvan	2028	4491	13162	17249
Salgótarján	545	7033	23033	32571
Ózd	209	5809	15897	30307

Témánk tárgyát szem előtt tartva, az elkövetkező oldalakon kicsit részletesebben kívánjuk elemezni a Heves vármegyei ipari vállalatokat. Bizonyítva ezzel a bevezetőben elmondottakat, vagyis azt, hogy a vármegye ipari üzemének többsége a XX. század első felében kisipari termelőegység volt, s amennyiben Heves vármegye iparáról többet akarunk megtudni mint a publikus statisztikák nyújtanak, csak mélyfúrással tudjuk azokat felszínre hozni. 1900-ban ugyanis Heves vármegye 5735 ipari vállalatából 3742 segéd nélküli volt, 1897 egy-öt, 81 pedig hat—húsz közötti segédszemélyzetet alkalmazott, s csak 16 olyan üzem termelt a vármegyében, amelynek alkalmazottai meghaladták a húsz

főt. 1930-ra az iparvállalatok száma 6111-re növekedett, s ebből segéd nélküli volt 3858, egy—öt segéddel dolgozott 2114 és hat—húsz közötti segédet foglalkoztatott 120 vállalat. A húsnál több segéderőt alkalmazó iparvállalatok száma pedig 19-re nőtt.

A segéderőt foglalkoztató vállalatok közül 1900-ban az egy—öt fős üzemek 3333, a hat—húsz fősek 709 és a húsz főnél nagyobbak 1671 segédszemélyzetnek adtak munkát, vagyis a vármegye kisipara — segéd nélküliek és az egy—húsz főt foglalkoztatók — összesen 9455 önállót és munkást juttatott kenyérhez.

Sajnos 1941-ből ilyen jellegű vármegyei statisztikával nem rendelkezünk. Csak azt tudjuk megállapítani, hogy a 17 347 ipari keresőből 5716 fő volt önálló és 11 310 fő a segédszemélyzet, de azt már nem, hogy ezen utóbbiból mennyit foglalkoztatott a kis- és mennyit a nagyipar.

Az előbb leírtakat táblázatba is foglaltuk a jobb áttekinthetőség miatt:

A tulajdonképpeni ipar körébe tartozó Heves vármegyei vállalatok és azok segédszemélyzete 1900-ban

	Vállalat	Segédszemélyzet
Segéd nélküli	3742	—
1 segéddel dolgozó	1051	1051
2 segéddel dolgozó	470	940
3 segéddel dolgozó	220	660
4 segéddel dolgozó	98	392
5 segéddel dolgozó	58	290
6—10 segéddel dolgozó	63	456
11—15 segéddel dolgozó	12	150
16—20 segéddel dolgozó	6	103
20-nál több segéddel dolgozó	15	1671
Összesen	5735	5713

Az ipari keresők megoszlása Heves vármegyében 1900-ban és 1941-ben

	1900	1941
Önállóak	4719	5716
Tisztviselők	117	321
Egyéb segédszemélyzet	6492	11310
Keresők összesen	11328	17347

Összegzésképpen tehát elmondhatjuk, hogy Heves vármegye a szomszédos Nógrádhoz és Borsodhoz viszonyítva — döntően természeti adottságainál fogva — a kapitalizmust úgy hagyta maga mögött, hogy az a vármegye gazdaságát csak részben tudta átformálni. A foglalkozási ágakon belül az agrárszféra továbbra is túlsúlyban maradt, az iparon belül pedig a kisipar primátusza érvényesült. Vagyis alapvetően olyan iparágak honosodtak meg a vármegyében, amelyek elsődlegesen lakossági igényeket, vagy pedig a helyi kisipar szükségletét elégítették ki.

1. A Hering testvérek egri szükségöntődéje és Fehér Sándor hevesugrai kezdeményezései

Hering János és Hering Imre 1891. január 21-én kapta meg „gépjavitó és rézműves” üzlet működtetésére az iparendélyt Eger város tanácsától. Az új cég „Hering-testvérek” néven lett jegyezve.⁽⁹⁾ Hogy öntödét is működtettek, csak közvetetten, egy retrospektív adat segítségével tudjuk bizonyítani. 1937 novemberében ugyanis Joó Gyula vas- és fémöntőipar gyakorlására kért engedélyt, s ekkor beadványához mellékelte egy igazolványt is, melyben Hering János igazolta, „*hogy Joó Gyula, aki nálam 1891. április 15.—1895. január 6-ig mint tanonc, 1895. január 6.—1898. február 6-ig mint segéd volt alkalmazásban, 7 éven át öntödémben a vas- és rézöntéssel is foglalkozott, s azt teljes mértékben elsajátította*”.⁽¹⁰⁾

Mivel Heringéknek tevékenységük gyakorlásához valóban elengedhetetlen volt vas- és rézöntvények felhasználása, a kényszer valóban rávihette őket egy kupolókemence működtetésére. Öntödék ugyanis akkor még legközelebb csak Miskolcon voltak, s a kb. 70 km-es távolság igen megnövelte volna a költségeket.

Miskolcon egyébként már a XIX. század 70-es éveinek végén üzemelt öntöde, amelyet 1879-ben Hercz Zsigmond alapított. Alapfunkcióját tekintve gépgyár volt, de döntően a saját szükséglet kielégítésére öntöde is működött benne, s csak a netaláni fölösleget juttatta el akár távolabbi vidékekre is. A gyárat 1893-ban Hercz Jenő vette át, s akkor 40 munkás dolgozott az üzemben. 1890-ben már termelt a városban a Maskovits Sándor-féle öntöde és gépgyár is 12 vasöntővel és 35 lakatossal. Öntvényeit Maskovits sem csak Miskolcon és Borsod vármegyében értékesítette, hanem messzebbi tájak lakóihoz is elszállította. 1896-ban pedig megalapított Miskolcon a Szilágyi és Diskant-féle Gépgyár és Vasöntöde majd 1912-ben a Fried-féle Gépgyár és Vasöntöde is beindult.

Salgótarjánban, mint a másik legközelebbi iparcentrumban csak 1893-ban kezdték meg a csapolást a Keszler—Böhm—Bauer által alapított gépgyárban, amely 1898-tól a Hirsch és Frank-féle közkereseti társaság tulajdonába ment át. Azonban ez a gyár főleg budapesti megrendelőknek és a vasutaknak termelt.⁽¹¹⁾

Visszatérve mármost az egri öntödékhez: eddigi ösmereteink szerint a Hering testvérek vállalkozása volt az első és egyetlen öntöde Heves vármegye székhelyén 1912-ig. Hogy meddig működtették a kupolót a testvérek, nem tudjuk. Csak annyi biztos, hogy 1898-ban még csapoltak belőle fémet, 1912-ben viszont már nem. Stecz, a későbbi egri vasöntő Nyíregyházáról keltezett levelében ugyanis úgy fogalmazott, hogy „*egészségtelen versenyt sem támaszthatok, mert Egerben ilyen vállalat ez idő szerint nincs*”.⁽¹²⁾

A vármegyében a XX. század első évtizedének végén Hevesugrán alapították a következő — általunk ösmert — öntödét. Fehér Sándor „*Cím, sírtábla, érc és fémáru öntödéjé*”-ről van szó, amely előbb csak alig egy hónapig, 1908. március 8-tól 1908. április 17-ig, majd 1908. szeptember 28-tól 1911. május 30-ig, vagyis alig több mint két és fél évig működött.⁽¹³⁾ Sajnos üzletkörére, termékkínálatára csak a cégszövegből következtethetünk.

2. Egy sikeres magánvállalat, Stecz József egri vasöntődéje

2.1. Az Egerbe település körülményei

1912. március 9-én Stecz József nyíregyházi lakos kérvénnyel fordult Eger város tanácsához, hogy részére a tihaméri vasútállomás környékén kb. 300 négyszögöl nagyságú közterületet adjanak bérbe, mivel teljesen a maga erejéből egy szerényebb üzemű vasöntödét kíván létesíteni.

A vállalkozás életképességét bizonyítva a következő érvekkel próbált a városatyák észére és szívére hatni: „*Határozottan díszre egy jól kifejlődött vasöntő — mint speciális vállalat — a városnak, s nemcsak így, hanem meghecsülhetetlen a vas, stb. iparosokat illetően is, mert közvetlen érintkezhetnek a vállalkozóval, szükségletüket helyben, s a szükségnek megfelelően azonnal, vagy igen rövid határidőben kapják, azonkívül szociális szempontot is szolgál, mert kedvező üzletmenet mellett 15—20 családnak nyújt biztos egzisztenciát, s azon felül a város ipari és kereskedelmi fejlődéséhez is hozzájárul.*” Ráadásul „*Egészségtelen versenyt sem támaszthatok — folytatja —, mert Egerben ilyen vállalat ez idő szerint nincs.*” A tihaméri állomás környéke pedig azért fontos — „...*,mert az a vasúti szállításoknál kedvező reám, de meg közel lévén a villanytelep is, amelynek áramát szintén használni óhajtom, t. i. villanyerőre kívánom az üzemet berendezni*”⁽¹⁴⁾ „*Hogy mennyire életrevaló az ilyen vasöntőde az alföldi városokban, erre elég ha Nyíregyházát hozom fel példának, hol ezelőtt mintegy 18 évvel, hasonló szerény körülmények között létesült egy vasöntőde, s akkor akik e vállalkozást megmosolyogták, ma bámulva látják annak virágzását és kifejlődését.*”⁽¹⁵⁾ Ezt követően megemlíti levelében, hogy képzett vasöntő, nagykorú, nős, családos és a nyíregyházi „*Isai vasöntő cég munkavezetője*”, de rövidesen egri lakos lesz, mivel ezen városban megtelepülni és ipart váltani akar.

A városi képviselő-testület március 30-án tartott ülésén foglalkozott a kérelemmel, s Stecz József elhatározására áldását adta. A döntés így hangzott: „*Minthogy így a városnak, mint a vas és fémiparosoknak is fontos érdeke, hogy a kérvényező [által] Egerben felállíttatni szándékolt vasöntőde mielőbb létesüljön, ennél fogva a képviselőtestület elhatározza, hogy a tihaméri vasúti állomás mellett levő közterületből 300 négyszöglet évi 200 kor. bérösszegért Stecz Józsefnek hosszú bérletre átenged, s a vállalatot támogatja.*”⁽¹⁶⁾ A végzés kézhezvétele után Stecz József felkereste az ügy előadóját, aki április 18-án kelt feljegyzésében rögzítette: a kérelmező április végével „*Egerbe költözik, s ekkor kéri a telek kijelölésének, valamint a szerződés pontjainak tárgyalását.*”⁽¹⁷⁾

Időközben Stecz József mégis elállt a bérlettől. Ez a polgármester május 3-i keltezésű leveléből derült ki, melyben arról értesítette a képviselő-testületet, hogy a bérlemény ügyét mint aktualitását veszített tárgypontot vegye le a napirendről, ugyanis Stecz több tulajdonostól vásárolt ingatlanon fogja felépíteni öntödéjét.⁽¹⁸⁾

2.2. Társsal könnyebb

Mi történhetett április 18. és május 3. között? Talán sokallta Stecz a bérleti díjat és a város ajánlatánál kedvezőbb feltételek mellett talált területet? Az írásos források nem ezt bizonyítják. A megoldás kulcsát az 1912. május 4-i keltezésű és az öntödét ábrázoló tervrajz címfelírása,⁽¹⁹⁾ majd a használatba vételi engedély,⁽²⁰⁾ és legvégül az iparengedély iránti kérelem⁽²¹⁾ aláírása nyújtja. Ezek a dokumentumok ugyanis már Stecz József nevén és kézjegyén kívül egy másik személy nevét és aláírását is tartalmazták, mégpedig Kakas Istvánét. Vagy olyan összefüggésben, hogy „*Stecz József és Kakas István Társ urak*”, vagy úgy, hogy „*Stecz és társa Kakas István*”, vagy egyszerűen így: „*Stecz József és Kakas István*”. Vagyis ez azt jelenti, hogy időközben Stecz társulási egyezsége, de azt is mondhatnánk, tőkekiegészítés céljából kényszerszövetségre lépett Kakas Istvánnal.

De ki is volt ez a társtulajdonos? Honnan származott, milyen forrásból eredhetett a tőkéje, amelyet be tudott fektetni Stecz vállalkozásába? A szálak ismét Nyíregyházára, ott is az Irsai céghez vezetnek, ahol Kakas István 1906. október 10-től — 1912. április 26-ig vasöntősegédként dolgozott, valószínűleg Stecz József keze alatt.⁽²²⁾ Mivel Kakas édesapja a városban háztulajdonnal rendelkezett,⁽²³⁾ s 1911 őszén meghalt,⁽²⁴⁾ valószínűleg az ifjú Kakas örökséghez jutott, amit hajlandó volt mestere és főnöke gyümölcsözőnek ítélt egri vállalkozásába fektetni, s ezáltal az induló tőkét kiegészíteni. Így a Kakas

hozományával Stecz már játszi könnyedséggel vásárolhatott 60 négyszögöl nagyságú területet örök áron.⁽²⁵⁾ Igaz, ez kisebb volt mint amilyen kiterjedésű bérletet a város felajánlott, azonban Stecz számára valószínűleg többet jelentett a tulajdon.

Tehát építési terület már volt, de biztonságot nyújtó fedél még nem. Sem a család, sem a társulajdonos számára. Ezt a nehézséget Stecz József úgy oldotta meg, hogy bérbe vette a Kertész utca 121. számú lakóházat.⁽²⁶⁾ Ezt követően felgyorsultak az események. A Stecz család és a társ, Kakas István is minden bizonnyal rövidesen átköltözött Nyíregyházáról Egerbe, mert Majoros Béla okleveles egri kőművesmester május 4-én már készen volt az Újsor utcai vasöntő műhelyt ábrázoló, „*Stecz József és Kakas István társurak építkezése*” címet viselő tervrajzával.⁽²⁷⁾

Május 6-án pedig a társulajdonosok benyújtották a tervet a városi mérnöki hivatalba, s kérték a helyszíni szemlét, valamint ezt követően az építési engedély megadását. A helyszíni szemlét egy hét múlva, május 13-án tartották meg, melynek alapján a városi tanács május 31-én engedélyezte az építkezést, s annak befejezéseként július 1-ét állapította meg.⁽²⁸⁾ De Stecz és Kakas már június 10-én jelentette levelében a műhely elkészültét, és egyben kérte a használatbavételi engedély kiadását is.⁽²⁹⁾ Úgy látszik azonban, a bürokrácia már ekkor is ismert jelensége volt a hivatali ügyintézésnek, mert több mint egy hónapra rá, csak július 12-én tartották meg a helyszíni szemlét, majd ezt követően újabb egy hét múlva, a július 19-i tanácsülésen hozott határozat alapján kapták meg a használatbavételi engedélyt.⁽³⁰⁾

Ezen papíros birtokában viszont még nem kezdhették meg az öntést a társak, ugyanis a használhatási engedély egyik záradéka kikötötte: „...a telep működése ... csakis a telepengedély megszerzése után kezdhető meg...” Ennek megadására újabb három hét múlva, augusztus 6-án került sor.⁽³¹⁾ Augusztus 11-én kéri aztán az utolsó engedélyt — a „*vasöntőipar önálló folytatásához szükséges igazolványt*” — a városi tanácstól. A polgármester ezt már gyorsabban, két nap alatt kiállította „*Stecz József és Társa*” címére.⁽³²⁾ Végre ezzel az augusztus 13-i tollvonással Eger első kimondottan vasöntésre specializálódott műhelyében megkezdték a termelést.

Mielőtt azonban hozzákezdénénk az üzem beindulásának ismertetéséhez, célszerűnek tartjuk rövid vázlatát adni a Stecz család életútjának, ugyanis így rávilágíthatunk arra, hogy az Egerben megtelepült Stecz József és családja azoknak a vasöntőknek volt az egyike, akik a XIX. század utolsó harmadában Gömör és Torna vármegyéből rajzottak ki az Alföld városai felé.

2.3. A szülőföld vasipara

Dernő, Stecz József szülőfaluja — II. József és a neoabszolutizmus korát kivéve, amikor a település Abaúj-Torna vármegye része, illetve az 1876 és Trianon közti időt, amikor Gömör-Kishont vármegye rozsnói járásához tartozott — Torna vármegye felső járásának részét képezte évszázadokon keresztül. A Csermosnya-patak völgyében fekvő és körjegyzői központként is funkcionáló kisközséget 1851-ben 683 katolikus és 253 kálvinista lakta, 1870-ben pedig 118 házat, s abban 820 lelket írtak össze. Határa 773 khat tett ki. A századfordulóra a házak száma 193-ra, a lakosság viszont 970-re szaporodott. A középkorban a *krasznahorkai vár tartozéka* volt, majd ezt követően többek között a *Bebekek*, korszakunkban pedig az *Andrássyak* birtokolták.

Mivel a Csermosnya-patak völgye a Gömöri érchegység egyik ércvonulata, nem csodálkozhatunk rajta, hogy már 1650-ben a *Szontágh család* vasércbányával rendelkezett a településen, majd a XVIII. század közepén *Rhaell György* bérelte az itt működő hámort.⁽³³⁾ A XIX. század elején is két ún. *tóikemencében* csapolták az izzó vasat, de a vasnyerés technológiája még hasonló volt a környék többi kezdetleges üzeméhez. A vasolvasztásban az áttörést és egyben a felfutást az egész környéken gróf Andrássyné, gróf

Festetich Mária dernői vállalkozása jelentette, aki az 1810-es évek közepén felépíttetett egy 28 láb magas olvasztókemencét 5 frisselővel és 3 nyújtóhámmal együtt.⁽³⁴⁾ Ezek 1817-ben kezdték meg működésüket.

Később fia, gróf Andrássy György még egy 6. frisselővel bővítette az üzemet. Majd az ifjú Andrássy külföldi utazásai során szerzett tapasztalatait kamatoztatva az anyja által emelt olvasztókemencét William Buildon angol mesterrel 40 láb magasra emeltette és Porosz-Sziléziából hozatott hengerfűvókat alkalmazott hozzá. A technológia javításával öntésre alkalmas vasat kapott, s így öntőműhelyt állíthatott fel két kupolókemencével és két lángkemencével. Ennek ellenére a vállalkozás nem vált gazdaságossá, amin Andrássy úgy segített, hogy a kis vízhozamú Csermosnya-patak vizére egy 40 láb átmérőjű vas vízikereket építtetett, amely egy fűvókát és egy esztergát is hajtott. Ezután esztergályos-, lakatos- és kovácsműhelyt építtetett hintó- és szekértengely esztergálására. Nem sokkal ezután 1838-ban bevezette Faber du Faur találmányát, amely az olvasztókohó széngázát és ellilánó fűtőanyagát fehérítő-, kavaró- és forrasztókemence fűtésére használta fel. Szükséges hajtóerő hiányában Andrássy a módszert maga eredeti formájában nem tudta alkalmazni, ezért a kohógázokat csak az olvasztókemence levegőjének melegítésére használta fel. Tervezte továbbá a gáznak mészégetésre és a lángkemence fűtésére való felhasználását is. Az újítás iránti vágya sarkallhatta arra is, hogy vasgyári intézőjét kétszer is kiküldte németországi tanulmányútra a modern eljárások megtanulására. Az intéző második útja után a kavarókemencét az egyik hámmal állíttatta fel és azt csak az e célra készített gázzal fűtötte, amit gázgenerátorral fejlesztett.

A dernői üzemben 1845-ben 255 munkás dolgozott, s ebből 154 volt magyar, 56 német és 45 szlovák. (A 101 német és szlovák munkásból is 68 nem kimondottan vasgyártással, hanem csak szénégetéssel foglalkozott. A szó szoros értelmében vett gyári munkások szinte kivétel nélkül magyarok voltak. A 38 öntő közül pedig 34 volt magyar.) A jobbágyok gyermekeit 10—12 éves korukban vette fel Andrássy az üzembe, akik 3—4 évi tanulás után szabadultak, amikortól is már mint legények dolgoztak tovább.

Az öntődében díszműtárgyakat, gyertyatartókat, ezen kívül esztergályozott és nem esztergályozott gépalkatrészeket, különféle görbe és egyenes csöveket, takaréktűzhelyeket, főzőedényeket, hamuzsírűstöket és kályhákat gyártottak. 1844-ben — esetleges megrendelés reményében — próbaként elkészíttette Andrássy a Lánchíd talpazatának három darabját is, amelyek a terhelési próbát jól bírták. 1845-ben a gyár 30 000 q nyersvasat, 10 000 q kovácsolt vasat, valamint 6000 q öntött vasat termelt, de ez kapacitásának csak a felét jelentette.⁽³⁵⁾

2.4. A család

Idős Stecz József — neve német származásra utal — szintén Dernőn, ebben a vasgyáról ekkortájt híressé váló Torna megyei kisközségben látta meg a napvilágot 1837. február 21-én.⁽³⁶⁾ Valószínűleg ő is 12 éves kora körül állhatott be az Andrássyak gyárába, mint jobbágy-sarj. Sajnos, az inas- és legényevekről semminemű közvetlen forrással nem rendelkezünk, közvetett adataink is csak valószínűsíthetők, hogy a Stecz gyerek szem- és fültanúja lehetett annak az eseménynek, amikor a dernői gyárból két esztergagépet Mecenzéfre szállítottak, hogy minél hamarabb elkészíthessenek 40 000 szuronyt az 1848/49-es szabadságharcban részt vevő honvédek számára.⁽³⁷⁾

Az első irattal datálható adat id. Stecz Józsefre 1869-ből való, ugyanis ennek az évnek március 4. napján született ifj. Stecz József.⁽³⁸⁾ Rab Mária és id. Stecz József házasságából.⁽³⁹⁾ Rajta kívül még két felnőtt kort megért gyermekükről tudunk, Lászlóról és Amáliáról. László, valamivel hamarabb mint a báty, az USA-ban próbált szerencsét, s csak 1922-ben tért vissza szülőhazájába. Ekkor Egerben felkereste József testvérét, akinél saját lakása felépültéig feleségével együtt lakott és dolgozott is.⁽⁴⁰⁾ 1924-ben még

Egerben volt és vagy még ebben az évben, vagy a következőben ismét az USA-ba távozott.⁽⁴¹⁾ Feleségét Mayer Máriát nem vitte magával Amerikába, hanem Egerben hagyta, aki itt is halt meg 1946. június 21-én, 69 éves korában.⁽⁴²⁾

Az ifj. Stecz József leánytestvére Amália, Horváth Mihály vasöntőhöz ment feleségül.⁽⁴³⁾ 1905-ben már biztosan Nyíregyházán laktak, ahol a férj az Irsay cégnél dolgozott. Horváth apja 1910. október 14-én halt meg Nyíregyházán, Selyem u. 60. szám alatti lakásában.⁽⁴⁴⁾

Idős Stecz József — valószínűleg már özvegyen — követte a leányát és idősebb fiát Nyíregyházára, s dolgozott az Irsay-féle Vasöntödében, majd fia Egerbe való költözése után segített neki az ottani vállalkozás beindításában. A trianoni békeszerződés előtt Rozsnyón halt meg, s ott is lett eltemetve.⁽⁴⁵⁾

2.5. A vándorévek és a fészekrakás

Az ifj. Stecz József inaséveit apjához és öccséhez hasonlóan Dernőn, az Andrásnyák vasgyárában kezdte, majd szaktudását Németországban és Ausztriában fejlesztette, s Nagyváradon lett önálló.⁽⁴⁶⁾ Katonaéveit az 1890-es évek elején töltötte, leszerelés után pedig vagy ismét visszament Dernőre, vagy már egyenesen a diósgyőri vasgyárban próbált szerencsét.⁽⁴⁷⁾ Biztosan csak azt lehet tudni, hogy Miskolcon a Széchenyi út 85. szám alatt lakó Stecz József vasöntő és a szintén Miskolcon, a Szécsényi út 60. szám alatt élő, a Heves vármegyei Pusztakürtön született Szabó Ilona 1895. február 10-én az alsó miskolci római katolikus plébánián házasságot kötött. Tanújuk Venczel Jakab vasgyári géplakatos volt.⁽⁴⁸⁾ Még ugyanezen évben Miskolcon megszületett első gyermekük, Ilona.⁽⁴⁹⁾ Miskolci, illetve diósgyőri éveikről csak legfiatalabb leányuktól nyert információval rendelkezünk. Stecz Irén szerint apja a diósgyőri évekről úgy beszélt, hogy ott rendkívül sokat dolgozott és nagyon nehéz munkát kellett végeznie, ráadásul mostoha körülmények között. Stecz József ottlétük alatt el is tetvesedett. Ha ez így igaz, akkor nem véletlen, hogy a Stecz család Diósgyőrben nem vert gyökeret, hanem máshol kereste a megélhetést.

A család általunk ismert vándorlásának első állomása Erdély fővárosa Kolozsvár volt. 1897-ben már itt vannak. Ebben az időben Kolozsváron két 20 főnél több munkást foglalkoztató gépgyár is volt. Az egyik 24, a másik 59 alkalmazottal.⁽⁵⁰⁾ Ezek valamelyikében dolgozhatott Stecz is. Itt született második leányuk Aranka 1897-ben.⁽⁵¹⁾ Két év múlva még mindig, vagy már megint Kolozsváron találjuk a családot, ugyanis Árpád nevű egyetlen fiuk 1899. június 30-án lett anyakönyvezve a városban.⁽⁵²⁾

1901. január 28-án megszületett harmadik leányuk — egyben negyedik gyermekük — Irén, de őt már nem Kolozsváron, hanem az ország egy másik településén, mégpedig a Heves vármegyei Átányban anyakönyvezték. Édesanyja lakhelyeként ugyancsak Átány, az édesapjáénak viszont Budapest lett feltüntetve.⁽⁵³⁾ Vagyis Stecz ezúttal a család hátrahagyásával a fővárosban próbált szerencsét, ahol 1890-ben egy 20 főnél több munkást foglalkoztató vasöntvénygyár és nyolc ugyancsak 20 alkalmazottat meghaladó ércöntőde és ércműgyár termelt.⁽⁵⁴⁾ Valószínűleg ezek egyikében állhatott alkalmazásban Stecz József.

1902 tavaszán ismét egy más tájon, a Nógrád vármegyei Szinóbányán találkozunk vele, ahol „Kramer János szinóbányai vasgyára”-ban⁽⁵⁵⁾ 8 napot dolgozott és innen a gyár tulajdonosa szerint május 10. és 12. között azzal az ürüggyel távozott, hogy családját is odaköltözteti. Erre a célra munkahelyétől 35 korona előleget vett fel következő heti keresete terhére, de Szinóbányára már többé nem tért vissza, hanem Amerikában próbált szerencsét. Erről Stecz 1905. május 25-én a következőképpen nyilatkozott: „...ennek előtte három evel ezelőt dolgoztam az kramer úr vasöntödéjében csinóbányán mint vas öntő segéd nem az én hibámér kintelen voltam ot hagyni ot levő füzetéből nem birtam volna meg élni hatod magammal eszerint muszáj volt vándor hotot venni a kezembe és kimenni amerikába.”⁽⁵⁶⁾

Az Amerikai Egyesült Államokba hajón utazott, s mivel nem volt pénze útiköltségre, fűtőként dolgozva, természetben szolgálta meg a jegy árát. Szaktudása révén hamar elhelyezkedett, sőt az egyik amerikai város öntödéjében a munkavezetőségig vitte.⁽⁵⁷⁾ Tengerentúli tartózkodásáról egy Clevelandban készült fotó is tanúskodik.⁽⁵⁸⁾

Stecz amerikai kivándorlását a népes család megélhetési költségének előteremtésén túl nagyban befolyásolhatta, hogy a magyar iparfejlődés 1890-es évek eleji fellendülése a XIX. század utolsó évtizedének közepére elérte tetőpontját. Már az 1897-es aszályos esztendő is, amely az évtized legrosszabb termését eredményezte, fékezőleg hatott az ipar fejlődésére, majd pedig 1898-tól, de főleg 1899 végétől előrevetítette árnyékát egy világméretű gazdasági válság kezdete. Ráadásul hazánkat a válság jobban sújtotta mint a nyugati féltekét, beleértve Amerikát is.

Az ipari szférából az építőipar reagált a leghamarább a válságra. 1899-ben az építési vállalkozók már pangásról beszéltek. Hasonló volt a helyzet a vasútépítésnél is. Ezen iparágak visszaesései pedig szinte láncreakcióként éreztették hatásukat a vas- és gépiparban, így az öntőiparban is. 1900-tól az egész iparban megállt, illetve lelassult a tőkefelhalmozás és az új tőkék beáramlása, sőt számos vállalat a veszteségek miatt már az alaptőke leszállítására készült. Így például a Weitzer János Gép- és Vasgyár és Vasöntöde Rt. 1901-ben 410 800 K-val, 1902 elején pedig újabb jelentős összeggel csökkentette részvénytőkéjét, majd ezt követően bejelentette a csődöt.

De megkezdődött a vállalatok tömeges felszámolása is. Elsősorban magánvállalatokra, de kisebb részvénytársaságokra is sor került. A nyilvános számadásra kötelezett gazdálkodó egységek közül 1901-ben 85, 1902-ben 107 és 1903-ban 123 vállalat, a részvénytársaságok közül — nem teljesen hiteles források szerint — 1901-ben 15, 1902-ben 31, 1903-ban pedig 35 vállalat ment tönkre. Többek között a budapesti Rohay-féle Gépgyár Rt., az ugyancsak budapesti Beschosner A. M. és fia Műércöntőgyár Rt., vagy vidéken a szombathelyi Mayer E. és Fia féle Gépgyár is erre a sorsra jutott, hogy csak a vasiparból hozzunk fel példákat. Természetesen mindezen jelenségek a termelés nagyarányú visszaesésével párosultak.

A válság a vas- és gépipart vetette vissza a legszembetűnőbbben, ami szoros összefüggésben állt a vasútépítések visszaesésével, de befolyással volt rá az új vállalatok alapításának és az ipari beruházások minimális voltának ténye is. Az 1901-es gyenge mezőgazdasági termelés pedig tovább szűkítette a vasipari termékek fogyasztását, lévén a mezőgazdaság számottevő piaca a vasgyártásnak. Így nem véletlen, hogy 1900 és 1901 között a vasfogyasztás 27 %-os, 1900 és 1904 között pedig összesen 40 %-os csökkenést mutatott.⁽⁵⁹⁾

Míg a válság alatt Stecz az Újvilágban kereste a megélhetést, addig felesége 1902 júliusától Tiszanánán bábáskodott és ezzel teremtette elő gyermekei és maga számára a mindennapi betevő falatot. Tiszanánára úgy került, hogy az egyik leánytestvére a tiszánainai illetékességű Tari József Kovácshoz ment feleségül s ő hívta az Átányhoz, a szülőfalujához közeli, ugyancsak Heves megyei településre. Mivel Steczné foglalkozásának „tárgya” ekkor még nem volt szoros korrelációban a válságokkal, így a gazdasági dekonjunktúra alatt is biztos megélhetést jelentett a bábáság az ország bármely táján.⁽⁶⁰⁾ Ez lehetett az oka, hogy a férj hívása ellenére sem vállalkozott Steczné az USA-ba való áttelepülésre.⁽⁶¹⁾ Steczné és a négy gyermeket a tiszánainai időszakban fotón is megörökítették. Ezen a képen Stecz Irén még karon ülő csecsemő, s ebből egyértelműen megállapítható, hogy az a tiszánainai évek alatt készült, valamikor 1902-ben.⁽⁶²⁾ Steczné 1905 február közepén még jelen volt egy szülésnél a faluban, ezt követően viszont nem találkoztunk többet a nevével a falu születési anyakönyvében.⁽⁶³⁾

A távozás okát Stecz József hazatérésével magyarázhatjuk. 1905. május 25-én ugyanis férje már Nyíregyházáról keltezi levelét Szinóbányára. Ennek kezdő mondatait, melyben a Kramer cégtől való gyors távozását írja le, fentebb idéztük. Most a levél folytatását is

közljük, mivel Stecz a dernői éveket leszámítva leghosszabb egy helyen töltött munkavállalásának kezdetére világít rá: „...most it vagyok egy rokonomnál és most munkára volna kilátás de munkakönyv nélkül nem kapok ... Stecz József vasöntő Pacsirta utca 18 szám.”⁽⁶⁴⁾ Stecz munkakönyvét azonban a Kramer cég csak 35 korona lefizetése esetén volt hajlandó kiadni. Ezzel szemben Stecz 1905. június 30-án a nyíregyházi városi első jegyző előtt úgy nyilatkozott, hogy miután ott 8 napot dolgozott, s egy napra 5 koronát számít, „e szerint előleg tartozását letörlesztette”. Különben is — vallja Stecz — a kereskedelmi miniszter rendelete értelmében a munkakönyv nem tartható vissza. Ezt követően július 19-én a Kramer-féle gyár előbb a losonci főszolgabírónak, majd a főszolgabíró július 21-én a nyíregyházi polgármesternek megküldte a munkakönyvet azzal, hogy csak akkor szolgáltatassák ki, ha Stecz a tartozását megfizette. Végül október 2-án hozott határozatával adta ki a nyíregyházi polgármester Stecznek a kért okmányt, de kikötötte, hogy a tartozását 15 napon belül fizesse meg. Arra vonatkozóan viszont nem rendelkezünk adattal, alkalmazta-e Stecz Józsefet munkakönyv nélkül is az Irsay cég, vagy csak annak felmutatása után.⁽⁶⁵⁾

A munkakönyvvvel kapcsolatos bonyodalmak még le sem zárultak, amikor július közepe táján egy szoba-konyhás lakóház építésébe kezdett a Vasgyár utcában a Stecz család. Ott, ahol az Irsay cég gyára is volt.⁽⁶⁶⁾ Az új lakóhelyen Steczné is folytatta a szülésznői foglalkozást. Legalábbis erről tanúskodik a városi iktatókönyvben szereplő 1905-ben kelt bejegyzés, amely Szabó Ilona, Stecz Józsefné szülésznői oklevelével kapcsolatos.⁽⁶⁷⁾

Siecznek a Nyíregyházán töltött évek jó iskolának bizonyultak. Irsayék ugyanis nem a mennyiséget tekintették elsődlegesnek — bár ez sem volt utolsó szempont —, hanem a vasöntvények széles skálájával próbálták megnyerni a fogyasztók szinte minden rétegét. A gyár felfutása is Stecz ottlétének idejére esett. 1890-ben még csak 22, 1910-ben viszont 98 alkalmazottal termelt az üzem.⁽⁶⁸⁾ Gyártottak kereskedelmi öntvényeket, többek között: tűzhelylapokat, tűzhelykereteket, kerek és négyszögletes tűzhelyrácsokat, kályhateőket és ajtókat, torna- és órasúlyokat, díszkerítéseket és kapukat, öntöttvas állványokat és oszlopokat, továbbá mezőgazdasági gépeket, s ezek közül pl. szecskavágókat és hozzá való alkatrészeket úgy saját, mint megadott minták után; a szőlészeti gépek közül pedig szőlőzúzókat és borsajtókat. De utca- és házszám-, valamint járási és községi táblák ugyanúgy kikerültek az üzemből mint központi fűtések berendezéseinek alkatrészei.⁽⁶⁹⁾

Mindezek felsorolását azért tartottuk fontosnak, mert ezen termékek közül Stecz József Egerbe kerülését követően szinte mindegyiket gyártotta üzemében. Már az 1914. évi cégjelzéses papírján is a fenti gyártmányok közül jó néhány megtalálható.⁽⁷⁰⁾

2.6. Az üzem beindul, a társ kiválik az üzletből

Most pedig kanyarodjunk vissza Stecz önállósodásának színhelyéhez, Egerhez. Ott tartottunk, hogy 1912. augusztus 13-án minden akadály elhárult a kicsiny vasöntőde beindulása előtt. De milyen is volt ez a vasöntőműhely?

Szerencsére a megmaradt kiviteli terv (lásd mellékletben) és a helyszínelési jegyzőkönyv alapján az utólagos rekonstrukció tökéletesen elvégezhető. Egy 60 cm vastag keménykő alapozású, 50 cm vastagságú puhakő felmenő fallal rendelkező épületről volt szó. 8 m hosszú és 5 m széles belvilággal, 2,80 m belmagassággal, tapasztott gerendamennyezettel és cseréppel fedett nyereg alakú tetőzettel. A 40 m² alapterületű műhely „természetes megvilágítását” két 0,70x1 m-es ablak, a bejárást pedig az ezek között elhelyezkedő 2 m magas és 1 m széles ajtó szolgálta. A nyílászárókkal szemközti falon volt a kupoló,⁽⁷¹⁾ melynek kicsinségére mi sem jellemzőbb, minthogy falazását egy gyermek tudta csak elkészíteni.⁽⁷²⁾ 25 kg vas, két lapát kokszt és az ehhez szükséges mészkeő fért csak bele egy-egy alkalommal.⁽⁷³⁾

A szakképzett munkaerőt csak a társulajdonosok adták, illetve az indulásnál Stecz édesapja is segített, amint azt már előbb is említettük. A segédmunkát a családtagok, esetenként a szomszédok, valamint 1—2 napszámos biztosította. Az olvasztáshoz szükséges vasat a közeli ócskavastelepről szereztek be. Ekkor még hetente csak egy nap csapoltak a kupolából. Az üzem szerény berendezését a kemencén kívül egy fűtató, egy köszörű és egy benzinmotor adta.

Az első megrendelők egri, illetve köménybeli agrárfoglalkozásúak és fémiparosok voltak, de a vaskereskedők és a gyárosok is hamarosan vásárlói lettek a Stecz és társa öntvényeinek. A gyártmányok is tükrözték a vevőkört, mivel főleg szecskavágók, répare-szelők, borsatuk, tűzhelylapok és tűzhelylábak iránt nyílvánult meg a legnagyobb igény. Ezeket vagy saját, vagy ócska, elkopott, illetve eltört minták alapján készítették el.

A vasöntésen kívül rézöntéssel is foglalkoztak már az üzem beindulásának pillanatától fogva. Ebből legfontosabb termékük a rézmozsár volt.⁽⁷⁴⁾ Még egy hónapja sem üzemelt a vasöntőde, amikor Eger városa is belépett a megrendelők közé. Szeptember 27-én 13 korona 64 fillérről, egy újabb hónap múlva, október 20-án pedig 6 koronáról nyújtott be számlát Stecz a polgármesteri hivatalhoz.⁽⁷⁵⁾

Tehát az 1—2 hónapos üzemelés már bizonyította a vállalkozás szükségességét. Ezen tényre, továbbá az induló vállalkozással járó terhekre, nem utolsósorban azon gyakorlatra, amelyet az új iparágakat meghonosítók részére már eddig is adott a város, hivatkozott Stecz, amikor 1912. október elején 10 évre szóló kövezetvám- és pótdómentesség megadását kérte a képviselő-testülettől. A polgármester október 12-én értesítette Stecz Józsefet, hogy a kért kedvezményt megkapta, mivel az „*általa létesített vasöntődével új iparágat honosított meg és ez által a fémiparnak é s egyes gyáraknak hasznára és előnyére vált...*”⁽⁷⁶⁾

Bár Stecz ezen kérvényt csak saját nevében adta be, ennek ellenére nem valószínű, hogy ekkor már társ nélkül dolgozott. Stecz Irén visszaemlékezése szerint ugyanis az indulást követően még kb. 1,5 évig, tehát 1913 végéig tartott Stecz József és Kakas István között a sorsközösség. Ekkor Stecz felajánlotta társának, hogy vagy abbahagyja az ivást és a gyengébb nem gyakori látogatását, vagy különválnak útjaik. Az ifjú Kakas inkább az utóbbit választotta, Stecz pedig végkielégítésben részesítette.⁽⁷⁷⁾ A Folyás utca elején levő lefolyóaknak viszont még a Kakassal való együttműködés időszakának termékei.

Az öntőde jó — a várakozásnak megfelelő — munkáját a város további megrendeléssel honorálta, ugyanis 1913. január 14-én megbízta őket az új Gárdonyi Géza utca házszám- és utcátábláinak elkészítésével, majd 1914-ben több pályázóval szemben — most már egyedül, társ nélkül — Stecz megnyert egy versenytárgyalást,⁽⁷⁸⁾ s ennek alapján ő készíthette el a város 25 új utcájának házszám- és utcátábláit.⁽⁷⁹⁾ Stecz és társa 1913. február 22-én készült el a Gárdonyi utca 7 utcátáblájával és a 16 páros, valamint az ugyancsak 16 páratlan házszám táblájával.⁽⁸⁰⁾

A többi 25 új utca elnevezésének ügye 1913. február 8-án került a városatyák elé. Az építészeti és szépitészeti szakosztály javaslatát két utca elnevezésének kivételével a testület kielégítőnek találta és jóváhagyta.⁽⁸¹⁾

Siecz Józsefet május 29-én értesítette a városi tanács pozitív döntéséről, amelyben kikötötte, hogy a kézbesítéstől számított 60 napon belül a táblákat le kell szállítani a városi mérnöki hivatalba.⁽⁸²⁾

Az öntést Stecz minden valószínűség szerint rövidesen megkezdte, de közben kitört az I. világháború, s az öntőmestert behívták Miskolcra katonának. A munkát a családtagok folytatták. Pontosabban ők csak formáztak, s amikor minden forma készen volt, Stecz rövid időre hazament a katonaságtól és a családdal együtt leöntötte a táblákat. Ez lehetett az oka, hogy a vállalt határidő helyett csak szeptember 7-re készültek el a munkával.⁽⁸³⁾

1915. március 1-én a városi főmérnök a Deák Ferenc utca házszámozását kérte, „*mert ezen utcának keleti oldala már legnagyobb részén kiépült és az immár két év óta lakott*

házaknak házszáma mindeztideig nincsen”. Ennek elkészítését is Stecz kapta. A munka elvégzéséről 1915. április 17-én nyújtotta be számláját.⁽⁸⁴⁾ A következő, egyben utolsó — legalábbis az általunk ismert — megbízását 1926 végén kapta Stecz utcajelző táblák öntésére.⁽⁸⁵⁾

Egy fél év múlva — 1927 nyarán — a városi képviselő-testület újra napirendre tűzte a kerületek kiigazításának, valamint ennek megfelelően az új utca- és házszámtáblák elkészítésének ügyét. A versenytárgyalásra Stecz horgonyöntésű és vasöntésű táblákra egyaránt beküldte árajánlatát, azonban nem ő, hanem Lusztig Sándor egri „*Optikai és fényképészeti ... műhelye*” kapta meg a jogot a táblák szállítására, mivel a legolcsóbb ajánlatot ő tette. A táblákat különben nem Lusztig, hanem a budapesti Langer és Róna-féle „*Címtábla és ércöntöde*” cég készítette el, vagyis az egri iparos csak közvetítő volt, valószínűleg igen tisztos haszonért.⁽⁸⁶⁾

2.7. A konkurencia

Siecz életében az I. világháborút követően nem ez volt az első eset, hogy meg kellett küzdenie a vetélytársakkal. A húszas évek elején ugyanis a megyében is három új öntöde alakult. Egerben a „*Hering-féle mezőgazdasági Gépgyár és Vasöntöde R.T.*” és az Aszlajtner Bernát üzeme, Gyöngyösön pedig a „*Mechanika vasfém- és faipari r. t.*”, amely szintén foglalkozott vasöntéssel.

Különösen az egri konkurencia jelentett veszélyt Stecz üzletkörére, de a minimális forrásbázis alapján nehezen állapítható meg, milyen mértékben befolyásolták a vetélytársak Stecz tevékenységét.

Mindössze egyetlen adatsort tudtunk összeállítani, de ezzel talán érzékeltetni tudjuk a konkurencia jelentkezését. Stecz 1920-ig ugyanis kizárólagos öntvénymegrendelőjének tekinthette a várost, 1921-től viszont már a városi megrendelésekért meg kell küzdenie, főleg a Hering-féle öntödével. Ha a két cég által a városhoz benyújtott számlák összegeit megvizsgáljuk, némi fényt deríthetünk Stecz bevételkiesésére is. (Megjegyezzük, hogy a számlák Heringék esetében nincsenek bontva gépekre és öntvényekre.)⁽⁸⁷⁾

Eger város megrendelései Stecztól és Heringéktől (Koronában)

	HERINGÉK	STECZ JÓZSEF
1921	16766	1545
1922	—	11208
1923	397316	477312
1924	12869885	—
1925	2503600	7594800
1926	2721000	535000+?
Összesen	18608567	8619865+?

Hasonlóan gyérek a források a két gyár jövedelmi viszonyainak összehasonlítására is. Fennmaradtak ugyan az ipartestületi tagdíjnyilvántartó könyvek, de az ezekben levő adatok csak közvetetten utalnak az éves jövedelmezőségre. Inkább a vállalkozók jövedelmi közti arányokat, semmint azok tényleges nagyságát mutatják.⁽⁸⁸⁾ (A Hering-féle öntöde éves eredményeit ugyan ki tudtuk mutatni a cégbírószági anyagban megőrzött mérlegekből, de a Stecz-féle vállalkozásról ilyen jellegű forrással nem rendelkezünk.)

Ezen nyilvántartások szerint a Hering-féle cég 1925-ben 408 000, 1926-ban pedig 560 000 korona tagdíjat fizetett az ipartestület kasszájába. (Ugyanilyen díjtétele volt az Érseki Nyomdának is.) Ezzel szemben Stecz 1925-ben 170 000, 1926-ban pedig 160 000

korona tagdíjat fizetett, vagyis Heringék taksájának 43, illetve 28 %-át. A számok és az arányok természetesen kétféleképpen is értelmezhetők. Egyrészt felfoghatók úgy, hogy Stecz 1925-ös gazdasági eredményeinek súlya a Hering-féle gyárának kevesebb mint a felét tette ki, 1926-ben pedig még 30%-át sem érte el, de értelmezhetjük úgy is, hogy az ipartestület Stecz önerőből fenntartott vállalkozásának 1925—26-os jövedelmezőségét a részvénytőkével működő Hering-féle üzem majd 50, illetve 30 %-ára, tehát igen jelentősre értékelte.

A rendelkezésünkre álló összes adat birtokában inkább a második értékelést tekinthetjük helytállóbbnak, vagyis Stecz vállalatát nem rendítette meg a konkurencia, hanem inkább ösztönzőleg hatott termelésére. Erre vall, hogy 1922 és 1925 között nagybővította meg lakóházát és öntödéjét is.

2.8. Lakás- és üzlethővítés, ingatlanvásárlások

Mint már láttuk, 1912-ben a Stecz család előbb albérletben élt, s csak kb. 1 év múlva építették fel az egy szobából és fészerből álló lakásukat az öntöde mellett.⁽⁸⁹⁾ Amikor viszont 1922 szeptemberében megkapta Stecz és neje a szoba-konyhából, kamrából, zárt folyosóból és padlásszobából álló toldaléképület építésére az engedélyt, a tervrajzon már nemcsak az előbb említett két helyiségből álló lakrész volt feltüntetve mint meglevő épület, hanem egy kb. 125 m²-es lakóház is. Ez pedig azt jelenti, hogy Steczék időközben már bővítették a lakást, de erről írásos anyag nem maradt fenn. Tehát ehhez a megnagyobbított lakóházhoz építtetett 1922-ben Stecz egy 81 m²-es toldalékot.⁽⁹⁰⁾ A következő év januárjában pedig egy kőfallal és cseréppel fedett félnyeregteretű fásszín építkezésébe kezdett az utcai fronton.⁽⁹¹⁾

Az üzem első bővítésére is sor került 1925 első felében. A városi tanács 1925. április 25-i ülésén adta meg az építési engedélyt Stecz Józsefnek az alábbi feltételek mellett: „*1. Műhely céljára toldaléképületet épített 8 méter hosszban és 5 méter szélességben. A falak kőből épülnek sárba rakva. Menyezet nem lesz. A tetőn szellőző nyílások készülnek. A tető cseréppel lesz fedve, a szomszéd felé tűzfal épül. 2. Az építkezés kivitelezéséért felelős vállalkozó Tóth János kőműves iparos lesz.*”⁽⁹²⁾

A műhely alapterületének növelése szorosan összefüggött a város vízművének és vízvezetékrendszerének kiépítésével, valamint az ezzel párhuzamosan tervezett, bár némi fáziskéséssel meginduló csatornahálózat lefektetésével. Steczet bízták meg ugyanis — minden valószínűség szerint mint alvállalkozót — a csatornázáshoz szükséges 50, 100 és 130 kg-os lefolyóaknák, az elmozdítható vastengelyes lefolyórácsok, illetve a házakhoz bevezető kerti csapszekrények öntésével.⁽⁹³⁾ (A Hering-féle Mezőgazdasági Gépgyár és Vasöntöde R. T. a vízvezetékcsövek gyártásában vett részt szintén alvállalkozóként, de az általa készített termékek nem bírták az előírt nyomást, s többek véleménye szerint ez is szerepet játszott bukásában.)

Egyrészt a Hering-féle vállalkozás csődje, másrészt pedig a várostól remélt további megrendelések volt a kiváltó ok az üzem újbóli bővítéseinek. Ennek első állomását 1928 novemberében egy 4,5x5 m-es, összességében 22,5 m² alapterületű fészer felépítése jelentette, telke északkeleti szögletében,⁽⁹⁴⁾ majd 1929-ben újra egy 13x6 m-es rész toldása műhelyéhez. Az építési engedélyt 1929. január 15-én adta meg rá a városi tanács. A helyszíni szemlén felvett jegyzőkönyv így rögzítette az építendő „toldalékot”: „*Becsatolt terv szerint az öntöde mellé egy toldaléképületet emeltet, mellyel az öntödét kibővítetik. A falak kőből épülnek | mészhabarcsha | rakva |, két pillér épül a két helyiség közötti téglalából cementhabarcsha rakva. A tető vasháddal | horganyzott | lesz fedve. Menyezet nem készül. Az ablakok vashál készülnék. A toldalék kis helyiség | szárítókemence | a földbe lesz mélyítve és téglával lesz boltozva.*”⁽⁹⁵⁾

Levéltári forrásaink alapján tehát az 1929-es bővítést is beleszámítva, összesen három építési periódust tudunk megkülönböztetni. Az 1912. évi 8x5 m-es első műhelyt, az 1925-ös ugyanilyen méretű toldást, valamint az 1929-es 13x6 m-es újabb melléépítést. Az 1929-ben becsatolt tervrajzon viszont az építendő 13x6 m-es toldalék mellett, amelyet Stecz össze kívánt kötni a régivel, már látható egy 13x5,5 m-es meglévő öntödei épület, sőt annak a hosszabbik végéhez is csatlakozott egy még régebbi 5,5 m széles, de ismeretlen hosszúságú rész. Soós Sándor úgy rajzolta le az 1930-as években fennálló öntödét, hogy az három részből állt. Egy kb. 13x5 m-es külön álló műhelyéből — a tervrajzon ennek csak a vége látszik — és egy kétszlatú, kétszer 13x6 m-es, tehát egy kb. 150 m²-es öntödei csarnokból. ⁽⁹⁶⁾ Ha ez valóban így volt — márpedig mind az 1929-es tervrajz, mind pedig a több évtizeden át ott dolgozó Soós Sándor is ezt bizonyítja —, akkor két magyarázat is elképzelhető az ellentmondás feloldására. 1. A három építési perióduson kívül volt, vagy voltak még további bővítések is, de ezek dokumentumai nem maradtak fenn; 2. Az 1912-ből és 1925-ből származó építési iratokkal ellentétben Stecz a valóságban nem két 8x5 m-es hanem két 13x5,5 m-es műhelyt építtetett fel. Sajnos egyik állításunk igazát sem áll módunkban bizonyítani, mivel az eredeti öntödei épületeket 1950 után fokozatosan lebontották, s manapság már egyik sem tekinthető meg közülük. Amennyiben azonban a második variáció az igaz, akkor már az első, 1912-ben épült öntöde mérete sem 8x5 m-es, hanem 13x5,5 m-es volt.

Az utolsó általunk ismert és megnevezett nagyobb méretű építkezést az 1949-es államosítás előtt, 1931-ben határozta el a Stecz család az üzem területén. Ekkor egy 11,40x5 m-es raktárhelyiséget építtetett Stecz telke keleti határvonalán egri kőből, 50, illetve 30 cm vastag falakkal, mészhabarcsba rakva. A tetőt félnyereg alakúra terveztette és cseréppel kívánta fedni. A két ablak és az ajtó az udvarra nézett. ⁽⁹⁷⁾

Tehát 1931-re befejeződtek a nagyarányú beruházások és majdnem végleges formájában állt már a Stecz-életmű. Ezt követően a szükséges forgótőkén felüli pénzt ingatlanokba kezdte fektetni a családfő. Első adásvételével 1928-ban találkozunk, majd ezt követően 1941-ig szinte minden évben szerepelt Stecz neve a polgármesteri iktatókönyvben ingatlanvásárlási ügyekkel kapcsolatban. ⁽⁹⁸⁾ 1932-ben pedig a Deák Ferenc utca 69. szám alatti vásárolt telkén Árpád fia számára egy két szobából, konyhából, kamrából, tornából és pincéből álló 85 m²-es lakóházat építtetett a lebontott két szobát, konyhát és színt magába foglaló lakás helyén. ⁽⁹⁹⁾

Siecz nem ok nélkül juttatta gyermekei közül legelőször éppen Árpád fiát lakáshoz. A fiú ugyanis apja foglalkozását választotta, s már 1920. március 5-től üzemvezetői minőségben vezette a családfő vállalkozását. A szakma fogásait 1913. augusztus 29-től 1915. augusztus 29-ig tanoncként sajátította el a szülői háznál. 1916. április 17-től 1916. július 4-ig az egri Lakatos és Lemezárugyárban volt alkalmazásban mint gyakornok, majd 1916. augusztus 20-tól 1920. március 2-ig a diósgyőri öntödében dolgozott segédként.

1919-ben belépett a Vörös Hadseregbe, s a főleg egriekből alakult V/10-es vöröstüzér-üteg ágyú mestere lett. Szolnoknál esett román fogságba, majd báró Harkányi abonyi birtokára internálták társaival együtt. A Tanácsköztársaság bukása után azzal vádolták, hogy az 1919. május 1-jei egri ellenforradalmi megmozdulás egyik szervezőjét, Mészöly Gedeon őrnagyot ő lőtte le, holott Stecz Árpád ekkor nem is tartózkodott a városban. Apja alig tudta kimenteni a vád alól.

A gőzgépkezelő szakvizsgát 1920. május 9-én tette le. ⁽¹⁰⁰⁾ Azt mondhatjuk tehát, hogy 1920-tól kezdve Stecz József ismét társsal dolgozott, ami nagyban megkönnyítette munkáját, hiszen a termelés közvetlen irányításának gondja teljesen a fia kezébe került, s az idősebb Stecz minden energiáját csak a szervezésre, a megrendelők körének bővítésére fordíthatta.

2.9. A gyarapodó vevőkör

Az üzem bővítésének természetes velejárója volt a termelés növekedése is. 1925-től már naponta kétszer csapoltak a kupolából, s így pl. lefolyóaknából egy műszak alatt 18 db-ot is leöntöttek. Ez 130 kg-os aknák esetében 2,3 t, 50 kg-osakból pedig 0,9 t napi teljesítményt jelentett.

A vásárlók, illetve megrendelők jelentős részben továbbra is egriek és megyebeliek maradtak: 1930-ban a megyében a tulajdonképpeni iparban 7884 vállalat 17 277 főt foglalkoztatott. A vas- és fémiparban pedig az egri Lakatos- és Lemezárugyáron kívül, amely 67 fős segédszemélyzetet foglalkoztatott, 762 kisebb vállalat működött. Ezek legtöbbször segéd nélkül, vagy legfeljebb 1—2 segéddel dolgoztatott, s csupán 9 műhely termelt 5 segédnél többel.⁽¹⁰¹⁾ Vagyis elég nagy volt a helyi felvevőpiac. Ennek ellenére fokozatosan elérték Steczék, hogy az ország szinte minden táján, Putnoktól Bonyhádig, Ózdtól Siklósig, Miskolcon és Budapesten át Szegedig ismerték az egri öntöde gyártmányait.

A termelés mennyiségi felfutásán túl a gyártmányskála is bővült az első évekhez viszonyítva. Fontos szerepet játszottak a folyamatos termelés biztosításában a vagon-számra előállított kereskedelmi öntvények, valamint a rakott tűzhelyekhez többezres tételben készített 5—6, 6—7 és 7—8 collos tűzhelyajtók is. A II. világháború alatt pedig ráálltak a tábori tűzhelyek gyártására, valamint a lábbal taposó komplett kovácsműhelyek öntésére.

Miskolcon az egyik legnagyobb megrendelőjük Kun Lajos Vas-, Rézbútor- és Lakatosárugyára volt. Neki komplett szőlőpréseket, szőlőzúzókat, kézi hajtású kétkerekes szecskavágókat öntöttek, amit a helyszínen a megrendelő szerelt össze. Az árut hetente két alkalommal lovas kocsival szállította Miskolcra.

Az egriek közül Joó Gyula lakatosnak — később róla még lesz szó — 75, 150, 200 és 300 literes szőlőprésekhez, továbbá szőlőzúzókhöz, szecskavágókhoz öntöttek százszámra alkatrészeket. Továbbá helyi megrendelőik voltak: a Lakatosárugyár; Gertner István és Német Bertalan tűzhelykészítő kisiparosok; Zahar József és Krausz Ödön lakatos- és vízvezeték-szerelők; Gönczi Pál lakatos; az Ungár-féle vaskereskedő cég; az I. sz. ún. Wind-féle és a II. sz. érseki téglagyár; az egri kórházak, amelyek hatalmas tűzhelylapokat vásároltak. De ők öntötték pl. a volt törvénytörő — ma megyei bíróság — előtti villanyoszlopokat és ebből a műhelyből került ki az Egerben 1945 elején felállított első szovjet hősi emlékmű is.⁽¹⁰²⁾

A megyén belül a recski ércbányának szállítottak óriási mennyiségű gépalkatrészt, bakkházakat, szivattyúalkatrészeket, 80 kg-os csapágyakat és az őrlőmalomhoz különböző zúzókat, pl. bronzrudakat. Mátraderecskére Bell Miklós Téglá- és Cserépgyárába agyagipari alkatrészeket; a hort-csányi malomba egyedi dugattyúkat; Rác Lajos kápolnai esztergaműhelyébe megmunkálандó öntvényeket stb. a parádi üvegyárnak az 1930-as években az egri Schulcz lakatosmester révén, aki ugyanoda csiszolókorongokat készített, nagyobb mennyiségű kokillát szállítottak.⁽¹⁰³⁾

2.10. Az alapító halála és az osztozkodás

Az üzem létrehozója és felvirágoztatója 1945. október 14-én végrendelkezett⁽¹⁰⁴⁾ és rá két hétre, október 30-án 76 éves korában agyérel-dugulásban halt meg az egri Vasöntő utca 7. szám alatti lakásán.⁽¹⁰⁵⁾ A hátrahagyott végakarataiban Stecz József a családi vagyont három gyermeke, Ilona, Árpád és Irén, valamint cselédje és egyben ápolója, özv. Adám Józsefné között osztotta meg. A végrendelet így szólt:

„Alulírott Stecz József egri lakos halálom esetére a következőleg végrendekezem.

Vasöntő utca 7. sz. alatt levő vas- és rézüntödémet, illetve az egész üzemet, beleértve a Vasöntő utca 7. sz. alatti házat, a ház közelében lévő pincét, beltelket, az üzemhez tartozó nyersanyag-készletet, készárut és gépterendezéseket, Ilona, Árpád és Irén gyermekeimre hagyom tulajdonul egyenlő arányban úgy, hogy a cég Stecz József örökösei néven és címen tovább fennálljon és működjön.

Kívánom és rendelem, hogy Gerendai Imre unokám és Valentinyi Károly vőm, az üzem további vitelében és menetében részt vegyenek. Ezen állapot fennálljon mindaddig míg a mai helyzet teljes egészében ki nem bontakozott és a régi békebeli értékek stabilitása be nem állott.

Ezen idő bekövetkezte után testvérek egymás között kölcsönösen megegyezve az üzletből kiléphetnek oly képpen, hogy az üzem Árpád fiamra íratva tovább működhessen.

Árpád fiam pedig köteles akkor Ilona és Irén gyermekeimet az üzem egyharmad egyharmad részének értékével kielégíteni.

A Rabovszki-féle földingatlant a következőleg hagyom:

A Dutkay-féle szőlő felé eső sarokrészből nyolcszáznegyszögöl kihasítandó házhelynek és ezen nyolcszázöl területű ingatlant tulajdonul hagyom hűséges cselédemnek és ápolómnak özv. Ádám Józsefné szül. Oszlánczi Máriának, a fennmaradó területet Ilona, Árpád és Irén gyermekeimnek hagyom. Az elosztás szokás útján történjék.

A Lakatos-féle szőlőmet már évekkel ezelőtt átadtam Irén lányomnak. Ilona lányomra hagyom tulajdonul a régi szőlőmet a pincével együtt. Ezen két szőlő egyenlő területű és egy pincével van ellátva. Árpád fiamnak hagyom tulajdonul a Kollmann-féle szőlőmet, a pincével és a rajta lévő lakással együtt. Az Árpád fiamnak hagyott szőlő kisebb területű, de értékesebb szőlő.

Ha a földbirtokrendezés során elvett ingatlan vissza kerülne, úgy az három gyermekeimé legyen egyenlő részben.⁽¹⁰⁶⁾ Deák Ferencz utcai házamat Ilonának, Verbőczy utcai házamat fele részben Árpád és fele részben Irénnek hagyom tulajdonul. Ezen háznak fele része a házvételkor már Árpád fiamra lett íratva, tehát a nevemen álló felerész egészében Irén lányomnak adassék át.⁽¹⁰⁷⁾

Pincefelszerelésem: kádak, hordók, prések Árpád és Ilona gyermekeimre hagyom tulajdonul. Ezen anyagból Irén már ki lett elégítve. Varrógépemet özv. Ádám Józsefné, sz. Oszlánczi Máriára hagyom tulajdonul. Minden készpénzemet, borkészletemet, követelésemet és minden egyéb ingóságaimat Ilona, Árpád és Irén gyermekeimnek hagyom egymás-közi egyenlő arányban.

Ezzel bezárom végrendeletem.

Eger, 1945. október 14.”⁽¹⁰⁸⁾

2.11. Az üzletkör bővítésétől az államosításig

A végrendelet azon kikötése, hogy amennyiben „a régi békebeli értékek stabilitása” beállott a két lány lépjen ki az üzletből és Árpád maga működtesse az üzemet, 1946. november 21-én, a három testvér között közjegyző előtt létrejött osztályegyezséggel következett be.⁽¹⁰⁹⁾ A szóbeli megegyezés ellenben hamarabb megtörténhetett, mert 1946. október 15-én már csak Árpád kérte az elsőfokú egri iparhatóságtól „gyári jellegű ipari-gazolvány” kiadását. Kérését azzal indokolta, hogy a „a környéken csak Miskolcon van

öntöde, [és ezért] mondhatni közérdek is, hogy ezen 34 év óta üzemben lévő öntöde továbbra is üzemben maradjon és kibővítsék mezőgazdasági gépek előállításával. Ez ideig készítettem mindennemű kereskedelmi, csatornázási, ipari és mezőgazdasági gépöntvényeket.” ;;Édesatyám átlag 8—10 emberrel dolgozott, magam részéről némi bővítéssel 20—25 emberrel szeretném az üzemet folytatni.”

A miskolci Kerületi Kereskedelmi és Iparkamara kérdőívére adott válaszában megemlítette, hogy 165 000 Ft tőkével rendelkezik, melyből 40 000 Ft készpénzben, 125 000 Ft pedig ingatlanban áll rendelkezésére. Ez utóbbit egy ház és az öntöde értéke tette ki.

Arról is nyilatkozott ezen kérdőívben, hogy rendelkezik ugyan 1940-től ócskavas- és fémkereskedésre jogosító iparigazolvánnyal, de ezen engedély megadását követően ezt a tevékenységet nem kívánja folytatni. Az I. fokú városi iparhatóság is melegen pártolta Stecz Árpád elhatározását, mivel a kérdőívre rávezette, hogy „teljes egészében való teljesítését” javasolja az üzem bővítésének, mivel „a mezőgazdasági gépek előállítása igen fontos közérdek”.

Az üzletkör bővítése kapcsán a polgármesterhez beterjesztett kimutatásban az öntöde berendezéseit is felsorolta Stecz Árpád. Ezek akkor a következők voltak:

- 150 q formázószelekrény;
 - 200 db formázóklisé;
 - 2 db vasolvasztó kemence: ebből egy 300 mm-es, egy pedig 500 mm-es;
 - 1 db rézolvasztó kemence;
 - 1 db öntödei szellőző;
 - 1 db homokkeverő;
 - 10 db villanymotor;

1 db	0,5	Hp
2 db	1	Hp
3 db	2	Hp
1 db	4	Hp
2 db	5	Hp
1 db	8	Hp
-
- 10 db 20,5 Hp

- 2 db csiszológép;
- 1 db öntvénytisztító gép;
- 1 db samottörő gép;
- 2 db esztergapad;
- 2 db fűrőgép.

A fentiek alapján az iparügyi miniszter 1947. március 17-én engedélyezte, majd a polgármester április 16-án ki is adta Stecz Árpád részére „gyárszerű vas- és fémöntésre, valamint mezőgazdasági gépek gyárszerű előállítására” az iparigazolványt.⁽¹¹⁰⁾ Soós Sándor szerint a mezőgazdasági gépek gyártása ugyan már nem kezdődött el, de az tény, hogy 1947-től az átlagos munkáslétszám megnövekedett. (Erre vonatkozóan lásd a következő 2.12. részt.) Ebből viszont arra következtethetünk, hogy a fokozatos termelésbővítés valóban megindult, aminek az 1949. november 27-i államosítás vetett véget. Az üzem ugyanis a Wusztér és Társa budapesti céggel együtt beolvasztották az egri Lakatosárugyár Nemzeti Vállalatba.⁽¹¹¹⁾

2.12. Munkások, munkakörülmények, munkabérek

A Stecz József által foglalkoztatott munkások tényleges és átlagléttszáma⁽¹¹²⁾

Év	Az egy év- ben alkal- mazott munkások tényleges száma	Az általuk ledolgozott napok száma	Az egy évben al- kalmazott átlagos munkás- léttszám
1915	1	125	0,34
1916	1	136	0,37
1917	?	?	?
1918	?	?	?
1919	1	183	0,50
1920	1	365	1,00
1921	2	484	1,32
1922	1	365	1,00
1923	2	262	0,71
1924	1	37	0,10
1925	1	339	0,92
1926	1	31	0,08
1927	2	107+?	0,29+?
1928	1	14	0,04
1929	1	264	0,72
1930	1	214	0,58
1931	3	186+?	0,51+?
1932	1	150	0,41
1933	1	122	0,33
1934	2	505	1,38
1935	4	508	1,39
1936	5	1305	3,57
1937	10	1824+?	5,00+?
1938	21	2252	6,16
1939	22	3248	8,88
1940	43	3757+?	10,29+?
1941	14	4782	13,10
1942	16	3787	10,37
1943	10	2814	7,70
1944	8	1897+?	5,20+?
1945	6	1543	4,20
1946	9	914	2,50
1947	14	2847	7,80
1948	15	4478	12,26
1949	12	3956	10,84

A fenti táblázat úgy gondoljuk önmagáért beszél. Még akkor is, ha tudjuk — hiszen országosan is ez volt a gyakorlat —, hogy Stecz nem jelentette be minden alkalommal az általa foglalkoztatott munkásokat.⁽¹¹³⁾ A rendelkezésünkre álló forrásokból nem tudjuk megállapítani így azt sem, hogy 1912. és 1914. között azért nem szerepel-e egyetlen munkás neve sem a korabeli kimutatásokban, mert Stecz „elfelejtette” bejelenteni azokat, vagy pedig azért, mert 1913 végéig csak Kakassal, a társsal, 1914-ben meg csak a családdal dolgozott. Hasonló a helyzet 1917-ben és 1918-ban is.

Mindenesetre az világosan kitűnik a táblázatból, hogy Stecz 1915 és 1934 között — 1931-et kivéve — évenként mindössze 1—2 segéderővel dolgozott és ebben az időszakban az átlaglétszám egy évben sem haladta meg az 1,5 főt. Sőt legtöbbször jóval 1 fő alatt maradt.

Érdekes módon a munkáslétszám nem tükrözi az 1920-as évek közepétől meginduló nagyarányú üzembővítést. Az átlagos munkáslétszám ugyanis csak 1936-tól, az egy évben foglalkoztatott összes munkás létszáma pedig csak 1935-től haladta meg a két főt. 1940-ben foglalkoztatta a legtöbb munkást Stecz, összesen 43 főt, a legnagyobb átlaglétszámmal, 13,10 fővel pedig 1941-ben termelt az üzem. Ez utóbbi számot csak 1948-ban közelítette meg, 12,26 fővel. A 10 fős átlaglétszámot összesen öt évben lépte túl a vállalkozás: 1940—1942-ben és 1948—1949-ben.

1915 és 1949 között az öntöde 123 alkalmazottját tudtuk kimutatni. A tulajdonoson kívül 10 fő volt szakalkalmazott. Ebből 6 fő vasöntő volt, akik közül kettőt egy-egy, egyet két, egyet négy, egyet hét, egyet pedig nyolc alkalommal foglalkoztatott az üzem rövidebb-hosszabb ideig. Lakatost négy alkalommal vett fel Stecz. Ezenkívül két tanonc szerződéséről tudunk. Az egyik unokája. Ilona lánya fia, Gerendai Imre, a másik pedig Soós Sándor, későbbi legjobb szakmunkása volt.

Korántsem rendelkezünk ilyen bő információval a munkabérek vonatkozásában. Egyedül csak a 30-as évek végének, a 40-es évek legelejének munkabérei állnak rendelkezésünkre, de azok is szóbeli közlés alapján.⁽¹¹⁴⁾ E szerint a szakképzettségtől függően a munkások 1,70—2,50 pengőt kerestek naponta. Ennek nagyságát talán úgy érzékeltethetjük, ha tudjuk, hogy egy mezőgazdasági napszámos ennek csak 40—50%-át kapta.⁽¹¹⁵⁾

Az 1930-as évekig az üzem csak minimálisan lehetett ellátva szociális létesítményekkel, hiszen csak egy 1932-es gyárvizsgálat tette kötelezővé a tulajdonosnak, hogy „A munkások részére 6 hónapon belül zuhanyfürdő létesítendő.”⁽¹¹⁶⁾

Hasonlóan kevés a forrás a szakmai szervezkedésekre is. Ennek következtében nem sikerült kideríteni, hogy mikor lettek tagjai az üzem dolgozói a vas- és fémipari dolgozók szakszervezetének. Csak annyi bizonyos, hogy amikor 1949. július 8-án Melczer Bernátot a 11 fő szervezett munkás, vagyis majdnem a teljes üzemi létszám megválasztotta bizalmi, már működött a szakszervezet a vállalatnál. A választásra pedig azért került sor, „mert a régi bizalmi, Marsalkó János az üzemtől végleg távozott.”

Marsalkó egyébként 1949. március 1-én lépett ki az öntödéből.⁽¹¹⁷⁾ Ebből viszont arra következtethetünk, hogy már 1949. március előtt is élt a szakszervezet az üzemben.

3. Aszlajtner Bernát

Nevével először a forrásokban mint Stecz József alkalmazottja találkoztunk. 1919. július 1-től 1921. október 30-ig ugyanis öntősegédként dolgozott Stecz üzemében.⁽¹¹⁸⁾

„Vas- és rézőntési iparnak tégléykbeni olvasztása melletti önálló gyakorlására az iparigazolványt” 1921. december 20-án kapta kézhez mint Újsor utca 56. szám alatti lakos. Csak emlékeztetőül: Stecz üzeme is az Újsor utcában volt.⁽¹¹⁹⁾ Saját, szoba-konyhából és műhelyből álló Homok utcai 52 m²-es lakóházának építési kérelmét pedig 1922. szeptember 10-én hagyta jóvá a polgármester.⁽¹²⁰⁾

Az építkezés azonban elhúzódott, mivel a lakhatási engedélyt csak 1924 tavaszán kérte

a várostól.⁽¹²¹⁾ Sőt felmerül a gyanú, miszerint Aszlajtner az önálló ipar gyakorlását műhely hiányában nem is kezdte el. Ezt látszik alátámasztani, hogy 1922. május 17-től 1922. augusztus 7-ig, majd 1922. szeptember 2-től ismeretlen ideig vagy pénzszerzés, vagy szakmai ismeretei gyarapítása végett Heringéknél dolgozott vasöntőként.⁽¹²²⁾ 1923. február 12-én pedig lemondott iparáról.⁽¹²³⁾ De ezeken túl szerepet játszhatott a gyors iparlemondásban az is, hogy Aszlajtner belátta: nem bírja a versenyt volt mesterével és az újonnan beindult „*Hering-féle Mezőgazdasági Gépgyár és Vasöntődé*”-vel.

1923 februárja és 1925 júniusa közti élete fehér folt előttünk. Csak 1925 közepén bukkant fel újra neve forrásainkban. Június 25-től október 10-ig ugyanis ismételtén Heringék alkalmazták, majd 1926. október 12-én újfent kiváltotta a vas- és rézőntésre jogosító ipart.⁽¹²⁴⁾

A másodszori indulásnak az lehetett a fő mozgatórugója, hogy Aszlajtner tudomást szerezhetett a Hering-féle cég agonizálásáról, s úgy gondolta Stecz mellett megélhet önállóan is a szakmában. Amikor 1927-ben a város meghirdette az új utca- és házszám-táblák öntésére a versenytárgyalást, Aszlajtner is beadta árajánlatát, s ebben a következőket írta: „*Mivel kezdő iparos vagyok, csak az utca jelző táblák készítését vállalom, mert hetenként többet, mint ötven darabot szállítani nem tudok, ezeket horgonyöntésből el tudom készíteni első rendű fémkeverékből... Aszlajtner Bernát vas- és fémöntő. Homok utca 3. szám. saját műhely.*”⁽¹²⁵⁾ Mint már volt szó róla, a megrendelést ő sem kapta meg.

A műhely berendezéseiről semmit, alkalmazottairól is csak annyit tudunk, hogy 1928. május 3-a és 1928. május 19-e között Stefáni Antalt foglalkoztatta vasöntőként.⁽¹²⁶⁾ Iparáról — valószínűleg a gazdasági világválság hatására, s talán nem elhanyagolható mértékben Stecz kiépült üzleti kapcsolatai miatt is —, 1930. május 6-án végleg lemondott. Nevét a források többet nem említik.⁽¹²⁷⁾

4. Joó Gyula

1908. március 20-án jutott birtokba a lakatosipar gyakorlását engedélyező iparigazolványnak.⁽¹²⁸⁾ Az 1930-as években mezőgazdasági gépeket, többek között borsatukat és szecskavágókat is gyártott. Ezekhez a termékekhez pedig vas- és fémöntvényekre volt szüksége, melyeket Stecz József öntődjében készíttetett.

1937 végére azonban megromlott köztük az üzleti kapcsolat, ugyanis Joó azt állította, hogy Stecz „*a munkákat nemcsak hogy kellő időben és megfelelő módon nem szállította, de más üzemeknek is jogtalanul kiszolgáltatta, ... Kényszerülve vagyok tehát a műhely természetes fejlődése folytán tetemes költséggel a vasöntést magam is előállítani, mert más távolibb vasöntőkkel az összekötetés az árut annyira megdrágítaná, hogy nem lehetnék versenyképes.*” Vagyis kérte a vas- és fémöntésre az iparigazolványt, amit 1938. január 27-én meg is adtak részére,⁽¹²⁹⁾ mivel az öntészetben szerzett szakképzettségét bizonyította.⁽¹³⁰⁾

Sajnos hitelt érdemlő bizonyítékunk arra vonatkozóan nincs, hogy Joó Gyula ténylegesen megkezdte-e az öntést. Egyedül csak egy 1941-ből származó építési engedélyt és egy tervrajzot találtunk, de ezekben az iratokban nem többről, mint a műhely 2,5 m-rel való meghosszabbításáról van szó.⁽¹³¹⁾

Soós Sándor és Stecz Irén visszaemlékezéseikben szintén nem tudtak Joó öntődjének létezéséről. Így elképzelhető, hogy csak az engedélyt szerezte meg Joó Gyula az öntésre, s a valóságban soha nem készült el a kupolókemencéje.

A dolgozat elolvasása után az olvasót — úgy az egyszerű érdeklődőt, mint a szakembert — hiányérzet töltheti el abban a vonatkozásban, hogy számos kérdést nyitva hagyott, lényeges problémákat pedig egyáltalán nem érintett a szerző. A kételkedőknek tökéletesen igazuk van, ugyanis a dolgozatban felvillantott vállalkozókról adott kép élessége egyenetlen.

Hogy a hasonlatnál maradjunk: a fényképek egyes részei kontúrosak, más részei viszont — talán a többség — homályosak. Mentségül a fényképész csak azt tudja felhozni, hogy a fényképalanyokat már személyesen nem volt alkalma lencsevégre kapnia, s így kénytelen volt vállalkozása alanyairól az utánuk maradt szórványos dokumentumok, a még szórványosabb tárgyi emlékek, valamint a még élő hozzátartozók és ismerősök visszaemlékezései alapján elkészítenie retrospektív fényképeit.

Persze az így készült képeknek megvan az a veszélye is, hogy azok jobban fognak hasonlítani a fényképész elvárásaira, mint az objektív elé képzelt fényképalanyokra.

Mindezek ellenére mégis előhívtuk a képeket, s reméljük a túlzott aggodalom nem indokolt, s a fényképészen és a rokonokon kívül mások is élvezhetőnek, hitelesnek fogják tartani a felvételeket.

A TÖBBSZÖR ELŐFORDULÓ HIVATKOZÁSOK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

Áampgy.=Állami anyakönyvek másodpéldányainak gyűjteménye

Alsz.=Alapszám

BAZML.=Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár

D. J.=Dancza János visszaemlékezése

DIV. Luk.=Dobó István Vármúzeum legújabbkori gyűjteménye

ET. ir.=Egri Törvényszék iratai

EVI. ir.=Eger és Vidéke Ipartestület iratai

EvAH. ir.=Eger város Adóhivatalának iratai

EvMH. ir.=Eger város Mérnöki Hivatalának iratai

EvT. ir.=Eger város Tanácsának iratai

EvP. ir.=Eger város Polgármesterének iratai

Fampgy.=Felekezeti anyakönyvek másodpéldányainak gyűjteménye

G. I.=Gerendai Imrének, Stecz József unokájának visszaemlékezései

HML.=Heves Megyei Levéltár

iksz.=iktatószám

ir.=iratok

lsz.=leltári szám

MSK. Us.=Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat

Mv. és vm.=Magyar városok és vármegyék monográfiája

NyvT. ir.=Nyíregyháza város Tanácsának iratai

S. I.=Stecz Irénnek, Valentinyi Károly özvegyének visszaemlékezése

S. S.=Soós Sándornak, Stecz József és fia alkalmazottjának visszaemlékezése

sz.=szám(ú)

SZSZML.=Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár

- Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában. 1900—1914. Bp. 1955.
- Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919—1929. Bp. 1966.
- Csiffáry Gergely: Az egereschi szénbányák története. 1901—1976. Eger. 1977. 98. p. (Tanulmányok Heves megye történetéből 3. Szerk.: Kovács Béla.)
- Csőka János: Az egeri dohánygyár 60 éve. (1895—1935). In: Egeri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. Eger, 1958. 375—397. p.
- Döbrentei Gábor: Gróf Andrássy György úr vasságra Dermón, Torna vmegyében. In: Hetilap. Kiadja az Ipartestület. Pest. 1845. október 28. 61. sz.
- Az Egri Vasöntőde 70 éves fennállásának rövid története. Eger, 1982. (Kézirat).
- Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Szerk.: Dányi Dezső és Dávid Zoltán. Bp. 1960. 390. p.
- Az 1941. évi népszámlálás 4. Demográfiai és foglalkozási adatok törvényhatóságok szerint. Bp. 1979. (Történeti Statisztikai Kötetek.)
- Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. I—IV. k. Pest, 1851.
- Gömör—Kishonti vármegye. Bp. é. n. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: Borovszky Samu.
- Gyáripari címár 1946. Szerkesztő: Központi Statisztikai Hivatal. Bp. é. n.
- Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái. Századok. 1968. 102. évf. 915—946. p.
- Heves vármegyei ismertető aduttár: Felelős szerkesztő: dr. Ladányi Miksa. Bp. 1936. Magyar városok és vármegyék monográfiája. XX. kötet.
- A magyar korona országainak helységnevtára. Bp. 1873.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 2. kötet. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községeinként. Bp. 1904.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 12. kötet. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Ötödik rész. A népesség foglalkozásának nemely részletei és a vállalati statisztika. Bp. 1906.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48. kötet. A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községeinként. Bp. 1913.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 86. kötet. Az 1930. évi népszámlálás II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthonok szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Bp. 1934.
- Majzik Viktor Heves vármegye alispánjának jelentése Heves vármegye 1912. évi állapotjáról. Eger, 1913.
- Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bp. 1951.
- Miskolc és Borsod—Gömör—Kishont egyelőre egyesített vármegyebeli községek. Magyar városok monográfiája. V. kötet. Szerk.: dr. Ladányi Miksa. Bp. 1929.
- Nagy József: Eger története. Bp. 1978.
- Nógrád megye története 2. kötet. 1849—1919. Salgótarján, 1969.
- Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. In: Berend T. Iván—Ránki György: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX—XX. századi történetéből. Bp. 1974. 176—219. p.
- Salgótarján története. Szerk.: Szabó Béla. Salgótarján, 1972.
- Szabolcs vármegye fejlődése és története. I. rész. Nyíregyháza megyei város. Szerk.: Háger László. Bp. 1929.
- Szendrei János: Miskolc város története. 1800—1910. Negyedik kötet. Miskolc, 1911.
- Szmercsányi Miklós: Eger és környéke részletes kalauza. Bp. 1925. 65. p. Hirdetés.
- Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok. Szerk.: Ince Miklós. Bp. 1979. 320. p.

JEGYZETEK

1. Megállapításunkat alátámasztja Hanák Péter 1968-as dolgozata végén közölt bibliográfia is. Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái. Századok. 1968. 915—940. p.
2. Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. In: Berend T. Iván—Ránki György: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX—XX. századi történetéből. Bp. 1974. 176—219. p.
3. Uo. 177. és 214. p.
4. Csőka János: Az egeri dohánygyár 60 éve (1895—1955). In: Egeri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. Eger, 1958. 375—397. p. illetve Csiffáry Gergely: Az egereschi szénbánya története. 1901—1976. Eger, 1977. 98. p.
5. Lásd például legújabbban a Nógrádi Történeti Évkönyv 1989. számában Szivircsek Ferenc tanulmányát. Szivircsek Ferenc: Elfelejtett üveghegűk. In: Nógrádi Történeti Évkönyv 1989. Belitzky János emlékének tiszteletére. Salgótarján, 1989. 159—174. p.
6. A felhasznált levéltári iratgyűjtemések pontos lelőhelyére nem itt, hanem a dolgozat megfelelő helyein hivatkozunk.
7. A cégbíróági anyag felhasználhatóságának elemzését a részvénytársasági formában működő Heves vármegyei öntődéek történetének feldolgozásakor kívánjuk elvégezni.
8. A fejezet megírásához az 1900-as, az 1930-as és az 1941-es népszámlálások köteteit használtuk fel. (Magyar Statisztikai Közlemények 2. és 86. kötet, illetve az 1941. évi népszámlálás 4. kötet). Az 1941. évi ipari kereskedőkből levontuk a házi- és népipar, valamint a vándoripar által foglalkoztatottak számát; a segédzsemyzet közé soroltuk viszont a segítő családtagokat. Ezáltal az 1941. évi számsorok összehasonlíthatókká váltak az 1900-as adatokkal.
9. HML. ÉvT. ir. 6.443/1921. alsz. 429/1921. iksz. Nem új üzem alapításáról van szó, mivel 5. elődjük Hering József 1721-ben kezdte meg iparostevékenységet a városban. Utóda 1790-ben nemességet szereztek, nagyapjuk pedig mint állatorvos vett részt a szabadságharcban. (Mv. és vm. XX. kötet 504. p.)
10. HML. ÉvP. ir. 504/1938. alsz.
11. Miskolc város története. 1800—1910. Negyedik kötet. Írta: dr. Szendrei János. Miskolc, 1911. 746—748., illetve Mv. és vm. V. kötet. 412—414. és 535. p.; továbbá Salgótarján története. Szerk.: Szabó Béla. Salgótarján, 1972. 106—107. p.
12. Lásd a 14. sz. jegyzetet.
13. HML. A győngyösi járás községeinek az „A—B—C—D” Iparlajstroma. A „C” Iparlajstromban az 1/1908. és a 3/1908., az „A” Iparlajstromban pedig a 13/1908. és a 36/1908. tétel alatt vezettek be Fehér iparát. A két iparlajstromban minden adat megegyezik, a tulajdonos nevét tartalmazó rovat kivételével. A „C” Iparlajstromban ugyanis egyedül csak Fehér Sándor, az „A” Iparlajstromban viszont „Fehér és társa” szerepel tulajdonosként.
14. HML. ÉvT. ir. 2.297/1912. alsz. 3.599/1912. iksz. Eredetileg Stecz nem Egerben, Heves megye székhelyén, hanem a szintén Heves megyei Füzesabonyban kívánta felépíteni vasonőddéjét, mivel ezen utóbbi helyzeti energiája jóval nagyobb lehetőségekkel kecsegtetett. Itt csatlakozott ugyanis a Budapestet Miskolcra és Kassával összekötő köz- és vasúthoz a Debrecenből és Egerből induló vaspálya és közforgalmú út. Ez pedig a vasútványek távolabbi vidékre való eljuttatásában óriási előnyt, többek között onkoltségek csökkentő tényezőit is jelenthetett volna. Viszont magának Füzesabonynak 1910-ben csak 5372 lakosa volt, melyből a tulajdonképpeni iparral 152, ezen belül a vas-, fém- és gépiparral 25 fő foglalkozott. Ezzel

szemben Eger ugyanekkor 28 052 főt számláló népességgel, s számottevő kisiparral rendelkezett: 3531-en üzték a tulajdonképpeni ipart, s ebből 370 fő dolgozott a vas-, fém- és gépiparban. Vagyis a helybeni értékesítés feltételei jóval kedvezőbbek voltak. Stecznek tehát döntenie kellett az előnyösebb szállítási lehetőségeket nyújtó Füzesabony és a nagyobb helysír felvevőpiacot biztosító Eger között. Az utóbbi település melletti döntését segíthette a Hering testvérek invitálása is, akiknek Stecz letelepülése a távolról való öntvényszállítás költségét megszüntethette volna. (S. I. visszaemlékezése: továbbá MSK. Új sorozat. 48. k. 366., 368., 374., és 377. p.) Egyébként a Stecz által említett 15—20 fős alkalmazotti létszámot csak 1938-ban érte el először az üzem.

15. Az Irsay vasöntő cég (teljes nevén: „Irsay és Társa Vasöntő és Gépgyár”) alapjait 1899-ben két meczenzfi, Abaúj vármegye cserhádi járásból származó lakos, Göbl és Wagner rakta le. 1899-ben Irsay Gusztáv és bátyja Károly vette át az üzemet, majd tízévi együttműködés után a báty a társas üzlethől kivált, de a cég neve továbbra is változatlan maradt. (Szabolcsvármegye fejlődése és története. I. rész. Nyíregyháza megyei város. Szerk.: Hágér László Bp. 1929. 198. p.)

16. Lásd a 14. sz. jegyzetet. Szerk. egri letelepedési hajlandóságáról az Eger c. lap is tudósított „Új ipartelep” című cikkében: „Sтеcz József nyíregyházi iparos vasöntő-ipartelepet öhajjal felállítani Egerben és erre a célra a vasúti állomás közelében 300 négyzetölöl területet engedélyt kér. A kőgyűlés évi 200 korondért, vagy annál olcsóbban is hajlandó a bérletre és megbízt a városi tanácsot az ügy lebonyolításával.” (Eger, 1912. 27. szám. április 3. 2. p.)

17. NML. EvT. ir. 2.297/1912. alsz. 5.434/1912. iksz.

18. HML. EvT. ir. 2.297/1912. alsz. 6.259/1912. iksz.

19. HML. EvMH. ir. 630/1912. iksz.

20. HML. EvT. ir. 3.405/1912. alsz. 8.621/1912. iksz.

21. HML. EvT. ir. 5.092/1912. alsz. 11.779/1912. iksz.

22. Ifj. Kakas István 1899-ben született Nyíregyházán. Munkakönyvét 1912. április 26-án állították ki a tanoncvizsgát bizonyító okmányok alapján (SZSZML. Nyíregyháza és vidék Ipartestület iratai: Munkakönyvjástrom 1885—1914. 35/1912. folyószám; valamint uto: Iparosgegek be- és kijelentési naplója 1911. VI: 1-től — 1920. XI. 1-ig. 168. törzsszám.)

23. Sajnos ifj. Kakas István családi viszonyairól keveset sikerült megtudnunk, annyit viszont megállapítottunk, hogy édesapjának Nyíregyházán a Mező utca 13. szám alatti felpórtás telken, annak is a Pacsirta utca felőli részén egy szoba-konyhás, spájzos és tornácós háza volt, amelyet 1908-ban úgy alakított át, hogy az akkori avult nádtetőt lebontotta, a meglevő ócska falat 3 sor vályoggal megemeltette, s a szükséghez mérten helyenként téglával aláfalaztatta. Az épület végébe pedig egy 4x4 méteres istállót építtetett. Új fedőanyagul pléhet, vagy csarepet szándékozott alkalmazni. (SZSZML. NyvT. ir. IV. 115/1908. alsz.)

24. SZSZML. NyvT. ir. 13.655/1911. sz. iktatókönyvi bejegyzés.

25. Az 1912. május 4-i keltezésű építési tervrajz megadja a méretarányt is, s ez alapján a telek nagysága, amely a vázrajzon szintén fel lett tüntetve, minden további nélkül kiszámítható.

26. A Kertész utcai lakás tényére utal az Eger város Mémőki Hivatalában 1912. május 6-án felvett jegyzőkönyv is. Ebben Stecz József mint Kertész utca 121. sz. alatti lakos kérte az építési engedély megadásához a helyszíni szemlét. Öv. Valentinyi Károlyné, szül. Stecz Irén is úgy emlékszik, hogy édesapja a Kertész utcában bérelt lakást, majd pár hónap után költöztek csak át az Újsor utcába — szintén bérleménybe —, hogy a műhelyhez közelebb legyenek. (HML. EvT. ir. 3.405/1912. alsz., 7.841/1912. iksz.; illetve S. I. visszaemlékezése.)

27. Lásd a 19. sz. jegyzetet.

28. HML. EvT. ir. 3.405/1912. alsz., 7.841/1912. iksz.

29. Lásd a 20. sz. jegyzetet.

30. HML. EvT. ir. 3.405/1912. alsz., 10.420/1912. iksz.

31. HML. „E” Iparlajstrom az egri egyéb iparosokról 1897—1917. 15/1912. folyószám; továbbá HML. „C” Iparlajstrom a gyárosokról. 1/1912. folyószám. Az „E” Iparlajstromban „Sтеcz József és Társa” (Sтеcz József és Kakas István), a „C” Iparlajstromban pedig csak „Sтеcz József és Kakas István” bejegyzés szerepel. 1912-ben az alispáni jelentés is a telepengedélyt nyert üzemek között tüntette fel Stecz József és Kakas István vasöntőjét. (Majzik Viktor Hevesvármegye alispánjának jelentése Hevesvármegye 1912-ik évi állapotjáról. Eger, 1913. 73—74. p.)

32. HML. EvT. ir. 5.092/1912. alsz., 11.779/1912. iksz.

33. Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Szerk.: Dányi Desző és Dávid Zoltán. Bp. 1960. 368. p.; Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. I. k. Pest, 1851. 255. p.; A magyar korona országainak helynévgeográfiája. Bp. 1873. 269. p.; Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. é. n. Gömör-Kisont vármegye. 41. p.

34. 1 láb = 0,31608 m. Tehát a 28 lábnyi olvasztókemence 8,85 m magas volt.

35. Heilap. Kiadja az Ipartestület. Pest, 1845. október 28. 61. szám. Döbrentei Gábor cikke „Gróf Andrássy György úr vasgyára Dornón, Torna vármegyében”. Idézi Mérei Gyula is a Magyar iparfejődés 1790—1848. Bp. 1951. c. munkája 207., 267. és 327—329. lapján.

36. A család által összeállított származási tábla szerint id. Stecz József társadalmi státusza „vasöntő szellem”. (DIV. Luk. Öv. Stecz Árpádnétől származó rendezetlen családi iratok.)

37. Mérei Gyula id. műve 388. p.

38. HML. EvP. ir. 3.521/1935. alsz., 9.919/1935. iksz. Stecz József illetőségi ügye.

39. Id. Stecz József Rab Mária ezek szerint az 1860-as évek második felében vezethette oltár elé. Egyébként Rab Mária 1847. április 20-án született ugyancsak Dornón és 1936. október 30-án Egerben halt meg. Anyja Mikó Katalin, apja Rab Imre volt. (Lásd a 36. sz. jegyzetet; illetve HML. Áampgy. Eger város halotti anyakönyve: 427/1936. folyó szám.)

40. S. I. visszaemlékezése: továbbá HML. EvT. ir. 6.288/1922. alsz., 15.550. és 17.291/1922. iksz. A lakóház az Újsor utcában, testvére szomszédságában épült fel, s szobából, konyhából és pincéből állt. (HML. EvMH. ir. 321/1922. iksz.)

41. HML. EvAh. ir. Maklári I. negyedik adatlönyve 1924. 7154. folyószám; illetve S. I. visszaemlékezése.

42. HML. EvT. ir. 6.288/1922. alsz.; valamint HML. Áampgy. Eger város halotti anyakönyve: 303/1946. folyószám.

43. S. I. visszaemlékezése.

44. Uo.; valamint SZSZML. NyvT. ir. XX. 309/1905. alsz., továbbá SZSZML. Áampgy. Nyíregyháza város halotti anyakönyve: 706/1910. folyószám.

45. S. I. visszaemlékezése.

46. Mv. és inv. XX. kötet 618. p.

47. S. I. visszaemlékezése.

48. BAZZML. Áampgy. Alsó-miskolci római katolikus egyház házasság anyakönyve. 8/1895. folyószám. A feleség apja Szabó Ignác Kovács Hevesvármegyei 1837. augusztus 5-én; anyja Szelecszki Anna háziatársbeli Kálban 1845. augusztus 7-én született. (A feleség szüleinek adataira lásd a Stecz család által összeállított származási táblát.)

49. BAZZML. Áampgy. Alsó-miskolci római katolikus egyház születési anyakönyve: 104/1895. folyószám. A születés ideje 1895. április 24. Ekkor már a szülők lakhelye Miskolc, Széles u. 95.

50. MSK. Us. 2. kötet 966—1010. p.

51. Amikor 9 évesen 1906. május 22-én Nyíregyházán meghalt agykéreglobban, születési helyként Kolozsvárt tüntették fel. (SZSZML. Áampgy. Nyíregyháza város halotti anyakönyve: 470/1906. folyószám.)

52. HML. Áampgy. Szilvásvárad házassági anyakönyve: 6/1939. folyószám. Ebben Stecz Árpád születési helyként Kolozsvár, idejeként pedig 1899. július 30. szerepel.

53. HML. Áamgy. Átány születési anyakönyve: 7/1901. folyószám. Stecz Józsefné Átányba kerülése itt született leánya visszaemlékezése derített fényt. Szerinte édesanyja szülőanyja — Szelenszki Anna — ekkor már nem élt. Szabó Ignác, Stecz Józsefné apja másodszor is megnősült, s az új házasságba három vagy négy kiskorú gyereket vitt. Ezek gondozását a második feleség, az akkor még csak 16 éves — maga is gyermeknek számító — Sári Francis magára vállalta. Ez a Sári Francis hívta aztán a férjétől távol élő állapotos Steczné a Heves megyei faluba. Egyébként Stecz Irén születésekor a nagypapa Szabó Ignác már szintén nem élt. Erre bizonyíték, hogy az újszülöttet az anyakönyvvezetőnek öv. Szabó Ignác, szül. Sári Francis jelentette be.

54. Lásd az 50. jegyzetet.

55. Kramer János szinbábányai vasöntője a Rimamurányi—Salgótarjáni Vasmű mellett Nógrád megye második legjelentősebb vasgyára volt. Kiszüemből az 1890-es évek elejére indult komolyabb fejlődésnek, s a századfordulóra jelentős ipari létesítménnyé nőtte ki magát. 1896-ban 150 munkás 20 000 q vasöntvényt termelt. (Nógrád megye története 1849—1919. 2. k. Salgótarján, 1969. 144—145. p.)

56. SZSZML. NyvT. ir. X. 309/1905. alsz.

57. Az Egri Vasöntőde 70 éves fennállásának rövid története. Eger, 1982. (kézirat) 1. p.

58. DIV. Luk. 49.524. lsz.

59. Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában. 1900—1914. Bp. 1955. 14—21. p.

60. HML. Áamgy. Tiszanána születési anyakönyve 1902; valamint S.I. visszaemlékezése.

61. Lásd az 57. sz. jegyzetet.

62. DIV. Luk. 49.522. lsz.

63. HML. Áamgy. Tiszanána születési anyakönyve 1905.

64. Valószínűleg testvére — Horváth Mihályné, szül. Stecz Amália — családjánál húzta meg magát. (S. I. visszaemlékezése.)

65. Lásd az 56. sz. jegyzetet.

66. SZSZML. NyvT. ir. 9.606/1905. sz. iktatókönyvi bejegyzés; valamint uo. NyvT. ir. VI. 236/1908. alsz.

67. SZSZML. NyvT. ir. 18.376/1905. sz. iktatókönyvi bejegyzés.

68. Lásd az 50. sz. jegyzetet; illetve MSK. Us. 48. k. 970—1088. p.

69. Szabolcsmegye fejlődése és története. I. rész. Nyíregyháza megyei város. Szerk.: Háger László. Bp. 1929. 198. p.

70. HML. EvT. ir. 4.27/1911. alsz.; valamint S.S. visszaemlékezése.

71. Lásd a 19. sz. jegyzetet.

72. Lásd az 57. sz. jegyzetet.

73. S. I. visszaemlékezése.

74. Uo.; illetve lásd az 57. sz. jegyzetet.

75. HML. EvT. ir. 15.697/1912. sz. iktatókönyvi bejegyzések. Az üzemek közül a városi villamosművek volt az egyik első, amelyet Stecz megrendelői között tudhatott. Az öntőde felépülte után a villamosműveknek ugyanis már nem kellett a hibás alkatrészeket Budapestre, vagy más vidéki városokba szállítani, hanem helyben lehetett újrabetenni, illetve kijavítani. Ezzel telemek szállítási költségei takaríthatók meg. Lásd még a következő, a 76. sz. jegyzetet is.

76. HML. EvT. ir. 6.661/1912. alsz., 14.866/1912. iksz. Eger város képviselőtestülete 1906. december 22-én a miskolci ipar- és kereskedelmi kamara átiratára úgy határozott, hogy „új ipartelepeknek a város területén való felállítását a legmesebbmenőbb támogatásban részesíti, azok részére minden lehető kedvezményt megad, a nyújtandó kedvezmény vagy támogatás mértékét és terjedelmét illetőleg azonban minden egyes esetben csak a létesítéssel vonatkozó tárgyalások folyamán nyilatkozhatik”. Uo.

77. S. I. visszaemlékezése.

78. A versenyárgyalásra árajánlatát Stecz már előrenyomott „céges” papíron tette meg. Felirata a következő volt: „STECZ JÓZSEF VASÖNTŐ-DÉJE EGER (Heves megye). Tihaméri dílmás mellett. Elvállalok minden alakú öntéseket a saját vagy adott minták szerint a legjutányosabb áron”. Az általa öntött termékek egy része szintén látható a céges papíron: így többek között fogaskerék, tornasúly, szíjkerék, tűzhelyrács, tűzhelyláb, órasúly és lefolyóakna fedéllel. HML. EvT. ir. 4.427/1911. alsz.) Az 1920-as években nyomott újabb céges papíron látható öntvények köre az előzőhöz képest szűkült. Ezen már csak lefolyóakna fedéllel, tűzhelyrács, tűzhelyláb és tűzhelylap található. (HML. EvT. ir. 5.952/1927. alsz.)

79. HML. EvT. ir. 4.427/1911. alsz., 18.540/1911. iksz.

80. HML. EvT. ir. 4.427/1911. alsz., 18.520/1912. illetve 490 és 2.836/1913. iksz.

81. HML. EvT. ir. 4.427/1911. alsz. 1419., 2.238. és 2.750/1913. iksz.

82. HML. EvT. ir. 4.427/1911. alsz., 3.489. és 8.207/1914. iksz.

83. Lásd az 57. sz. jegyzetet; illetve HML. EvT. ir. 4.427/1911. alsz., 12.881/1914. iksz. 1916-ban ismét katonaruhát öltött Stecz és a román fronton harcolt. (Mv. és vm. XX. kötet 618. p.)

84. HML. EvT. ir. 4.427/1911. alsz., 2.781 és 5.415/1915. iksz. „Szükség volna 16 db utcacélzó táblára Deák Ferenc utca felirattal a 2.40 kor. és összesen 123 db házszám táblára, ugyanezen felirattal páros és páratlan számúval a 1 kor. 20 fillér” árban, írta a városi főmérnök. Végül is Stecz összesen 18 db utcacélzó és 141 db házszám tábláról állította ki a számlát. A házszám táblák darabját azonban 20 kárccal olcsóbban, csak 1 koronával számlázta.

85. HML. EvT. ir. 17.783/1926 iktatókönyvi bejegyzés. Az irat nem maradt meg, az iktatókönyvből pedig nem állapítható meg, hogy melyik utcának a táblájáról volt szó.

86. HML. EvT. ir. 5.598/1927. alsz. Amikor 1927-ben a város döntött a kerületek kiigazításáról, egyben új utcák elnevezéséről, illetve egyes utcák nevének megváltoztatásáról is határozott. Ekkor kapta pl. az Újkor utca Köporos felé haladó része — Stecz vasöntődjéről — a Vasöntő utca nevet.

87. HML. EvT. ir. 1921 és 1926 közötti iktatókönyvi bejegyzések. 1926-ban Stecznek három megrendelése volt a várostól, azonban csak ezek kettőnek az összegét tüntették fel számszerűen.

88. HML. EvT. ir. Iparosok törzskönyve. 1925 és 1926. évi kötetek.

89. S. I. visszaemlékezése.

90. HML. EvMH. ir. 1.057/1922. iksz.; illetve EvT. ir. 6.461/1922. alsz., 15.893/1922. iksz.

91. HML. EvMH. ir. 91/1923. iksz.

92. HML. EvMH. ir. 310/1925. iksz.

93. S. és S. I. visszaemlékezései; valamint Nagy József i. m. 338. p.

94. HML. EvMH. ir. 1.537/1928. iksz.; illetve EvT. ir. 8.564/1928. alsz., 22.532/1928. iksz.

95. HML. EvMH. ir. 118/1929. iksz.; illetve EvT. ir. 231/1929. alsz., 620/1929. iksz.

96. S. S. visszaemlékezése

97. HML. EvMH. ir. 997/1931. iksz. Kért és kapott még 1939-ben is Stecz építési engedélyt, de mivel az iratokat kielejtették, csak az iktatókönyvi bejegyzést ismerjük. Ott pedig az építési engedély fajtáját nem tüntették fel. (HML. EvP. ir. 1.382/1939. iktatókönyvi bejegyzés.)

98. HML. EvT. ir. 417/1928.; illetve HML. EvP. ir. 12.450/1929. 10.923 és 14.345/1932., 5.785/1933., 15.016/1935., 16.919/1936., 5.256/1937., 1.577 és 7.736/1941. sz. iktatókönyvi bejegyzések. Stecz Irén szerint már 1912-ben is vásárolt apja egy darab szőlőt, de azt később elcserélte a szomszédos telekért. 1939-ben már autójuk is volt, ugyanis 1939 elején Stecz kérvénnyel fordult a városhoz „katonai szolgálatra igénybe vett autóját utáni díjak kiutalása iránt.” (EvT. ir. 2.055/1939. iktatókönyvi bejegyzés.)

99. HML. EvP. ir. 2.134/1932. alsz., 6.251 és 10.6108/1932. iksz. Ezt a házat 1945-ben, Stecz halála után Gerendai Imréné, született Stecz Ilona

örökölte, de később elcserélte Báti Istvánnal a Sas úton levő házra. (S. S. visszaemlékezése.)

100. HML. Evp. ir. 3.484/1946. alsz.; illetve D. J. visszaemlékezése.

101. Lásd a 46. sz. jegyzetben közölt mű 56. lapját.

102. S.S. és G. I. visszaemlékezései; valamint HML. Evp. ir. 4138/1945. iktatókönyvi bejegyzés.

103. S.S. és G. I. visszaemlékezései.

104. DIV. Luk. Özv. Stecz Árpádnéól származó rendezetlen családi iratok.

105. HML. Áampgy. Eger város halotti anyakönyve. 726/1945. folyószám. — Az Eger és Vidéke Ipartestület (EVI) 1945. december 28-i ülésén emlékezett meg „*Stecz József-erményes iparos*”-ról, aki 1937-ben már biztosan tagja volt az Ipartestület előljáróságának. (HML. IX—201 Eger és Vidéke Ipartestületének iratai; 1937. március 7-i, illetve 1945. december 28-i előljárásági ülések jegyzőkönyvei.)

106. A hagyatéki tárgyaláson felvett jegyzőkönyv sajnos az ingatlanoknak csak a telekkönyvi és helyrajzi számát közli, és így nem állapítható meg azok területe. Ellenben nem nagy fáradtsággal utána lehetne nézni a telekkönyvben az adatoknak, s ezáltal az Egerben oly jellemző iparos = szőlő birtokos jelenségre igen jól rá lehetne világítani.

107. A Verbőczy utca 11. számú ház fele részét Irén húgától Árpád megváltotta, mert 1947-ben már az utóbbi cserélte el a 4 szoba-verendás, fürdőszobás, konyhás, kanizás és pincés utcai lakást, illetve az utcai ház hátsó részében két szinten elterülő 4 szobából álló lakás felét a Deák Ferenc utca 37/b-ben levő 5 szoba konyhás, kamrás, fürdőszobás, továbbá a szuterénben levő 1 szoba-kamrás mosókonyhás és fűtőkamrás lakását Troszt Lászlónéval, és még plusz 20 000 Ft-ot is adott különbözetként Stecz Árpád. Év végén az új lakás berendezéséhez is hozzákezdett Stecz Árpád és felesége. Október 3-án és december 2-án a Seiler Lipótné és Társa budapesti cég az alábbi bútorokat számlázta részükre:

Október 3-án

- 1 db cserfunéros barokk 3 ajtós szekrényt,
- 2 db cserfunéros barokk fogast,
- 1 db cserfunéros barokk toalettel tükörrel,
- 1 db cserfunéros barokk négyszögletes asztalt,
- 1 db franciaágyat fodros paplannal,
- 2 db fotelt átkárpitozott karkokkal,
- 1 db barokk intarziás szublót faragott alsó résszel,
- 1 db barokk kanapét,
- 2 db barokk fotelt,
- 1 db barokk intarziás asztalt és
- 1 db kerek puffot

összesen 26 600 Ft értékben.

December 2-án

Egy teljes beépített szobaberendezést, amely állt:

- 2 db oldalszekrényből,
- 1 db poliúros hátfalból,
- 1 db kétszemélyes rekamiéből (alul egybeingós matrac, felette 3 db fordítható epedapárna és egy db kockapárna),
- 2 db mamutfotelből,
- 1 db négyszögletes dohányzóasztalból és
- 1 db egy selyemhuzatú kerek puffból.

Ezek értéke pedig 13 658 Ft-ot tett ki.

A december 2-án számlázott beépített szobaberendezésből hiányzott egy pár tétel azok közül, amelyeket Steczné november 31-én megrendelt.

Ezek a következők voltak:

- 1 db könyvespolc,
- 1 db üveges dohányzóasztal,
- 1 db íróasztal és
- 1 db íróasztalhoz való karosszék.

Ezek értéke 3652 Ft-ot tett ki. A múzeumhoz került családi iratokból nem derül ki, hogy ezek később megérkeztek-e a megrendelőhöz. A felsorolt tételek közlését ezért tartottuk fontosnak, mert talán ezzel érzékeltetni tudjuk Stecz Árpád vagyoni helyzetét, esetleg társadalmi rangját is a városban. (DIV. Luk. Özv. Stecz Árpádnéól származó rendezetlen családi iratok.)

108. Lásd a 104. sz. jegyzetet.

109. Uo. Kivonat a Kjö. 1.527/1945. számú hagyatéki tárgyalási jegyzőkönyvből. A hagyaték értékéből az ingatlanok 31.720.000 P-t, az ingóságok 1.783.500 P-t tettek ki, amelyből levonásra került 9.500.000 P tcher, vagyis a hagyaték tiszta értéke 24.003.500 P volt.

110. HML. Evp. ir. 3.484/1946. alsz.

111. Pénzügyminisztérium Ellenőrzési Főigazgatósága. Vállalati törzskönyvek. A 744. törzsszám; illetve DIV. Luk. Özv. Stecz Árpádnéól származó rendezetlen iratok, továbbá HML. ÉVI. ir. 31. rsz.-ú Mesterlajstrom. 1743. folyószám.

112. Amely évek rovataiban kérdőjel szerepel, nem tudtuk megállapítani, hogy hány alkalmazottat foglalkoztatott a Stecz család, illetve volt-e egyáltalán alkalmazottja. Ahol a számok után plusz jel van és ezt követően kérdőjel, ott 1—1 munkásnak csak munkába lépése idejét ismerjük, a kilépés dátumát nem. Ilyen esetekben csak az illető év tényleges alkalmazottai között szerepeltetjük a munkást, de az átlaglétszám kiszámításánál nem vettük figyelembe, mivel az általuk ledolgozott napok számát nem ismerjük. Egyébként a táblázatot a HML. IX—201. számú fondjában (Eger és Vidéke Ipartestület iratai) őrzött 27., 29., 30., 31., és 33. rsz.-ű kótekekből állítottuk össze.

113. HML. Evp. ir. 4.702/1932. alsz. 13.246/1932. iksz. A miskolci kerületi iparfelügyelőség által végzett vizsgálat 2. pontja ugyanis úgy szözl, hogy „*Valamennyi munkás ellátandó munkakönyvvel és bejelentendő az elsőfokú iparhatóságnál.*”

114. S.S. visszaemlékezése.

115. Uo.

116. A 113. sz. jegyzetben közölt gyárvizsgálat 2. pontja.

117. HML. Heves megye Tanácsa VB. Munkaerőgazdálkodási Osztályának iratai. 11. rsz., szám nélkül.

118. Aszlajner Bernái 1900. január 21-én született Egerben. Nevével többféle variációban is találkozunk, így többek között Aszlaitner, Aszlajtner, Aszlaitner, Aszlajtner, Aszlaitner és Aszlajtner formák egyaránt előfordultak. Szülei szintén egeri születésűek. Anyja Bodnár Rozál, feltehetően hth., apja Aszlaitner András földműves-napszámos volt.

119. HML. EvT. ir. 8.676/1921. alsz., 19.205/1921. iksz. illetve Eger városa „A” Iparlajstroma 1917—1929. 81/1921. sz. bejegyzés.

120. HML. EvMH. ir. 1.063/1922. iksz.

121. HML. EvT. ir. 6.719/1924. iktatókönyvi bejegyzés.

122. HML. EvI. ir. Gyárosok nyilvántartása. 1909—1949. 121—128. folyószám.

123. HML. EvT. ir. 8.676/1921. alsz., 2.796/1923. iksz.

124. HML. EvT. ir. 8.676/1921. alsz., 17.350/1926. iksz., illetve Eger város „A” Iparlajstroma. 1917—1929. 45/1926. bejegyzés.

125. HML. EvT. ir. 5.953/1927. alsz.

126. HML. EvI. ir. Képesített munkaadók törzskönyve, 1.461. sorszám.
 127. HML. EvP. ir. 8.676/1921. alsz., 7.980/1930. iksz.
 128. HML. EvP. ir. 504/1938. alsz., 3.785/1908. iksz.
 129. HML. EvP. ir. 504/1938. alsz., 24.837/1937., valamint 1819/1938. iksz.
 130. Lásd a 10. sz. jegyzetet.
 131. HML. EvMH. ir. 208/1941. iksz.

RESÜMEE

László Á. Varga:

Unternehmungen in der Eisenindustrie (Kleinunternehmungen im Komitat Heves in der Großindustrie bis die Verstaatlichung)

In unserer Arbeit haben wir die Geschichte der Kleinunternehmungen in einem speziellen Zweig der Eisenindustrie, in der Gießindustrie im Komitat Heves geschrieben. In dem ersten Teil des Aufsatzes handelt es sich um die Quellen, mit deren Hilfe die Kleinunternehmungen der kapitalistischen Zeit rekonstruiert werden können.

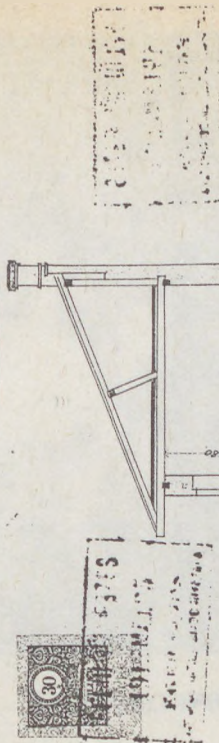
Darauffolgend vergleichen wir die Industriestruktur bzw. die Gesellschaft der Komitate Heves—Borsod und Nógrád in besonderem Hinblick auf das Verhältnis zwischen der Klein- und Großindustrie. In dem weiteren Teil des Aufsatzes analysieren wir einzeln die Initiativen der Gießindustrie im Komitat Heves bis die Verstaatlichung. Möglichst streben wir nach Vollständigkeit, doch wegen Umfangsbeschränkungen berühren wir die aktien-gesellschaftlichen Formen nur in der Einleitung.

Das vollständigste Bild geben wir über die Unternehmung von József Stecz, da dies von 1912 bis 1949 die einzige ständig funktionierende kleingewerbliche Gießerei in dem Komitat war. Bei der Unternehmung von Stecz werden die Ursachen des Umsiedelns nach Eger, die Familienbeziehungen, der Beginn der Unternehmung, die Tätigkeit des Betriebes und der ständige Kampf mit der Konkurrenz analysiert, und schließlich — auf Grund des Testaments des Begründers — ergibt sich die Gelegenheit, auch in die Vermögensverhältnisse der Familie hineinzublicken.

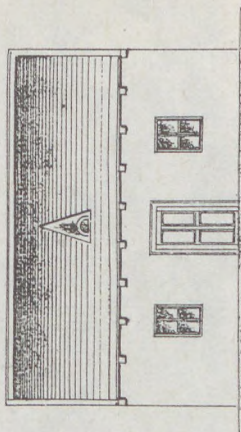
Da sich die Hoftore vor den Privatunternehmungen nach einer Pause von 40 Jahren wieder aufgetan haben, wird das Kennenlernen der Geschichte einiger auch von Wippen nicht freien Unternehmungen von der Zeit des Kapitalismus vielleicht nicht vergeblich.

1. Stecz József és Kakas István vasöntő műhelyének 1912-es tervrajza. (HML. EvMH. ir. 630/1912. iksz.)

Al. B. méretei

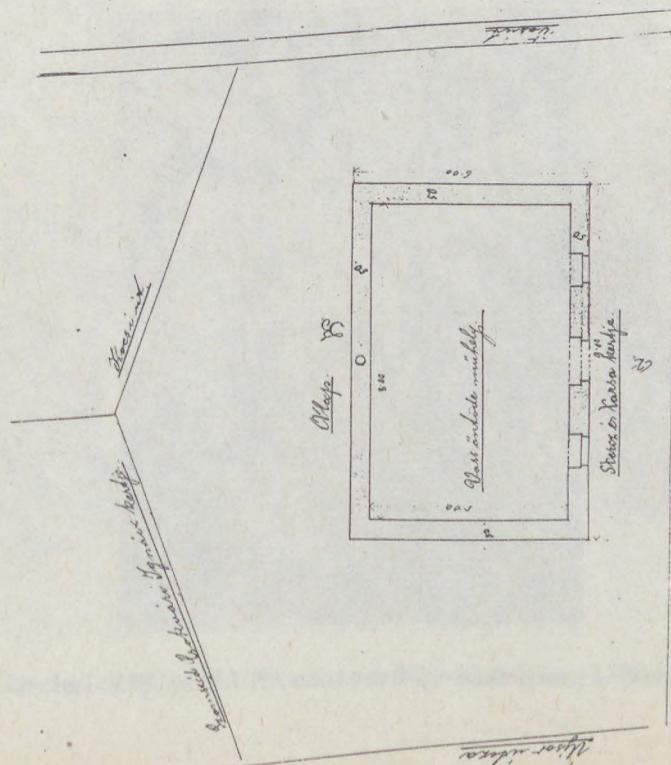

Kakas méretei

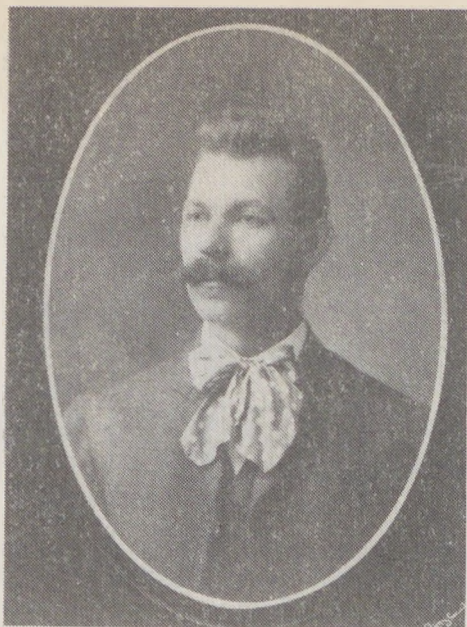

*Alaprajz 1912. május 15.
Kakas és Stecz József
Eger, 1912. május 15.*

AZ ÉPÍTÉSI SZABVÁNYOK ÉRTELMEZŐJÉVEL,
Szeptember 1. N. J. 100. N. K. L. Y. Z. H. T. O.
Eger, 1912. május 15.
V. M. J. 100. N. K. L. Y. Z. H. T. O.

Stecz és Kakas konyha

2. Stecz József egy Clevelandban készült fotón. (DIV. Luk. 49.524.)

3. Stecz Józsefné gyermekeivel Tiszanánán 1902-ben. (DIV. Luk. 49.522.)

4. A Stecz család kb. az 1910-es évek közepén. (DIV. Luk. 49.523.)

5. Stecz József és családja 1934-ben, Irén leánya esküvőjén. (DIV. Luk. 49.525.)

**6. Stecz József Irén leányával és annak gyermekével kb. 1939-ben.
(DIV. Luk. 49.521.)**

7. Stecz Árpád portréja kb. 1930-ból. (DIV. Luk. 80. 91. 1.)

8. A Stecz-féle öntőde a munkásokkal az 1930-as években. (DIV. Luk. 80. 90. 1.)

9. Stecz és társa feliratú lefolyórács a Folyás utca elején. (Saját felvétel.)

10. Aknafedél a Heves Megyei Tanács előtt Stecz József felirattal. (Saját felvétel.)

Hála József

Hangyatojás-gyűjtögetés

Bevezetés

A hangya, a hangyatojás, a hangyasav, a hangyatúrás, a hangyaboly valamint az abban talált föld és a benne lelt kő a múltban figyelemreméltó szerepet játszott a Kárpát-medencében élő népek, így a magyarság néphitében és népi gyógyászatában is. Az ezekkel kapcsolatos hiedelmekről, babonákról és praktikákról (mágikus cselekedetekről) számos régi adat tanúskodik.

A hangyatojás nemcsak emberi és állati gyógyszer, valamint szerelmi és termékenységarazsló szer volt, hanem az állattartásban (baromfi- és díszmadártenyésztés) is hasznosították és annak gyűjtögetése egyes helyeken a XIX. század utolsó harmada óta pénzkereseti lehetőség, megélhetési forrás is volt.

A hangyatojás eladási célból való gyűjtögetésének távolabbi múltjáról keveset tudunk. Valószínű, hogy csak a Fővárosi Állat- és Növénykert megalapítása (1862), ill. a városi díszmadár-kereskedések számának megnövekedése után foglalkoztak vele nagyobb arányban, legalábbis a főváros környékén levő falvakban.

A témában helyszíni gyűjtéseket végeztem a Pest megyei Kóspallagon (1981), Márianosztrán (1981), Pomázon (1983), Pilisszentkereszten (1983), Pilisvörösváron (1988), és a Nógrád megyei Kállón (1983, 1985), valamint Budapesten (1987). Kállón Székely Lajos jóvoltából a gyűjtögetés minden mozzanatát, teljes menetét tanulmányozhattam. Ugyanott az Encyclopaedia Cinematographica (Göttingen) megbízásából, a Magyar Tudományos Akadémia Kutatófilm Központja támogatásával a Néprajzi Filmstúdió (Néprajzi Múzeum) tagjaival (TARI Jánossal és LEHEL Lászlóval) és egy külső munkatárs (CSUKÁS Sándor) közreműködésével egy 20 perces színes mozgófilmet is készítettünk *A hangyatojás gyűjtögetése* címmel. A film egyik példányát a budapesti Néprajzi Múzeumban őrzik.

GUNDA Béla egyik tanulmányában többek között a következőket írta: „Az adatok nagyon jellemzően világítanak rá arra, hogy a gyűjtögető gazdálkodás területén a növények gyűjtése mellett, az állatoktól való gyűjtéssel, rablással..., mint jellegzetes gazdasági tevékenységgel kell számolni.”¹ Az állatoktól való gyűjtögetésnek egyes vidékeken és bizonyos időszakokban valószínűleg fontosabb szerepe volt annál, mint ez a témával kapcsolatos néhány néprajzi leírásból kiderül. Az alábbiakban e tevékenységnek egy sajátos (néprajzi irodalomban ez idáig csak röviden említett) változatát mutatom be.

A hangya a néphitben és a népi gyógyászatban

A hangyával kapcsolatos hiedelmek, babonák és mágikus cselekedetek eredete a messzi évszázadok homályába vész. A legrégebbi magyarországi adatokat a XVI. századból, 1578-ból² és 1583-ból³ (szerelmi varázslás hangyabolyba tett béka csontjaival) ismerjük. A régi feljegyzések (pl. a boszorkányperek iratai⁴) XVII. és XVIII. századi adatokat is megőriztek.

Az 1610-ben feljegyzett felvidéki „tót” babona szerint, ha valaki egy palackban borseprőt helyezett el a hangybolyban és azt egy év múlva megitta, erős lett tőle.⁵ 1654-ben egy boszorkány hangyafészekbe tett, majd onnan kivett sóval és kenyérrel hozta vissza egy tehén hasznát.⁶ 1684-ből és 1694-ből is ismerünk adatokat a hangybolyba helyezett béka csontjaival történt szerelmi varázslásra.⁷ Egy falusi mészáros által a XVII—XVIII. század fordulóján lejegyzett babonák és kuruzslások között szerepel a láthatatlanná tevő, varázserejű hangyakő és a szerencsét hozó hangyboly.⁸ Egy 1724-ből való adat szerint hangyafészekben talált sóról jó volt búzát vetni.⁹ 1740-ben egy beteg fiút gyógyítottak „hangyál kupacz”-cal.¹⁰ 1743-ban egy boszorkány elásta az „ördög”-öt egy „hangyál fészék”-ben.¹¹ 1745-ben szintén egy boszorkány „hangyál fészék”-et vitt haza, azokkal kiforrázta tejesfazekait, hogy tehené több tejet adjon és hogy jobb, sárgább színű legyen az abból készített vaj.¹² Egy 1740 és 1750 között írt feljegyzés szerint a hangybolyból szedett és ecettel kevert föld elmulasztotta a láb viszketését.¹³ Egy 1761-ben nyomtatott, majd 1791-ben kézzel lemásolt könyvből kiderül, hogy vöröshangyákból kifőzött „olaj”-at szemhályog gyógyítására ajánlottak.¹⁴ Az említettekről a XIX—XX. századi néprajzi irodalomban is számos adalék olvasható.

A hangya szerepelt tyúkültetéskor mondott varázsigékben,¹⁵ és a hangyának (hogy a disznó jól szaporodjon¹⁶), valamint a hangybolyoknak (tyúkültetéskor,¹⁷ a disznó szaporodásának¹⁸ és a dagasztott kenyértészta kelésének¹⁹ elősegítésére) szerepe volt termékenységhangyafészke és más praktikákban is. A hangybolyt,²⁰ a hangyát,²¹ valamint a hangybolyban hangyákkal lerágatott béka csontjait²² felhasználták a szerelmi varázslásban. Ez utóbbiaknak más varázserejük is volt. Pl. ha a „gereblye alakú” csonttal valaki ellensége hátát megvakarta, az a barátja lett és ha a barátját megszúrta a „villa alakú” csonttal, a barát ellenségévé változott.²³

Az állatok Szent György-napi első kihajtásánál a hangyának és a hangybolyoknak is volt szerepe a néphitben.²⁴

A hangyák viselkedéséből megjósolták a várható időjárást.²⁵ Ha egy újszülöttről tudni akarták, hogy hosszú életű lesz-e, hangybolyba tették a méhlepény egy darabját. Ha a hangyák azt naplementéig elvitték, akkor az azt jelentette, hogy a csecsemő hosszú életű lesz.²⁶

A hangyához számos más hiedelem is kapcsolódott. Pl. a hangyák elviszik az anya tejét,²⁷ hangyával álmodni örömet, ajándékot, pénzt jelent, a hangya szerencsét és a betegeknek gyógyulást hoz,²⁸ a hangyatúrás a házban, a hangya a lábon halált jelent,²⁹ a hangybolyban talált kő megvéd a fegyver ellen³⁰ és más egyébre is alkalmas.³¹

Az említettek fontosak voltak a különféle emberi és állati betegségek, pl. a kelés (hangyboly),³² a reuma (hangyacsiús),³³ a hideglelés (hangyboly),³⁴ a sárgaság (hangybolyba tett megfőzött tojás),³⁵ a „homályos szem” (hangyából kisajtolt „nedvesség”)³⁶ és más betegségek (hangyboly hangyákkal)³⁷ elleni védekezésben és azok gyógyításában is. Ha hangyabollyal összegyűrt kenyeret adtak a tehénnek, visszajött a boszorkány által elvett haszna.³⁸ Végül megemlíti, hogy a hangyasav régen a gyermekek kedvelt csemegéje volt.³⁹

A néphitben és a népi (sőt a „hivatalos”) gyógyászatban a hangyatojásnak is szerepe volt.

Egy XVIII. századi kéziratból tudjuk, hogy a hangyatojást fülbetegségek és szemhályog gyógyítására használták.⁴⁰ Az 1761-ben megjelent *Házi Különös Orvosságok* című könyvben a következőket olvashatjuk: „Hályogos szemről... A hangyának tojását tedd egy üvegebe, üvegestől süsd meg, kenyérbe téstába csinálván, ha megsül a kenyér és meghűl, vedd ki az üveget, amely olajat találsz benne, abból csepegtess belé, hatusztendő hálgyogot is elvészén.”, „Kólikáról... a hangyának három vagy négy tojását megtörvén, borban vagy vízben vedd be.”⁴¹ Gömör megyében, ha hangyatojást szedett egy leány, s azt egy férfi zsebébe rejtette, szerelmes lett belé a kiszemelt egyén.⁴² Göcsejben, ha valakinek a végtagjai

semmedékesek voltak (elzsibbadtak), Szent György-nap előtt szedett hangyatojásokkal kellett bedörzsölni, s a kellemetlenség elmúlt.⁴³ Ugyanott, ha nagypénteken, napfelkelte előtt hangyatojást etettek a disznókkal, jól szaporodtak és nem lettek betegek.⁴⁴ Az őrségi Szalafőn a XX. század elején a hangyatojást kenyérbe sütvé, vagy pálinkába rakva tüdőbaj ellen használták (a pálinkát leitták róla).⁴⁵ A hangyatojás másutt is, többféle betegségre volt orvosság.⁴⁶

A hangyával kapcsolatos népi hiedelmek és gyógymódok felkeltették a jeles néprajzkutató, SZENDREY Zsigmond figyelmét is, aki 1936-ban egy rövid dolgozatban foglalta össze és csoportosította a témával kapcsolatos addigi ismereteket.⁴⁷

Megemlítem, hogy hasonló hiedelmek és praktikák más népeknél is előfordultak. Az állatok első kihajtásánál alkalmazott orosz és finn babonás cselekedetek említését, valamint szerelmi vázslásra vonatkozó német, cseh, horvát és jakut adatokat SZENDREY Ákos műveiből⁴⁸ ismerjük.⁴⁹

A hangyatojás hasznosítása az állattartásban

A fentiekben idézett néphit és népi gyógyászati adatokon kívül ismerünk néhány leírást és említést a hangyatojásnak az állattartásban betöltött szerepéről is. SZABÓ Dezső Kolozsváron töltött gyermekkorára emlékezve említette Zift Mihály csizmadiát, akivel az ún. Meskó-házban együtt laktak. Így írt róla: „Ez a sajátos ember egyik kifakulhatatlan alakja gyermekéletemnek. Mesterségét csak igen ritkán, a hiányzó fillér legsürgősebb parancsára gyakorolta. Néha napokig oda volt. Amikor aztán megjött: hozott rengeteg énekes madarat, hangyatojást, madárnak való hernyókat s az erdők ajándékait. A műhely falai, ablakai tele voltak aggatva kalitkával, melyekben boldog fütytyű madarak ugráltak, vagy hangyatojást, kendermagot, kövér hernyót lakmároztak.”⁵⁰

A székelyföldi hangyatojás-gyűjtögetésről BARRA Pál írásából tudunk: „A gyöngytyúkoknak és a csirkéknek kedvenc eledele a hangyatojás, nem számítva a kalitkás madarinkat! Az anyaszékben oly módon gyűjtik ezt nagyobb tömegben s rövid idő alatt, hogy vászonzacskóban a mezőről hazavisznek egy teljes hangyabolyt. Otthon az udvaron kiöntik az egészet a napra, de úgy, hogy a közelben árnyékos hely legyen. Az ismét szabadra került megriadt hangyáknak az az első dolguk, hogy a tojásokat az izzó nap sugarai elől árnyékos helyre szállíthassák. Így aztán a megrémült állatkák nagy sietve a közeli árnyékos helyre gyűjtik össze a szétgurult tojásokat s így szépen kitisztítva, fáradság nélkül jutunk hozzá a hangyaboly összes tojásaihoz.”⁵¹

A szalafői (Vas megye) hangyatojás-gyűjtögetést PÁVEL Ágoston írta le: „*Hangyatojást* a madaraknak szoktak szedni. Ha kaszáláskor a réten fűrj- vagy fácántojást találnak, hazaviszik, kotló alá teszik, és ha kikel, hangyatojással etetik. Ha felnő, eleresztik. A hangyatojást úgy gyűjtik, hogy a hangyaboly körül árkot ásnak, vizet öntenek bele, s amikor a hangya menti a tojásait, beleejti az út végére helyezett pohárba. Otthon a hangyatojást forró kemencébe teszik, megfullasztják, hogy ki ne keljen, és így használják fel.”⁵²

Monostorapátiban és Kapolcson (Veszprém megye) a vadrécék tojásait otthon kotlóssal kikellették és a kis állatoknak más eledel mellett hangyatojást is adtak.⁵³

A pilisszentkeresztiek (Pest megye) hangyatojás-gyűjtögetéséről nyelvészeti dolgozatában PATAKI Kálmán írt,⁵⁴ és a főváros környéki szlovák falvak és Budapest kapcsolatát vizsgáló tanulmányában GYIVICSÁN Anna tett említést.⁵⁵ IKVAI Nándor egy Szobon (Pest megye) gyűjtött falucsúfolót közölt, amely szerint a kőspallagiakat jellegzetes foglalkozásuk, a hangyatojás-gyűjtögetés miatt *hangyászoknak* nevezik.⁵⁶

Hangyatojás-gyűjtögetés Kállón

Erdei és mezei gyűjtögetés

A hangyatojás-gyűjtögetést Kállón *hangyázásnak* nevezik. E tevékenység nem választható el más erdei és mezei termékek gyűjtögetésétől. CSORDÁS István írta, hogy „A kállói szegényember életében jelentős helyet foglalt el az erdei gyűjtögetés.”⁵⁷

A faluban sokan és rendszeresen foglalkoztak erdei gyümölcsök, gombafélék, gyógynövények, virágok, fagyöngy stb. gyűjtésével. Székely Lajos, az utolsó kállói *hangyázó* is rendszeresen szedett gombát, famagvakat és barkát is. Az utóbbit évtizedeken keresztül árulta virágvasárnapokon a budapesti templomok előtt.

Férfiak, szegény emberek foglalkozása

Hangyatojás-gyűjtögetéssel Kállón csak férfiak foglalkoztak. Olyan szegény emberek, akiknek nem volt földjük, vagy csak kevés földdel rendelkeztek (pl. Székely Lajosnak összesen 4 hold, a második világháború után kapott *juttatott földje* volt). A gyűjtögetésen kívül a környékbeli *uraságokhoz* (uradalmakba) aratni és csépelni jártak, summáskodtak és napszámos munkát vállaltak. Aratás és cséplés idején szünetelt a *hangyázás*, mert az azért kapott gabonára a családnak nagy szüksége volt. Ebben az időszakban csak vasárnaponként jártak gyűjtögetni.

A foglalkozás múltja

Az emlékezet szerint Kállón a hangyatojás-gyűjtögetés a XIX. század utolsó évtizedeiben lett kenyérkereső foglalkozás. Az első generáció tagjai Magyar István, Dora Gábor, Bíbor Mihály és Szokoli Sándor voltak. A módszert tőlük tanulták meg a következő generáció tagjai, id. Székely Lajos, Polgár Nándor, Polgár Sándor, Hegedűs József és mások. Székely Lajos édesapjától (sz. 1881) és annak egyik barátjától, Polgár Nándortól tanult.

A XX. század első felében a *hangyázás* 5—10 embernek jelentett rendszeres megélhetési lehetőséget, de időszakonként (pl. az első világháborút követő években, az 1930-as évek elején, a nagy gazdasági világválság idején) 30—40-en is foglalkoztak vele.

Természetismeret

A tevékenység eredményes végzéséhez alapos, sok tapasztalaton alapuló természetismeretre volt szükség.

A *hangyázást* április közepétől szeptember *derekáig* (közepéig) lehetett folytatni („Előtte sincs, se azután már. Lezajlik, elmúlik az ideje. Mint amikor a virág elhervad.”, „Kisasszony napján már minden bogár bemegy a földbe.”). A tavaszi tojást tartották a legjobbnak: „Akkor van a legtöbb tojás, amikor az agáca virágzik.” Az április és a május a legmegfelelőbb hónap a *hangyázásra*, mert akkor nagy tojás *terem*. A később szedett tojások apróbbak. Tavasszal először a hegyek és a dombok déli oldalait keresték fel, ahol hamar meg lehetett találni a *zsombikot* (hangyabolyt), mert „Tavaszon a zsombik körül fakad a fű először.”

A réteken, legelőkön levő *földzsombikokból* hajnaltól délelőtt 9—10 óráig lehetett eredményesen gyűjtögetni (Székely Lajos általában hajnali 3 óra körül indult útnak), *erdei zsombikokból* egész nap. A túl hűvös, de túl meleg idő sem volt jó: „Tizenhat—húsztokig a legjobb, harminc foknál már nem hordanak a hangyák”.

Az időjárás is befolyásolta a munka eredményességét. Erős napsütésben nem lehetett gyűjtögetni, mert a hangyák ilyenkor mélyre levitték a tojást és jobban csíptek. Tapasztalataik szerint az állatok igyekeznek kb. azonos hőmérsékleten tartani tojásaikat, ezért nagy melegben *lehorgyák*, éjjel, vagy eső után *főhorgyák* a felszín közelébe a tojásokat („Eső után jó hangyázni, mert főhorgyák a tojást.” „Ha gomba van, sok tojás van.” „Ha igazi gomba nincs, akkor tojás sincs.”). Vigyázni kellett arra is, nehogy megázzanak, mert akkor a tojás tönkre ment.

Alapvetően két hangyafajt különböztettek meg: a mezőkön, legelőkön *födzsombikok*ban élő, nagy, erős *födhangyát* vagy *pallagi hangyárt* és az *erdei zsombikok*ban élő, kisebb *erdei hangyárt*. Megkülönböztették a *vöröshangyá*t is, de ennek a tojásait nem gyűjtögették. Megfigyelték, hogy a *zsombik* okban élő hangyák viselkedése különböző. Vannak, amelyek csak *beúnek*, a többi hordja a tojásokat. Ez utóbbiakat *hordó hangyáknak* nevezik. Úgy tapasztalták, hogy a *zsombikok*ban a tojások *koszorúban* (körben) helyezkednek el.

Gyűjtő körzet

Hangyázni Kállón általában egyedül jártak, de ritkán előfordult az is, hogy két ember társult, vagy hárman-négyen összeálltak.

A gyűjtögetésre engedélyük nem volt, de az állatkerttől kaptak egy megbízást, amit az erdészek és a mezőőrök általában elfogadtak. A jóindulat megnyerése céljából nekik gyakran bort, vagy pálinkát vittek, de előfordult az is, hogy egy-egy szigorúbb erdőszelvitába keveredtek, sőt olykor tettelegességre is sor került.

A kállóiak nem csak saját falujuk határában és a szomszédos területeken hangyáztak, hanem rendszeresen felkerestek távoli vidékeket is. (1. ábra 2.).

A környékbeli területekre gyalog, távolabbi vidékekre kerékpárral, vagy vonattal jártak. Székely Lajos gyakran egy hétig is távol volt otthonról. Hétfőn indult és pénteken adta le az állatkertben a hétközben szedett tojást. Ilyenkor valamelyik ismerősénél, vagy barátjánál lakott (az évtizedek során sok ismerősrre tett szert, akikhez rendszeresen visszajárt), vagy idegeneknél, padlásokon, istállókban húzódott meg. A szállás nem került pénzbe, mert általában segített a házigazdának kaszálni, vagy kapálni, és ezért helyenként még élelmet is kapott.

Egy szezonban háromszor-négyszer vissza lehetett menni ugyanarra a helyre. Van olyan hely, ahol Székely Lajos 18 éves korában járt először és oda évtizedeken keresztül visszajárt. Ma is több mint 200 lelőhelyet (több ezer *zsombikot*) ismer.

Eszközök

A *hangyázás* néhány egyszerű eszközzel folyt. Székely Lajos a rövid nyelvű *kiskapát* csak erre a célra használta, hasonlóképpen a speciális *gereblyét* is (2. ábra 2, 3.). Az utóbbit ő maga csinálta egy lécdarabból és 6 darab *nyolcvanas szög*ből. Nyelet mindig a gyűjtögetés színhelyén vágott bele. A 35—40 kilós *zsák* és az 1,6x1,5 méteres *hamvas* (ha távolabbra ment, 3—4 darabot vitt magával) bolti áru volt. A *rostát* Budapesten, a Garai téri piacon szerezte be, ebből kettőt (egy *nagylukút* és egy *kislukút*) használt, a tojások méretétől függően. Szükség volt egy puha rongyra is, a legjobb a *parhétkendőből* (barhentkendőből) vágott darab volt. Nélkülözhetetlen eszköz volt a *hátikosár* (Kállón *szatyornak* is mondják), amelyet a budapesti Garai téri piacon, vagy (régen) az árujukkal Kállót is felkereső „Vác környéki” faluk vándor árusaitól lehetett vásárolni. A *hátikosárban* szállította eszközeit, majd a hangyatojást is. Amikor a kosárban hangyatojást szállított, az eszközöket a kezében vitte, csak a *rostát* akasztotta rá a *hátikosárra*.

Hangyázni használt, elnyűtt ruhákban jártak. Lábbelijük régen a *bakancs* volt. Amikor ezt hordták, a hangyák elleni védekezésül a bokánál egy madzaggal átkötötték a nadrág szarát. Később a *gumicsizma* használata lett az általános és nélkülözhetetlen lábbeli, mert erre nem másztak fel a hangyák.

A gyűjtögetés munkamenete

A *hangyázás* munkamenete (Székely Lajos elmondása és saját megfigyeléseim szerint) a következő volt.

Székely Lajos a gyűjtögetés helyszínére érkezve először lerámolta az eszközeit, majd a *kiskapával* elkezdte a *zsombikok* megbontását. Ugyanezzel az eszközzel a *zsákba* szedte a tojást a hangyabolyban levő gazzal, fadarabokkal és a hangyák egy részével együtt (3. ábra).

Soha nem szedte ki az összes hangyát és a *zsombikot* minden esetben gondosan visszatakar-
ta, hogy a benne maradt állatok el ne puszuljanak. Így biztosította, hogy az adott *zsombik*
hoz bizonyos idő eltelte után visszatérhessen.

A kiszedést újabb és újabb *zsombikok* megbontásával folytatta, amíg a *zsák* kb. három-
negyed részig tele nem lett. Egy-egy *zsombik* kiszedése után a *kiskapa* nyelvvel megvere-
gette a *zsákot* hogy a rajta levő hangyák lepotyogjanak.

Egy *zsákban* össze lehetett keverni más-más *zsombikból* szedett hangyákat, de különfé-
le fajokat nem lehetett ugyanabba a *zsákba* rakni. A hangyákat nem volt szabad sokáig a *zsák-*
ban tartani, mert *elgyalázódtak* és akkor nem hordták a tojásokat. Vigyázni kellett arra is,
nehogy a *zsák* megázzon, mert a hangyák ilyen esetben sem *hordtak*.

Ezután a *zsák* ot elvitte az *eresztőhelyre* (4. ábra). Általában minden területen volt régóta
készített és használt *eresztőhelye*, de ha egy általa még nem ismert területen *hangyázott*, el
kellett azt készíteni. A *kiskapával* megtisztított egy néhány négyzetméteres területet és
ugyanazzal az eszközzel néhány (megközelítően tölcser alakú, 20—30 cm átmérőjű és
ugyanolyan mélységű) *lyukat* csinált, amelyeket falommal kitisztított. E lyukakat egymás-
tól kb. 1,2—2 méter távolságban mélyítette ki („Jó ha a lukak közel vannak egymáshoz, mert
így nem fárad ki a hangya.”) egy négyzet, vagy egy téglalap alakú területen. A lyukak száma
a *zsombikokból* kiszedett anyag mennyiségétől függött. Ha egy *zsákkal* szedett, elég volt 4
lyuk, két *zsáknyi* anyaghoz 6 lyuk kellett. Előfordult, hogy 14—16 lyukat is csinált.

Ezt követően minden lyukba csokorba összefogott *haraszt* ot (falombot) helyezett,
szárával felfelé (5. ábra). A legjobbnak a *cserharasztot* tartja („Arra legjobban hord.” „A
cserharasztra nagyon jól hord.”) Ha olyan területen készítette az *eresztőhelyet*, ahol
közelen nem volt fa, a *haraszt* út közben szedte és magával vitte.

Az előkészületek után következett az *eresztés*. A *zsák* tartalmát a lyukak közé szórta (6.
ábra), majd a *gereblyével* széthúzta azt (7. ábra). A kiöntés után nem volt szabad rögtön
széthúzni a kupacot, mert a hangyáknak előbb tájékozódni kellett („Előbb megnézik, hova
vigyék a tojást.” „A hangyák tájékozódnak, megszaladják a helyet.” „Ha rögtön széthú-
zám, a hangyák szanaszét vinnék a tojást.”),

Két-három perc eltele után a *hordó hangyák* (védett helyet keresve tojásaiknak) elkezd-
dik a *hordást* a lyukakba. Mint a többi *hangyázó*, Székely Lajos is minden módon igyekezett
elérni, hogy a hangyák csak az általa elkészített lyukakba hordják a tojásokat. Ezért készí-
tette el nagy gondossággal az *eresztőhelyet* és e területet időnként *vöröshangyákkal* szórta
körül, mert tapasztalatai szerint azoktól a másfajta hangyák félnek és így kénytelenek voltak
tojásaikat a lyukakba *hordani*. Előfordult az is, hogy *erdvi hangya* *eresztésénél pullagi*
hangyát szórt szét ugyanabból a célból.

Nem mindegyik hangya veszi észre a lyukakat, nem mindegyik tudja, hová kell horda-
ni (*góborog*), ezektől a többiek elveszik a tojást, hogy védett helyre vigyék, figyelte meg
Székely Lajos.

A hangyák egy *zsáknyi* anyagból kb. 1,5—2 óra alatt *hordták* a tojásokat a *lukakba*. Ha
a közelbe sok *zsombik* volt, *eresztés* közben arra is maradt idő, hogy továbbiakat is meg-
bontsanak és tartalmukat az *eresztőhelyre* vigyék. A *hordást* azonban figyelni kellett, közben
a kupac tetejéről a *gereblyé* vel rendszeresen el kellett távolítani a *piszkot* (gazit, törmeléket,
fadarabokat stb.) ezzel is segítve és gyorsítva a tojások hordását (8. ábra). Amikor a hangyák
már az *utóját* *hordták*, *megkészítette* a fát a *perkölés* hez.

Miután a lyukak megletelek, kiszedte azokból a *haraszt* ot és kézzel a *zsák* ba merte a
hangyatojást. (9. ábra). Ezután a *zsák* kal a kiterített *hamvas* ra vitte és *lehangyázta*, vagyis
a *parhétkendő* darabjával végighúzogatta (10. ábra), majd az erre ráragadt hangyákat
távolabb leszórta a rongyról.

Ha a *hangyázást* a kálói határban, vagy a közelben végezte, a *perkölést* gyakran otthon
végezte. Távolabbi vidékeken való gyűjtögetés esetén ez is az *eresztőhelyen* történt. A
perkölés célja a tartósítás volt, ezzel akadályozta meg a hangyák kikelését.

A rostába egyszerre 1,5—2 liter hangyatojást tett, majd az eszköz körkörös mozgatásával elérte, hogy a még benne levő hangyák a tojások tetejére kerüljenek. Ezt ismét *lehangyázta*. Erre azért volt szükség, mert ha sok hangya maradt benne, rossz *perkőnyi*, a hangyák *felszaladtak* a kezére.

A *perkölést* kis tűz fölött (amit az *eresztőhelyen* száraz faágakból, otthon kukoricacsutkából, kukorica-, vagy napraforgószárból rakott), vagy parázs fölött végezte. A *rostát* (rázva, forgatva) olyan magasra tartotta a tűz fölé, hogy a tojások meg ne égjenek (11. ábra). 1,5—2 liter tojás tartósításának ideje 1,5—2 perc volt. A tűz fölül levéve még néhányszor megforgatta a *rostát* (12. ábra), *kiszellőztette*, majd a *hamvasra* öntötte, kézzel többször megkeverte és hűlni hagyta a tojásokat.

A *perkölést* addig végezte, amíg az összes tojást nem tartósította. Miután a teljes mennyiség kihűlt, *hamvas* ba csavarva a *hátikosárba* tette és így szállította haza. Otthon a padláson, macskáktól és madaraktól védett helyen *hamvasokra* öntve tárolta.

Teljesítmény

A napi teljesítmény az évszaktól, az időjárástól, a *zsombikok* tartalmától (néhányban 1—2 deciliter, a nagyobbakban 2—3 liter, sőt előfordult, hogy 10—20 liter is volt) és nem kevésbé a szerencsétől függött.

Előfordult, hogy Székely Lajos az egyik nap csak 2—3 litert tudott szedni, a másik nap viszont 8—10 litert. Egyszer (harmadmagával) egy nap alatt 120 litert gyűjtögetett össze és egy áprilistól szeptemberig tartó szezonban 5—6 hektolitert is összeszedett.

Értékesítés

Kállón úgy tudják, hogy a hangyasavnak gyógyító ereje van, de a hangyákat gyógyításra nem használták. Hangyatojást néha adtak a tyúkoknak, de ez csak ritkán fordult elő, mert jó pénzért értékesíteni lehetett.

A kállóiak a hangyatojást Budapesten, a Fővárosi Állat- és Növénykertben értékesítették, ahol azt egyrészt a tulajdonukban levő állatok (madarak, kistrágyászok, majmok stb.) etetésére használták (tisztán, vagy főtt, megdarált lószívvel, prézlivel stb. keverve), másrészt külföldre (pl. Németországba) exportálták. Az átvett tojást az állatkertben *lekemencézték* (négyzetletes rostákba rakva kemencében megszáritották), majd száraz helyen (pl. padláson) tárolták, ahol időnként gereblyével megforgatták.

A hangyatojást Kállóról Budapestre *hamvas*sal kibélelt *hátikosár*ban szállították. Hente egy, esetleg két alkalommal keresték fel az állatkertet (13. ábra). Régen általában gyalog mentek Budapestre (Veresegyházán át). Később autóbusszal mentek Gödöllőig és onnan HÉV-vel utaztak a fővárosba.

Az állatkertben a hangyatojás egy literéért a két világháború közötti időszakban 2 pengőt, a második világháború utáni években 8—10 forintot, az utóbbi években 85 forintot, legutóbb 120 forintot kaptak.

A foglalkozás társadalmi megítélése

Kállón a hangyatojás-gyűjtögetőket *hangyások*nak csúfolták. Ők ezért nem haragudtak, mert tudták, hogy sajátos, a falu népének többsége által lenézett foglalkozásukkal többet kerestek, mint sokan mások, hiszen amikor 1 liter hangyatojásért 2 pengőt kaptak, a napszám Kállón és környékén 1,5—2 pengő volt.

Babonák

A *hangyázás*hoz néhány babona is kapcsolódott.

Ha valaki otthon felejtette egyik eszközét, visszafordult és aznap már nem ment el hangyatojást gyűjtögetni, mert úgy tartotta, hogy nem lesz szerencséje. Útközben pappal találkozni nem volt szerencsés („Fülöp Pista, ha pappal találkozott, már fordult is vissza.”).

Hasonlóképpen nem jelentett jót, ha olyan emberrel találkoztak, aki a kútra ment vízért és a vödre még üres volt. Ha már tele volt vízzel, az szerencsét jelentett. Amikor Székely Lajos a mezőn felugrasztott egy vadnyulat, figyelte, hogy az balra, vagy jobbra fut-e. Azt tartotta (és hitte is), hogy ha a nyúl balra fut, szerencséje lesz, ha jobbra, akkor nem lesz szerencséje.

Hangyatojás-gyűjtögetés börzsönyi és pilisi falvakban (Azonosságok és különbségek)

A hangyatojás-gyűjtögetés módja Kállón, valamint a Börzsöny és a Pilis hegységi falvakban (Kóspallagon, Pomázon, Pilisszentkereszten és Pilisvörösváron) alapvetően megegyezett, de (pl. az eszközökben, egyes munkamozzanatokban, a gyűjtögetéssel kapcsolatos terminológiában stb.) különbségek is voltak.

1. A Kállón *hangyázásnak* nevezett tevékenységet Kóspallagon *hangyászásnak* mondták (pl. „Megyek hangyászni.”), Pomázon *hangyászásnak* vagy *tojásszedésnek* (pl. „Megyünk tojást szedni.”).

2. A kállóiakhoz hasonlóan a többi említett falu népe szintén foglalkozott más erdei termékek gyűjtögetésével és értékesítésével is.

Kóspallagon pl. gombát, hóvirágot, gyöngyvirágot, páfrányt, mohát, gyógynövényeket (pl. cintóriát, bojtorjánt, kakukfűvet), csipkebogyót, szederinát és málnát, Pomázon pl. gombát és gyöngyvirágot, Pilisszentkereszten pl. gombát, hóvirágot, ibolyát, gyöngyvirágot, gyógynövényeket (pl. cickafarkat), csipkebogyót, szamócát, fekete és piros málnát, Pilisvörösváron pedig pl. gombát, zsidócsersesnyét, csipkebogyót, fagyöngyöt (madárfogáshoz) gyűjtögettek.

Ezeket elsősorban Budapesten értékesítették. A növényi gyűjtögetésben minden említett faluban részt vettek azok is, akik a hangyatojást szedték.

3. A hangyatojás gyűjtögetésével Kóspallagon és Pilisvörösváron (mint Kállón) csak férfiak foglalkoztak, Pomázon és Pilisszentkereszten nők is.

4. A hangyatojás-gyűjtögetés minden faluban a föld nélküli, vagy kevés földdel rendelkező szegények foglalkozása volt a napszámos munka, részes aratás stb. mellett. Némelyeknek rendszeres pénzkereseti lehetőséget jelentett (Kóspallagon 4—5, Pomázon 5—6, Pilisszentkereszten 5—6, Pilisvörösváron 3—4 ember), mások csak időszakosan foglalkoztak vele. A legtöbben az első világháború utáni években és az 1930-as évek elején gyűjtögettek a hangyatojást (Kóspallagon 25—30-an, Pilisszentkereszten 10—15-en, s amint a fentiekben már említettük, Kállón 30—40-en).

5. Az emlékezet szerint mindegyik faluban a múlt század utolsó évtizedeiben alakult ki a foglalkozás.

Kóspallagon az 1960-as évek közepéig, Pomázon az 1980-as évek elejéig gyűjtögettek hangyatojást, Kállón (Székely Lajos), Pilisvörösváron (Kimmel János) és Pilisszentkereszten (egy fiatal házaspár) a legutóbbi évekig folyt a gyűjtögetés.

6. A hangyatojás-gyűjtögetők általában valamelyik családtagjuktól (szüleiktől, apósuktól) tanulták meg a módszert, csupán a pilisvörösvári Kimmel János említette, hogy idegektől tanult.

7. A hangyatojás-gyűjtögetők mindegyik faluban rendszeres megfigyeléseken és tapasztalatokon alapuló és több generáció által felhalmozott természetismerettel rendelkeztek.

A gyűjtögetést mindenütt a tavasztól ősziig tartó időszakban és hajnaltól kora délelőttig tartó időszakban végezték. Mindenhol a tavaszi *első tojást* (Pilisszentkereszt) tartották a legjobbnak.

Esős időben és nagy melegben nem lehetett gyűjtögetni. Melegben a hangyák jobban

szúrtak és nem hordtak. Erős napsütésben *leviszik* a tojást, hűvösben pedig *felhozzák* a felszín közelébe (Pilisszentkereszt, Pilisvörösvár, Pomáz). Mindenütt azt tapasztalták, hogy különböző hangyafajokat nem lehet összekeverni.

8. A hangyabolyt *zsombéknak* (Kóspallag, Pomáz), *hangyaboly*nak (Pilisszentkereszt, Pomáz), *fészek*nek (Pilisvörösvár, Pomáz), vagy *kopec*nek (Pilisszentkereszt) nevezik.

Elnevezésben is különbséget tesznek a különféle hangyafajok között. Kóspallagon csak *fekete hangya*, Pomázon és Pilisvörösváron az *erdei* és a *mezei hangya* tojását gyűjtötték, a *vöröshangya* (Pilisszentkereszt, Pomáz) és a házak körül, vagy azok falában élő *cukorhangya* (Pilisszentkereszt) tojását nem tartották jónak.

9. A gyűjtögetést általában egyedül (Kóspallag, Pomáz, Pilisvörösvár) végezték, esetleg 1—2 családtag összeállt (Kóspallag, Pilisszentkereszt), pl. a feleség, vagy a gyerekek segítettek.

10. A tevékenység folytatásához engedélyük nem volt. Néhányuknak az állatkert adott igazolást, de így is előfordult, hogy összetűzésbe kerültek az erdészekkel, vadőrökkel és mezőőrökkel.

11. A kóspallagiaknak, pomáziaknak és pilisszentkeresztieknek egyaránt nagy gyűjtőkörzeteik voltak, a legnagyobb területet azonban a kállóiak járták be gyűjtögetés céljából (1. ábra).

Falujuk közvetlen környékére gyalog jártak, távolabbra kerékpárral, vonattal, vagy autóbusszal. Néha egy-két hétig is távol maradtak otthonról és gyakran egyenesen a gyűjtögetés helyéről szállították Budapestre a hangyatojást (Kóspallag, Pomáz). Ugyanazokra a vidékekre, területekre, sőt ugyanazokhoz a hangyabolyokhoz rendszeresen visszajártak, de csak 2—3 hét után (Pomáz, Pilisszentkereszt, Pilisvörösvár). Nem gyakrabban, mert különben *legyöngült* volna a boly (Pomáz).

12. A hangyatojás-gyűjtögetés mindenütt néhány egyszerű eszköz segítségével folyt. Az egyes darabok részben megegyeztek, részben különböztek a Kállón használt eszközöktől: fém *merőkanál*, *vasvilla*, 50 kilós *parasztzsák*, 25—30 kilós *lisztestarisznya*, *rosta* (Kóspallag), *zsák*, rövid fanyéllel ellátott *szeneslapát*, vasból erre a célra készített *kaparó* vagy *kaparóvas* (2. ábra 5.), *rosta*, erős, boltban vásárolt *csicsólepedő*, *hátikosár* (Pomáz), *hátikosár* vagy *hátos*, *zsák*, *rosta* vagy *ricsica* (2. ábra 7.), somfából erre a célra készített *kampó* vagy *hácsik* (2. ábra 6.), bükkfából szintén erre a célra faragott *fakanál* (2. ábra 11.), *lepedő* (Pilisszentkereszt), *gumikesztyű* (2. ábra 9.), négyszögletes *rosta* (2. ábra 10), meghajlított *szögvas* (2. ábra 5.), *ásó*, *kapa*, kacsa-, vagy libaszárnyból készült *tollseprű* (2. ábra 8.) (Pilisvörösvár). Megjegyzem, hogy négyszögletes *rostát* csak Pilisvörösváron használtak.

Gyűjtögetni minden említett faluban elnyűtt, rossz ruhákban jártak. A legfontosabb öltözetük a *gumicsizma* volt, mert ez védte a lábukat a támadó, csípő hangyáktól. Ha nem vettek fel *gumicsizmát*, a hangyák gyakran *leütették* őket (Pomáz), vagyis úgy ellepték a lábukat, hogy le kellett vetkőzni.

13. A gyűjtögetés módja mindenütt megegyezett abban, hogy az állatok életösztönét kihasználva, a hangyákkal válogattatták ki és gyűjtették össze a tojásokat. A munkamenet minden faluban alapvetően azonos volt (a hangyatojás kiszedése a hangyabolyból, *eresztés* az erre a célra elkészített helyen, tartósítás), de az egyes munkamozzanatokban és az eszközhasználatban különbségek is voltak.

A kóspallagiak *vasvillával* túrták szét a hangyabolyt és a tojást *merőkanállal* *zsákba* szedték. A pomáziak *kaparóval* bolygatták meg a hangyák *fészket* és *szeneslapátal* rakták a tojást a *rostába*, majd a *zsákba*. A pilisszentkeresztiak *hácsikkal* bontották meg a bolyt, *fakanállal* szedték ki a tojást a *rostába*, majd öntötték a *zsákba*. A pilisvörösváriak a tojást kézzel szedték ki, de a kezükre újabban *gumikesztyűt* húztak.

Az *eresztés*hez (Kálló) mindenütt gondosan előkészítették a helyet, a *placcot* (Pomáz).

Ha a lakóhelyükhöz közel gyűjtögettek, ezt otthon, az udvaron csinálták, ha távol, akkor a gyűjtögetés helyszínén. Az összegyűjtött anyag mennyiségétől függően kevesebb vagy több (25—30 cm átmérőjű és mélységű) lyukat csináltak, amelybe lombos faágakat tettek.

Eresztés (Kálló), *kieresztés* (Pilisszentkereszt), *hordás* (Pomáz) közben, amíg a *dolgozó hangyák* (Pilisszentkereszt) hordták a tojásokat, a szemetet, gazt stb. rendszeresen lekotorták a lyukak közé öntött kupacról. Ezt Kóspallagon lombos ággal, Pomázon a *kaparóval*, Pilisszentkeresztben a *hácsikkal*, Pilisvörösváron pedig a meghajlított *szögvas*sal csinálták.

Mindenütt arra törekedtek, hogy a hangyák csak az általuk elkészített lyukakba hordják a tojásokat. Pilisszentkeresztben a hangyákat a falut átszelő patak mellett *eresztették ki* és a bolyokból kiszedett anyagot nem a lyukak által határolt terület közepére szórták, hanem a lyukakon kívülre, körbe. A terület köré árkot mélyítettek, amelybe a patakból vödörrel folyamatosan vizet hordtak.

Ugyanezen célból Pilisvörösváron téglatest alakú *teknőt* ástak és ebbe mélyítették a lyukakat. Így kényszerítették a hangyákat, hogy a kis lyukakba hordják a tojásokat. Pomázon gyakran *hamuval* szórták körül a *placcot*.

A lyukakból Kóspallagon *merőkanállal*, Pomázon és Pilisszentkeresztben (mint Kállón) kézzel szedték a *rostába* a hangyák által kiválogatott tojásokat, majd ezzel vitték a kiterített *lepedőre*. A még rajta levő hangyákat puha rongydarabbal, Pilisvörösváron *tollseprővel* szedték le.

A gyűjtögetésnek egy speciális módját alkalmazták Pilisvörösváron. A kiszáradt erdei fatuskókban élő hangyák tojását úgy szedték ki, hogy a tuskók oldalába vésővel lyukat mélyítettek és ezeken keresztül szedték ki a tojást, úgy, hogy a tuskók oldalát közben baltával ütögették. A lyukakba fadugókat helyeztek, bizonyos idő eltelte után visszamentek és a dugók kihúzásával megismételték a műveletet.

Ugyanabban a faluban Kimmel János némileg módosította a régiektől tanultakat. Az utóbbi években a hangyák *eresztését* mindig otthon, az udvaron végezte. Erre a célra rossz fürdőkádat használt. A két végébe egy-egy *farácsot* (2. ábra 1.) helyezett, ezekre újságpapírt és tetőcserepet rakott. A hangyabolyokból kiszedett anyagot a kád közepére öntötte, s a hangyák a *farácsok* alá hordták a tojásokat.

A tartósítást Kóspallagon *pörkölésnek*, Pomázon és Pilisvörösváron *pörzsölésnek*, Pilisszentkeresztben pedig *pirításnak* nevezik. Ezt mindenütt kis tűz, vagy parázs fölött, 1,5—2 literenként, *rostában* végezték. Pilisszentkeresztben a *rostát* a *sparheltra* tették és így *pirították* meg a tojást. A *rostát* addig forgatták a tűz, parázs fölött, illetve a *sparhelton* (1,5—2 perc), amíg nem *csörgött* benne a tojás (Pomáz), amíg a benne maradt hangyák meg nem döglöttek (Pilisszentkereszt). Pilisszentkeresztben a *pirítás* után *kiszelelték* a tojást, így távolították el a közte levő döglött hangyákat.

Ha a gyűjtögetést és a tartósítást lakóhelyüktől távol végezték, a tiszta tojást a kóspallagiak *zsákban* (amelynek két alsó sarkába 1—1 krumplit tettek, vékony kötéllel átkötötték, a kötelek végeit a zsák szájára erősítették és így vették a hátukra), a pomáziak, a pilisszentkeresztiek és a pilisvörösváriak pedig *hátikosárban* szállították haza és az értékesítésig mindenütt a padláson, *lepedőre* terítve tárolták. A macskáktól úgy védték, hogy deszkákkal körülrakták és arra dróthálót erősítettek (Pomáz).

14. A hangyatojás kedvelt eledele a baromfiknak, de nem, vagy csak elvétve, időszakonként adtak azoknak belőle. Pomázon a hangyatojás-gyűjtögetők a kiscsirkéknek adtak (kb. egy hónapos korukig), mert nagyon táplálónak tartották azt. Pilisszentkeresztben is a kiscsirkéket etették hangyatojással. Pilisvörösváron többen, régóta foglalkoznak díszmadár-tartással. Az egyik régi hangyatojás-gyűjtögető, Kimmel János is fiatal kora óta tart díszmadarakat, 1926 óta tagja a Díszmadártenyésztők Országos Egyesületének is. A gyűjtögetett tojás egy részét eladja, a másik részével a madarait eteti. A stiglicneknek, csízeknek és kanáriknak főleg akkor adja, amikor azok vedlenek.

15. A megtisztított és tartósított hangyatojást minden említett faluból Budapestre hord-

ták eladni, leginkább az állatkertbe. A pilisszentkereszti piacokon is árulták (pl. az Újpesti piacon) budapesti díszmadártenyésztőknek. A pilisvörösvári Kimmel János szintén nemcsak az állatkertbe vitte, hanem a piacokon (Újpest, Tolbuchin körüti csarnok) árusította és rendszeresen hordott eladni a Díszmadártenyésztők Országos Egyesületébe is, a *madarász kollégák* nak. Újabban helybe is mennek érte a díszmadár-kereskedők és tenyésztők. A kóspallagiak budapesti állatkereskedésekbe is szállítottak.

Szezonban hetente egyszer, vagy kétszer vitték a tojást Budapestre. A kóspallagiak 25—30 kilós *lisztes tarisznyában, zsákban* (a fent említett módon), a pomáziak és a pilisszentkeresztiak pedig *hátikosárban* szállítottak.

16. A hangyatojás-gyűjtögetés minden említett faluban lenézett foglalkozás volt, a tevékenység elnevezése egyben csúfolást is jelentett. Pomázon gyakran megkérdezték tőlük: „Na, hova mész hangyász?” E kérdést gúnyosan tették fel, de a *hangyász* nem haragudott érte, mert munkájával jól tudott keresni („Akkoriban drágább volt a hangyatojás mint a zsír!”). Pilisszentkereszten Halusitz Sándornét *hangyás néni*nek nevezték, de a fenti okok miatt ő sem haragudott érte.

E foglalkozás gyakorlása nemcsak személyeket, hanem egész falut is gúny tárgyává tett. Ugyanis a környékbeli falvakban (pl. Szobon és Márianosztrán) a kóspallagiakat (olyanokat is, akiknek soha semmi közük nem volt a hangyatojás-gyűjtögetéshez!) *mraukároknak* (hangyásoknak) csúfolták.

17. Pomázon és Pilisvörösváron azt tartják, hogy a hangyacsípésnek, a hangyasavnak gyógyító hatása van, de egyik faluban sem emlékeznek arra, hogy náluk alkalmazták volna. Pilisszentkereszten régen a gyerekek a hangyabolyba botot szúrtak, majd néhány perc múlva kihúzták azt és lenyalogatták róla a savanykás váladékot.

JEGYZETEK

1. GUNDA B. 1938. 264.
2. BORNEMISZA P. 1977 (1578). 58.
3. SZENDREY Á. 1986. 246.
4. KOVÁCS J. 1899. 43., SCHRAM F. I. 1970. 452., II. 1970. 189., 244. 568. 600., III. 1982. 192., SZENDREY Á. 1986. 246—247.
5. ISTVÁNFFY Gy. 1894b. 349—350.
6. SCHRAM F. I. 1970. 452.
7. SZENDREY Á. 1986. 246—247.
8. ERDÉLYI P. 1900. 81, 82.
9. SCHRAM F. II. 1970. 568.
10. SCHRAM F. II. 1970. 600.
11. SCHRAM F. II. 1970. 189.
12. SCHRAM F. II. 1970. 244.
13. BALLÓ J. 1900. 354.
14. BARLA SZ. J. 1907. 223.
15. N. BARTHA K. 1931. 79—80., LUBY M. 1937. 204.
16. MEMES E. 1907. 170.
17. KOVÁCS S. J. 1891. 20., GÖNCZY F. 1895. 328., 1914. 252., KANDRA K. 1897. 216., MOÓR E. 1933. 63., VARGYAS L. 1945. 60., KOVÁCS E. 1982. 97.
18. GÖNCZY F. 1910. 290.
19. RELKOVIC. D. 1928. 97., SZENDREY Zs. 1937. 161.
20. SZENDREY Zs. 1919. 122.
21. SZTANCSEK J. 1909. 244.
22. BALÁZS M. 1891. 205., 206., JANKÓ J. 1891. 276., 1892. 196., ISTVÁNFFY Gy. 1894a. 189., GÖNCZY F. 1907. 36., LUBY M. 1928. 201., BÓDEI J. 1940. 319., HORVÁTH I. 1980. 66., SZENDREY Á. 1986. 246—249. 253., 358.
23. SZÉKELY L. 1896. 376.
24. NEMES E. 1907. 169., GÖNCZY F. 1914. 241., RÓHEIM G. 1925. 264., SZENDREY Á. 1959. 327., 1986. 170.
25. JANKÓ J. 1891. 276., NAGY J. 1896. 177., KIMNACH Ö. 1902. 226., BALÁSY D. 1905. 42., BENKÓCZY E. 1907. 99., CS. PÓCS É. 1964. 17., BÁLINT S. 1980. 463., KOVÁCS E. 1982. 18., FARAGÓ J. - FÁBIÁN I. 1982., 147., GULYÁS É. 1985. 839.
26. JANKÓ J. 1892. 203., WLISLOCKI H.-né 1892. 54., WLISLOCKINÉ DÖRFLER F. 1893. 116.
27. CS. PÓCS É. 1964. 92., 221.
28. WLISLOCKI H.-né 1892. 54.
29. WLISLOCKI H.-né 1892. 54., NAGY J. 1896. 100.
30. BELLOSICS B. 1900. 355.
31. SZENDREY Zs. 1937. 166.
32. ISTVÁNFFY Gy. 1895. 112.
33. VAJKAI—WAGENHUBER A. 1937. 140.
34. MOÓR E. 1935. 29.
35. GÖNCZY F. 1902. 223., GYÖRFFY I. 1916. 86.

36. GYARMATI S. 1832. 95.
37. KOVÁCS J. 1899. 43., GÖNCZY F. 1910. 290.
38. VARGA J. 1877. 204.
39. BALÁZS I. 1938. 54.
40. MAGYARY—KOSSA Gy. 1931. 467—468.
41. BARLA SZ. J. 1907. 224, 225.
42. SZÉKELY L. 1896. 377.
43. GÖNCZY F. 1902. 224.
44. GÖNCZY F. 1914. 244.
45. PÁVEL Á. 1976. 160.
46. SZENDREY Zs. 1937. 165.
47. SZENDREY Zs. 1936.
48. SZENDREY Á. 1959. 327., 1986. 253.
49. A néphit és népi gyógyászati adatok bemutatásánál nem törekedtem teljességre, példáimmal csupán szemléltetni akartam a hangyával kapcsolatos hiedelmek, babonás cselekedetek és népies gyógy módok széles földrajzi elterjedtségét, nagy múltját és sokféleségét.
50. SZABÓ D. 1982. 104.
51. BARRA P. 1938. 54.
52. PÁVEL Á. 1976. 160.
53. HÁLA J. 1986. 65.
54. PATAKI K. 1983. 21—24.
55. DIVICANOVÁ, A. 1987. 447.
56. IKVAI N. 1977. 631.
57. CSORDÁS I. 1970. 5.

IRODALOM

BALÁSY Dénes
1905	<i>Udvarhely vármegyei babonák.</i> Ethnographia XVI. 40—42.
BALÁZS Imre
1938	<i>Hangyabólgyóból hogyan gyűjtenek a gyermekek hangyasavat Odorheien?</i> Székelység VIII. 5. sz. 54.
BALÁZS Márton
1891	<i>Szilágysági néprajzi adalékok. A. Babonák.</i> Ethnographia II. 200—209.
BÁLINT Sándor
1980	<i>A szögédi nemzet. A szegedi nagytáj népelete III.</i> A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978—1979. 2.
BALLÓ István
1900	<i>Régi paraszt házi orvosságok jegyzéke.</i> Ethnographia XI. 352—355.
BARLA SZ. Jenő
1907	<i>Régi babonás gyógy módok.</i> Ethnographia XVIII. 221—227.
BARRA Pál
1938	<i>Hangyatojások gyors gyűjtése.</i> Székelység VIII. 5. sz. 54.
BELLOSICS Bálint
1900	<i>Régi babonák.</i> Ethnographia XI. 355—357.
BENKÓCZY Emil
1907	<i>Egervideki babonák. Első közlemény.</i> Ethnographia XVIII. 99—102.
BORNEMISZA Péter
1977	<i>Ördögi kísértetekről, avagy rőttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak.</i> Budapest (Az crediti: Sempte, 1578)
BÓDEI János
1940	<i>Mivel lehet a boszorkányságot elküvetni?</i> Dunántúli Szemle VII. 5—6. sz. 319.
CSORDÁS István
1970	<i>Az erdő néprajza (Kálló).</i> Kzt. Néprajzi Múzeum. Ethnológiai Adattár (16767)
Cs. PÓCS É.
1964	<i>Zagyvarékas néphite.</i> Néprajzi Közlemények IX. 3—4. sz. 291. p.
DIVICANOVÁ, Anna
1987	<i>Kontaktové zóny slovenského obyvatelstva v Maďarsku s mestským prostredím na prelome 19—20. storočia.</i> Slovenský národopis 35. 2—3. 443—456.
ERDÉLYI Pál
1900	<i>Régi babonák és kuruzslások.</i> Ethnographia XI. 80—82.
FARAGÓ József — FÁBIÁN Imre
1982	<i>Bihari gyermekmondókák.</i> Bukarest
GÖNCZY Ferenc
1895	<i>Göcseji népszokások.</i> Ethnographia VI. 320—335.
GÖNCZY Ferenc
1902	<i>Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél. (Harmadik közlemény.)</i> Ethnographia XIII. 214—224.
GÖNCZY Ferenc
1907	<i>Szerelmi „teemények” Göcsejben és Hetésben.</i> Ethnographia XVIII. 34—38.
1910	<i>Természeti elemek kultuszának maradványai a göcseji s hetési népnél.</i> Ethnographia XXI. 284—291.
1914	<i>Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.</i> Kaposvár
GULYÁS Éva
1985	<i>Hiedelmek, szokások a Tápió mente néhány falujában.</i> In: IKVAI Nándor (szerk.): <i>Tápió mente néprajza II.</i> Studia Comitatensia 16. 827—843
GUNDA Béla
1938	<i>Összehasonlító néprajzi jegyzetek.</i> Néprajzi Értéslő XXX. 262—266.
GYARMATI Sándor
1832	<i>A' Falusi Baromorvos.</i> Kassán

- GYÓRFFY István
1916
HÁLA József
1986
- HORVÁTH István
1980
- IKVAI Nándor
1977
- ISTVÁNFFY Gyula
1894a
1894b
1895
- JANKÓ János
1891
1892
- KANDRA Kabos
1897
- KIMNACH Ödön
1902
- KOVÁCS Endre
1982
- KOVÁCS János
1899
- KOVÁCS S. János
1891
- LUBY Margit
1928
1937
- MAGYARY-KOSSA Gyula
1931
- MOÓR Elemér
1933
- MOÓR Elemér
1935
- NEMES Elek
1907
- NAGY József
1896
- N. BARTHA Károly
1931
- PATAKI Koloman
1983
- PÁVEL Ágoston
1976
- RELKOVIC Davorka
1928
- RÓHEIM Géza
1925
- SCHRAM Ferenc
1970, 1980
- SZABÓ Dezső
1982
- SZÉKELY Leó
1896
- SZENDREY Ákos
1959
1986
- SZENDREY Zsigmond
1919
1936
1937
- SZTANCSEK József
1909
- VAJKAI — WAGENHUBER Aurél
1937
- VARGA János
1877
- VARGYAS Lajos
1945
- WLISIOCKI Henrikné
1892
- Babonás hiedelmek és szokások a feketekörösvölgyi magyaroknál.* Ethnographia XXVII. 81—89.
- A Káli-medencében és környékén lévő kis tavak vízének, valamint növény- és állatvilágának hasznosításáról.* In: LACKOVITS Emőke (Szerk.): *Történeti és néprajzi dolgozatok a Káli-medencéből.* 60—66. Veszprém
- Magyarózd: toronyalj.* Budapest
- A: Ipolymenti falvak néprajzi képe.* In: IKVAI Nándor (Szerk.): *Bőrsőny néprajza.* Studia Comitensia 5. 627—646.
- Újabb adalékok a palóczok néprajzához.* Ethnographia V. 181—199.
- Felvidéki tó babonák.* Ethnographia V. 338—350.
- Palóc babonák és gyermekjátékok.* Ethnographia VI. 108—118.
- Kalotaszegi babonák.* Ethnographia II. 273—286.
- Kalotaszeg magyar népe.* Budapest
- Magyar mythologia.* Eger
- Az év egyes napjaihoz fűződő népies jóslatok.* Ethnographia XIII. 224—228.
- Doroszló hiedelemvilága.* Újvidék
- A kuruzslás és varázslás eszközei a szegedi boszorkányperekben III.* Ethnographia X. 34—44.
- A: Méhekről való hasznos beszéd.* Ethnographia II. 18—21.
- Rontó babonák.* Ethnographia XXXIX. 200—204.
- Az „aprómarhu” a Szamos mentén és a Tiszaháton.* Néprajzi Értesítő XXIX. 203—206.
- Magyar orvosi emlékek III.* Budapest
- A: állattartással kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton.* Ethnographia XLIV. 57—64.
- Kuruzslások Rábagyarmaton.* Ethnographia XLVI. 28—31.
- Pásztor babonák.* Ethnographia XVIII. 169—170.
- Bácsmegyei babonák.* Ethnographia VII. 93—102., 176—181.
- Magyar néphagyományok.* Debrecen
- Analiza slovnjej zásoby l' udovích remesiel v Mlynkoch.* Kzt. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv Filológiai Tanszék
- Mit gyűjtenek Szalafőn?* In: *Válogatott tanulmányai és cikkei.* 157—173. Szombathely
- Adatok a Somlóvidék folklorejához.* Ethnographia XXXIX. 94—107.
- Magyar néphit és népszokások.* Budapest
- Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. I. 1970., II. 1970., III. 1982.* Budapest
- Életeim I. Születéseim, halálaim, feltámadásaim.* Bukarest
- Görmöregyei babonák.* Ethnographia VII. 374—379.
- A napforduló és a mágius állatvédés összekapcsolódásának kérdése.* Ethnographia LXX. 311—343.
- A magyar néphit boszorkánya.* Budapest
- Népbabonák Jókai műveiben.* Ethnographia XXX. 115—127.
- Hangya a magyar néphitben.* Ethnographia XLVII. 318—319.
- A növény-, állat-, és évszázadvilág a varázslatokban.* Ethnographia XLVIII. 154—166.
- Privigye vidékén gyűjtött babonák, babonás szokások és házi gyógyszerek. II. közlemény.* Ethnographia XX. 243—244.
- Adatok a Felföld népi orvoslásához.* Ethnographia XLVIII. 140—154.
- A babonák könyve.* Arad
- Adatok a makádi néphithez II.* Ethnographia LVI. 60—65.
- Jósló állatok a kalotaszegi néphitben.* Ethnographia III. 47—55.

ADATKÖZLŐK

Budapest: Bradák Mihály (sz. 1906) állatkerti (madárházi) ápoló (1924—1960); Kálló: Székely Lajos (1908); Kóspallag: Fritz Imre (1906), Hanzerik István (1928), Kárpáti Ferenc (1911); Márianosztra: Trubiánszki Károly (1908); Pilisszentkereszt: Halusitz Sándorné Chilo Katalin (1913); Pilisvörösvár: Kimmel János (1910); Pomáz: Hoglmayer Mihály (1929).

RESÜMEE

József Hála

Ameiseneiersammeln

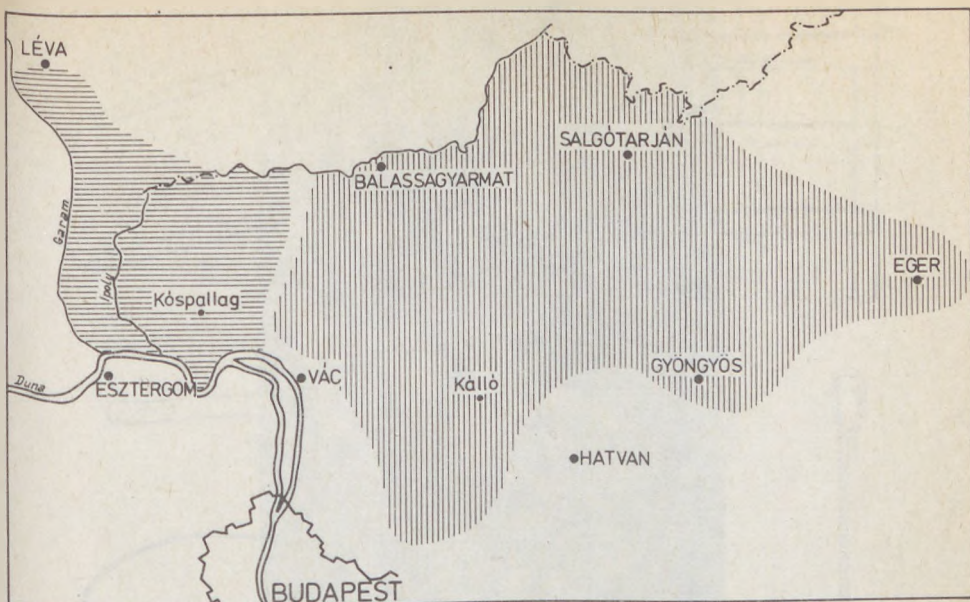
Die Ameise, das Ameisenei, die Ameisensäure, der Ameisenhaufen, sowie die darin gefundene Erde und der daraus zum Vorschein gekommene Stein spielten in dem Glauben der in dem Karpaten—Becken lebenden Völker und so auch im Volksglauben und in der Volksheilkunde des Ungarntums eine merkwürdige Rolle. Das Ameisenei war nicht nur ein Medikament für Menschen und Tier, Liebes- und Fruchtbarkeitszaubermittel, sondern auch in der Tierzucht (Geflügel- und Ziervogelzucht) wurde es nützlich gemacht, und dessen Sammeln war seit dem letzten Drittel des XIX-ten Jahrhunderts in einigen Dörfern von Ungarn auch eine Geldverdienstmöglichkeit, eine Unterhaltsquelle.

Mehrere der in Armut lebenden Bewohner von Kálló (Komitat Nógrád), Kóspallag, Pomáz, Pilisszentkereszt und Pilisvörösvár (Komitat Pest) spezialisierten sich auf das Sammeln der Ameiseneier, die sie dann vor allem in Budapest, in dem Tier- und Pflanzengarten, bzw. auf den Märkten und in den Tierhandlungen verkauften.

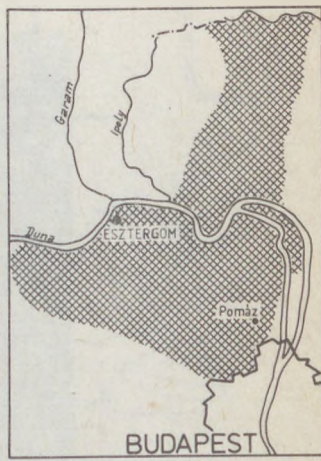
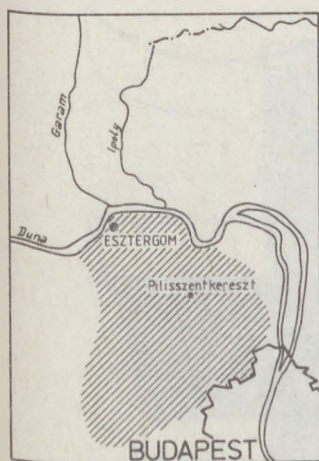
Der Autor stellt in seiner Arbeit aufgrund der diesbezüglichen literarischen Angaben dar, welche Volksglauben, Aberglauben und Volksheilarten sich an die Ameise, an das Ameisenei, an den Ameisenhaufen anknüpften, dann schildert er wieder mit der Hilfe literarischer Angaben die Rolle des Ameiseneies in der Tierzucht.

Anschließend beschreibt der Autor auf dem Grund seiner lokalen Erfahrungen das Ameisensammeln der Kállóer (Naturkunde, Sammelkreis, Instrumente, den Verlauf, des Sammelns, den Verkauf, usw.), dann vergleicht er dieses Sammeln durch die Hervorhebung der Gleichheiten und der Unterschiede mit der Tätigkeit der Kóspallager, Pomázer, Pilisszentkeresztler und Pilisvörösvärer.

Die Instrumente dieser eigenartigen Beschäftigung auf Zeichnungen, die Sammelkreise auf Landkarten und den Arbeitsgang des Sammelns (Kálló) auf Fotos macht der Autor veranschaulicht.

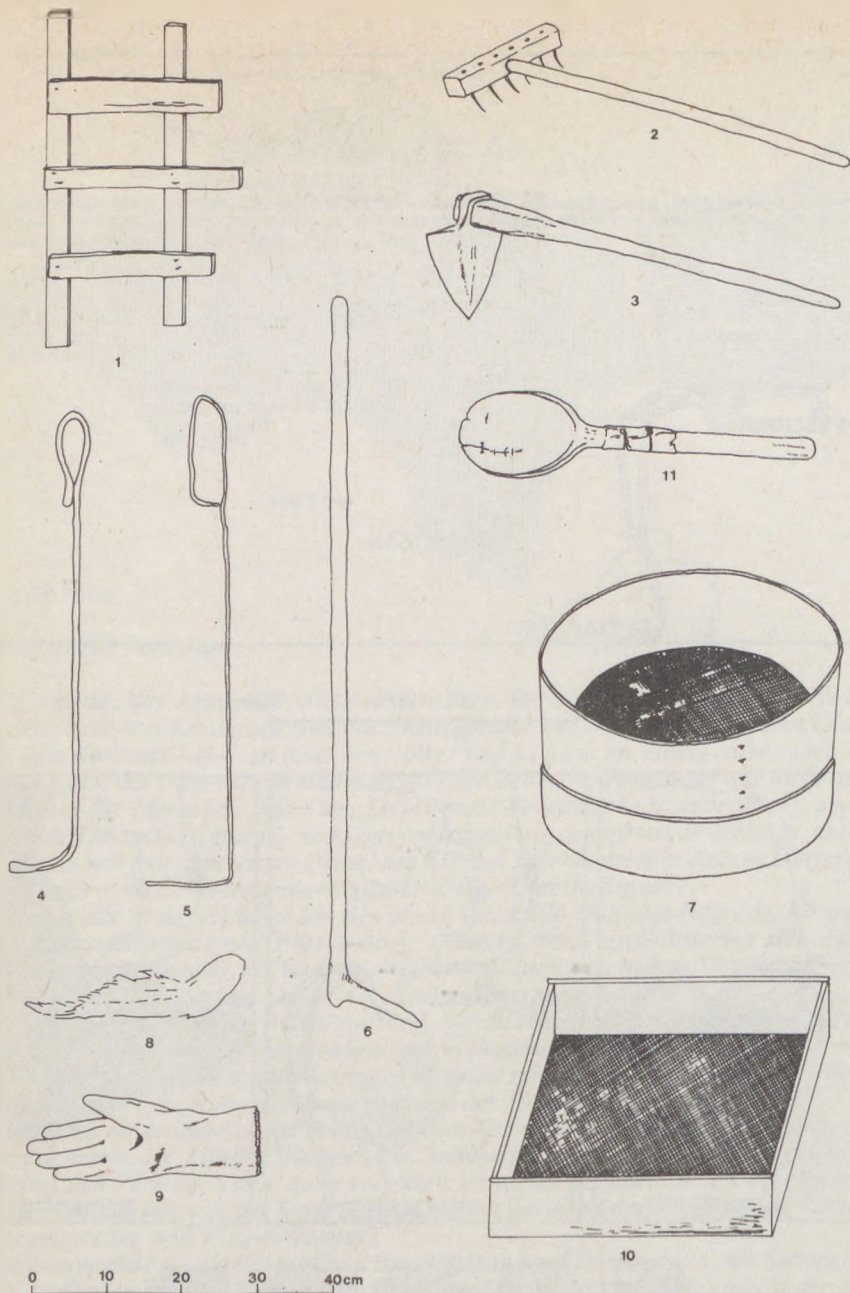

0 10 20 30 40 50km

1 2 3 4 5

1. ábra A kőspallagiak (1), a kállóiak (2), a pilisszentkeresztiak (3), a pilisvörösváriak (4) és a pomáziak (5) gyűjtőkörzete (Rajzolta: Pentelényi Antal)

2. ábra A hangyatozás-gyűjtögetés néhány eszköze: 1. *farács* (Pilisvörösvár), 2. *gereblye* (Kálló), 3. *kiskapa* (Kálló), 4. *kaparó* vagy *kaparóvas* (Pomáz), 5. *meghajlított szögvas* (Pilisvörösvár), 6. *kampó* vagy *hácsik* (Pilisszentkereszt), 7. *rosta* vagy *ricsica* (Pilisszentkereszt), 8. *tollseprű* (Pilisvörösvár), 9. *gumikesztyű* (Pilisvörösvár), 10. *rosta* (Pilisvörösvár), 11. *fakanál* (Pilisszentkereszt)
(Rajzolta: Kocsis Mihály)

3. ábra A hangyaboly megbontása és tartalmának kiszedése zsákba (A fényképek a kállói Székely Lajos munkájáról készültek 1983-ban a Nógrád megyei Ványarc község határában. A szerző felvételei.)

4. ábra A zsák szállítása az ersztőhelyre

5. ábra Az *eresztőhely* elkészítése: falomb elhelyezése a lyukakban

6. ábra A hangyabolyból kiszedett anyag kiöntése a lyukak közé

7. ábra Az eresztés megkezdése

8. ábra Gereblyézés a hordás elősegítésére

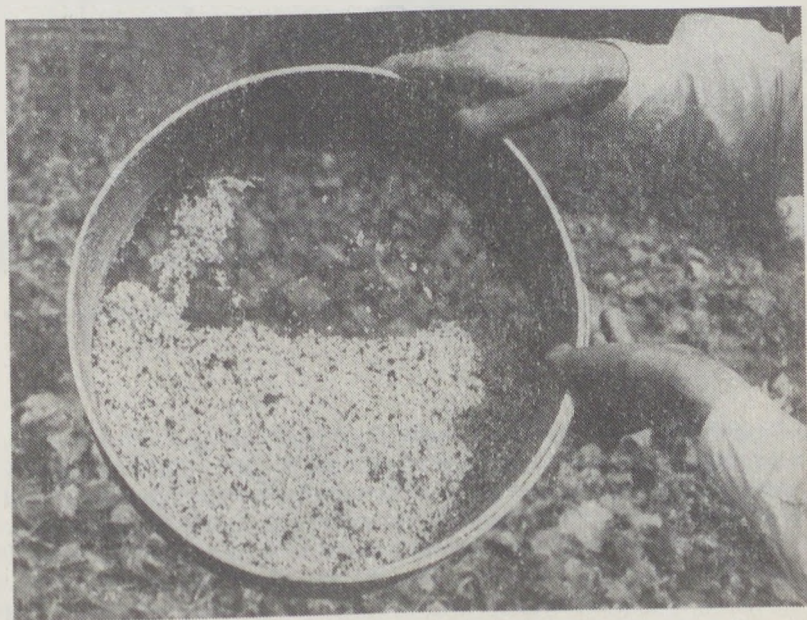
9. ábra A hangyatozás kisérdése a lyukakból

10. ábra A lehangyázás

11. ábra A hangyatojás *perkolése*

12. ábra A tartósított hangyatojás *kiszellőztetése*

13. ábra A hangyatozás értékesítése a Fővárosi Állat- és Növénykertben: mérés az átadás előtt

Hir János

A Mátra és a Bükk hegység fejlődéstörténeti vázlat a szarmata korszaktól a negyedidőszakig

A dolgozat célja, hogy áttekintést nyújtson az utóbbi 14 millió év olyan földtörténeti eseményeiről, melyek meghatározták a két hegység és környezetük mai formáinak kialakulását. A közelmúlt földrajzi és földtani irodalmában még számos részletkérdésben különböző, vagy ellentétes állásfoglalások is napvilágot látnak. Ezeket a teljesség és a döntőbíráskodás igénye nélkül igyekszem ütköztetni. Ezen túl néhány saját kutatási eredményemet is szeretném — a fejlődéstörténeti folyamatba beágyazva — bemutatni.

Az eseménytörténet időrétegtani kereteit és nevezéktanát DANK V. —JÁMBOR Á. (1987) alapján alkalmazom az alábbiak szerint.

Pleisztocén			millió év
Pliocén	pannóniai kor (sensu lato)	balatoni emelet	1,9
		kunsági emelet	5,5
Miocén		szarmata emelet	11—12
			14

A Mátra- és Bükk-hegység köztfelépítésében, szerkezetében és előtörténetében több a különböző, mint a közös vonás. A Bükk hegység kőzetei (mészkövek, agyagpalák, kova-
palák, kvarcporfir, ofiolitok) a felső karbontól a juráig tartó óceáni üledékképződés termé-
kei, melyek a krétában több szakaszban meggyűrődtek (BALOGH K. 1964, SCHRETER
Z. 1959, 1964). A krétában és az eocénben erőteljes szárazföldi lepusztulás feltételezhető.
Ezt követően a mezozoos alaphegység többször is eltemetődött harmadidőszaki képző-
ményekkel, majd újra exhumálódott (HEVESI A. 1978, 1986b).

A Mátra anyaga lényegesen fiatalabb. Legidősebb kőzete a recski Lahóca-hegy eocén
andezitje. A hegység fő tömegét alkotó vulkanitok döntő többsége a miocén kárpáti korszak-

kának rétegvulkáni aktivitásához kötődik (andezitlávák, agglomerátumok, tufák) (VARGA GY. 1975).

A szarmata korszakban a vulkánosság befejeződik és ekkor kezdődnek azok a folyamatok, melyek mindkét hegység fejlődésére egyaránt hatottak. A földtani tapasztalatokat összegző ősföldrajzi térképek tanúsága szerint (1.—2.—3. ábra) ekkor kezdődik az a kiemelkedési folyamat, melynek során a két hegyvidék egyre inkább elkülönül környezetétől. Ugyanekkor a szárazföldek kiterjedését bizonyítják a számottevő vastagságban és regionális kiterjedésben jelentkező kontinentális üledékek (Sajó-völgyi Formáció). Kavicsos, homokos, tufás, diatomás üledékei különösen a Keleti-Cserhátban, Nyugati-Mátrában, Mikófalva térségében, az Ózdi-medencében és a Sajó-völgyben elterjedtek (SÜMEGHY J. 1923, 1924, HÁMOR G. 1985) Partszegélyi diatomás lagunaképződményekből ismerjük a térség legidősebb gerinces faunáit is: Szurdokpüspöki (KRETZOI M.—PÁLFALVY I. 1969) és Hasznos (KORDOS L. 1981, 1985)

A szurdokpüspöki gazdag paleobotanikai anyagra alapozva KRETZOI M.—PÁLFALVY I. (1969) a szarmata korszak száraz éghajlatát hangsúlyozták. Hasonló eredményre jutottak ANDREÁNSZKY G.—S KOVÁCS É. (1955) is, akik az Északi-Középhegység számos ősnövényi leletanyagát feldolgozták. Felszínalaktani szempontból ez azért lényeges mivel a Mátrában KRETZOI M.—PÉCSI M. (1982 a, b), (11. ábra) a 650 m tszf.-i magasságú tetőszinteket szarmata hegylábfelszín-maradványként értékeli. Ugyancsak az ősnövénytani adatokra, valamint a Felsőtárkányi-medence szarmatájából leírt mészkövkavicsokra (SÜMEGHY J. 1923) alapozva HEVESI A. (1986) is feltételez hegylábfelszínképződést a Bükkben.

Az 50-es és a 60-as évek felszínalaktani irodalmában, amikor a tönkösödés elmélete meghatározó volt a kutatók szemléletére LÁNG S. (1955), PÉCSI M. (1963), SZÉKELY A. (1964), PINCZÉS Z. (1968) egyaránt írtak le a Mátra és a Bükk hegység magasabb területeiről szarmata és pannon korú lepusztulásszinteket. (4. ábra) SZÉKELY A. (1985) újabban tagadja, hogy neogén vulkáni hegységeinkben a felső-miocén — pliocén során képződött hegylábfelszínnél idősebb elegyengetett felszínnek létezhetnek. A Mátrában korábban (általa is) leírtakat a rétegvulkáni szerkezettel előrejelzett felszíneknek tartja.

PÉCSI M. (1988) szerint a trópusi tönkösödés éghajlati feltételei csak az oligocénig álltak fenn, így fiatal vulkáni hegységeinkben tönkfelszín kialakulására már nem volt lehetőség.

A Bükk-fennsík ugyanakkor HEVESI A. (1986 a, b) szerint felső-kréta — eocén tönkfelszín-maradvány, mely erősen átalakult a középső miocén tengerelöntést kísérő parti abrázio hatására.

A neogén tönkösödés elvetése után a nyolcvanas években előtérbe került a Mátra (és a többi tűzhányó-eredetű hegységünk) vulkánmorfológiai rekonstrukciójának kérdése. SZÉKELY A. (1985) szerint a Mátra ugyan több mint 10 millió éve pusztul, de a völgyhálozat a mai napig őrzi az egykori elsődleges vulkáni formák emlékét. Az úrfelvételek és a topográfiai térképek elemzése alapján azonban a vulkáni gyűrűs szerkezetek többféle interpretációja is lehetséges (5.—6. ábra) (BALLA Z.—HAVAS L. 1982, GÁBRIS GY. in. SZÉKELY A. 1985, NEMERKÉNYI A. 1986) Az idézett szerzők egy része nem számol horizontális irányú elmozdulások hatásával, addig BALLA Z.—HAVAS L. (1982) egész gondolatmenete a K-i és Ny-i Mátrát elválasztó törésvonal mentén valószínűsíthető eltolódásra épül. A törésvonal létét az úrfelvételek, a geofizikai vizsgálatok és a geológiai térképezés is igazolta. A szerzők valószínűnek tartják, hogy a szarmata és a kunsági korszakok során lejátszódott eltolódás előtt a Keleti- és Nyugati-Mátra ugyanazon kaldera két részét képezhették. (7. ábra).

A Mátra és a Bükk előterében a szarmata végi regresszió lapos, folyóvizekkel átjárt szárazulatot hagyott hátra. Erre nyomult be a kunsági korszak tavának vize. Képződményei zömükben sárga homok, homokkő, szürke agyag és agyagmárga. Helyenként kavics- és

lignitbetelepülések is előfordulnak (ALFÖLDI L. et al 1975) . HAHN GY. et al (1984) szerint azonban ezek iparilag hasznosítható mennyiségű lignitfelhalmozódás észlése perspektívátlanok.

A vizsgált terület földrajzi keretein ugyan kívül esik, de feltétlenül említést érdemel, hogy a kunsági korszak leggazdagabb északi-középhegységi ősgerinces leletanyaga Rudabányán került elő, mely a tóból félszigetként kiemelkedő Ruda-hegy platóján egy preannon folyó völgyet kitöltő lápi, lignites üledéksorban halmozódott fel (KORDOS L. 1982). Az európai viszonylatban is kiemelkedő gazdagságú lelőhely összesen 89 gerinces taxont szolgáltatott, köztük az ember származásának korai szakaszát képviselő prehominida anyagot (KRETZOI M. 1975, KRETZOI M. et al 1976, KORDOS L. 1987).

Számos szerző egybehangzó véleménye szerint a pannon tó a balatoni korszak elején lejátszódott transzgresszióval érte el maximális kiterjedését (legutóbb BARTHA F. 1978, KRETZOI M.—PÉCSI M. 1982 a, b) (8. ábra). Üledékei a Mátra és a Bükk peremvidékén 300—350 m tszf.-i magasságig nyomozhatók. Ebben a magassági szintben denudációs peremek, padkamaradványok (LANG S. 1967), abrázios színlők (PÉCSI M. et al 1985) térképezhetők. SZATMÁRI P. (1971) szerint a medenceperemi fácies kvarchomoktelepei ezen abrázio termékei.

A balatoni korszak során a Mátra- és Bükkalján többszöri parteltolódás játszódott le (regressziók és előnyomulások ismétlődése), ami kedvező körülményeket teremtett a lignitképződés számára. Ma még nem teljesen tisztázott kérdés, hogy az összesen 18 telepből álló lignites összlet a balatoni korszak teljes időkeretét kitölti-e, vagy csupán annak egy rövidebb szakaszát, amely klimatikusan is kedvező volt (KRETZOI M. 1985) a parti mocsarak vegetációja szempontjából.

A széntelepes összletből mind ez idáig kevés gerinces maradványt ismerünk. Néhány nagyemlőslelet Petőfibányáról és Szücsiből került elő (KRETZOI M. 1983 b). Kisemlős-maradványok lignites képződményekből gyakran gyűjthetők iszapolási technikával. Erre számos kedvező külföldi példa van (WERD VAN DER A. 1979, DE BRUIJN H. et al 1980). A magyarországi bányákat ebből a szempontból mind ez idáig nem vizsgálták. Egy jövőbeni gyűjtési program a telepek pontosabb távkorrelációja szempontjából is fontos lenne.

Úgy tűnik, hogy a pannoniai kor (S.L.) teljes időtartama alatt a Mátra és a Bükk alacsony, kis reliefenergiájú kiemelkedést alkottak. Ezt egyértelműen bizonyítják a széntelepes összlet anyagvizsgálatai is, melyek szerint az északi előtér kavicsanyagának első jelentkezése csak a legfelső telepben mutatható ki (HAHN GY. et al 1984). Ez a tény a szárazföld felőli minimális anyagbehordásra vall.

A pannon tó legfiatalabb képződményének a hatvani téglagyár levéllenyomatos agyagát tekintik. A belőle előkerült flórából és nagyemlősfaunából lehűlésre következtettek (GAÁL I. 1943, KRETZOI M.—PÉCSI M. 1982, KRETZOI M. 1987).

A balatoni emelet tavi képződményeire az Északi-középhegység előterében általánosan homok, ill. homokos üledékek települnek (10. ábra), melyeket az RCMNS 1985. évi budapesti kongresszusának koncepciója szerint a balatoni emelet zárótagjának kell tekinteni (PÉCSI M. 1985, DANK V.—JÁMBOR Á. 1987, JÁMBOR Á. et al 1987). A Mátra-, Bükkalján a műrevaló lignitlepek kimaradásával legfőljebb csekély fűtőértékű lignites agyagbetelepüléseket tartalmaz (HAHN GY. et al 1984). Jellemzi még a szémceösszetétel osztályozatlansága, a limonitos elszíneződés és a kemény „homokköpudingok” jelenléte. (SCHWEITZER F. 1990 szóbeli közlése szerint hasonló „pudingos homok” képződése jelenleg a Szaharában figyelhető meg.) A homok puhatestű-faunájának legtöbbet említett tagja a *Margaritifera flabellatiformis*, melyet a korábbi irodalom tévesen *Unio wetzleri*-ként is idézett (KROLOPP E. 1988). A képződmény időszakos vízfolyások általi lerakódását keresztrétegzettség is bizonyítja. A mátra—bükkaljai legfelső pannon homokok fű-

rások alapján szerkesztett fekvő szintvonalas térképein HAHN GY. et al (1984) szerint különböző irányú vízfolyások képe rajzolódik ki.

A homokösszlet fizikai jellemzői közül több is sivatagi éghajlatra utal, melyett annak faunája is megerősít (KRETZOI M. 1987, HIR J. 1989 d). A pannon végi elsvatagosodást Magyarországon már a század elején CHOLNOKY J. (1927) is felismerte, amit az utóbbi évtizedek d.-európai kutatási tapasztalatai is megerősítettek. Ekkor a forró-száraz éghajlati periódus egybeesett a Gibraltári-szoros elzáródásával, ami átmenetileg az egész Földközi-tenger kiszáradását eredményezte (HERMANN A. 1987). Az angol nyelvű irodalom ezt az időszakot „messinian salinity crisis”-ként nevezi.

KRETZOI M. et al (1982) szerint a pliocén keresztarégtezett homok a hegyláb felszínképződés korrelatív üledéke. Rajtuk kívül LEÉL—ÖSSY S. (1984), HAHN GY. et al (1984), SZÉKELY A. (1985) és HEVESI A. (1986 a, b, c) egybehangzó véleménye, hogy a hegyláb felszínének 350—200 m tszf.-i magasságban övezik középhegységeink központi tömegét. A pannon tó abráziós szinleitől indulnak ki. Helyenként a peremi vulkanikus, vagy mezozoós üledékekből álló bércek felszínét is magukba foglalják, mint eróziós pedimenteket, de nagyjából akkumulációs glacioként folytatódnak (11. ábra). 200 m tszf.-i magasságnál alacsonyabb részeik a pleisztocén lejtőfolyamatok révén oly mértékben átalakultak, hogy pleisztocén hegyláb felszínként szokás elkülöníteni őket (PÉCSI M. 1963).

Sajátos és a fent vázoltaktól eltérő álláspontot képvisel TÓTH G. (1983, 1984), TÓTH G.—FEJES P. (1984), aki a Bükk-fennsíkon 650—700 és 850—870 m tszf.-i magasságú elegyengetett felszíneket vél felfedezni és azokat pliocén sziklapedimentekként értelmezi. Megállapításait HEVESI A. (1986 a, b) figyelemre méltó érvekkel vitatkozik. Ezeket itt nem kívánom idézni, inkább néhány saját bükki kutatási eredményemet szeretném a két szerző vitájával egyeztetni.

1. KADIC O. (1952) által 1906-ban megkezdett ásatás óta összesen 86 bükki barlang és karsztüreg kitöltését kutatták meg (KORDOS L. 1983 és saját összesítés). Ennek ellenére pliocén korú barlangi üledéket a Bükkből mindeddig senki sem írt le. Márpedig, ha a pliocénben a bükki mészkő felszínének nagyarányú lepusztulása folyt volna — úgy, ahogyan azt TÓTH G. (1983, 1984) látja — az szükségszerűen pliocén korú üregkitöltések keletkezésével kellett volna együtt járni.

2. A pliocén karsztüledékek hiánya mellett különösen érdekes, hogy a Bükk-fennsík Ny-i részén hasadékokból és dolinákból BALOGH K. (1964) középső miocén csillámos homokot írt le, mely halfogakat, foraminiferákat és tengerisüntüskéket is tartalmazott. A szerző 1988 és 1989 évi ásatásai alkalmával ez az anyag a Kőrös-barlangból is előkerült, ahol legnagyobb meglepetésünkre egyaránt tartalmazott középső miocén cápa fogakat, valamint középső pleisztocén emlős maradványokat. Véleményem szerint a homok a barlangban másodlagosan rakodott le. (Az emlősök ennek az áthalmozódásnak a korát jelzik.) Eredetileg a felszínen részét képezte annak a miocén üledékekből, valamint vulkáni tufából álló takarónak, mely hosszú időn keresztül fedte a mészkő felszínét. Ennek lepusztulása csak a pleisztocénben történt meg és egyes helyeken jelenleg is folyik.

A középső miocén homok előfordulása ismét csak ellent mond egy nagyarányú pliocén lepusztulásnak, hiszen ebben az esetben ennek a képződménynek maradék nélkül le kellett volna takarítódni. HEVESI A. (1978, 1986 a, b) és saját eredményeim alapján úgy látom, hogy TÓTH G. (1983, 1984) nézetei a Bükk hegység lepusztulásszintjeiről és azok koráról nem kellően megalapozottak.

A pannon képződményekre a Kárpát-medencében általában vörösayagok, vagy vörös talajok sorozata települ (10. ábra), melyek ásványtanilag kaolinnal és montmorillonittal jellemezhetők. Képződésük a Gauss paleomágneses időszak előtt elkezdődött és a Jaramiló esemény után fejeződött be. (PÉCSI M. 1975, 1985, 1986) Dunaföldvári Formáció néven foglalta őket össze. Képződésük már nem száraz, hanem meleg, nedves éghajlaton szubtró-

pusi mállási folyamatokkal magyarázható. Általános jelentősége, hogy ebben jelölhető ki — a legutóbb 1,9 millió évben megállapított (RÓNAI A. 1985) — plio-pleisztocén időrétegtani határ.

A Mátra és a Bükk fejlődésének legutóbbi 1,9 millió évről lényegesen több információ áll rendelkezésre, mint az azt megelőző korok eseményeiről. Összefoglalásuk ebben a keretben csak igen vázlatos lehet. A negyedidőszaki felszínfejlődés menetét alapvetően két fő faktor befolyásolta: az első az erőteljes kiemelkedés, a másik a rövid periódusú éghajlati ingadozás.

A kiemelkedés minden bizonnyal nem volt egyenletes, hanem intenzívebb fázisok váltakoztak viszonylagos nyugalmi időszakokkal. Az összesen 10 plio-pleisztocén kiemelkedési fázis értékelésével PÉCSI M. (1959), KRETZOI M.—KROLOPP E. (1972), SZALAI I.—ZELENKA T. (1979), SCHEUER GY.—SCHWEITZER F. (1983) és HEVESI A. (1986 b) foglalkoztak. A szerzők főleg az alsó pleisztocén végi és középső pleisztocén eleji kiemelkedések jelentőségét hangsúlyozzák. Saját Sajó-völgyi vizsgálataim eredményei ezzel összhangban vannak (HIR J. 1989). Úgy vélem, hogy az Északi-középhegység egyes hegységtagjaiban a kiemelkedési folyamat sajátos és egyéni ritmus szerint zajlott le. Az egyes emelkedési fázisok helyileg különböző intenzitással jelentkeztek, ami kisebb-nagyobb időbeli különbségeket eredményezett az azonos magassági helyzetű folyóteraszok kialakulásában (12. ábra).

A negyedidőszak éghajlattörténeti rekonstrukciói alapján (13. ábra) az utóbbi kétmillió évre visszavetítve kb. 18—20 jelentősebb hideghullámmal és ugyanannyi melegcsúccsal számolhatunk. A Kárpát-medence területén a hideg (glaciális) klímafázisok jelentős részében kifejlődött a tartósan fagyott talaj és a periglaciális jelenségek változatos sokasága (PÉCSI M. 1961, 1963, 1965, 1967, 1968, SZÉKELY A. 1965, 1969, 1973 a, b, 1977, PINCZÉS Z. 1977, 1979, 1986), melyek leírását és rendszerezését az idézett szerzők végezték el.

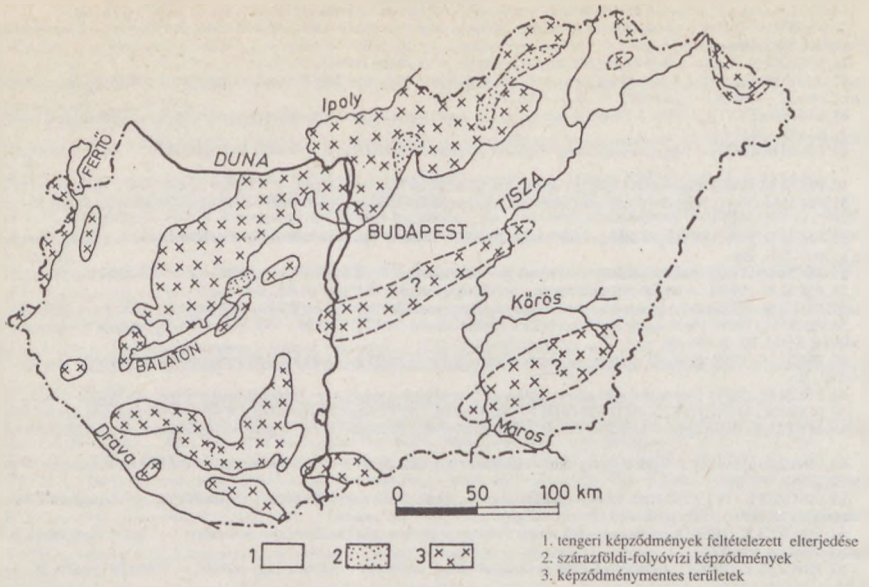
A periglaciális éghajlat tipikus szárazföldi üledéke a lösz. A Mátrában és a Bükkben, valamint a környező völgyekben és medencékben jelentősége csekélyebb a Kárpát-medence többi tájához viszonyítva. Ún. „típusos löszt” (PÉCSI M. 1965, 1967) pedig egyáltalán nem is találunk. A lösz északi-középhegységi ritkaságának problematikáját először KERÉKES J. (1936) vetette fel. A kérdéssel azóta SCHRÉTER Z. (1945), RÓNAI A. (1961), SZABÓ J. (1978, 1982), MEZŐSI G. (1983, 1984, 1985) és HIR J. (1988, 1989 a, b,) foglalkoztak. Ezek közül igen fontosnak tartom SZABÓ J. (1982) álláspontját, aki szerint az üledéknek bizonyos ideig nyugalomban kellett maradni ahhoz, hogy löszközetté váljon. A Mátra és a Bükk lejtős felszíneire jellemző tömegmozgásos folyamatok ezt legtöbb helyen megakadályozták. Saját faunavizsgálataim (HIR J. 1988, 1989 a, b, c) eredményei is arra utalnak, hogy az észak-magyarországi löszszerű üledékek csigafaunája különbözik a Duna-völgyi típusfeltárásokétól (WAGNER M. 1979 a, b, c), így a löszképződés eltérő klimatikus, ökológiai feltételei erősen valószínűek.

A „meleg” klímakilengések időszakaiban a mai mérsékelt övi lomboserdőkre jellemző folyamatok bontakoztak ki: az intenzív vonalas erózió és a talajképződés, a Bükkben pedig a felszíni és felszín alatti karsztosodás.

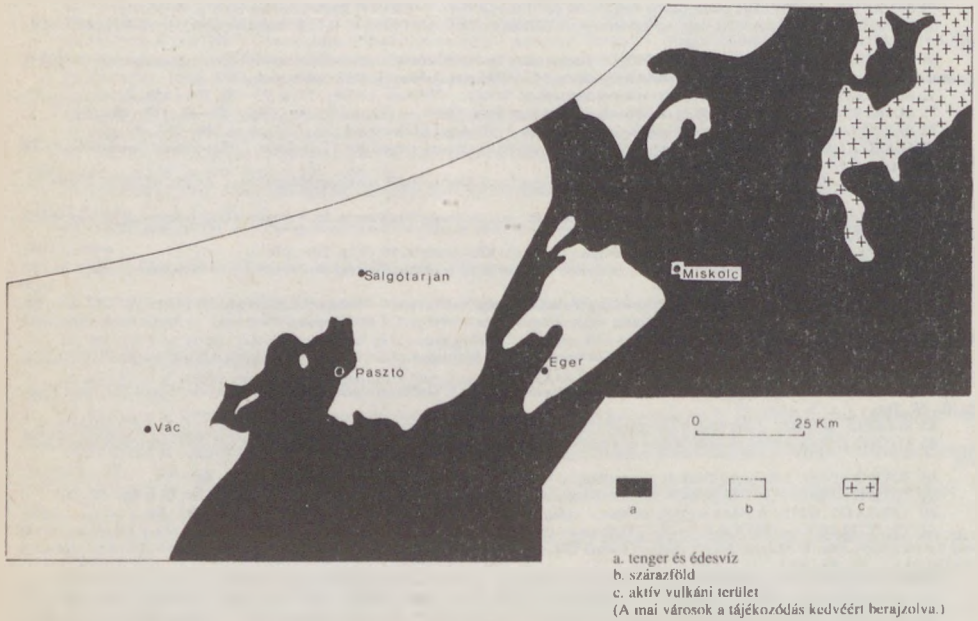
1. ALFÖLDI L. et al (1975): Magyarászó Magyarország 200 000-es földtani térképsorozathoz, M 34 XXXIII, Miskolc. — Magyar Állami Földtani Intézet, Bp., p. 1—277.
2. ANDREÁNSZKY G.—S KOVÁCS É. (1955): A hazai fiatalabb harmadidőszaki flórák tagolása és ökológiája. — Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, XLIV., 1., p. 1—326.
3. BALLA Z.—HAVAS L. (1982): A mátrai eltolódás. — Földtani Közöny, 112., 3., p. 197—207.
4. BALOGH K. (1964): A Bükk-hegység földtani képződményei. — Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, XLVIII., 2., p. 1—553., Műszaki Könyvkiadó, Bp.
5. BARTHA F. (1978): A magyarországi pannon biofáciái és a pannon tó kiédesedése. — Földtani Közöny, 108., 3., p. 255—271.
6. CHOLNOKY J. (1927): A földfelszín formáinak ismerete (morfológia). — Egyetemi Nyomda, Bp., p. 1—296.
7. DANK V.—JÁMBOR Á. (1987): A magyarországi kunsági (pannoniai s. str.) emeletbeli képződmények általános földtani jellegei. In: JÁMBOR Á. szerk. (1987): A magyarországi kunsági emeletbeli képződmények földtani jellemzése. — Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, LXIX., p. 9—18., Bp.
8. DE BRUIJN H.—MEULEN VAN DER A.—KATSIKATSOS G. (1980): The Mammals from the Lower Miocene of Aliveri (Island of Evia, Greece). Part 1. The Sciuroidae. — Proc. Kon. Nederl. Akad. van Wet., 83., 3., p. 241—261., Amsterdam.
9. DEMULDER E.F.J.—PRUISSERS A.P.—ZWAAN H. (1983): Kwartairgeologie Van s'—Gravenhage. — Mededelingen Rijks Geol. Dienst., 37., 1., p. 12—43., s'—Gravenhage.
10. GAÁL I. (1943): Alsó pliocén emlésmaradványok Hatvanból. — Geol. Hung. Ser. Pal., 20., p. 1—120., Bp.
11. HAHN GY. et al (1984): Az Északi-középhegység előtéri negyedidőszaki képződmények vizsgálata. — kézirat, p. 1—114., MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Bp.
12. HÁMOR G. (1985): A nógrád-cserhádi kutatási terület földtani viszonyai. — Geol. Hung. Ser. Geol., 22., p. 1—307., Bp.
13. HERMANN A. (1987): Origin, distribution and economic importance of the messinian gypsum in the mediterranean. — Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, LXX., „8 th Congress of the Regional Committee on Mediterranean Neogene Stratigraphy”, p. 551—555., Bp.
14. HEVESI A. (1978): A Bükk szerkezet- és felszínfejlődésének vázlata. — Földrajzi Értesítő, 37., 2., p. 169—203., Bp.
15. HEVESI A. (1984): Karsztok kormeghatározásáról és mészkőhegységeink újharmadidőszak-végi. -jégkori arculatának megajrolásában játszott szerepükéről a Bükk-hegység példáján. — Földrajzi Értesítő, 33., 1—2., p. 25—36., Bp.
16. HEVESI A. (1986 a): Gondolatok dr. Tóth Géza „A központi Bükk és geomorfológiai körzetei” c. tanulmányáról. — Földrajzi Értesítő, 35., 3—4., p. 375—386., Bp.
17. HEVESI A. (1986 b): A Bükk-hegység felszínfejlődése és karsztja. — Kandidátusi disszertáció, kézirat, p. 1—187., MTA Földrajztudományi Kutató Intézet., Bp.
18. HIR J. (1988): A bátonyterenyi (csengerházi) löszfeltárás faunavizsgálata. — Nógrád m. Múzeumok Évkönyve, 14., p. 429—441., Bp.
19. HIR J. (1989 a): Öslényntani adatok a Sajó-teraszok korának kérdéséhez. — Földrajzi Értesítő, 38., 1—2., p. 5—31., Bp.
20. HIR J. (1989b): Alsópleisztocén lejtőlösz előfordulása a Sajó-völgyben. — Földtani Közöny, 118., p. 163—173., Bp.
21. HIR J. (1989 c): Puhatestű és aprógerinces leletek a visontai külfejtés löszrétegeiből. — Folia Hist.-nat. Mus. Mátraensis, 13., p. 37—42., Gyöngyös.
22. HIR J. (1989 d): Dengelegi parányok. — Múzeumi Mozaik, 89/2., p. 63—66., Salgótarján.
23. JÁMBOR Á. (1971): A magyarországi szármata. — Földtani Közöny, 101., p. 103—106., Bp.
24. JÁMBOR Á. et al (1987): General characteristics of pannonian s.l. deposits in Hungary. — Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, LXX., p. 155—167., „8 th congress of the Regional Committee on mediterranean neogene stratigraphy”, Bp.
25. KADIC O. (1952): A Kárpát-medence barlangjai. Magyarország, Csehszlovákia és Románia területén előforduló barlangok ismertetése. — kézirat, MÁFI adattár: 1575., Bp.
26. KERÉKES J. (1936): A Tárkányi-öböl morfológiája. — Földrajzi Közlemények, 64., 6—7., p. 80—97.
27. KORDOS L. (1983): A bükk barlangok világa. — in: SÁNDOR A.: Kilátás a Kövekről, p. 139—175., Mezőgazdasági Kiadó, Bp.
28. KORDOS L. (1982): The Prehominid Locality of Rudabánya (Ne Hungary) and its Neighbourhood. A Palaeogeographic reconstruction. — Földtani Intézet Évi Jel. az 1980. évről, p. 395—406., Bp.
29. KORDOS L. (1987): Description and reconstruction of the skull of Rudapithecus hungaricus KRETZOI (Mammalia). — Annales Hist.-nat. Mus. Nat. Hung., 79., p., 77—88., Bp.
30. KRETZOI M. (1975): New Ramapithecines and Pliopithecus from the Lower Pliocene of Rudabánya (Ne Hungary). — Nature, 257., p. 578—581., London.
31. KRETZOI M. (1983 a): Gerinces indexfajok felső neozói rétegünkben: Hipparion. — Földtani Intézet évi Jel. az 1981. évről, p. 513—521., Bp.
32. KRETZOI M. (1983 b): A Kárpát-medence felső neozós rétegének korrelációs lehetőségei. — Földtani Intézet évi Jel. az 1981. évről, p. 407—416., Bp.
33. KRETZOI M. (1983 c): Kontinenttörténet és biosztratigráfia a felső harmadkor és a negyedidőszak folyamán a Kárpát-medencében és korrelációi. — Földrajzi Közlemények, 31. (107.), 3—4., p. 230—240., Bp.
34. KRETZOI M. (1985): The fauna and faunal age of Sümeg-gerinc. In: HAAS J. et al: Geology of the Sümeg Area. — Geol. Hung. Ser. Geol., 20., p. 225—234., Bp.
35. KRETZOI M. (1987): A Kárpát-medence pannóniai (S.L.) teraszok gerinces biokronológiája. In: JÁMBOR Á. szerk.: A magyarországi kunsági emeletbeli képződmények földtani jellemzése. — Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, LXIX., p. 393—422., Bp.
36. KRETZOI M.—KROLOP E. (1972): Az Alföld harmadkorvégi és negyedkori rétegtana az öslényntani adatok alapján. — Földrajzi Értesítő, 21., 2—3., p. 133—158., Bp.
37. KRETZOI M.—PÁLFAI I. (1969): Flóra- és gerinces maradványok a szurdokpuszti kovaföldbánya rétegtani megismeréséhez. — Földtani Intézet évi Jel. az 1967. évről, p. 273—280., Bp.
38. KRETZOI M.—PÉCSI M. (1982 a): A Pannóniai-medence pliocén és pleisztocén időszakának tagolása. — Földrajzi Közlemények, 30. (106.), 4., p. 300—325., Bp.
39. KRETZOI M.—PÉCSI M. (1982 b): Pliocene and Quaternary Chronostratigraphy and Continental Surface Development of the Pannonian Basin. — In: PÉCSI M. (ed.) Quaternary Studies in Hungary, p. 11—42., MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Bp.
40. KRETZOI M. et al (1976): A rudabányai alsó pannóniai prehominidás lelőhely flórája, faunája és rétegtani helyzete. — Földtani Intézet évi Jel. 1974-ről, p. 365—384., Bp.
41. KRETZOI M. et al (1982): Pliocene—Pleistocene Piedmont Correlative Sediments in Hungary (Based on Lithological, Geomorphological, Paleontological and Paleomagnetic Analyses of the Exposures in the Open-cast Mine at Gyöngyösvisonta). In: PÉCSI M. (ed.): Quaternary Studies in Hungary, p. 43—73., MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Bp.

42. LÁNG S. (1955): A Mátra és a Börzsöny természeti földrajza. (Földrajzi Monográfiák). — Akadémiai Kiadó, p. 1—512., Bp.
43. LÁNG S. (1967): A Cserhát természeti földrajza. (Földrajzi Monográfiák). — Akadémiai Kiadó, Bp., p. 1—376.
44. LEÉL-ÖSSY S. (1984): A Börzsöny és a Cserhát domborzatípusai. — Földrajzi Értesítő, 33., 3., p. 207—218., Bp.
45. MEZŐSI G. (1983): A természeti környezet potenciáljainak minősítési elvei és azok Sajó-Bódva közti alkalmazása. — Kandidátusi disszertáció, kézirat, p. 1—167., Szeged.
46. MEZŐSI G. (1984): A Sajó-Bódva köz felszíni fejlődése. — Földrajzi Értesítő, 33., 3., p. 191—206., Bp.
47. MEZŐSI G. (1985): A természeti környezet potenciáljainak felmérése a Sajó-Bódva köze példáján. — MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, „Elmélet—módszer—gyakorlat”, 37., p. 1—216., Bp.
48. NEMERKÉNYI A. (1986): A Kárpátok vulkáni vonulatának távérzékelési módszerekkel végzett tűzhányó-felszínalakítási vizsgálata. — 34. (60)„ 4., p. 305—323., Bp.
49. PÉCSI M. (1959): A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalakítása. (Földrajzi Monográfiák 3). — Akadémiai Kiadó, Bp., p. 1—345.
50. PÉCSI M. (1961): Periglaciális talajfajta-jelenségek főbb típusai Magyarországon. — Földrajzi Közlemények, 10. (86.), 1., p. 1—24., Bp.
51. PÉCSI M. (1963): Hegylábi (Pediment) felszínek a magyarországi középhegységekben. — Földrajzi Közlemények, 11. (87) 3., p. 195—212., Bp.
52. PÉCSI M. (1965): A Kárpát-medencei löszök, löszszerű üledékek típusai és litosztratigráfiai beosztásuk. — Földrajzi Közlemények, 13. (89.), p. 305—323., Bp.
53. PÉCSI M. (1967): A löszfeltárások üledékeinek genetikai osztályozása a Kárpát-medencében. — Földrajzi Értesítő, 18., 1., p. 1—18., Bp.
54. PÉCSI M. (1968): A lejtőüledékek fő típusai. — Földrajzi Értesítő, 17., 1., p. 1—14., Bp.
55. PÉCSI M. (1975): A magyarországi löszvölgyek litosztratigráfiai tagolása. — Földrajzi Közlemények, 23., 3—4., 217—223., Bp.
56. PÉCSI M. (1985): The Neogene Red Clays of the Carpathian Basin. In: KRETZOI M.—PÉCSI M. (Eds.) Problems of Neogene and Quaternary. — Akadémiai Kiadó, Bp., p. 89—98.
57. PÉCSI M. (1986): A valódi vörös agyag geomorfológiai helyzete és földtani kora a Kárpát-medencében. — Földrajzi Értesítő, 35., 3—4., p. 353—362., Bp.
58. PÉCSI M. (1988): Geomorfológiai szintek kora a magyar-középhegységben. — Földrajzi Közlemények, 36. (62.), 1—2., p. 21—41., Bp.
59. PÉCSI M.—MARTON P.—SCHWEITZER F.—HAHN GY. (1985): Absolute chronology of the Plió—Pleistocene alluvial sequence on the pediment of the Mátra Mountains. — In: KRETZOI M.—PÉCSI M. (Eds.): Problems Of the Neogene and Quaternary. Akadémiai Kiadó, Bp., p. 109—114.
60. PINCZÉS Z. (1968): A Bükk-hegység tónk- és pediment felszínei. — MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, természetföldrajzi dokumentáció, 7., p. 32—39., Bp.
61. PINCZÉS Z. (1977): Hazai középhegységek periglaciális planációs felszínei és üledékei. (A Bükk és a Tokaji-hegység példáján). — Földrajzi Közlemények, 25. (101.) 1—3., p. 29—45., Bp.
62. PINCZÉS Z. (1979): Középhegységeink magas övezetének periglaciális képződményei és üledékei. — kézirat, Nemzetközi Földrajzi Tud. Ülésszak, Pécs, p. 69—89.
63. PINCZÉS Z. (1986): Periglaciális formák és üledékek térbeli rendje egy vulkanikus hegy lejtőjén. — Földrajzi Értesítő, 35., 1—2., p. 28—42., Bp.
64. RÓNAI A. (1961): Negyedkori képződmények tanulmányozása a Bódva—Hernád közén. — Földtani intézet Évi Jel. az 1957—58. évekről, p. 165—200., Bp.
65. RÓNAI A. (1985): Az Alföld negyedidőszaki földtana. — Geol. Hung. Ser. Geol., 21., p. 1—446., Bp.
66. SCHRETER Z. (1945): Uppony. Dedés, Nekézseny továbbá Putnok vidékének földtani viszonyai. — Földtani Intézet Évi Jel. az 1941—42. évekről, L., p. 161—196., Bp.
67. SCHRETER Z. (1959): Die geologischen verhältnisse des Bükk-gebirges. — Karszt és Barlangkutatás, 1., 1., p. 7—36., Bp.
68. SCHRETER Z. (1964): A Bükk-hegység régi tömegének földtani és vízföldtani viszonyai. — Hidrológiai Közöny, 34., 7—8., p. 287—294., Bp.
69. SCHUEER GY.—SCHWEITZER F. (1983): A Gerecse és a Budai-hg. édesvízi mészköösszelei és képződsüknek geomorfológiai és geokronológiai sajátosságai. — Kandidátusi Disszertáció, kézirat, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, p. 1—193., Bp.
70. SÜMEGHY J. (1923): Felsőtarány környékének harmadkori faunája. — Földtani Közöny, 53., p. 97—99, 156—158., Bp.
71. SÜMEGHY J. (1924): Szarmatkorú csigafunkák a Mátra meg Bükk aljából. — Földtani Közöny, 54., p. 59—64, 177—181., Bp.
72. SZABÓ J. (1978): A Cserhát felszínfejlődésének fő vonásai. — Földrajzi Közlemények, 26. (102) „ 3., p. 246—268., Bp.
73. SZABÓ J. (1982): Felszínfejlődési, geomorfológiai és természeti tájpotenciál vizsgálatok a Cserháton. — Kandidátusi Disszertáció, KLTE Földrajzi Intézet, p. 1—192., Debrecen.
74. SZALAI—ZELENKA T. (1979): A Darnó-vonal jelentősége Észak-Magyarország szerkezeti fejlődésében. — Általános földtani Szemle, 13., p. 7—21., Bp.
75. SZATMÁRI P. (1971): A kvarchomokképződés feltételei és a magyarországi felsőpannon. In: A magyarországi pannoni képződmények kutatásai. — Akadémiai Kiadó, p. 233—252., Bp.
76. SZÉKELY A. (1964): A Mátra természeti földrajza. — Földrajzi Közlemények, 88. (3.) p. 199—216., p.
77. SZÉKELY A. (1965): Pleistocene periglacial landscape sculpture in the Northeastern Hungarian Mountains. — Acta Geol. Hung. „ 8., p. 107. 123., Bp.
78. SZÉKELY A. (1969): A magyar-középhegyvidék periglaciális formái és üledékei. — Földrajzi Közlemények, 16. (93.), 3., p. 271—290., Bp.
79. SZÉKELY A. (1973 a): Periglacial landforms and sediments in the central part of the Hungarian Mountains. — Studia Geomorphologica Carpatho-Balcánica, 7., p. 53—65., Krakow.
80. SZÉKELY A. (1973 b): A magyar középhegyvidék negyedidőszaki formái és korrelatív üledékei. — Földrajzi Közlemények, 20. (97.), 2., p. 185—203., Bp.
81. SZÉKELY A. (1977): Periglaciális domborzatátalakulás a magyarországi középhegységekben. — Földrajzi Közlemények, 25. (101.), 1—3., p. 46—59., Bp.
82. SZÉKELY A. (1985): A Sár-hegy kialakulása és felszíni formái. — Folia Hist.-nat. Mus. Mátraensis, Suppl. 1., p. 7—38., Gyöngyös.
83. TÓTH G. (1983): A Bükk felszínfejlődése és a mai formakincse. In: SANDOR A.: Kilátás a Kövekről, p. 62—107., Mezőgazdasági Kiadó.
84. TÓTH G. (1984): A Központi-Bükk és geomorfológiai körzetei. — Földrajzi Értesítő, 33., 4., p. 333—345., Bp.
85. TÓTH G.—FEJES P. (1984): Idősebb pliocén lepusztulási szint kimutatása a Bükkben. — Karszt és Barlang, 84., 2., p. 68—72., Bp.
86. VALAJA GY. (1975): A Mátra hegység földtana. — Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, 57., 1., p. 1—575., Bp.
87. LITZELLOS E.—GREGOR H.J. (1987): Preliminary correlation of oligocene to pleistocene phytostatigraphic units of the mediterranean and the paratethys area. — Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, 70., „ 8 th. Congr. of the Regional Committee on Mediterranean Neogene Stratigraphy, p. 79—83., Bp.
88. WAGNER M. (1979 a): Mollusc Fauna of the Paks Loess Profile. — Acta Geol. Hung., 22., 1—4. (Studies on Loess), p. 433—441., Bp.
89. WAGNER M. (1979 b): Mollusc Fauna of the Mende Loess Profile. — Acta Geol. Hung., 22., 1—4. (Studies on Loess), p. 397—401., Bp.
90. WAGNER M. (1979 c): Mollusc Fauna of the Dunakömlöd 1977/1 Borehole. — Acta Geol. Hung., 22., 1—4. (Studies on Loess), p. 497—499., Bp.
91. WEHRD VAN DER A. (1979): Early Ruscian Rodents and Lagomorphs (Mammalia) from the lignites near Ptolemais (Macedonia, Greece). — Proc. Kon. Nederl. van Wet., ser. B., 82., p. 127—155., Amsterdam.

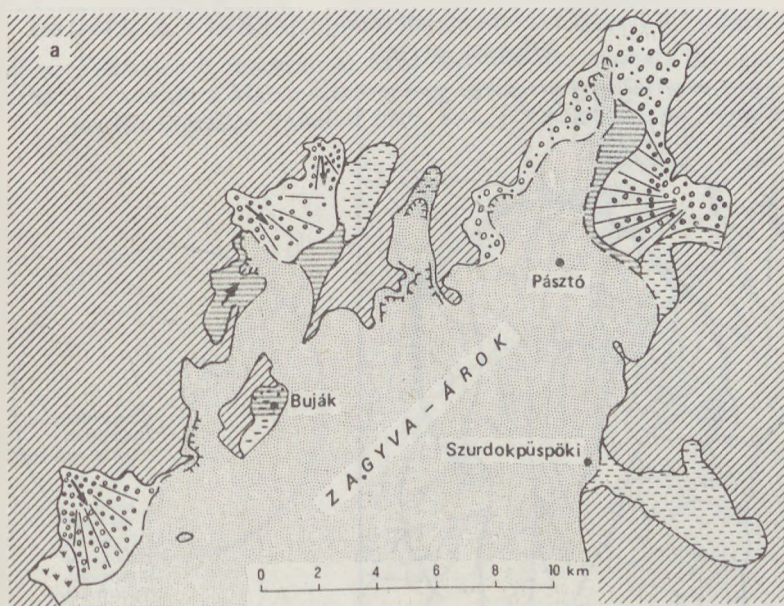
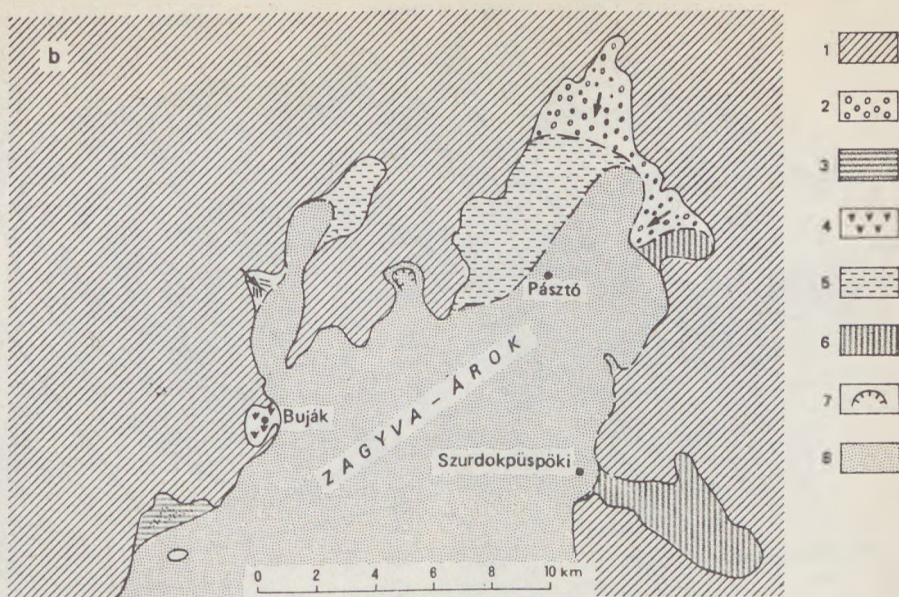
ÁBRÁK

1. ábra: A magyarországi szarmata képződmények ösföldrajzi vázlata
JÁMBOR Á. (1971) — szerint.

2. ábra: Észak-Magyarország ösföldrajzi térképe a szarmata idején (HÁMOR G. 1985 — nyomán egyszerűsítve).

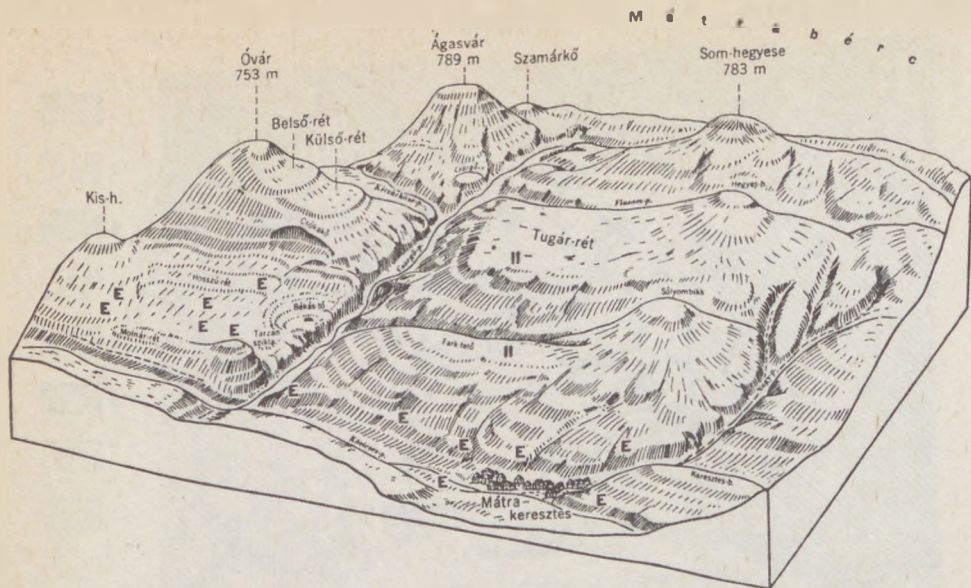

a. a „első rióltatás” szórás előtt
b. után

1. szárazulat,
2. folyóvízi terület,
3. folyóvízi delta,
4. mocsár,

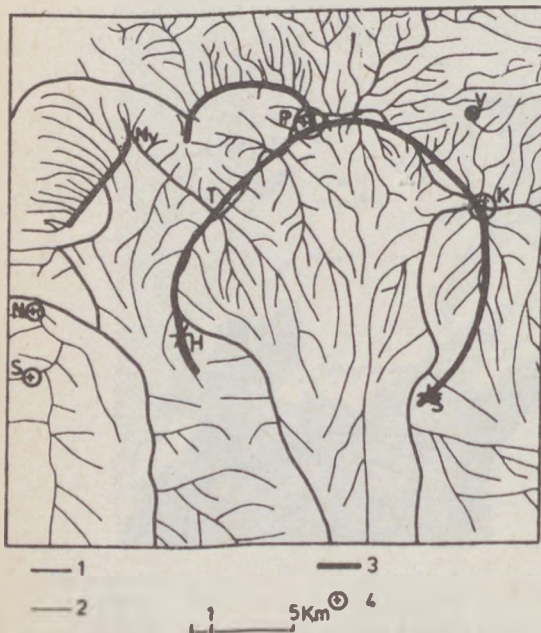
5. mélytavi terület,
6. laguna,
7. zátony,
8. nyílt víz

3. ábra: A „pásztói öblözet” szarmata ösföldrajzi térképe (HÁMOR G.: 1985 — szerint)

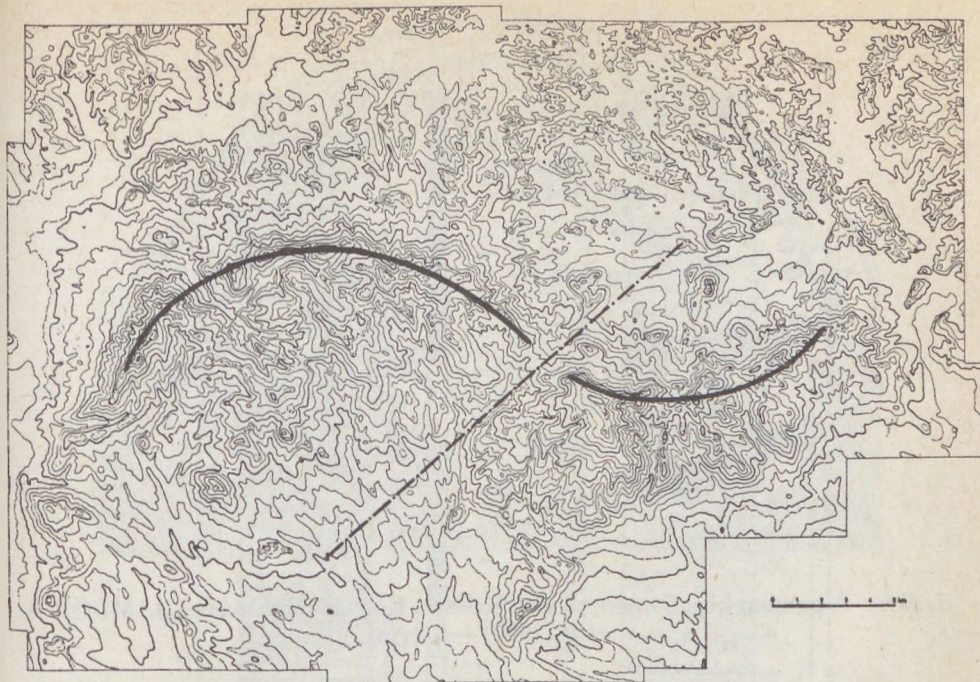

II. alsó pannon tömlepeső
e. a Kővess-patak eróziós szintjei

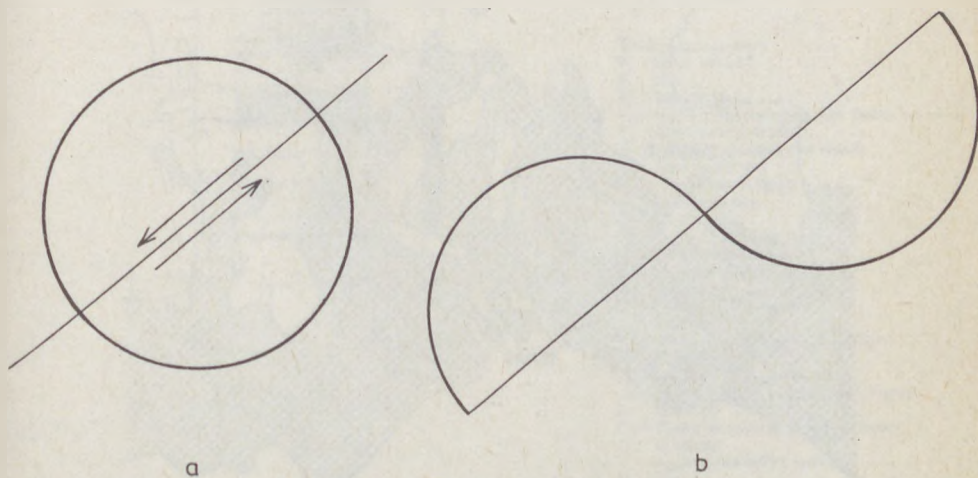
4. ábra: A Mátészalka Ny-i részének felszabdalt tömbje SZÉKELY A. (1964) évi felfogása szerint.

5. ábra: A Mátészalka vízválasztó hálózata GÁBRIS GY. in. SZÉKELY A. (1985) — szerint.

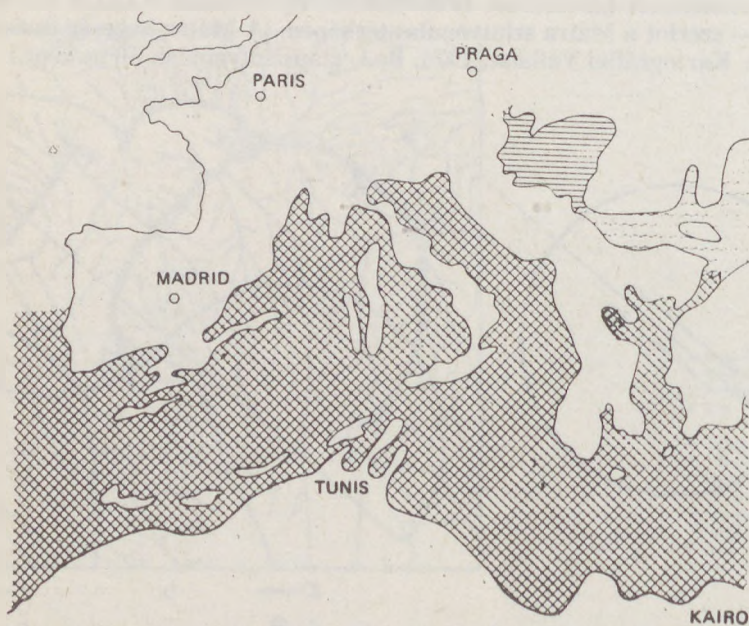
6. ábra: Feltételezett kalderaívek és az eltolódás nyomvonala BALLA Z.—HAVAS L. (1982) — szerint a Mátra szintvonalas térképén. (A Mátra hegység turistatérképe, Kartográfiai Vállalat, 1976, Bp. , alapszintvonalak 50 m-ként.)

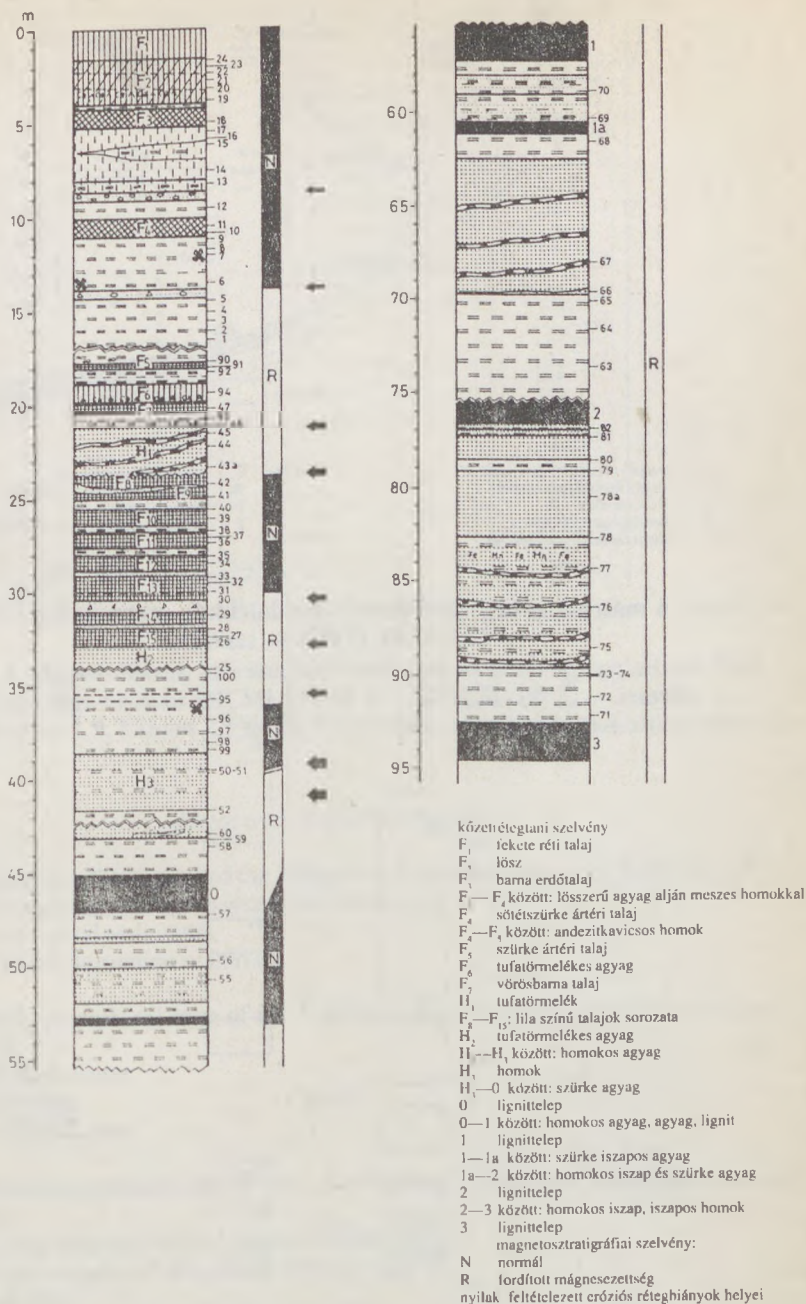
7. ábra: A BALLA Z.—HAVAS L. (1982) — által feltételezett mátrai eltolódás sémája

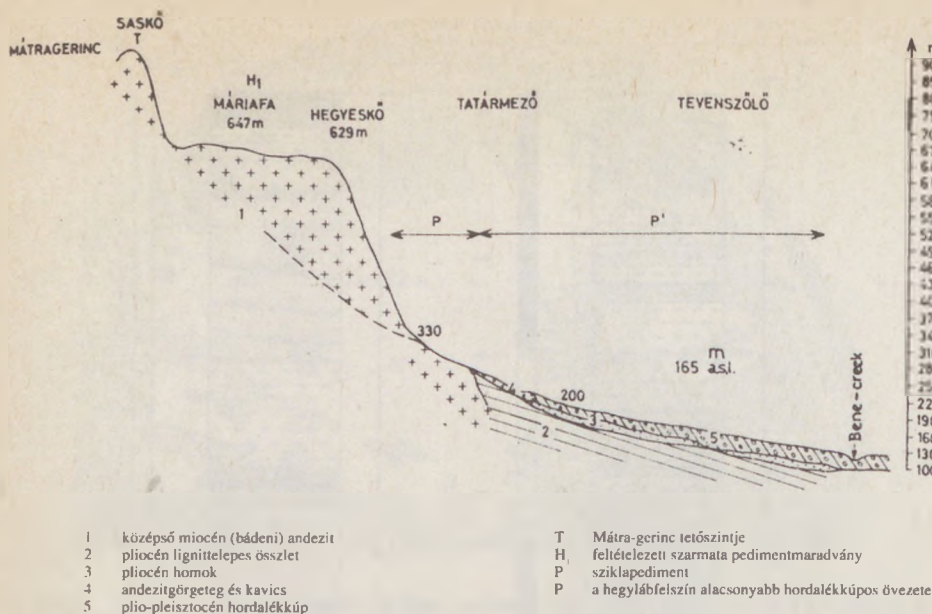
8. ábra: A pannon képződmények elterjedése a Kárpát-medencében JÁMBOR Á. et al (1987) — szerint.

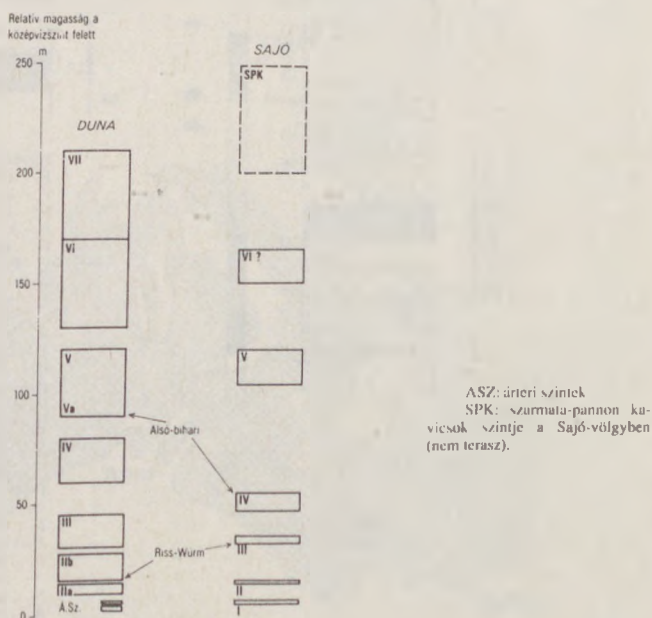
9. ábra: A Pannon-tó ösföldrajzi környezete VELITZELOS E.—GREGOR H. J. (1987) — szerint.

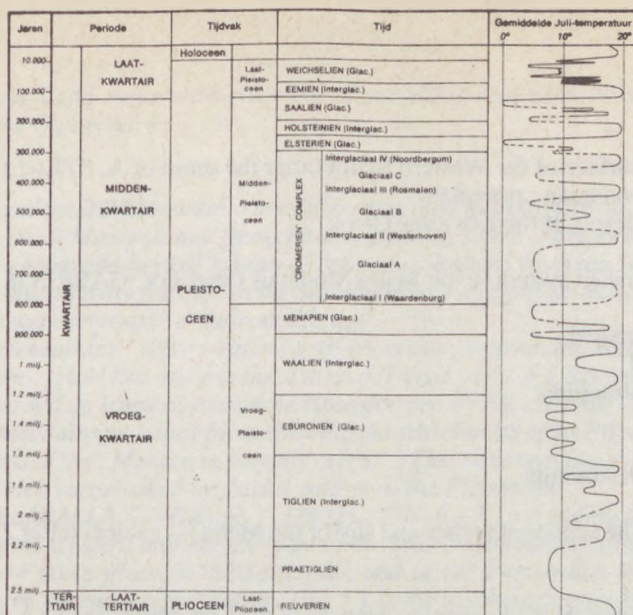
10. ábra: A visontai külszíni lignitbánya összesített szelvénye és a rétegek mágnesessége KRETZOI M. et al (1982) — szerint.

11. ábra: A mátraaljai hegyláb felszín és hordalékkúp metszete KRETZOI M.—
 PÉCSI M. (1982) — szerint.

12. ábra: A Duna és a Sajó teraszainak jellemző magassági értékei és ősmaradványokkal bizonyított korrelációja (HIR J. 1989 a).

13. ábra: A negyedidőszak időrétegtani beosztása és az eddig regisztrált főbb éghajlati ingadozások DE MULDER E. F. J. et al (1983) — szerint.
(Az összesítés nem 1,9, hanem 2,5 millió évnél vonja meg a plio-pleisztocén határt.)

Angol nyelvű ábraalírások

fig. 1. Paleogeographical map of the Hungarian Sarmatian (after Á. JÁMBOR 1971)

1. Supposed spreading of the marine sediments
2. Terrestrial-fluvial sediments
3. Areas without Sarmatian materials

fig. 2. Paleogeographical map of the North Hungary during the Sarmatian (after G. HÁMOR 1985)

1. Sea and sweet-water
2. Terrestrial area
3. Active volcanic area

fig. 3. Paleogeographical map of the „Pásztó Bay” during the Sarmatian (after G. HÁMOR 1985)

- a. — before the eruption of the „upper rhyolite tuff”
- b. — after the eruption of the „upper rhyolite tuff”
1. terrestrial area
2. fluvial area
3. fluvial delta

4. swamp
5. deep lake
6. lagoon
7. reef
8. free sea

fig. 4. The surface of the Western Mátra (after the sense of A. SZÉKELY 1964)
 II. Lower Pannonian „peneplain”
 e. erosional levels of the Kövicses Creek

fig. 5. Watershed system of the Mátra Mountains (after GY. GÁBRIS in A. SZÉKELY 1985)

1. main watershed
2. watershed
3. volcanic structures

4. cupola
- K.—S.: main summits

fig. 6.—7. The supposed arches and slip of the Mátra — caldera (after Z. BALLA—L. HAVAS 1982)

fig. 8. Spreading of the Pannonian deposits in the Carpathian Basin (Á. JÁMBOR et al 1987)

fig. 9. The European paleogeographical surroundings of the Pannon Lake (E. VELITZELOS—H.J. GREGOR 1987)

fig. 10. General lithostratigraphic and magnetostratigraphic sequence of the Visonta open-cast mine. (M. KRETZOI et al 1982).

fig. 11. Pediment and alluvial fan in the Mátra foothills (M. KRETZOI—M. PÉCSI 1982)

1. Badenien andesite
2. Upper Pannonian formation with lignite beds
3. Upper Pannonian sand
4. coarser andesite boulder and gravel
5. Plio-Pleistocene alluvial fan
- P. piedmont surface
- P. rock pediment
- H₁ supposed Sarmatian pediment

fig. 12. Characteristic heights of and correlation between the terraces of the Danube and Sajó

- ÁSZ. flood plains
- SPK. level of Sarmatian-Pannonian gravels (not a terrace)

fig. 13. Geochronological subdivision of the Quaternary and the main climatic changes (DE MULDER E. F. J. et al 1983)

János Hir

Sketch on the Land-surface development of the Mátra and Bükk Mountains from the Sarmatian to the Quaternary

The Mátra and the Bükk Mountains are different in their petrological building up, in their structure and in their Mesozoic and Neogene development. There are more common characteristics in the geomorphological history of the two mountains from the Sarmatian. In the Mátra the volcanic activity finished in the Sarmatian and a lifting up was begun. So the two mountains were terrestrial area from this age.

Different „peneplains” were written by different authors from the Mátra and the Bükk in the geomorphological literature in the sixties of Hungary (fig. 4.). Recently only the Bükk Plateau is regarded as tropical peneplain (transformed by the miocene abrasion). At the margin of the mountains pediment formed during the arid climate of the Pliocene. (This event was synchronous of the „Messinian salinity crisis”). This pediment is a sharp geomorphologic niveau which was slashed by fluvial valleys in the Pleistocene.

By the idea of BALLA Z.—HAVAS L. (1982), (FIG. 6—7.) a trending fault can be supposed between the western and eastern part of the Mátra Mountains. Along this fault a left lateral slip were taken place in the Sarmatian and in the Pannonian. It's not the only paleovolcanic reconstruction of the Mátra (fig. 5.). In the southern foreland of the mountains during the Upper Pannonian a lignitiferous sequence were bedded. On the top of this sequence there is cross-bedded sand which is the correlative sediment of the pediment forming. Above the sand there is a series of red clays and red soils. On the top of it we can find the quaternary fluvial series with loess and fossil soils (fig. 10.).

The karst surface of the Bükk Mountains was buried during the Miocene and Pliocene. The overlying series (marine sand, rhyolite tuff, gravel) was eroded during the Pleistocene.

The remains of this series were found in caves, dolines and surface localities. The oldest vertebrate fauna collected from cave-sediment is Lower Pleistocene. Among the caves we can distinguish an older and a younger generation. Lower Pleistocene and older Middle Pleistocene fillings were found only in some caves of the older generation.

KÖZLEMÉNYEK — MITTEILUNGEN

Cs. Sebestyén Kálmán

A falu története Szuhahuta emlékezetében

1950-ben a megyék területi rendezése során Nógrádhoz került a Mátra-vidék egy része Heves megyétől. Az átcsatolt községek között az új megyehatár közvetlen közelében fekszik Szuha község, s a hegyoldalba a hozzá tartozó Szuhahuta, amely 1962-től Mátraalmás néven szerepel. E kis falu sajátos, érdekes múlttal rendelkezik. Ennek alaposabb feltárására — főként a történeti emlékezet feltérképezésére — tett kísérletet a XIV. honismereti tábor 1989 nyarán. A rendelkezésre álló idő alatt sok érdekes elemet sikerült összegyűjteni, elsősorban a 60 év fölötti emberektől, kiknek emlékezete — szüleik, esetleg nagyszüleik elbeszélései, ismereteik átadása alapján — száz-százhusz évre terjedhet. A következőkben a falu történeti emlékezetét próbáljuk szembevetni a tényekkel, illetve — analógiák alapján — a falu történetét felvázolni.

„A hevesi magyarság közt feltűnő népfoltok, mert szigeteknek nem nevezhetők, a Zagyva és a Tarna völgyén találhatók”¹ — olvashatjuk a század elején Magyarország vármegyéi és városai sorozat Heves megyéről szóló kötetében. A Mátrát közrefogó két kis folyó völgyébe települt szlovák népességen túl a hegycsoport belsejében is találhatók szlovák telepek. Így Parádon, illetve tőle északnyugatra, az egyik nyúlvány két oldalán a hasznosi huták (Mátraszentistván, Mátraszentlászló, Mátraszentimre) és Szuhahuta. Létrejöttük annak a folyamatnak a része, mely során a XVII. század végétől, de tömegesebben a XVIII. században megindul a megnövekedett népességű felvidéki vármegyék — elsősorban szlovák ajkú — népességének dél felé vándorlása. A török uralom megszűnése után a megcsapant lakosság az Északi-középhegység déli részén és az Alföldön nem tudta ellátni teljes mértékben a művelés alá fogható területek hasznosítását. A jelentős nagyságú szabad területek szívvóhatása mellett a vármegyék és a birtokosok is különféle kedvezmények adásával igyekeztek minél több munkaerőt telepíteni. A szervezett telepítés főként azoknak a földbirtokosoknak volt a módszere, akik rendelkeztek az északi vármegyékben is uradalmakkal, s így saját birtokain belül csoportosították át a földművelő jobbágyaikat. Emellett azonban jelentős volt a jobbágyok szökése. Több vármegye — ahová érkeztek — az északi vármegyék felszólítására sem tett ellenük semmit, hisz a megyei adóalapot gazdagították egy idő után a területükre érkezők. Azonban az újabb hullámokkal a szlovák lakosság mind délebbre húzódott, s eljutott az Alföld délkeleti széléig is (Békéscsaba környéke).² A Mátra-vidék szlovák benépesülése fő vonalaiban két területről történt. A Tarna menti települések, a Mátra délkeleti részénél többségében Gömör-Kishont, Árva és Zólyom vármegyéktől, még az északkeleti részen (Mátraballa, Szajla) és a Zagyva völgyében elsősorban Nógrád és Hont vármegyékből, illetve ezek irányából. Ez utóbbit a Heves vármegye monográfiában a következőképp értékelték: „...magyarázatát, ha Nógrádnak súlytalan nagyságú 42 tót községre s a nógrádi 34 palócz község között mindmáig tónak maradt Sámsonházára gondolunk, könnyen megtaláljuk...”³ A kezdetben zömmel földműveléssel foglalkozó lakosság mellett fokozatosan megjelentek a kiegészítő ipart űzők, főként az erdőhöz kapcsolható foglalkozásokkal. Az ő számukra az Északi-középhegység vonulata adta a megélhetési forrást. „A Bükk hegység belsejében létrejött telepes falvak, hasonlóan a Mátra, a Cserhát,

a Börzsöny, a Pilis és a Gerecse, ill. a Zempléni-hegység magas fekvésű falvaihoz más módon szerveződtek, mint a tradicionális parasztfalvak, s másként mint a többi telepített falu zöme. Ezek a telepes falvak valójában *ipari kolóniák* voltak, ahol a telepítés legfőbb tényezője az erdő, az ipari alapanyag volt, a telepesek pedig nem parasztok voltak, hanem kézművesek, fuvarosok, favágók, erdei munkások.⁴ Megjelenésük már az első nagyobb hullámban is észrevehető, hisz 1698-tól üzemelt a Zempléni-hegységben a regéci üveg-huta,⁵ de többségében csak a XVIII. század első felében jelentkeznek iparszerű termeléssel. Az utóbbi időponthoz — az 1700-as évek elejéhez — köti a falu emlékezete Szuhahután is a betelepülést. A hagyomány szerint az itt élők hamuzsírkészítéssel és szénégetéssel foglalkoztak. Valószínű azonban, hogy egy későbbi — a XIX. századra — a huta megszűnése utánra vonatkozó állapotot vetít vissza a falu tudata egy évszázaddal. Egyrészt mivel az üveg-huta majd csak az 1770-es évek végén kezd el működni, ezért helyben nem tudták felhasználni az előállított anyagot, másrészt még a XVIII. század végén is rossz utatról számolniuk be, amely az értékesítést nem tette gazdaságossá. Két-ségessé teszi még ezt a birtoklási viszony, s az ebből eredő jogi szabályozás. Erre az időszakra teszik a falu lakói a négy őshonos család: Gembiczki, Stork, Draveczi és Lajgut betelepülését is. Közülük a Gembiczkiek és — az emlékezet szerint — a Dravecziek Krakkó környékét tartják származási helyüknek, ill. „szlovák” beszédüket a Késmárk, Igló környéki, szepesi nyelvjáráshoz legközelebb állónak mondják.⁶ Ezek a megjelölések belesznek a Tarna menti településekre érkezők vándorlási vonalába. Ugyanakkor a Zagyva mentére Morvaországból is érkeztek (Pásztó) betelepülők, ill. a Mátraalja egyik volt községében Pálosveresmarton (ma: Abasár része) „1749-től ismeretlen helyről származott szlovák kecskepásztorok” tűntek föl.⁷ E két adat azért érdemes az említésre, mivel a szuhahutai Lajgutok között fennmaradt egy nemzedékről nemzedékre öröklődött versike, amely magyarul a következőképp hangzik:

Esik eső, esik

Ki fogja a kecskéket legeltetni

Eljön Janó Morvaországból.⁸

A morvaországi eredetet erősíti K. Csilléry Klára megállapítása is, mely szerint az itteni „szlovák” nyelv elemeiben közel áll a vlassko nyelvjáráshoz. Az anyakönyvek szerint a nevek 60%-a szláv, 36%-a német, 4%-a pedig egyéb.⁹ A több mint egyharmadnyi német nevű család a Storkok közül kerül ki. Eredetükről a helybeliek is csak annyit tudnak, hogy valószínűleg Stájerországból vándoroltak be. A településre kerülésük több irányból is lehetséges: akár Hatvan felől, akár Tarna-mentéről is történhetett. Ez utóbbinál a szlovák többségű falvakat félkörbe vették (Kompolttól Egerszalóig) a német telepítésűek. Bár ennek valószínűségét erősen csökkenti, hogy a Grassalkovits Antal-féle, ill. az egri püspökség és egri káptalan telepítései földműveléssel foglalkozókat hoztak a vidékre. „Még a német parasztok kizárólag a három nagybirtokos telepítő akciója nyomán jutottak Heves megyébe, addig a német iparosok, mesteremberek saját kezdeményezésből vándoroltak be,... Átvonuló helyük Hatvan.”¹⁰ A telepítések jelentős része a délnémet területekről — Elzász, Baden, Bajorország, ill. Ausztria — történt, amely magával sodorhatott Stájerországból is iparos elemeket, a XVIII. század első harmada után. Ugyanekkor még egy érdekes adat van a környéken németek jelenlétéről: a Parád Óhutai Üveggyárban az 1736-ban felvett névjegyzék szerint a hutamester német származású volt. Sajnos, a nevét nem jegyezték fel. A parádi huta névjegyzéke azonban megerősíti azt az általános tendenciát is, hogy a XVIII. század közepén erőteljes ezen a területen a szlovákok jelenléte. Még 1736-ban a munkások többsége magyar, addig 1753-ban a 15 dolgozó között a szlovák, ill. lengyel nevűek kerülnek többségbe. De nem szerepelnek a szuhahutai „őscsaládok” nevei itt.¹¹ Felmerülhet a kérdés, hogy a falu esetleg a már korábban létezett hasznosi hutákból népesült be. Erre azonban semmi-féle utalás nincs, ill. egy közvetett negatívum: Szuhahuta lakóinak emlékezete szerint nem tudtak „szlovákul” beszélni a hasznosi hutákban lakókkal, nem értették egymás nyelvét. Ha a vallás szempontjából közelítjük meg a problémát, szintén nem találunk fogódzót. Ugyanis a falu lakossága „emberemlékezet” óta római katolikus hitű. A számításba jöhető terüle-

tek (Tarna mente és Zagyva völgye) részben az egri püspökség és káptalan birtoka, másrészt a pásztói cisztercita apátság földje. Így telepítésükre, ill. letelepülésre engedélyt főként római katolikusok kaptak. Feltehető, hogy a felvidéki evangélikus többségű településekről is elsősorban a római katolikusok vándoroltak délre, kedvezőbb megélhetést keresve.

Mindezek alapján Szuhahuta lakossága több irányból, s ennek következtében valószínűleg több időpontban vándorolt az adott területre. Ezt időben a XVIII. század 60-as, 70-es éveire tehetjük. A hutát 1777-ben létesítették, jellegében „complurim conpossessorum”, vagyis tulajdonosa a szuhai közbirtokosság.¹² A XVII—XVIII. század fordulójának hutaalapításai a magyar gazdasági fejlődés szükségsszerű következményei voltak. A XVIII. század elejétől kezdett ugyanis tért hódítani a főúri gazdálkodásban a merkantilista szemléletű gazdaságpolitika, amelyet aktív pénzügyi mérleg biztosítása, ill. ipari jellegű üzemek alapítása jellemezett. A török pusztításoktól nem érintett hegyvidéki területeken levő főúri birtokok hatalmas kiterjedésű, gazdasági szempontból kihasználatlanul álló erdősegeinek értékesítésére nagy lehetőséget biztosított a rendkívül faigényes üvegyártás. Ez az oka annak, hogy a XVIII. század elejére a régi bányavárosi huták mellett a főúri uradalmak központjaiban emelt üvegcsűrök váltak üvegiparunk bázisává. Ezek ... közönséges zöld és fehér színű üvegeket, ritkán díszített termékeket, ún. parasztüvegeket és ablaküvegeket termeltek.”¹³ Ilyen alapon létesültek a diósgyőri koronauradalomban Óhuta, ill. Újhuta, az ekkor még Rákóczi-birtokra a parádi huta (1708 körül) és 1740 táján az első hasznosi huta a pásztói cisztercita apátság érdekeltségében. Ebbe a folyamatba illeszthető be Szuhahuta megteremtése is, bár nem uradalmi központban létesült, hanem közbirtokossági területen. A szuhai birtokosságot huta létesítésére ösztönözhette a számukra korlátozott használatosságú erdőterület mellett a parádi és hasznosi huta működése. Az utóbbi jövedelme például 1785 körül 500 Ft. Hét munkással dolgozik és 80 q készárut állít elő. A parádi huta ugyanekkor 800 Ft bevételt ért el, kb. 100 q készárut állítva elő.¹⁴

A szuhai huta működéséről igen kevés adat van. Az 1782-es katonai felvételben említik először, s megjegyzik, hogy Szuha községtől távol, 2 és 1/4 óra járásra van, a hozzá vezető erdei út rossz, köves, agyagos, ezen keresztül lehet a hasznosi hutához eljutni. A telepen egy jelentéktelen patakot és néhány rozoga kunyhót találtak. Szerepel még 1785-ben a Mátravidéki iparának összeírásában. Tíz évvel később, 1796-ban Vály András már Szuhával kapcsolatban azt írja, hogy „...nagy erdejében üveghutája volt, de ebben nem dolgoznak.” (Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, arra nincs adat, hogy a huta lakossága az idő alatt, míg nem működött, kicserélődött-e. A falu emlékezetében nem szerepel ilyen lakosságváltás, hisz ők az 1700-as évek elejére teszik ideköltözésüket. Bár ez a korábban leírt okok miatt kérdéses.) A huta működését csak analógia alapján tudjuk rekonstruálni, ugyanis az 1778 áprilisában végzett ásatás üvegcserepek mellett — amelyek a hasonlóság feltételezéséhez alapot adnak — csak az egyik kemence helyét tárta föl. A hegynyúlvány másik oldalán, Mátraszentimréen az Egri Múzeum munkatársai által korábban kiásott hutamaradványok nyújtanak fogódzót a párhuzam megvonására. Eszerint három kemence elégséges az üvegcsűrök működéséhez. A temperálókemencében készítik elő, melegítik fel a tégléket, és gyártási anyagokat 900—1000 Celsius-fokon. Ezután az olvasztókemence következik, mely hőmérsékletének 1350—1400 Celsius-foknak kell lenni, hogy összeolvadjanak az anyagok, s formálható legyen az üveg. A harmadik lépcső a hűtőkemence, ahol 5—600 Celsius-fokon a készárut fokozatosan feszültségmentesítik. Mátraszentimréen sikerült mindhárom egység maradványát feltárni. Méretei változóak: az előmelegítő 5 méter hosszú, 4 méter széles, ezen belül a tüzelőtér 3,2x0,9 méter; az olvasztókemence 6,5 méter hosszú és 0,6 méter széles, de szerkezetében is más. A kemencetér alatt egy járat húzódott, kezdetén kiképzett szájrésszel, végén kéménynyílással. Ez segített abban, hogy nagyobb hőfokra fel tudták fűteni. A harmadik kemence hossza 4 méter, szélessége 3,5 méter volt, tüzelőtere 2x0,6 méteres.¹⁶ A Szuhahután feltárt kemencemaradvány mellett talált nagyszámú téglétöredék és cserépanyag azt valószínűsíti, hogy inkább téglés olvasztókemenceként működhetett.¹⁷

Az itt dolgozók számát az 1785. évi összeírás 6 főben jelöli meg, akik a huta mellett laktak. Sajnos semmiféle jegyzék nem maradt fenn, így ismét analógiára vagyunk utalva a munkamegosztás tekintetében. A már említett 1736-os parád-óhutai névjegyzék a személyek mellett felsorolja tevékenységi területüket is. A hutamesteren kívül, aki a huta bérlelője, a munkafolyamatok irányítója, megtalálható a „sótos csináló”. Feladata a fűvott üveg formájának az elkészítése. Ezek segítségével gyártották a pincetokba való palackokat, gyógyszeres üvegeket és likőrösbutéliákat. Az üveggötöző a készárut csomagolta áztatott zsúpszalma és forgács közé, a szállítást készítette elő. A sorban a kemencefűtő követte, akinek feladata a kemencék — főként a középső, olvasztó — megfelelő hőmérsékleten tartása. Az üvegcsináló — nevéből következően — különféle szerszámok segítségével, kézzel formázta a különféle üvegtárgyakat, míg a fazékcsináló az olvasztókemencében alkalmazott tégléket („fazekakat”) javította. Ezek a folyamatos magas hőmérsékleten gyorsan rongálódtak, annak ellenére, hogy tűzálló anyagból készültek.

A huta személyzetéhez tartozott a saifta vágó, aki a formába fűvott üvegekhez bükkfából készítette a formákat. Jelentős mennyiségre volt ezekből is szükség, mert gyorsan kiégtek, hiába mártották azonnal hideg vízbe. „Minden működő üveghuta mellé, közel vagy távol, létesítettek egy hamuzsírőző műhelyt, amely ellátta a hutát az üvegyártás nélkülözhetetlen alapanyagával, a hamuzsírral. A parád-óhutai műhelyben dolgozott a »hamuégető« és a »fűtő«,¹⁸ 1808-ból — tehát ekkor már ismét működött a szuhai huta — van leírás a termékekről. „A szuhai huta árendában tartván, ezen hutában szoktunk tsinálni táblaüveget, itcés palaczkokat, itcés butéliákat, rosolisos és patikába való üvegeket. A tábla üvegek ablakokra, az palaczkok korcsmákra ívőedényeknek, az butéliák tokaji boroknak az rosolisos üvegek rosolisoknak tartására, az patikába való pedig orvosságoknak ki osztására fordíttattnak.”¹⁹ Arról is van adat, hogy a telephez évi 150 véka hamuzsír előállító műhely is tartozott, melynek jövedelme 140 rajnai forint volt. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a parád-óhutai manufaktúrában felsorolt tevékenységek mindegyike jelen volt Szuhahután is. A falu emlékezete a pontos megnevezéseket nem is őrizte meg, a munkamegosztásra vonatkozóan azonban bukkantak föl adatok. Eszerint a Dravecziekie üvegfűvők voltak, a Gembiczkiek és Storkok hutai szakmunkások, a Lajgutok pedig kisegítő munkával, favágással foglalkoztak.²⁰ Utóbbi családdal kapcsolatban a korai településszerkezetre vonatkozó adat is megjelent: „parti” Lajgutoknak emlegették őket. Mivel favágóként szerepeltek ez is eredője lehet, hogy a hutától távolabb, az erdőben, vagy az erdő szélén telepedtek meg, de nem zárható ki, hogy ők foglalkoztak a hamuzsír készítésével is. A XVIII. század 80-as éveinek végén a huta termelése évi 89 q üveg volt, jövedelme pedig 400—600 rajnai forint.

Termékei eljutottak Pestre, Egerbe, Temesvárra is.²¹ Hogy a gyenge minőségű alapanyagok, főként az üveghomok, ellenére tárgyaik távoli helyekre is eljutottak, arra a piaci viszonyok adnak némi magyarázatot. „...az üvegek térhódítása a hutáktól távoli területeken csak igen lassan következett be. A különböző feldolgozások adatait, a paraszti hagyatéki leltárakat vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy ilyen kereskedelmi viszonyok mellett csak az 1780—90-es évektől váltak gyakoribbá a paraszti háztartásokban az üvegtárgyak. A XVIII—XIX. század végén 15—20 üvegfeleséget találunk a módosabb parasztlakosok használatában. Ez a szám csak az 1830—40-es években emelkedik, amikor már egyes területeken 200—215 darabot is eléri a paraszti használatban levő üvegtárgyak mennyisége, s ez századunk elejéig alig növekszik. Ezek a példák azonban a bortermelő vidékekre vonatkoznak, így tehát semmiképpen nem általánosíthatók Magyarország egész területére.”²² Ha az utóbbi megjegyzést figyelembe vesszük, adott területünkre is törvényesnek tarthatjuk ezt a tendenciát, hisz a Mátrát bortermelő vidékek vették körül (gyöngyösi, egri és a XIX. század végi filoxéra pusztításáig a nógrádi szőlővidék). Így a fokozatosan növekvő kereslet is közrejátszott a huta működésének felújításában, amelyet mutat az 1808. évi József nádor által elrendelt összeírás kérdéseire adott válasz. A táblaüveg és különböző palackok a mindennapi élet kellékeivé váltak lassan. A közbirtokosság Kupka Jánosnak és Habadás Jánosnak adta bérbe ekkor.²³ Működésében a felfutás az 1810-es években lehetett. Megerősíti ezt,

hogy a falu emlékezete szerint ekkor Szuhahutát Hadobás falunak is nevezték az emberek, egyértelműen utalva a bérlők egyikére.²⁴ Azonban a termelés növekedése viszonylag rövid ideig tarthatott, 1845-ben már elpusztult hutaként említik.

A XVIII. században alapított üveghutáknál általános volt, hogy néhány évtized után (kb. 50—60 év) lebontották, s máshol építették föl. Ennek fő oka, hogy ennyi idő alatt elfogyott a hamuszírfőzéshez és -fűtéshez felhasználható faanyag a környéken, s gazdaságosabb volt a kezdetleges kemencéket áttelepíteni, mint távolabbról szállítani a faanyagot. Így vándorolhatott a hasznosi huta (Alsóhuta, Felsőhuta, Legfelsőhuta),²⁵ valamint a Bükk hegységben is hasonló okokból jött létre időben egymás után Óhuta, Újhuta, Répás-huta és a gyertyánvölgyi huta.²⁶ Szuhahuta esetében is hasonló folyamat játszódhatott le, azzal a különbséggel, hogy nem tudott tovább vándorolni, mivel a közbirtokossági erdőterületet nagyobb uradalmak vették körül. Erre enged következtetni az 1785-ben készített összeírás azon megjegyzése, „...hogya nagyobb területük lenne az erdők használatában, az üzem jövedelme is nagyobb lenne”.²⁷ A számítások alapján ugyanis az ekkor előállított 150 véka hamuszír készítéséhez évente kb. 1800 tonna fát kellett elégetni.²⁸ Hogy ez mit jelentett az erdők fogyásában, a XX. század elején megjelent Heves vármegye monográfiájában érzékeltetik: „Legsiralmasabb azonban Hasznos község határa. A Galya-tető alatt századokkal ezelőtt üveghutások telepedtek meg. Üveget már régóta nem fűtjtek, de mint a kukac a sajtba, úgy eszik bele magukat az erdőbe. Ezek a hutások ... a saját erdejüket már régen kipusztították...”²⁹ Szemléletesen mutatja ezt az I. és II. katonai felmérés térképe.³⁰

A másik ok, amely siettette a szuhai üveggyártás megszűnését, a piaci lehetőségek beszűkülésében kereshető. Mint korábban is volt róla szó — a huta működésének felújításánál — a XIX. század első évtizedeiben ugrásszerűen megnőtt az üvegtárgyak használata a parasztság körében. Ez az 1830-as évek végére stabilizálódik, eléri azt az arányt, amely a század végéig csak csekély mértékben változik. Így csökken a tömeges kereslet a gyengébb minőségű termékek iránt. A XIX. század közepére azonban megszűnnek a kisebb üvegcsűrők, s csak néhány jelentősebb üzem marad talpon, amelynek még van nyersanyagkészlete, ill. fokozatosan lehetőségük van áttérni a fát kiváltó anyagokra. Parádón például 1848-ban tüzelőanyagként 164 mázsa szenet is használtak, az alapanyagok között pedig 16 mázsa hamuszír mellett 4 mázsa „szikó”-ról, azaz szódáról tesz említést az uradalmi revizor.³¹ Az egyébként is tőkeerősebb parádi Újhuta mellett szől a jobb minőségű üveg előállítására. A környék kisebb hutái — a hasznosi és a szuhai — így nem tudják felvenni a versenyt sem mennyiségben, sem minőségben, sem gazdaságosságban, amely megszűnésük fontos oka lesz. Érdekes módon a falu emlékezete ezt a folyamatot úgy őrizte meg, hogy a fa elfogyott, ezért a huta áttelepült Parád-Ó-Hutára.³² Ez azonban nem állja meg a helyét, s valószínű, hogy abból az emlékből táplálkozik, hogy néhányan még az 1930-as években is ájtártak Újhutára dolgozni.

A falu lakói számára megpróbáltatásokkal járhatott a részleges életmódváltozás. Hozzájárult ehhez, hogy a megszűnő ipari tevékenység helyébe nem lépett más, több embert foglalkoztató tevékenységi forma. Esetleg átmeneti időszakra megjelenhetett a XIX. század közepe táján az emlékezetben „téglyagyár”-ként emlegetett vállalkozás. Nem vált jelentős üzemmé azonban, hisz a falu lakói pontosabban nem tudják behatárolni működésének idejét. Azt, hogy volt, viszont bizonyíthatja a Szuhára vezető műút mentén ma is Téglásnak nevezett falurész. A tevékenységet a Putnoki család nevéhez kötik. Nem zárható ki az sem, hogy korábban működött, esetleg a huta újraindításával kapcsolatban. Másik lehetőség, hogy a huta megszűnése után próbálták hasznosítani, esetleg az egyik kemencét felhasználva, a helyben található anyagokat: az üveggyártáshoz gyenge minőségű kvarchomokot és az agyagos földet, amelyről már a II. József-féle országleírásban megjegyezték, hogy „az itteni út nagyon rossz, különösen esős időben az agyagos talaj miatt csaknem járhatatlan”.³³ A földművelésre való áttérés szintén csak szűk körű és kiegészítő tevékenység maradt, alapvetően a földhiány miatt. Az erdőtől megtisztított területek nem voltak alkalmasak gabonafélék termesztésére, rétje, legelőterülete pedig csekély volt. Érzékelteti ezt, hogy a XX.

század első felében is kb. 15 családnak volt 3—4 hold földje, a többinek csak 100—400 négyszögöl. Így a fő megélhetési forrást elsősorban az erdő jelentette. Valószínűleg néhányan foglalkoztak még faszénégetéssel (utal erre a falutól északra levő Szénégető nevű erdőrész), de „...a szlovák falvak hagyományos erdei foglalkozásai között legnagyobb súllyal a fakitermelés szerepelt. Az üveghuták megszűnése után a század végi nagy vasútépítkezések lendítették fel a fakitermelést, de az uradalmak a kivágott fa jó részét tűzifaként értékesítették. A hegyi falvakban a legszegényebbek közül kerültek ki a favágók, vagy ölfavágók (slogar, sakovinar), a szántófölddel s így lóval, vagy ökörfogattal rendelkezők lettek a fuvarosok, furmanok. Ha helyben nem volt munka, a párba, partiba állt csapatok távolabbi vidékekre is elmentek téli favágásra.”³⁴ Az úrbéri zsellérállapotból szabadult szuhahutaiak így is próbálták megélhetésüket biztosítani. A közelben levő érseki erdő mellett többen jártak a Dunántúlra, elsősorban Zala megyébe és Miskolc környékére fakitermelésre még a XX. század első harmadában is.³⁵ A fa más formában is a megélhetés forrása lett. Az Északi-középhegység magasán fekvő falvaiban a faszerszámok készítése is teret nyert a XIX. század második felében. Az egyes falvak lakóinak bizonyos specializálódása is megfigyelhető, amely részben a környező terület faállományától függött, de meghatározóbb azoknak a tájegységeknek az igénye, amellyel gazdasági kapcsolatba kerültek. Így pl. a zempléni Háromhutában a szövöszekekre és faedényekre specializálódtak s élénk gazdasági kapcsolatban álltak a Bodroghözzei; a bükk Rápáshuta lakói jármaitak az Alföld nagy szántóterületein értékesítették. Szuhahután a kézi gazdasági eszközök faragása dominált.³⁶ K. Csilléry Klára dolgozta föl a falu ezzel kapcsolatos hagyományait. Eszerint 32 faféléseget használtak szerszámkészítéshez a szuhahutaiak. Technikájuk a fa hasításán alapult, s ebből adódóan két típusba sorolták a nyersanyagot: a jó, finom (dobré), azaz könnyen hasadó és a rossz, kutya (plané, psovacé) fára, amellyel nehezebben boldogultak. A tapasztalat alapján választották ki a fát annak megfelelően, hogy milyen eszközt akarnak készíteni belőle. Fő szempont a megmunkálhatóság volt számukra, s általában nem törekedtek a tartósságra. „Ha mégis figyelembe vették a faszerszámkészítők a tartósságot is, az jobbára a vevőiknek nyomására történt. Különösen a fában szegény vidékek vásárlóközönse kívánta meg, hogy a vásárolt áru hosszú életű legyen és ragaszkodott az általa legtartósabbnak ismert fafélésekhez. Így például az alföldi vevők a jávor kaszanyelet keresték. Ugyanők a gereblyék közül a gyertyánfa nyelűt választották, nem bánva, ha nehéz is...”³⁷

Elmondások szerint ez a foglalkozás apáról fiúra szállt, s a falu nem minden lakója értett hozzá. Az 1940-es évek végén még több mint negyvenen foglalkoztak vele, napjainkban már csak ketten-hárman, s csak házi használatra, ill. környezetük igénye szerint készítenek faeszközöket. Gembiczki Jenő 101 használati tárgyat sorolt fel, amelynek több mint háromnegyedét folyamatosan készítették a múlt század vége óta. „A faragók nélkülözhetetlen eszköze a *faragószék*, ill. a vonószék (obercni, stolek, struhaci stolek) és a kétnyelű kés (obercni noz). Ezenkívül többféle fűrész, baltát, kést, reszelőt is használtak.”³⁸ Szuhahután hozzátartozott a szerszámokhoz a cifrázó és a cigányfűrő is. Az elkészült eszközöket részben kereskedőknek adták tovább, azonban a XX. század elejétől saját maguk jártak vásárokra és a falvakba. A szeptember végétől áprilisig tartó erdei munkák időszakában készült szerszámokat általában a Szécsény—Gyöngyös—Eger határolta vidéken értékesítették. Így bekapcsolódtak abba a kereskedelembe, amely Északkelet-Magyarországon korábban kialakult. A „...vásárv Gyöngyöstől nagy ívben kelet felé haladva Ungvár—Munkácsig tart, tele nagyszerű, fényes történetű vásárhelyekkel, mint amilyen például Gyöngyös—Rimaszombat (...), Heves, Eger, Miskolc—Rozsnyó (...), Tokaj, Szerencs, Abaújszántó—Kassa (...), Sárospatak.”³⁹

Kitüntetett helye volt a gyöngyösi pünkösdi (május) és az egeri Sárlos Boldogasszony-napi vásárnak (július eleje).⁴⁰ Mindkét település földrajzi helyzete szerencsés volt a szuhahutaiak szempontjából. Gyöngyös jelentős vásárcsúszpont volt már a XIX. század elejétől, hisz az északi területek és az Alföld termékei itt találkozhattak és cserélhettek gazdát. Tartós piaci kapcsolata volt a XIX. században Egeren kívül Váccal és Pest-Budával, mint nagyobb központokkal, de a Jászság több mezővárosával, ill. jelentősebb falujával (Jászárokszállás,

Jászapáti, Jászberény) is Hatvan, Szolnok és Mezőtúr mellett.⁴¹ Bár a század közepére vesztett jelentőségéből, de a tájegységek találkozása miatt továbbra is fontos szerepe maradt. A pünkösdi vásár pedig a nyári mezőgazdasági munkák előtt a szerszámok beszerzésére adott módot a gazdálkodóknak. Eger — mint egyházi központ is — vonzotta a kereskedőket, s itt volt az érintkezési pont a bükki hutás telepek faszerszámkészítőivel is. A Mátrától nyugatra, a mezőgazdaságra alkalmas területek falvaiban szintén tavasszal mutatkozott nagyobb kereslet a szuhahutaiak által készített eszközökre. „A falukon való árusítás alkalmával szállást adó családoknak, az *üsmérősöknek* ...tartósabb fából való tárggyal volt szokás kedveskedni; erre a célra használták fel például a jobb minőségű fák kimaradt darabjaiból esztergált orsókat. Ez egyben reklámcélokat is szolgált, az ajándék munkaeszköz tartós voltát tapasztaló családtagok önkéntes hírvérésének köszönhetően.”⁴² Ez is hozzájárult, hogy tartósan fennmaradt az 1940-es évek végéig a kapcsolat e területtel.

A megélhetés harmadik fontos eleme — az erdei munkák és a faeszközök készítése mellett — a nyári mezőgazdasági munkákba való bekapcsolódás. „Az aratásnál sokkal több mezőgazdasági idénymunkást tudtak foglalkoztatni. Az aratók vándorlása a XVII. században fokozódott, a XVIII. században megerősödött és a XIX. században általánossá vált. Az aratómunkások vándorlását az is lehetővé tette, hogy az északi, hegyes vidékeken később érett be a gabona, s mire az Alföldről visszatértek, a sajátjukat tudták aratni. „Az aratást többnyire a »tótók és palócok, a vármegye által meghatározott részért szokták végezni, sok helyett a nyomtatást is« írja Tahy Gáspár 1837-ben Heves megyéről.”⁴³

A folyamatba a szuhahutaiak a XIX. század közepén kapcsolódtak be. A mezőgazdasági idénymunka két formája jelentkezett körükben. Az egyik, amikor részes aratónak álltak a környező vidék földbirtokosaihoz és bérlőihez. Az 1930-as években az emlékezet szerint Dorogháza és Nemti határában Fekete János és Orbán, Homokterenyén Nádasdi Sándor, Mátramindszenten Zmeskall Károly bérlő fogadott fel munkásokat.

Természetesen a nagyobb birtokokon is megjelentek a szuhahutaiak csapatai: Kisterenyén a báró Solymosy- és Karancsberényben a Légrády-birtokon. Ezt többnyire azok választották, akik viszonylag nagyobb földterülettel rendelkeztek a falu határában. A közeli helyekre naponta kijártak, a távolabbiakról hét végeken mentek haza.

„A mezőgazdasági idénymunkások szerződhetek egyfajta munka elvégzésére is, pl. csak az aratás vagy cséplés elvégzésére, csak cukorépaszedésre stb. Köthettek szerződést 2—4 hónapra, az arra az időszakra eső minden munka elvégzésére. De legtöbbször 6 hónapra mentek summásnak (április végétől október végéig). Sokszor ez az idő november közepéig is kitolódott, ha nem tudtak minden munkát befejezni.”⁴⁴

A kisebb földterülettel rendelkező szuhahutaiak is a summásságot választották a téli telemtartalékok megszerzésére. Érdekes, hogy nem az Alföldre jártak — vagy csak elvétele, vagy személyek —, hanem tömegesen a Dunántúl keleti részére, a Zichy-birtokokra. Itt is említették Dunapentele, Ercsi, Zichyfalú nevét.⁴⁵ A nyári idénymunkába a lányok és asszonyok is bekapcsolódtak. Ez a forma beilleszkedett a falu gazdasági rendjébe, amely így két nagy egységre oszlott: áprilistól október végéig a mezőgazdasági munkába való részvétel, amely több esetben kiegészült az erdő terményeinek gyűjtésével (gomba, gyógy-növények stb.) és értékesítésével, amely „...keretében az Északi-középhegység belsejében települt falvak népe bekapcsolódott egy nagyobb táji munkamegosztásba és speciális termékeit a hegység déli lejtőin, ill. az Alföldön gabonára és egyéb termékekre cserélték”⁴⁶; októbertől ápriliséig pedig az erdei munka biztosította döntően a megélhetést, s ekkor készültek a faszerszámok is. Az 1940-es évek második felétől indult meg csak az erdőn az állandó foglalkoztatottság, s ekkor szűnt meg a nyári idénymunka. Ugyanekkor új munkalehetőségként jelentkezett a bányászat. Már az 1930-as évek végétől néhányan jártak a faluból a környék bányáiba dolgozni, számuk azonban a ménkesi táró megnyitásával 1949-ben ugrásszerűen megnőtt, s elérte az ötvenet.⁴⁷

A XIX. század közepétől meginduló életmódváltás nem bomlasztotta fel alapvetően a falu zártságát. Annak ellenére, hogy a mezőgazdasági idénymunkákkal, ill. a faeszközök kereskedelme révén a külvilággal az eddiginél tágabb és jellegében is más kapcsolatok

alakultak ki, a házassági szokások csak lassan váltak nyitottabbá. Az 1800-as években néhány új család megjelenik. Már korábban is volt szó a tégláégetővel kapcsolatban a Putnoki családról. Bővebben azonban nem tudtak a faluban róluk. Ekkor jelentkezik az Odler család is, amely az egyik hasznosi hutából, Almássy-hutából (ma: Mátraszentistván) származott. Több információ van az Albertus (Albert) családról. Albertus Pál (1841—1927) az 1870-es évek elején Parád Ó-Hutáról telepedtek Szuahutára, ahol a vízimalom molnára volt. Feleségével, Gembiczki Annával az 1910-es évek elejéig dolgozott itt.⁴⁸ Nagy valószínűséggel annak a családnak az ága, amelyik tagjait említi az 1736. évi parád-hutai névjegyzék (Albert János sötös csináló és Albert János üvegcsináló) és 1753-ban is szerepelt a felsorolt munkások között Albert János és Albert György neve.⁴⁹ Él a faluban ezenkívül még egy történet a Szókup családdal kapcsolatban: A múlt század közepén lengyel lányok jöttek a szentkúti búcsúra, s hazafelé tartva eltévedtek. Közülük egy a faluban maradt.⁵⁰ Valószínűbb azonban, hogy a parád-újhutai üveggyárban valamivel korábban megjelent Szókup család egyik ága került át Szuahutára. Ezeken kívül a falu emlékezete szerint a Lajgutok közül nősültek többen a hasznosi hutákból, ill. más szlovák-lakta területekről. Mutatja a zártságot, hogy a Gembiczkiek és Storkok között a másod-unokatestvérség már nem számított rokonságnak.⁵¹ A családi kapcsolatok és sajátosságai alaposabb feltárása megköveteli az anyakönyvek vizsgálatát a továbblépés érdekében. Azonban az előbb elmondottakat szemlélteti az is, hogy az 1910. évi népszámlálás során a 309 lakosból 299 „tót” nemzeti-ségűnek vallotta magát, húsz évvel később pedig a 448 itt élőből 8 híján mind a szlovákok tartotta anyanyelvének.⁵² A népesség növekedése azt is szükségessé tette, hogy felállítsanak egy iskolát. 1914-ben indult az oktatás magyar nyelven. Az iskola épülete szolgált — templom híján — az oltár elhelyezésére is. Vasárnaponként itt tartott a doroghi pap istentiszteleteket, ugyancsak magyarul.

Szuahuta életében a XIX. század közepi életmódváltás után száz évvel, 1946—47-ben következett be az újabb nagy megrázkódtatás. A II. világháborút követő magyar—csehszlovák lakosságcsere-egyezmény keretében itt is megjelentek toborozni az áttelepülőket. A falu emlékezetében nagyon erősen él ez az időszak, ugyanekkor rendkívül nehezen nyilatkoznak róla. Magyarázható ez azzal a nyomással, amely erre a generációra nehezedett. Egy évig jártak az agitátorok házat, földet, nagyobb szelet kenyeret ígérve, végső érvként pedig előhozakodva azzal, hogy: „úgyis ki kell menni a szlovákoknak”. 1947-ben a falu lakosságának több mint 60%-a választotta végül a Szlovákiába telepedést. Lényegében — a falu viszonylagos zártsága miatt — mindenkit érintett ez vagy családtagja, vagy rokona által. A Lajgutok egy család kivételével mind átköltöztek Rimaszombat és Náprág környékére. Az Albertusok közül többen Rozsnyó melletti kis falvakba kerültek, hasonlóan a Gembiczkiekhez. Hogy ez mégsem kizárólag önszántukból történt, mutatja az a dal, amely a szuahutaiak között él:

„Van nékem két sárga lovam
Felnyergelek rája.
Azok visznek el engemet
Csehszlovákiába.
Félutamról visszanezék
Szép magyar hazámra.
Fáj a szívem édesanyám
Meghalok utána.”⁵³

A Storkokat főként családi kapcsolataik miatt viselte meg ez az időszak. Ők német eredetük miatt nem kerültek az agitáció középpontjába, s közülük alig vállalkozott valaki az áttelepülésre.⁵⁴ A falu ezt a népességvesztést nem tudta kiheverni, s jelenleg is alig haladja meg lakossága a 250 főt.

Az áttekintés természetesen nem tudta felölelni Szuahuta történetének minden vonatkozását. Korlátozta ezt a viszonylag csekély és elszórt anyag, amely némely pontján a falu emlékezetével ellentétes információkat is hordoz. A mérlegelésnél meghatározónak tartom,

hogy az adatközlő közvetlen tapasztalatból szerezte-e az adatokat, vagy a korábbi generációk továbbadott emlékei ezek. Az utóbbinál természetesen nagyobb a tévedés esélye. Ezeket szem előtt tartva a falu történetének három kiemelt szakaszáról igyekeztem képet adni; az eredet és ennek nyoma az emlékezetben; az életmódváltás, amely alapjaiban közel száz évre meghatározta a lakosság mindennapjait; és az 1946–47-es lakosságcsere néhány részletéről. Többirányú alapos emlékezetfeltárással ezt a képet gazdagítani és valószínűleg részleteiben módosítani is kell és lehet. Ezeket az irányokat pedig fő vonalaiban a családi kapcsolatok összefonódásainak, sajátosságainak és esetleges hagyományainak megismerésében és ezzel is összefüggésben az 1946–47-es események emberi vonatkozásainak mélyebb feltárásában látom, amelyek választ adhatnak a falu történeti emlékezetének sajátosságaira is.

JEGYZETEK

1. Heves vármegye (Magyarország vármegyéi és városai) szerk.: dr. Borovszky Samu. Országos Monográfia Társaság, Budapest (1909) 194. o.
2. Nógrád megye vonatkozásában ezt a folyamatot részletesen elemezte új források bevonásával Palmány Béla: Nógrád vármegye újraterelítése, beépítése és az agrártermelés fellendülése a török kiűzése után 1683–1728 című tanulmányában. (A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIV. Salgótarján, 1988. 167–239. o.)
3. Ut. ott. A nógrádi kirajzásra 1680–1720 közötti időszakból részletes adatokat közlő Zólyomi József: Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII–XIX. századi történetéhez című tanulmányában. (Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1975/21. 95–125. o.)
4. Viga Gyula: A bukki szlovák falvak szerepe a táji munkamegosztásban 243. o. i. m.: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon szerk.: Kunt Ernő—Szabadfalvi József—Viga Gyula. A Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai XV. Miskolc 1984. 241–248. o.
5. Petercsák Tivadar: Az Észak-magyarországi szlovákok erdei foglalkozásai 624–625. o. i. m.: A III. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségtudományi konferencia előadásai I–III. kötet (1985. október 2–4.) szerk.: Eperjessy Ernő—Krupa András. kiadja a Művelődési Minisztérium nemzetiségi önálló osztálya Budapest—Békéscsaba 1986. II/624–629. o.
6. Gembiczki Jenő közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás, 1989.
7. Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után Eger 1955. (Heves Megyei Füzetek 3. sz.) 19. o.
8. Lajut Mihály közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás, 1989.
9. Hivatkozik rá Szivcsék Ferenc: Üvegutak, üveggyárak Nógrád megyében. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VIII. Salgótarján 1982. 47–106. o.
10. Soós Imre: i. m. 24–25. o.
11. Takács Béla: Panídi üvegművészet. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1970. 25–28. o.
12. Szivcsék Ferenc: i. m. 60. o.
13. Veres László: A Bükki hegység üvegútjai, Herman Ottó Múzeum Miskolc, 1978. (Borsodi Kismonográfiák 7.) 9–10. o.
14. Kovács Béla: XVIII. századi üveguta feltárása Mátraszcentimén 209–210. o. Az Egri Múzeum Évkönyve VI. szerk.: Bakó Ferenc Eger, 1969. 205–210. o.
15. Idézi Szivcsék Ferenc: i. m. 60. o.
16. Kovács Béla: i. m. 206–207. o.
17. Jelenítés az 1978. április 5–7-én Mátraalmáson végzett üvegmanufaktúra-ísátásról. NSM Adattár 2223–78. 3. o.
18. Takács Béla: i. m. 26–27. o.
19. Idézi Szivcsék Ferenc: i. m. 60. o.
20. Gembiczki Jenő és Lajut Mihály közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás, 1989.
21. Szivcsék Ferenc: i. m. 60. o.
22. Veres László: Magyar népi boros- és pálinkásüvegek 635. o. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. szerk.: Dobrossy István. Viga Gyula, Miskolc, 1988. 629–646. o.
23. Szivcsék Ferenc: i. m. 60. o.
24. Stork Imréné Gembiczki Rozália közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás, 1989. Megjegyzendő, hogy az adatközlő és más megkérdezett személyek sem tudták a huta bérllőinek nevét és a Hadobás falu elnevezés eredetét sem tudták magyarázatot.
25. Takács Béla: i. m. 14–15. o.
26. Veres László: A Bükki hegység üvegútjai c. munkájában részletesen ír ezekről a szempontokról is.
27. Takács Béla: i. m. 14. o.
28. Szivcsék Ferenc: i. m. 60. o.
29. Heves vármegye (Magyarország vármegyéi és városai) 258...261. o.
30. Collecta XVII. Sectio 16. (1782) és Collecta XXXVI. Sectio 46. (1855).
31. Takács Béla: i. m. 38. o.
32. Stork Gaborné közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás 1989.
33. Nógrád megye képe a XVIII. század végén (A II. József-féle országleírás és népszámlálás főbb adatai) összeállította: Eperjessy Kálmán, Schneider Miklós Salgótarján, 1977. (Adatok és források a Nógrád Megyei Levéltárból 7.) 46. o.
34. Petercsák Tivadar: i. m. 625. o.
35. Gembiczki Vendel közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás, 1989.
36. Petercsák Tivadar: i. m. 626. o.
37. K. Csilléry Klára: A falutalajdonosságai vonatkozó ismeretek a mátraalmási (szuhahutai) faszerszámkészítőknél 179. o., Agria XXIII. szerk.: Bodó Sándor és Petercsák Tivadar. Eger, 1987. 173–185. o.
38. Petercsák Tivadar: i. m. 626. o.
39. Dankó Imre: Az árucseré szerepe az északkelet-magyarországi interetnikus kapcsolatokban 17. o. i. m.: Interetnikus kapcsolatok Magyarországon (II. Kiegészítő kötet) szerk.: Szabadfalvi József és Viga Gyula. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVI. Miskolc, 1985. 13–22. o.
40. Honvéd János és Gembiczki Vendel közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás, 1989.
41. Bácskai Vera—Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó Budapest, 1984. XI–XII. táblázat.
42. K. Csilléry Klára: i. m. 179. o.
43. Cs. Schwalm Edit: A Heves megyei summások életmódja 278. o. Agria XXIII. szerk.: Bodó Sándor és Petercsák Tivadar. Eger 1987. 277–302. o.
44. Cs. Schwalm Edit: i. m. 279. o.
45. Gembiczki Vendelné Albertus Teréz, Gembiczki Imréné Lajut Rozália és Honvéd János közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése, Mátraalmás, 1989.
46. Petercsák Tivadar: i. m. 628. o.
47. Honvéd János közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás, 1989.
48. Gembiczki Vendelné Albertus Teréz közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás, 1989.
49. Takács Béla: i. m. 25–27. o.
50. Stork Imréné Gembiczki Rozália közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. 1989. Mátraalmás.
51. Gembiczki Jenő, Honvéd János, Stork Benjáminné közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás, 1989.

52. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 42. kötet 546. o. Az 1930. évi népszámlálás I. rész Demográfiai adatok. Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 83. kötet 417. o.

53. Stork Jánosné Stork Rozália közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás, 1989.

54. Gembiczki Vendelné Albertus Teréz, Stork Gáborné és Honvéd János közlése XIV. honismereti tábor gyűjtése. Mátraalmás, 1989.

RESÜMEE

Kálmán Cs. Sebestyén:

Die Geschichte des Dorfes in Erinnerung von Szuhahuta

Die historische Erinnerung der Bewohner des 1950 an das Komitat Nógrád angeschlossenen Kleindorfes Szuhahuta hat das XIV. Heimatskundenlager im Sommer 1989 erfaßt. Das hier gesammelte Material, mit Analogien ergänzt, diente als Grund zum Aufsatz. In dem Dorf ist das Herkunftbewußtsein außerordentlich stark, das teils mit der von den umliegenden Siedlungen unterschiedlichen ethnischen Zusammensetzung zu erklären ist. Die Bevölkerung besteht aus den Nachkommen von slowakischen, mährischen und deutschen Ansiedlern, die bis die Mitte dieses Jahrhunderts die relative Geschlossenheit ihrer Gesellschaft bewahrt. Die hier in der zweiten Hälfte des XVIII-ten Jahrhunderts Angekommenen beschäftigten sich mit Glasherstellung. Sie haben sich an die damalige wirtschaftliche Konjunktur angepaßt, aber ihr technisches Niveau war primitiv. In der Mitte des vorigen Jahrhunderts haben die Bedingungen dieser Tätigkeit aufgehört, und die Lebensweise hat sich langsam verändert. In den Vordergrund kamen die Waldarbeiten und die landwirtschaftliche Produktion. Die Geschlossenheit des Dorfes — vor allem wegen der Wanderung im Sommer nach Erntearbeiten — zerging bis zu einem gewissen Maße. Vom Anfang der 1900-er Jahre an hat sich das Dorf auch in den Handel unter den Landschaften eingeschaltet: die Dorfbewohner haben mit Holzinstrumenten, die von der Bevölkerung erzeugt wurden, die umliegenden landwirtschaftlichen Gebiete im Nógrád und Heves durchgangen, und sie sind in den größeren Stadtzentren (Gyöngyös, Eger) erschienen. Die zweite wesentliche Veränderung im Leben des Dorfes brachte mit sich der Bevölkerungsaustauschvertrag zwischen Ungarn und der Tschechoslowakei in der Jahren 1946—47. Damals ist 60% der Dorfbewohner in die Slowakei umgesiedelt. Nicht nur der zahlenmäßige Verlust war groß, sondern auch die menschlichen Beziehungen haben, wegen der früher schon erwähnten Geschlossenheit, der familiären Verflechtungen, enger verwandtschaftlicher Beziehungen, schwere Schäden erlitten. Auch die Möglichkeit des Weiterkommens sehe ich in der gründlicheren Erschließung und Analyse dieses letzten Ereignisses.

Szvircecsek Ferenc

Törzsgárda létrehozására irányuló kísérletek a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájában

(Kutatási terv)

KOLÓNIAK

Közismert, hogy a szén mint energiahordozó, tájak s a tájhoz szervesen tartozó falvak, pontosabban telepek képét változtatta meg évtizedek alatt, s dominánsan rányomta bélyegét Salgótarján városára és környékére. Mivel az egyes ember életének keretét a település adja, a település életének, viszonyainak vizsgálata mélyebb betekintést nyújt a munkásélet hétköznapijaiba és segít a munkássors megértésében.

Ezért szükséges közelebbről megvizsgálnunk a megye legjelentősebb iparvidékének, a salgótarjáni iparmedence kolóniáinak kialakulását, jellemző vonásait, lakóinak szokásait.

Históriai tény már az is, hogy amikor még a tudomány jelöletlenül hagyta a térképen Salgótarján helyét, akkor még a megye egyik legszegényebb, legkisebb községe volt. Lakosai cirokseprűt fabrikáltak, művelték ahogy tudták sovány földjeiket, napszámba jártak, ügyszólván nyomorogtak. A „kenyeretlen Tarján” névre alaposan rászolgált a település.

A kőszéntelepek felfedezése, és jóval későbbi hasznosítása után vált csak lehetővé a község területén ipartelepek létesítése, mely Salgótarján várossá fejlődésében döntő szerepet, történetében új korszakot nyitott.

Természetes az is, hogy az ilyenfajta gyors fejlődés a község lakóinak általában előnyére válik, de ha ez a gyors meggazdagodás vágyával párosul, akkor a község fejlesztése mindig háttérbe szorul. Salgótarjánnak is ez volt a végzete: „Ide senki azzal a céllal nem telepedett le, hogy végleg itt maradjon: kihasználni a pillanat adta előnyöket s azután tovább menni”. De hogyan élte ezt meg a múlt századi ember, a helyi sajtóból vett idézettel szeretném érzékeltetni: „... Ha városkánkat »kenyeretlennek« hitte, a világteremtésétől a forradalomig az, aki ismerte, (igazán kevés ismerte) úgy ma már ellenkezőleg kenyeresnek méltán nevezhetjük, mert itt ugyancsak meglehet keresni a kenyérnek valót. Ingatja is ezen a csodaváltozáson a palócz azt a részét testének, melyet azért visel, hogy legyen hová tenni a kalapját. És van is mit bámulnia a sok tarka képen, az emelkedő új házak során, az egykor vad madár tanyáját képező mocsaras völgyön keresztülvágó vasúti gáton, melyen zakatolva, sisteregve rohan végig a poklok csodaszörnyetege, és ennek fia in a szénhordó szekérek mozdonyait, mik beszaladgálják a hegyoldalakat...”¹

Az idevágó monográfiák és leírások szerint Salgótarján jelentéktelen települések sorából a múlt század közepén lépett ki. Akkor telepedett meg a kicsiny faluban a bányavállalat s ezzel eldőlt a falu jövője, hiszen az igazgatósági határozat a bányüzem központjául jelölte ki. Később a kiegyezést követő években az ipari fellendülés időszakában lerakták a vasgyártás alapjait is, amikor 1867-ben megalapították a Salgótarjáni Vasfinomító Társulatot. A vasgyár helyének kijelölésekor a vasút kiépítése és a gazdag szénmezők Salgótarjánnak biztosították az elsőbbséget. A társulat már az alapítás évében megvásárolta a Szilárdyak szénbirtokait Salgópusztá, Eresztvény, Medves és Vecseklő határában, és megkezdte a bányászatot. Az üvegyár (1893), a vasöntőde (1894) megépítésével az iparvállalatok azután

néhány évtized alatt teljesen megváltoztatták a falu képét. A község az egész medence bányászatának és iparának centrumává lett, a vasút révén közvetlen kapcsolatot teremtet a fővárossal. A kiegyezés után a magyar gazdasági élet egészére jellemző ipari fejlődés Salgótarjánban rendkívüli módon felgyorsult. A nagyipar civilizációt teremtő ereje alapvetően változtatta meg a táj arculatát, az ősi település képét. Maga a falu, Salgó-Tarján ahogyan akkoriban írták, egy észak—déli irányú ípszilón alakú, alacsony hegyláncokkal körülvett keskeny völgyben épült, mely mint „kínai fal” zárta el a külvilágtól.

Magát a völgyet három oldalról karéjozták a hegyek, csak délen torkollott a Tarján-patak illetve a Zagyva folyó kiszélesedő, majd ismét beszűkülő völgyébe. A Budapest—Zólyom közötti vasútvonal vágta ketté, megakasztva fejlődését és terjedni vágyó építkezését. A lakosság apró házaival, minden rendszer nélkül a hosszanti keskeny fővölgyön végigvonuló út mentén a völgy mocsaras fenekét elkerülve, a domboldalra volt kénytelen húzódni. A házcsoportok, tekintet nélkül az utakra és a patakok kanyargó irányváltoztatásaira, rendszer és szabály nélkül épültek egymás hátára. Az építési módot nézve megállapítható, hogy a „házak igen kevés kivétellel a lehető legkönnyebb módonban épültek, szinte rányomta a bélyegét az a körülmény, hogy hirtelen nagyobb tömegű embernek kellett elhelyezkedést biztosítani és pedig nem örök időre”. Ez az időpont körülbelül egybeesett a szénbányák megnyitásával, amikor is gyorsan kellett nagyobb munkástömegnek minél olcsóbb és egyszerűbb fedelet biztosítani, méghozzá azzal a gondolattal, hogy a szén egyszer kifogy és mehet a munkás tovább.²

A szén felfedezése után azonban majd egy évszázad kellett ahhoz, hogy Salgótarjánban hasznosítására sor kerülhessen. Jankovich Antal földesúr halála után (1855) kezdődhetett csak meg a leányági örökösök birtokán a szénfeltárás Brellich János és Windsteig Gergely révén. A szén jelentőségének növekedése után 1860-ban a faluban előbb megalakult a Salgótarjáni Kőszénbánya Társaság, majd ezt követően 1861-ben a Szent István Kőszénbánya Társulat. Az 1868 után létre jött Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. kezdte meg a kolóniák építését, de az új tárók és telepek nyitásával párhuzamosan több helyen kisebb telepek is létesültek, magukon viselve az időszakosság jellegét. Kezdetben ezek a telepek a községtől távol helyezkedtek el, s így a falu képében még nem jelentettek változást. Az állandó jellegű munkásszállások-házak mellett ideiglenes jellegű fabarakok is épültek, melyek a község területén terjedésével bekerültek a kialakuló városképbe és több mint fél évszázadig hirdették a kapitalizmus árnyoldalát.

Idézzünk két forrást erről az időről. Liptay Pál 1868-ban így látta a salgótarjáni bányatelepet: „.... Érdekes itt látni azon lakásokat, melyeket néhány szál deszkából a hegy oldalába építenek. Egy ablak, egy ajtó és egy ágy minden, ami az ilyen viskóban elfér, teteje földdel van behintve amelyen buján tenyészik a fű és burján, az oldalakat szintén földdel töltik fel, hogy télen meleget, nyáron pedig hideget tartson”.³ Dzsida József egy korabeli bányász visszaemlékezését idézi 1869-ből: „... 14 bányászcsalád utazott Leobenből Salgótarjánba. A mai „bányatelep helyén csak egy hosszú kolónia állt, melyben mintegy 100 család volt összezsúfolva. A többi családok kis üregeket vágtak maguknak a hegyoldalba, elejét bedeszkázták és készen volt a lakás.” A bányatelepen cigányok vetették a vályogot, égették a téglát. Aki a kolóniában kapott lakást, azt egyszerűen betelepítették 101.-nek a többi mellé. Egy szobában 3—4 család is lakott és ugyanannyi asszony főzött egy-egy konyhán. A gyerekek nem jártak iskolába, mert nem volt még iskola. Az oktatásra értek egy vájár keze alá kerültek, aki üres óráiban tanítónak csapott fel. Csak 1871-ben nyílt meg a 3 osztályú elemi iskola a Jankovich-kúria termeiben.

Tarján olyan szegény falu volt, hogy csak egy kereskedő mert letelepedni, akinek üzletében — melyet ha üzletnek lehetett nevezni — négyféle dolgot vásárolhatott a polgár: pálinkát, savanyú bort, ecetet és kékítőt. Legnagyobb kelete a pálinkának volt.⁴

Nem lenne teljes tehát az ipari emlékek sora, ha a kolóniákkal, a munkások lakáskörülményeivel nem foglalkoznánk.

Salgótarján a köztudatban régóta mint bányaváros szerepelt, és ez természetes is annyiban, hogy a régi barnaszénbányászata emelte fel erre a rangra. A város évtizedek alatt

kialakított városképe a magyarországi kapitalizmus különböző korszakait mutatja. A bánya telepei a kezdeti időszakot tükrözik, a szociális gondok és aggodalmak hiányával. Az üveggyár és a vasöntöde kolóniái igazolja a századforduló átlagkapitalista gondolkodásmódját, mely az ország végein még annyira sem igyekezett a szociális gondoskodás látszatát keltetni mint a fővárosban. A külön világ, a „rimamurányi városrész” már azt a gondoskodást mutatja, amelyben a tőkés nemcsak azzal törődik, hogy a jelenben a legjobban kihasználhasson anyagot, embert, hanem a jövőt is igyekezett érdekei szerint biztosítani.⁵

A salgótarjáni bányatársaságnak és magának a bányászatnak az egyik problémáját mindig a munkáslakások képezték. A vándorbányászat hozta magával, hogy a lakótelepeket, kolóniákat mindig ott kellett építeni, ahol a bányászat megtelepedett és momentán folyt. Ez a bányatelep tulajdonképpen külön világ volt a szénmedencében található falvak között, kolónia, ahol a kolonizáltságot nem csupán a munkásházak jelentették sajátos építési módjukkal, amellyel teljesen elütöttek a környező paraszti világtól, hanem akárhol is lakott a bányamunkás, elválasztotta őt a falutól nem őstermelő helyzetének megfelelő különleges ellátási formája is. Ami nem egyszerűen munkásellátást jelentett, hanem szigorúan véve a kizsákmányolásnak egy sajátos formáját. Ez a körülmény és gyakorlatilag az áruellátás monopolizálása járult hozzá Salgótarján helyi kereskedelmének lassúbb és sajátosabb kialakulásához. Ahol a bányászainknak lakótelepet létesítettek, ott nemcsak az épületek kátránypárral fedett barakkjellege, hanem a bennük lakók hiedelemvilága, ruházkodási, étkezési, szórakozási, ünnepi szokásai is szembeötlően mások voltak mint a környező falvak külső és belső képe. A kétlaki munkások miatt sok helyütt XIX. század végére azonban ez a merev elkülönülés csak külsődleges lehetett.

Visszatérve az eredeti gondolathoz, a munkáslakáskérdéshez, fontos szempont lehet a munkáslétszám és a termelés alakulása között kimutatható szoros összefüggés. A törzsgárdát a részben állandóan itt lakó, úgynevezett kolonizált részben bizonyos időszakra állandóan visszatérő „kétlakinak” nevezett munkáskollektívával kívánták elérni. Mindez szoros összefüggésben állott a munkások lakás- és elszállásolási lehetőségeivel, súlyos problémát jelentve a vándorüzem zökkenőmentes működésének követelménye miatt. Az igazgatóság tudatában volt annak, hogy bányáik belátható időn belül kimerülnek, új bányákat kell létesíteniük aminek következtében sok és főleg nagyszabású hosszabb időre tervezett épületet nem kifizetődő számukra létesíteni. A bányának ezt a „vándorüzem” jellegét már az 1880-as években megállapította az egyik bányaigazgatóság jelentés, és ez a bányakolóniák építkezésében is megnyilvánult. Ugyanakkor a betelepített munkásokra az üzembiztonság szempontjából is éppúgy szükség volt, mint idénymunkásokra és így állandó jellegű lakóházak építésére, mint barakkokéra. Ezt az igényt a századforduló után új építkezésekkel és részben bérlakásokkal igyekeztek megoldani. (Bérlakásként a Zagyvapálfalvai Táblaüveggyár ideiglenes szünetelése miatt megüresedett lakásait vették igénybe.)

A vándorüzem-problémát feltétlenül figyelembe kell vennünk a társulat építkezéseivel és azok ideiglenes jellegével kapcsolatban. Így érthető csak meg a bányaigazgatóság gondja az üzemi és lakóépületekkel kapcsolatban. Ugyanis az idők folyamán az alábbi községek területén épült egy vagy több kolónia: Salgótarján, Zagyvaróza, Vízválasztó, Inászó, Székvölgy, Baglyasalja, Pálfalva, Etes, Kisterenye, Kazár, Mátraszele, Homokterenye, Mátravölgy stb., ezeken kívül néhány épületből álló lakótelepe csaknem minden aknának volt.

A bányamunkásság nagy részét a századforduló után már csak Liptó és Bars megyék szolgáltatták. Régebben sok volt az idegen, az örökös tartományokból származó munkás is, akik közül csupán félezerre tehető azoknak a száma akik mint letelepített, kolonizált munkásként még megtalálhatók. Rajtuk kívül jelentős számban vannak képviselve a környékbeli falvakból származók, akik egyben a munkaerő-tartalékot is képezték. A környékbeliek, a liptóiak, a Bars megyeiek zömében kétlakiak, a tavaszi és az őszi betakarítás idején eltávoznak a bányától. A bányászkodás mellett a magaművelte saját föld biztosítja megélhetésüket. „A folytonos munkáscserélgetésekkel nagyon nehéz a szakmányokat leszállítani, ellenkezőleg: a munkásoknak engedményeket kell tennünk, amik által őket aklimatizáljuk...

Új kolóniák, valamint más jótétemények által még sikerülni fog állandóbb jellegű személyzetet nyernünk.”

A dualizmus időszakában a paraszti gazdaságból, a cselédsorból, a mezőgazdasági munkából kiszorultak főleg a megye iparosultabb területein találtak munkát. A gyárak és főleg a bányák munkaerő-tartalékaivá váltak, a legkevesbé fizetett területen alkalmazták őket. A bányászat társadalomalakító hatását a szénmedencében is a szén kitermeléséből adódó üzemi tulajdonságok határozták meg. Az egyik ilyen sajátosság a fluktuálás volt, azaz üzemtelephely-változtatás, a másik pedig a periódikusság, a hónaponként változó termelés-mennyiség-alakulás. Az üzem fluktuálása a tájra gyakorolt hatásában mutatkozott meg, a periódikusság pedig a bányamunkások tagolódásában. A munkáslétszám ugyanis a bányavidéken mint már említettem, két csoportból, vagy rétegből tevődött össze: úgymint állandó vagy telepített munkásból, akinek lételapja csak a bánya volt. A másik az időszaki vagy alkalmi-kétlaki munkás, akinek a lételapja továbbra is a föld maradt. Az alkalmi munkások között is különbséget lehet tenni a bányák körüli falvakban lakó munkások, akik felváltva végeztek mezői és bányamunkát, valamint az úgynevezett szezonmunkások között, akik rendszeren csak a téli hónapokban szegődtek el bányamunkára. Alkalmi és szezonmunkásokkal a piac igényei szerint lehetett fokozni a termelést, amit csak bizonyos számú telepített munkás tudott csak állandó szinten tartani.

A kolónián munkáslakásban lakó munkásréteg követte a bányaiüzem vándorlását, míg a parasztházban élő, kétlaki vagy alkalmi munkás legtöbbször nem volt életfeltétele a bányában való dolgozás, mert a bányaiüzem bezárása után visszatért lételapjához, a földhöz.

A salgótarjáni szénmedencében a statisztikai adatok alapján a községi lakosokból kikerülő munkások többségben voltak a telepített munkásokkal szemben. Az arány hosszú éveken keresztül 30—70% volt a községi lakosok javára.

Ezért azután nem kis feladatot rótt a bányamérnökökre a munkásság bányásszá nevelése: „Mert nálunk munkástörzsről szó sincs. Mi nem gyermekkorától neveljük a nemzedéket bányásszá, hanem az eke mellől visszük a mélységbe. Bányászatunk vándorbányászat: egy-egy községben, egy-egy vidéken csak egy-két évtizeden át folyik. Munkásaink többségét a környék földműves népe szolgáltatja, ki ha készen van a mezei munkával, beáll bányásznak. Ha a bányászat egy vidéken megszűnt, az a műkedvelő bányász nem vándorol tovább az aknával, mert annak egy kis háza, földje van otthon: tehát az új munkásanyag nevelése vár az üzemvezetőre” írta 1910-ben Gerő Nándor bányaaigazgató.

Az üzem fluktuálása miatt évtizedenként jelentékeny eltolódások voltak egy-egy falu bányász népességének arányszámában, de a tájra gyakorolt hatásában is. Az elhagyott telepek, munkáslakások a társulat számára feleslegessé váltak, nyugdíjasokat helyeztek el bennük, s a telepekre a lassú pusztulás várt, hiszen az üzemépületek lebontása után csupán a barakktelep állt már csak. Egy-egy község területe alatt lévő szénvagyon lefejtése után a lakótelep is elvesztette jelentőségét és rendeltetését, ezért vagy le kellett bontani, ahogy azt Inászón és Székvölgyön tették, vagy nyugdíjasok, rokkantak, kiöregedett bányászok lakóhelyül kijelölni.

Így a bányatelep bezárásakor gyakran került szóba a régi kolónia(ák) sorsa, mint erről egy jegyzőkönyv részlete tanúskodik: „... szóba került a rauaknai, jenőaknai, albertaknai, és amáliaaknai kolóniáknak, épületeknek sorsa, amelyek a vasút felszedése után egyszerűen megközelíthetetlené válnak és fenntartásuk olyan teherterhelést jelentene, amelyet viselnünk nem lehet annál inkább, mert tisztalakások, iskolák, raktárak vannak az épületek között, melyeket felhasználni nem tudnánk. Megoldásként az egyetlen és természetes út kínálkozik, hogy a vasút felszedése után ezeket az épületeket úgy ahogy vannak szétszedve leszállítjuk Kisterenyére és állítjuk fel a jövő koncentrációs programnak megfelelő helyen, mert mielőtt az anyag vasúton átszállítható új területre, azoknak átépítése nem jelent olyan költséget, amelyet azok meg nem érnének, hacsak néhány év múlva nem alakul ki olyan lehetőség, hogy azokat az anyagbeszerzés megkönnyébedése folytán jó áron el lehet adni, de megtartani semmi esetre sem szabad, ettől már most kell óvnunk vállalatunkat, mert látjuk, hogy elviselhetetlen költséget jelent e távollévő kolóniák fenn-

tartása, mert ha nyugdíjasok is azok, akik benne laknak, lakásukkal szemben minden igényüket a vállalatától várják kielégíteni, a fűtés, világítás biztosításával.⁶

A munkáskolóniák építésmódját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a legtöbb lakóházat téglából építették a kezdeti ideiglenes megoldások után. Tetőfedésre eleinte kátránypapírt, később cserepet használtak, amit eternitpala és horganylemez váltott fel. Ahol a terepszonyok megengedték, ott emeletes, sokszalagos házak is épültek (Salgótarján, Pálfalva) másutt, ahol bőven volt hely, 2—4 család részére készült egy-egy munkáslakóház kisebb nagyobb zöldség- és virágoskerttel. A salgótarjáni kolóniák lakásait — hasonlóan a többi telephez — az 1940-es évek elején modernizálták, átalakították.

Idézzünk a korabeli sajtóból, mintegy illusztrációképpen:

„... A bányászok elszállásolására 15 nagy gyarmatok (Colonia) mind megannyi emberköpű épültek. Egynek-egynek 150—200 lakója is van. Minden családnak van külön szobája, s két-két családnak egy-egy konyhája takaréktűzhellyel. Minden lakást évenként kétszer a társulat meszeltet, a szobabútorokat is, mint vaságyat, asztalt, padokat szintén a társulat adja, s azonkívül egy-egy darab konyha és gyümölcsös kertet kap minden család”.⁷

Az új vállalat legfőbb gondját a munkáskérdés megoldása mellett a lakásépítés képezte. 1879-ben már 100 munkáscsalád és 7 tisztviselő részére kellett ismét lakásról gondoskodni. Az építkezési program a következő években folytatódott, de mindig a társaság anyagi érdekeinek figyelembevételével. Zemlinszky bányagazgató ezért is hozatta Bécsből a „Bau—Gebühr—Ausmass” és a „Wachs: Baurathgeber” valamint „Practischer Baurechner” c. műveket. Ezek a könyvek voltak hivatva segíteni a társulatot az évenkénti kisebb-nagyobb építkezések, átalakítások és tatarozások alkalmával.

A kezdeti időszakban saját kivitelezés még nem volt, vállalkozók végezték az építkezéseket. Csak Zemlinszky halála után (1884) érte el a társulat, hogy saját építőmunkásokkal rendelkezett.

Az építőanyagot a rákosi tégláégetőtől rendelték pl. 1879-ben és a kapott téglából a gépek alapjait készítették el. A cementet Romániából, meszet Ragályból, Rózsalehotáról, Lónyabányáról, Kistugárból stb. szerezték be. Az építők helyben volt kapható. A szükséges épületfát, amiből a munkásbarakkok épültek, az iglói Neuberger Félix cég szállította a zsinddal együtt. A társulati tégláégetőről kevés megbízható adatunk van. Valószínűleg még a Szt. István Kőszénbánya Társulat idejében, vagy belőle alakult új társulatnak a hatvanas évek végén megindult építkezései idején létesítették. Helyileg a Forgách-akna mellett volt az üzem. 1885-ben tudomásunk szerint még használaton kívül állt, mert egy kőművesmester szeretne volna kibérelni. A szénbánya társulat 1888-ban már üzemben tartotta a tégláégetőt, de kapacitása az igényeket nem tudta kielégíteni, ezért Fazekas-Zsaluzsányból kellett rendelni a többi téglát. (A saját gyártású téglát többnyire a kolóniák járdáinak javítására volt csak alkalmas.)

A kolónia házainak tetejét homokkal beszórt kátránypapírral igyekeztek megóvni, az ideiglenesen létrehozott épületnél ez igencsak időt álló volt. 1878-tól van tudomásunk arról, hogy a mariascheini Büsscher és Hoffmann cég fedőpapírt szállított a bányának. De rendeltek kátrányos papírt a porosz-sziléziai Hirschbergből (Hausler cég), Bécsből (Otto Grafl német fedőpapírt, facementet közvetítő cég). Kísérletet tettek eternitlapok (Declklaten) használatára is, amit Beocsinból rendeltek meg. 1879-től ismét visszatértek a kátránypapírral történő fedéshez. A faszindelyt a véglesi uradalom 1879—1882 között állandó jelleggel szállította a bányának. A csereppel történő fedés 1880-tól tűnik fel a fazekas-zsaluzsányi rendelkezések között. A faszindelyről és kátránypapírról 1889-ben tértek át a bádogtetővel történő fedési technikára, amit a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. szállított a bányatársaságnak.⁸ Aki ezekben az években vasúton utazott végig a községen már ilyen látványban gyönyörködhetett: „... elrobogunk Salgótarján nagyközség mellett, előttünk terül el a »város« temérdek újonnan épült, modern stílusú házaival, számtalan boltjával s pompás házaival. Ezek helyén csak nemrégiben szalmás füstös házak buslakodtak, ahol kereskedésnek nyoma sem vala és a két-három kocsmát kivéve üzletet jelentő cégnek nyoma sem vala.” A központi bányatelep és a Salgó-patak völgyében az acélgyári telep kiépült.

Ezeknek a telepeknek a házai — a falu zsúfoltságához képest — a külső szemlélőnek rendezettnak és tisztának tűnhetett. A századforduló után az üveggyár és a vasöntőde is kiépítette a maga munkástelepét. Ezek a telepek önellátásra voltak berendezkedve, rendjük, törvényeik az üzemek, bányák rendjéhez igazodott. A kolóniák rendezettnak tűnő képe nagyon sok tömegszállást, túlzásfoltosságot, leromlott, gondozatlan épületet takart. Salgótarján tagolt falu-városképe a bányai, üzemi kolóniákkal a kor kétszínű arcát mutatták. A hivatalos elragadtatás azonban odáig jutott, hogy 1886-ban már így írtak a községről: „... Igazi magyar Birmingham ez. Szép egyemeletes házak, szellős szobákkal. Majd ha az izmosodó fák lombja ráborul a házak párkányaira, be édes is lesz itt a pihenés a nagy munka után! A másik központ a kőszénbánya munkások hajléka, ott húzódik el a vasút mentén. Ez már régebb annál. A munkások lakóházai egyszerű svájci stílusban épültek, de az igazgatósági lak megállhatna az Andrássy úton is. Parkok övezik az épületeket, fehérvirágú akáczal, vadgesztenye és jegenyefasorokkal.”⁹

A bányatelep, kolóniaképe 1872 után városiasabb benyomást keltett Salgótarjánban, mint maga a falu. A kőből és téglából épített gyarmatházak az altszti és tiszt lakóépületek a szociális létesítmények a kövezett utak mellett a falu vályog- és faviskói, sáros útjai és elhanyagoltsága szembeütő volt. Salgótarján városiasodása felé az első lépés a bányatelep kiépítése volt, amikor felhagytak a nagy munkásházak építésével és 2—2 család részére szolgáló kisebb épületeket kezdtek emelni.¹⁰

Ennek az igazgatósági politikának a háttérét világítja meg Gerber Frigyes főmérnök, későbbi bányaigazgató levele: „... A tarjáni körzet elszállásolási kérdéseire a jelentékeny mértékben növekvő személyzeti létszám miatt, még mindig nem tudok mást válaszolni mint amit a legutolsó jelentésemben előterjeszteni bátorkodtam: jól lehet, hogy a nőtlen emberek számára elegendő szállásunk van — mégpedig éppen a házásoknál, akiknél ezek élvelemre és kiszolgálva lesznek — a nők számára azonban csak egy szoba áll üresen. A fából készült Lipták-barakkokban a mégis jobb lakásviszonyokhoz szokott stájereket nem tudjuk elszállásolni és az esetben, ha a nők munkásokat veszünk fel azok közül két lakót — természetesen gyermekteleneket — egy szobában kell elszállásolnunk. Az ebben a körzetben mutatkozó lakáshiány különösen az által vált ismét érezhetővé, hogy egyrészt a nők munkások száma, másrészt az özvegyek és a nyugdíjasok is az utóbbi időben megint meg növekedett. Ezért kell nekem minden lehetséges mód igénybevétele a vájárok számára lakást szereznem, hogy ez által az ezen körzetben előirányzott 1,3 millió métermázsza szemet a felszínre tudjam hozni, amit rendkívül nehéz a tavasszal távozó liptóiak és parasztok révén még csak részben is teljesíteni, fenn áll ezzel szemben leginkább az a nehézség, hogy minden más munkás nagyobb követelményekkel van az elszállásolást illetően, mint a fönnevezett két csoport”.¹¹ Gerber komolyan vette a munkások elhelyezésének kérdését. A legideálisabb lakástípusnak a falusi földszintes, egy család számára épült lakóházat tartotta, melyet ha még oly kicsiny is, de kert és udvar környez, melyhez a ház mögött egy darab föld tartozik úgy mint az a parasztházaknál falun mindenütt látható volt. A társulat eddig a munkáslakásokat többnyire két-, négycsaládos sorlakóházaknak és laktanyáknak építette. Gerber angliai tanulmányútja után határozta el, hogy a sorlakóházaknak az elkülönített lakóház jellegét fogja biztosítani, ezért Pálfalván már ilyen megoldásokat alkalmazott a társulat.

Kétcsaládos lakóházat ritkán építettek, gyakoribb volt a négycsaládos típus. Utóbbi négy, egymáshoz sorolt különálló lakásból állt, melynek bejárati ajtaja a négy világtáj felé nyílt. Ez az épületípus szépen csoportosítható volt, egészségügyi szempontból azonban csak a fele lett volna elfogadható. Gerber erősen tiltakozott a munkáslaktanyák építése ellen, sőt egészségügyi okokra hivatkozva normákat állított fel. Ezek szerint a munkáslakóházakat nem lenne szabad bányák, kohók mellé építeni, hanem csak olyan helyre, melynek levegője tiszta, vize jó és 2—3 km-re fekszik a munkahelytől. A munkáslakásokra nézve legalább 2 elkülönített hálószobát és egy konyhát tartott ideálisnak. Gondot fordított a helyes tájolásra, fürdőre, árnyékszékre, mosdóra, sütőkemencére és parkra is. A munkáslakótelepek tartozékaiként szerepeltek azoknak a munkásoknak az elhelyezését célzó épületek is, akik távol laktak. Ezeket a társulat kezdetben barakkokban helyezte el.

Gerber a munkás „hálózata” gondolatát is felvetette, ahol a nőtlen munkások is elhelyezhetőek lettek volna. Ugyanis az iparfejlődés kezdeti stádiumában vizsgálva a munkáséletet, az első pillanatban a munkás munkaidejének nagysága a legszembetűnőbb. A megye iparvidékein, bányáiban, üzemekben a kiegyezéstől az első világháborúig szinte mindenütt általános volt a 12 órás munkaidő. Ezt a hosszú munkaidőt pedig tekintélyes mértékben növelte az is, hogy a bányaüzemek, de egyéb üzemek eléréséhez a rossz közlekedési viszonyok miatt órákat kellett gyalogolniuk, jobb esetben a kiépült keskenynyomtávú bányavasúton utazniuk. Írása többi részében a következő létesítményekkel foglalkozik: kórház, fürdők-mosdók, öltözők, fertőtlenítők, étkezőházak, kávékonyhák, fogyasztási egyesületek, élelmtárak, munkás-takarékpénztárak, jutalmak, iskolák, gazdasszonyiskola. Végezetül a következő megállapítással zárta ismertetőjét: „Lassan belátjuk a jóléti intézmények szükségességét s úgy az állam, mint a társadalom ösztönén a munkásosztály sorsának javítására törekszük”.¹²

A századforduló után lezajló 1906-os nyári bányászsztrájk után került még sürgetőbben előtérbe a munkáslakások kérdése. Ugyanis a sztrájk kezdeményezői a környékbeli falvakból kikerülő munkások voltak. Ezen úgy kívántak változtatni a bánya vezetői, hogy ha a környékbeli falvak munkásait főként téli munkára és segédmunkára szorítják, külföldi és nemzetiségi vidékekről való toborzással pedig több idegenelemmel felfrissítik és növelik a telepített munkásaik létszámát. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. a sztrájk tapasztalatait a munkástelepítések és a munkáslakások építése szempontjából tekintette, és egyoldalú magyarázatát adta a sztrájk lefolyásának értékelését illetően. Egyben azonban igazuk volt, a munkás akinek a társulat lakást adott és minden ezzel összefüggő kedvezményt, minden bizonnyal meggondolta, hogy sztrájkoljon. Hiszen a munkás elbocsátása, kilépése, távozása esetén elvesztette társépítési jogosultságát, elvesztette a befizetett összeget. Ezért vált tehát a lakás mellett a társépítési jog fegyverre a tőkés kezében. Így már érthető, hogy miért lett a munkásmozgalom egyik fontos területe a munkások felvilágosítása és az állami kötelező biztosításért megindított küzdelem.

TÖRZSGÁRDA — (EGYENRUHA — MUNKARUHA)

Bárhol lakott is a bányász, a vidék többi lakóitól egészen eltérő életmódot folytatott. Munkabeosztásából külön életrendet alkotott magának és különállását díszruhájával is kifejezésre juttatta. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. salgótarjáni igazgatósága Zemlinszky Rezső idején következetesen törekedett a munkástörzsgárda kialakítására és ennek a fegyelmelési szempontokat is figyelembe vevő egyik eszköze volt a bányász hivatástudatot is ébren tartó, az ünnepélyes alkalmakkor viselendő egyenruhák.

A bányász egyenruházata ősi hagyományokon alapult, és alkalmas volt arra, hogy jelezze sajátos foglalkozását. A bányászviseletnek a hagyománya azokon a vidékeken a legjellegzetesebb, ahol a bányászat pl. ércbányászat múltja is jelentős. Hazánkban már a XIV. századtól ismerjük a bányászviseletet, sőt színeit is a XVI. századtól. A selmecvidéki bányászok ruházata fehér kabát, piros nadrág, fekete csizma, zöld kalpag volt. Amikor a XVII. századtól a bécsi udvari kamara kezébe került a bányavidék irányítása, a bányászviseletben is változás következett be. A színes ruházatot az országon elterjesztett „freibergeri” fekete bányászruha szorította ki. Ez a ruha lett később a szénbányászok elismert díszruhája is, kisebb módosításokkal. (A ruha őse a németországi Harz-hegységben fekvő Freiberg bányászainak viselete volt.) A jellegzetes kék vagy fekete bányászinges, galléros, aranyrojtos, lebernyes, fekete vagy barna kabátos, fekete nadrágos bányászjelvényes aranygombbal díszített, csatos, farbőrös ruha megőrizte az évszázados hagyományokat. Színei csak a kohászoknál és a kovácsoknál tért el a bányászok hagyományos színeitől.¹³

Zemlinszky Rezső kapcsolatai a monarchia egyik legrégebbi bányamérnöki főiskolájának városához Příbramhoz fűzték, és valószínű, hogy ezek révén jutott érintkezésbe J. N. Janke céggel. Ők készítették ugyanis a monarchia számos bányavállalata számára is az egyenruhákat.

A díszegyenruhák mellett 1875-ben már kapucnis lódenköpennyel látták el a bányava-

sutak alkalmazottait is. Adataink szerint az első egyenruhák a következő darabokból tevődtek össze: bányászubbony (Bergkittel) fekete szövetből, bányásznadrág fekete vagy szürke torkinból, mellény perwienből, farbör (Léder) kapoccsal, aknázsapka (Schachtmütze) zolt zöld anyagból, zubbony (Blouse) kék perwienből, bányászbot, (Bergstock). Kezdetben ezekért a ruhadarabokért 34 Ft. 90 kr-t kellett fizetni 12 havi részletben. 1882-ben már Salgótarjánban készítették el a 200 db egyenruhát, amelyért csak 21 Ft. 96 kr-t fizettek a bányászok. A pribrami cég engedhetett áraiból, mert 1885-ben a budapesti igazgatóság a következő levelet küldte Salgótarjánba: „... Mi minden évben, így az idén is a Prokop-ünnep bekezdéséig, mind a két körzetből (Salgótarján és Inászó — Sz.F.) nagyobb számú jobb és idősebb munkásokat megfelelő egyenruhával láttuk el, ha azok az egyenruha megvételére együttesen jelentkeznek és az ügy lebonyolítására minket megkérnek. Az egyenruhák megrendelését, mi a pribrami Janke N. I. fiai cégnél szoktunk eszközölni. Mivel a személyzet most is késznek nyilatkozott arra, hogy minden költséget és a vételárat havi 3 Ft-os részletekben törleszteni, mi a megbízásukat végrehajtottuk.” 1885-ben a Janke cég 350 bányászdíszruhát készített el, egyenként 21 Ft. 51 kr. értékben (A zubbony ára: 9 Ft., nadrág: 5 Ft. 40 kr.; mellény: 2 Ft. 25 kr., farbör: 2 Ft. 25 kr., kettős zöld sapka: 2 Ft. 16 kr., bányászbot: 45 kr.) 1889-ben már a bányásztársulat zenészei is egyforma köpenyt kaptak, mivel még legtöbbjüknek „nincs ilyen a birtokában?”. Utolsó érdemleges adat a helyi díszegyenruha vonatkozásában 1889-ből való, ekkor tűnik fel a díszegyenruha részeként a nyakkendő s a régi cég mellett Fischer Bertold és Deutshberger Mór salgótarjáni szabók is mint akik olcsóbb áron készítenék el a szükséges egyenruhákat.¹⁴

A viselet kiegészítője, az ünnepekre felvett ruha tartozéka volt a kard és fókos is mint az egyetlen emléke a bányászok fegyverviselési kiváltságának. A fegyverek viselésétől 1822-ben tiltották el a bányászokat, s így a fókos lett a díszruházat tartozéka. A bányász foglalkozásának, hovatartozásának szimbóluma az eredetileg védőruha-funkciót betöltő farbör is. A díszegyenruhán bőr helyett bársonyból lett kiszabva és viselve. (Az államosítás után 1949-ben vezették be a bányászoknál a sötétkék színű, tányérsapkás egyenruhát a rangfokozatok feltüntetésével, de ez nem vált igazán bányászvisletté. Az új, az ősi hagyományokat felelevenítő bányász-díszegyenruha a hetvenes évek végén honosodott meg ismét a magyar bányavállalatoknál).¹⁵

A díszegyenruhák mellett csak az 1870-es évek közepétől van adatunk arról, hogy munkaruháknak évi 2—300 szávolynadrágot és 100—150 szávolny zubbonyt szereztek be a bányatársulat részére. A visszaemlékezések szerint a bányászok azonban a föld alatt az elhasznált hétköznapi viselet darabjait használták előszeretettel.

A BÁNYAMUNKÁSOK SZÓRAKOZÁSAI, ÜNNEPNAPJAI

A karácsonyi, húsvéti ünnepeken, Szt. Istvánkor, a bánya védőszentjének napján munkaszünet volt a bányákban, és ilyenkor díszruhákban, zászlók alatt vonultak fel a bányászok ünnepelni. Ezeknek az ünnepeknek a magyarországi elterjesztésében az idegenből jött bányamunkások játszották a főszerepet. Az ünnep sorában is igen érdekes és izgalmas a védőszentek kultuszának a kérdése. A vallásosság a bányászok életében részben kényszerű ráhatás, részben meggyőződés volt.

A különböző társulatok egyöntetűen bevezették és kötelezővé tették a bányába való leszállás előtt az imádkozást. A felolvasóban gyülekező bányászoknak a bánya védőszentjének képe előtt (ez Szt. Borbála képe volt) kellett imájukat elmondani. Ennek formái bányavidékenként változott. Öreg bányászok visszaemlékezése szerint egyes bányáknál a teljes ima szövegét, másutt csak egy rövid fohászt kellett elmondaniuk leszállás előtt. (Baglyasáljan oly szigorúan vették az imádkozást, hogy munkába állás előtt igazolni kellett az istentiszteletken való részvételt.) A babonás hit és a küzdelmes étellel szorosan összefüggő vallásosság általános elterjedéséhez hozzájárult a bányászok életében a foglalkozásból adódó nagyfokú bizonytalanság, amit csak fokozott az alacsony technikai színvonal, a „gründolási” láz idején a hanyagság s az ennek nyomán fellépő gyakori bányaszerencsétlenség.

A munkán kívüli szórakozásra szánt időt a tisztviselők a bányakaszinóban tölthették el, míg a munkások számára a szeszes italok fogyasztásának lehetőségét a kaszinó épületének kocsmajellegű részében biztosították. Adataink szerint a sörfogyasztás fellendülése és elterjesztése a községben a bányatelepekhez hasonlóan a múlt század hetvenes éveiben történt. A bányai étkezőház 1873-ra készült el, amelyet hol „Speisehaus” hol „Wirtshaus” néven emlegették és a kolónia társadalmi életének fontos tényezője lett. Az étkezőház és a többi telep kocsmái rendelkezései között találkozhatunk először osztrák és cseh sörgyáraktól igényelt sörfajták felsorolásával.¹⁶

A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. tisztviselőinek és munkásainak életében az egyházi ünnepek mellett a kifejezetten bányászünnepek: a minden év július 8-ra eső Prokop-nap és a december 4-re eső Borbála-nap voltak olyanok amelyeken munkaszünetre számíthattak. A két védőszent középkori eredetű, közülük a július 8-i Prokop-ünnep vált az SKB Rt.-nél központi jelentőségűvé. Neve nem szerepelt a 14 védőszent sorában, eredetét Nis városáig vezethetjük vissza, ahol a palesztinai első vértanú caesareai Procopius (Szent Prokop) teste a XI. században még a város egyik templomában feküdt. Bűne az volt, hogy a helytartó elé hurcolva nem mutatott be isten- és itáláldozatot a császárnak. Helyette Homéroszt idézte: „Nem jó dolog, ha több úr van, egy úr legyen, egy király!” E mondatban politikai lázadás vélték felfedezni a mennyei királyra célozva. Vétkéért 12 vértanúval együtt lefejezték. Ünnepeit az újjörög naptár július 8-ra teszi.

A XIII. században a történeti irodalom alapján három csehországi védőszent: Vencel, Adalbert és Prokopius között is szerepelt a szent neve. A csehországi Szt. Prokopiust (+ 1053) egy 1204-ből való Szentek Élete c. mű mint Csehország nemzeti patrónusát említi. Kezdetben remete életet élt, majd a szavai bencés kolostor apátja lett. A középkorban mint apátot, a XVI. században mint püspököt, a barokkban mint remetét ábrázolták. Középkori attribútumai: apáti bot és könyv. A XVII—XVIII. századtól legyőzött ördöggel, ostorral és esetleg menedéket kereső özöllel ábrázolták. (Ez utóbbi köthető legendájához.) Legismertebb szobra a prágai Károly hídon áll, F.M. Brokoff alkotása 1712-ből. A vértanú szent napján — július 8-án — a többségben csehországi származású illetve kultúrkörhöz tartozó munkások valószínűleg a cseh védőszentet ünnepelték.¹⁷

Szt. Borbála mellett vidékünkön Szt. Prokop vagy Prokopius napját megünnepelték általában a július 4-ét követő vasárnapon, mely napot a bányászok védőszentjének napjával azonosítottak.¹⁸ Megyénkben sok helyütt „népszerűbb” volt mint Borbála. Ünnepnapján az öregek szerint, amit a forrásaink is megerősítenek, ingyen kapott minden bányász húst, kenyeret és bort. A többi ünnephez hasonlóan egyenruháját felvéve tisztikarral az élen vonultak a bányászok istentiszteletre, majd a délutáni mulatságra. Fontos szerepet töltött be a katonazenekarok mintájára megszervezett zenekar ezeken az ünnepségeken. A Prokop-ünnep jelentősége egyre inkább kidomborodott megyénkben, mert a bányavezetőség számára a közösségi szellem ápolásából adódó munkásfegyelmelési lehetőségeket is rejtett magában. Az 1885. évi május 29-én keltezett jelentésükben utaltak is rá, hogy ezen a napon szokták évente az új bányászdiszruhákat is kiadni.

Prokop tisztületét azonban a bányászok nagy része nem vallási eredetűnek tekintette, hanem bányatulajdonosként, az első szénkutatóként emlegették, aki a szén felfedezte Salgótarján környékén (Kazár). Egyes bányavidéken szintén úgy vélekedtek, hogy Prokop volt a legelső bányász, aki leért a szénhez (Forgách-bányatelep, Nagybátony). Volt azután olyan kolónia is, ahol nemcsak a szén felfedezőjeként tartották számon, hanem egyenesen Borbála férjének tekintették (Somlyó-bányatelep). Ismeretes olyan változat is, hogy Prokopot Borbála beszélte rá az éjszakai munkára — mert igencsak kikapós asszony volt — s azóta van éjszakai műszak a bányában (Neniti). Prokop napjának ünnepéből napjainkban már csak az akkor osztott cipó maradt fenn, összeolvadva a Borbála-napi emlékekkel, amikor is egyes helyeken még pénzt is kaptak a bányászok (Kazár).¹⁹

A süjtölégrobbanás következtében a bányász, akit a tűzeső ellepett, nem talált magyarázatot a jelenségre, természetfeletti erők összefogására gondolhatott csak. A gyakori omlás, bányabeli robbanások ellen imádkozással próbált védekezni. Ezzel magyarázható a védő-

szentek meghonosodása a bányászatban is, különösen XVII—XVIII. században elterjedt Szt. Borbála-tisztelettel. Borbála élete semmilyen kapcsolatot nem tud felmutatni a bányamunkával, sőt több foglalkozás is védőszentként tisztelte: várak, tornyok, tüzekek védőszentje is volt, akihez imádkozni lehetett zivatároknál, tűz idején. A vértanúhalált halt nikodémiai királylány tisztelete a XIV. században már minden bányász védőszentje volt. Az örökös veszedelemben élő bányász előszeretettel tisztelte és fordult feléje, hívta segítségül végszükség esetén. A szent tisztelete Csehországon keresztül jutott el Selmecebányára is, itt találkozunk vele először a magyar ércbányászatban. A XV. században a Borbála-kultusz behálózta a Felvidéket, de a kultusz ereje azonban lassan csökkent a bányászatban. A kultusz utolsó nyomát a salgótarjáni szénmedencében, az etesi Gusztáv-akna dolgozói között találta meg Krupár Géza bányamérnök 1928-ban.²⁰

Ezek az ünnepnapok és az azt követő másnapok termelési és szállítási gondokat okozott a társulatnak. Zemlinszky Rezső bányaiigazgató 1878. december 6-án így írt erről a kérdésről: „Jóllehet, a Borbála-napot hivatalosan nem ünnepeljük meg, az mégis erős visszaesést okoz a széntermelésben, amit csak vasárnapig tudunk behozni.”²¹

A német és cseh nyelvterületről idekerült bányamunkások lehettek azok, akik a társulat akarata ellenére is megünnepelték a Borbála-napot. Az igazgatóság pedig tehetetlen volt az ősi bányászszokások követőivel szemben. Ezt az is alátámasztja, hogy ettől az időtől kezdve a Borbála-nap megünnepelésével kapcsolatban nem fordult elő több jelentés, ami arra utalhat, hogy ezt az ünnepet vagy sikerült erélyes rendszabályokkal a hétköznapi sorába iktatni, vagy sikerült közös megegyezéssel vasárnapra áttenni. Ez történt a Prokop-nappal is 1873-ban, majd az ezt követő években hagyományként elfogadtatni.

A bányaiigazgatóság kénytelen volt azt is tudomásul venni, hogy a munkások többsége nemcsak vasárnap, hanem hétfőn is az úgynevezett „Blaumontágokon”, azaz kaptos-macsakajajos hétfőkön is távol tartotta magát a munkától. Ezek a hétfők leginkább fizetési és ünnepnapok után következtek be. Hagyományai ennek is középkori eredetig követhetők. Idézzük illusztrációképpen egy európai szórakozást bemutató könyvből: „.... Ha már említettük a mesterembereket, évszázadokig túrt visszaélés volt körükben az ún. „blauer Montag” (kék hétfő), vagyis, hogy elnézték a vasárnap éjjeli mulatozástól macskakajajos legény hétfő déli, olykor keddi munkába állását.”²²

A termelési és szállítási problémák miatt a vasárnapi munka tárgyalt időszakunkban egyre inkább állandóvá vált a bányákban és a rakodókon. A vasárnapok és a hetet kettévágó ünnepek egyre inkább nem jelentettek pihenést a bányamunkások számára. 1890. elején már az a helyzet, hogy az ezeken a napokon való otthonmaradást már fegyelmi kihágásnak tekintették. „Hajlandók vagyunk arra kötelezni magunkat, hogy az év minden vasárnapján — kivéve a bérfizetési napokat — mozgósítjuk az embereket a leszállásra” — idézhetjük a bányaiigazgatóság levelét. A múlt század végén államilag ismét felelevenítették a védőszentek kultuszát, úgy hogy Szt. István királyunkat akarták védőszentként meghonosítani a bányászok között. Hivatalosan Szászváron ünnepelték először 1893-ban. A nógrádi szénmedencében a magyarországi születésű bányamunkások István király napját is maguk ünnepének tekintették már 1888-ban. Erről így szól egy jelentés: „.... jelentjük, hogy csütörtök, 20-án. Szt. István napján nem fogunk dolgoztatni, mert a hazai munkások minden további nélkül ki fognak maradni”.²³ Szt. István ünnepe nem tévesztendő össze Szt. István vértanú tiszteletével, akit néhány osztrák bányavállalat ugyancsak védőszentként tisztelt. Érdeklőség azonban, hogy Salgótarjánban, az acélgyári tűzoltók ünnepeként volt ismert Szt. István napja hosszú évek óta.²⁴

Szt. István nevével, mint védőszent nevével tehát csak az újabb időkben találkozunk, s Szt. Borbálával szemben mint védőszent nem sikerült általánosan elfogadtatni. Bányászaink kis része Szt. Istvánkor is ünnepelt, bányászbucsújának tartotta ezt a napot, s ettől külön ülte meg a többi védőszent ünnepét. Bányavidékünkön a Nagybatony—Újlaki Egyesült Iparművek Rt. ünnepelte az államosításig impozáns külsőségekkel Szt. István napját.²⁵

Minden esztendőben bonyodalmat okozott a farsang utolsó napja „amit sem fenyegetésekkel, sem büntetésekkel, sem egyéb módon nem tudtunk megakadályozni” írták a leve-

lezőkönyvben a társulat vezetői. Az utolsó farsangi éjszaka kedvéért a munkások már délután abbahagyták a munkát, semmibe véve az e napi előzetes figyelmeztetéseket. Az igazgatóság ezért a termelést 1876-ban például úgy igyekezett megszervezni, hogy fennakadás ne legyen: „vasárnap is dolgozni fogunk, és pedig azért, mert pénteken csak csekély, szombaton meg semmi termelés nem lesz, mivel farsang van”. 1889-ben a farsang utolsó napját — „azoknak a rossz tapasztalatoknak alapján ... el kellett határoznunk ezeknek a napoknak a megünneplését” — tehát kényszerűségből munkaszüneti napnak tekintették.²⁶

S hogy mi maradt meg ezekből a régi ünnepekből napjainkra, a válasz az lehet, hogy az összetartozást kifejező érzés, mely napjaink bányásznapj ünnepait átszövi a régi hagyományok ezernyi szálával.

JEGYZET

1. Salgótarjáni Hírlap. 1909. október 24. 43. sz.
- Salgótarjáni Lapok 1908. április 5. 14. sz.
- Losonci Hírlap 1880. január 1. 1. sz.
- Szvirček Ferenc: A szénbányászat hatása Salgótarján fejlődésére. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1985/XII. 369—371. o.
- Losonci Hírlap. 1879. április 6.
2. Salgótarjáni Almanach. 1925. 42—46. o.
3. Dzvida József: A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. salgótarjáni bányászatának története 1868—1943. Salgótarján. 1944. 37—38. o.
4. Magyarország és a Nagyvilág. 1868. 39. sz. 465. o.
5. Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság (é. n.) 132—135. o.
6. OL. Z. 221. 3. cs. 61. dsz. Bányakerületek szemléje.
7. Nógrádi Lapok—Honti Híradó. 1880. 40—41. sz.
8. NSM. Adattár 2019—76., 2020—76., 1821—75., 1700—74.
9. Salgótarján története. (Szerk.: Szabó Béla) Salgótarján. 1972. 133., 144. o.
- Nógrádi Lapok—Honti Híradó. 1886. június 18.
10. A Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság szénbányászata. Bányászati és Kohászati Lapok. 1885. 180 o.
11. NSM: Adattár. 1832—75.
12. Gerber Frigyes: A munkás jólétintézményekről. Bányászati és Kohászati Lapok. 1898. 107—113., 131—136.
13. Faller Jenő: Jó szerencsét. Bp. 1975. 149—151. o.
14. NSM: Adattár. 1700—74., 1832—75.
15. Faller Jenő: i. m: 155. o.
16. NSM: Adattár. 1700—74.
17. Nist a régi római Naissus 1072-ben Salamon (1052—1087) magyar király (1063—1074) és Géza herceg (1040—1077) a későbbi magyar király csapatai elfoglalták. lakosait megsemmisítették. A város egyik templomában feküdt caesareai Procopius vértanú teste, kit a görög egyházban Szent Demeterral (hessalonikai szent Demeter. IV. sz. elején szenvedett vértanúságot, a görög egyház leghíresebb szentje) szinte azonos tisztelet övezett. A magyar csapatok Prokop kezét mint „karreklyét” elhozták és a szávaszentdemeteri görög monostornak ajándékozták. A szent keze csupán 164-ben került vissza Nisbe.
- Prokop ünnepnapjának ekkoriban július 18. számított, ugyanis 1167-ben „Szent Prokop napján, július 18-án” indult a görög sereg a magyarokkal megütközni, írta Pauler Gyula történeti munkájában. Szent Prokopról 1260-ból van ismét adatunk, amikor IV. Béla és II. Otokár csapatai a morva-mezei csatában megütköztek. A hagyomány szerint egy sebesült cseh katona látta csapataik felett lebegni szentjeiket. Pauler munkájában így közli az eseményt: „A csehek, németek ugyan most nagyon el voltak bízva, hiszen, mint a csehek mondták, országuk védőszentjei — Vencel, Adalbert, Prokopius — ott lebegtek...” a sereg felett.
- Forrás: Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899. (Hasonmás kiadás 1984). I. 120—121., 304. 314. II. 239. o.
- Magyarország története I/1. Bp. 1984. 880. o.
- Az egyház szentjei. Szerk.: Radó Polikarp. O. S. B. Palladis. Rt. Bp. 1943. 82. o.
- H. Sachs, E. Badstübner, H. Neumann: Christliche Ikonografie in Stichworten. Leipzig, 1973.
- Itt szeretném megköszönni dr. Kárpáti László (Herman Ottó Múzeum) szíves segítségét.
18. A Munka. 1923. június 30., 1923. július 7., július 14.
- Salgótarjáni Hírlap. 1908. július 12.
19. NSM. Adattára. 1276—71., 1438—73., 1880—75., 1700—74., 516—68., 514—68., 523—68., 594—68., 598—68., 636—68., 1386—78., 1150—71., 1154., 1155—71.
20. Faller Jenő: Hozzászólás a magyar bányász Szent Borbála tiszteletéhez. Bányászati és Kohászati Lapok. 1938. 77—83. o.
- Aknaszlatinai György Albert: Szent Borbála—Szent István.
- Bányászati és Kohászati Lapok. 1937. 236—237. o.
- Hegyi Ferenc: A bányászok Szent Borbála tiszteletének kialakulása. Bányászati és Kohászati Lapok. 1938. 377—380. o.
21. NSM. Adattára. 1880—75.
22. NSM. Adattára. 1832—75.
- Endrei—Zolnay: Társasjáték és szórakozás a régi Európában. Bp. 1986. 7. o.
23. NSM. Adattára. 1880—75.
24. Aknaszlatinai György Albert: i. m: 236—237. o.
- Faller Jenő: Szent István szerepe a magyar bányászati és kohászat történetében. Bányászati és Kohászati Lapok. 1939. 36—41. o.
- A Munka. 1923. augusztus 25.
25. A Munka. 1923. szeptember 1.
26. NSM. Adattár. 1880—75.

Ferenc Szvircsek:

Versuche zum Zustandebringen einer Stammgarde in der Arbeiterpolitik der Steinkohlenbergwerk A. G. in Salgótarján

Die Kohle, als Energieträger hat das Bild der Dörfer und Niederlassungen im Laufe der Jahrzehnte verändert, und hat dominant der Entwicklung von Salgótarján sein Gepräge aufgedrückt. Der Aufsatz prüft den Verlauf des Lebens, der Verhältnisse, der Alltage des Arbeiterlebens in der Siedlung zu einem gegebenen Zeitabschnitt im Spiegel der Arbeiterpolitik der Bergbaugesellschaft in Salgótarján. Eines der Probleme sowohl für die Bergbaugesellschaft als auch für den Bergbau im Nógrád bedeutete selbst die Frage der Arbeiterwohnungen. Type der Kolonien, und unter ihnen die Eigenheiten, Angewohnheiten, Festtage der aus der Fremde angekommenen Arbeiter sind durch den Wanderbergbau entwickelt worden, gemischt mit den Eigenarten des neuen Gebietes. Selbst die Gemeinschaft hat ununterbrochen danach gestrebt, die Arbeiterstammgarde zustandezubringen und deren, auch die Disziplinierungsansichtspunkte in Betracht nehmende Mittelsammlung auszubilden. Die aus den deutschen, tschechischen, slowakischen Sprachgebieten hergekommenen Arbeiter haben oft trotz des Willens der Gemeinschaft ihre Bergarbeiterfeste und Angewohnheiten zustandegebracht, neugestaltet und mit den lokalischen Traditionen legiert.

Der Aufsatz hat für heute nur das Gefühl der traditionellen Bergmannszusammengehörigkeit, die vergessenen Erinnerungsbröckchen der alten Gebräuche zusammensammeln können.

Balogh Zoltán

Mozaik Salgótarján rt. város kezdeti kereskedésének történetéhez

A XIX. század második felében Magyarországon a hagyományos kereskedelmi formák átalakulása mellett továbbéltek az árukereskedelem prekapitalista eredetű formái is. A helyi piacok és vásárok szerepe az önellátás szerepének csökkenésével és a nem mezőgazdasági népesség valamint a városi népesség számának növekedésével jelentősen megnőtt. A vásártartó községek száma 1855 és 1869 között megkétszereződött és 269 községben volt hetivásár.¹ A helyi piacok és vásárok az árukereskedelem legáltalánosabb színhelyeiként funkcionáltak évszázadokon át. A vásárok az arra jogosult településeken elsősorban a nagyobb távolságok közötti árucseré lebonyolítására szolgáltak. Szerepük azonban nem merült ki csak az anyagi termékek cseréjében, hanem — kialakulásuktól kezdve — elősegítették a hírközlés, a művelődés javainak áramlását, közvetítését, ugyanakkor a helység urbanizációs fejlődésének is fontos állomását jelentették.² A salgótarjáni vásárok 1867 után váltak a környéken jelentőssé. Számukat kettőről háromra, majd négyre növelték. Emellett hetente egy alkalommal tartottak hetivásárt. A január, május, július és október hónapok harmadik hétfőjén tartott országos vásárok első napján állatvásár, másnap kirakodóvásár volt.³ A vásári fejlődés következtében a régi vásártér maradt meg belső vásártérnek, ahol az iparcikkvásárokat, a kirakodóvásárt tartották. Az állatok és a termények árusítását pedig csak a külső vásártereken végezheték.⁴ Az országos és hetivásárokat a szomszédos Heves és Gömör megyéből is nagy tömegben hozták Salgótarjánba a különféle élelmi és ipari cikkeket. Az egri és a szécsényi kofák, a hugyagi termelők külön „színfoltjai”, a losonci, szécsényi, pásztói iparosok nélkülözhetetlen résztvevői voltak a piacnak.⁵

Joggal állíthatjuk tehát, hogy Salgótarján ipari és bányásztelepülésként piacfunkciót töltött be, hiszen élelmezését a közelebbi — távolabbi falvak rendszeresen hetivásárra kerülő termékei oldották meg. Ugyanakkor ha a környező falvak és a salgótarjáni medence életmódjában, termelésében bekövetkezett változásokat nézzük, Salgótarján piacközponti funkciókat is ellátott.⁶ A vásárok emlékeit ma már csak a köznyelvben élő Vásártér őrzi, a többi vásárra emlékeztető utca- illetve térelnevezés eltűnt az emberek tudatából: Belvásártér, Széna tér, Külvásártér, Piac tér. A piacok főként a letelepült lakosság mindennapi élelmiszer-ellátását szolgálták. A mezőgazdasággal foglalkozó falusi termelők a piacokon adták el termékeiket az ipari, kereskedői, közigazgatási stb. foglalkozásokat űző városiaknak. A települések növekedésével, népességszámuk gyarapodásával együtt nőtt a piachelyek száma, szaporodtak a piacnapok.

A piacokat a piactereken tartották, amit sok esetben a kiszélesülő főutca helyettesített.⁷ Salgótarjánban az országos és hetivásárok mellett a kispiac játszott jelentős szerepet a község és az üzemek munkásainak ellátásában. Külön ki kell azonban hangsúlyoznunk, hogy a nagyvállalatok: az SKB Rt. és a Rimamurányi Vasmű magazinjai teljes körű ellátást biztosítottak munkásaik részére, különösen a kezdeti időkben, letelepült kereskedők híján. Az ősi piac az Erzsébet tér helyén a megyei út, a Pécskö és Karancsalja utcák találkozásánál helyezkedett el.⁸ A 70-es években 3 kofasátor állt itt. 1885-ben a

folyton civakodó Kivovics Bernátné és Weisz Lázárné zöldségárusokat külön kellett választani, mert civakodásuk közben inzultálták szomszédaikat, az „illetmet legnagyobb mértékben sértő kifejezésekkel élnek” s ma holnap tisztességes nő, de még férfi is kerülni kénytelen, hogy közelükbe jusson.⁹

Az új ipari és bányásztelepüléseken, főként a kezdeti időszakban különleges szerepet töltöttek be a munkások szükségleteinek ellátásában az élelmiszerüzletek vagy élelmiszerüzletek, az ún. magazinok. Az 1854. évi bányatörvény 131. §-ának g./ pontja értelmében a bányatulajdonos jogosult volt, hogy munkásait élelmiszerekkel ellátssa, s e célból élelmiszerüzleteket állítson fel. Lehetősége volt a bányavállalkozónak azonban arra is, hogy saját bányatelepén nyíltan iparszerű nyereségre törekvéssel élelmi és más használati cikkek eladásával is foglalkozzék. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. 1871-ben nyitotta élelmiszer- és anyagraktárát. Amint azt Belitzky János kutatásaiból tudjuk — kezdetben a társaságnak kiterjedt kapcsolatai voltak a monarchiabeli, sőt azon kívüli cégekkel is. Innen szerezték be a szükséges élelmiszereket, textíliákat, italokat és más fontos eszközöket is. 1874-ben a hamburgi Friedrich Müller cégtől 20 q „Santos No 1” jelzésű kávé, a bécsi sör főlerakattól 7000 üveg tescheni Lagerbiert, 1876-ban egyenruhát J. N. Janke Sohn pribrami cégtől rendeltek.

A másik nagyvállalat, a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű salgótarjáni gyára új élelmiszerüzletét 1890-ben épült élelmiszerüzlettel, italmérővel, a kezelő lakásával és a munkásság számára egy kis étkezőszobával. Első élelmiszerüzletének alapítását nem tudjuk pontosan datálni, de valószínű, hogy az üzem beindítása után nem sokkal létesíthették. Az élelmiszerüzleteknek feladatuk szerint „a társulati tisztviselőket és a munkásokat... élelmi és egyéb nélkülözhetetlen fogyasztási, nevezetesen ruházati és háztartási cikkekkel... mérsékelt haszon mellett... jutányos áron” kellett ellátniuk. Az üzletekben — a saját szükségleteiket fedező mértékig — csak a vállalat alkalmazottai vásárolhattak. A hitel összege — amit külön könyvecskébe jegyeztek be — a fizetés 2/3-át nem haladhatta meg.

A nagyvállalatok üzletei mellett a századfordulóra kiépültek az újonnan keletkezett üzemek élelmiszerüzletei is, amelyekben élelmiszert — és mint láttuk — ruházati és más használati cikkek is voltak.¹⁰

Megkockáztathatjuk talán azt a feltevést, hogy a szakkereskedelem kiépülése éppen ezért vette a textilereskedelemmel, s nem az élelmiszer-kereskedelemmel kezdetét.

A magazinokban a munkások a századfordulóra a munkabérük egy részeként kaptak élelmiszer-, ital-, tüzelőanyagokkal (ún. „Jancsi bankók”) vásárolhattak, a boltban pedig a hétközben hitelre vásárolt értékcikkek árát fizetéskor levonták a bérből. A hitel nyilvántartására szolgált az ún. bevásárlási könyv, amely tételenként tüntette fel a vásárlás összegét.

A vállalati kereskedelem a község iparosainak és kereskedőinek ellenszenvét váltotta ki, és a századfordulón valóságos mozgalom indult meg az SKB Rt. ellen, amely kötelezte munkásait, hogy mindenféle szükségleteiket (ruházat, élelmiszer, bútor, sőt még gyerekjáték is) műhelyéből és raktárából, italt pedig kocsmáiból vásároljon.

A természetbeni és utalványokkal való bérfizetés betiltását követelte, mind a mezőgazdaságban, mind az iparban és egyéb foglalkozási ágakban az MSZDP 1903. június 13—14-én tartott X. kongresszusa. A magazinok és a hitelkönyvek rendszerét 1948-tól a bányavidékeken az üzemi munkások ellátására szervezett Csille Rt. váltotta fel.¹¹

A szaküzletek megjelenése

Az 1922 elején várossá nyilvánított Salgótarjánnak már közvetlenül várossá válása után szembe kellett néznie múltjával, megoldani a legégetőbb problémákat (Pécskő-patak befedése, utcarendezés, utcák burkolása). E nélkül városi fejlődésről nem lehetett szó. A városrendezési feladatok mellett legalább olyan fontos volt a társadalmi rendezetlenség megszüntetése. Írásunkban ennek egyik, a társadalom egészére mélyen kiható összetevőjének, a kereskedelem forradalmak után kialakult anarchiája felszámolását követelő mozgalom néhány dokumentumát mutatjuk be.

1922 áprilisában Kovács Géza és fűszerkereskedő társai valamint az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés salgótarjáni kerületének legitim kereskedői azzal a kérvénnyel fordultak a város tanácsához és polgármesteréhez, hogy a „fűszeráru piaci árusításának mai tarthatatlan állapotát a legrövidebb időn belül” szüntessék meg.¹²

Az OMKE, a magyar kereskedelem legnagyobb szabad érdekképviselői szerve, 1904-ben alakult. Vidéki szervezetei olyan városokban voltak alakíthatók, ahol az egyesülésnek legalább 60 tagja van. Salgótarjáni kerületének megalakulásáról nincsen pontos információnk, de 1905-ben már OMKE-ülést tartottak a Vadász Szállodában, ahol a kereskedések vasárnapi nyitvatartásáról értekeztek.¹³

1922 tavaszán a világháború és a forradalmak következtében szétzilálódott testületet újjászervezték. Az alakuló közgyűlésen Földiák Lipótot választották meg elnökül.

Az OMKE salgótarjáni kerülete, a város egyik prominens egyesülete 1925-ben 140 tagot számlált, amelyből 42 városi képviselő-testületi tag került ki. Az egyesület nemcsak a kereskedelem ügyeivel foglalkozott, hanem a város társadalmi életében is tevékeny részt vállalt. A nemzeti ünnepségek alkalmával hazafias estéket és előadásokat tartottak. A rendszer iránti elkötelezettségüknek tanújelét adták Horthy látogatása idején, amikor az OMKE salgótarjáni kerülete nevében Praznovszky Sándor köszöntötte a kormányzót. A születésnapján rendezett felvonuláson részt vettek, üzleteik feldíszítésével és kivilágításával tisztelegtek Salgótarján kereskedői.

A kereskedők érdekvédelme szempontjából az egyik legfontosabb kérdés az üzleti zárórák egyöntetű rendezése volt. Az OMKE salgótarjáni kerülete javasolta, hogy ezt a város szabályrendeletben biztosítsa. Eszerint „minden piros betűs ünnepkor déli 12 órakor, karácsony, húsvét, pünkösd első napján egész nap, a második nap déli 12 órakor zárjanak be az üzletek. A nyári zárórát minden üzlet, fűszer- és élelmiszerüzlet kivételével, május 15-től augusztus 31-ig este 7 órakor, fűszer- és egyéb élelmiszerüzletek este 8 órakor zárjanak be”.¹⁴

A fűszerüzletek megjelenése Salgótarjánban összefügg a városias fejlődés kialakulásával. A község növekedő népessége a kereskedelem bővülését igényelte, illetve a lakosság fokozódó fogyasztása egyre több, állandó üzlethelyiségben árusító kereskedő számára nyújtott megélhetési lehetőséget.

A fogyasztói igények fokozatos megváltozása és a fogyasztói kör kiszélesedése a tulajdonképpeni kereskedelemben szakboltok alapítását igényelte. Salgótarjánban a városi életforma kialakulásával összefüggő másik fontos ágazat, a ruházati cikk-kerkedelem szakosodása — mint azt egy 1889-es kimutatás mutatja — már jelentősen előrehaladt, amikor az élelmiszer-kerkedelem még továbbra is a vegyeskereskedések és szatócsüzletek keretei között zajlott. Eszerint 58-an foglalkoztak kereskedelmi tevékenységgel, 1889-ben. Közülük 14 szakosodott ruházaticikk-kereskedő bírt engedéllyel: 6 rőfös-, 4 készruha-, 2 rövidáru-kereskedő és 2 divatárus.¹⁵

A szakosodási folyamat más kereskedelmi ágakban is elkezdődött, ezért érdemes megvizsgálnunk a kimutatás alapján, milyen új szakmák vitték előre a település fejlődését.

A vegyes iparcikk-csoportban két vaskereskedő és egy bútorkereskedő működése szintén a szakosodás bizonyítéka. A bútorkereskedés ugyanakkor már a városiasodás egyik lehetséges mutatója, a fogyasztói igények megváltozását jelzi és egy meghatározott vevőkört feltételez, amely elsősorban az ún. alkalmazotti rétegből (értelmiségi, hivatalnokok) került ki. Egy újabb, 1890-es kimutatás két könyvkereskedése pedig már a kulturális színvonal emelkedéséről, a lakosságnak a városi életformákkal járó új szükségleteiről ad hírt. A mindenféle kalendáriumok, a vásároknak és búcsúknak vett imakönyvek, ponyvafüzetek mellett feltűnnek Jókai valamint a külföldi klasszikusok művei és a korabeli divatos népszerű irodalom is Salgótarján könyvesboltjaiban.¹⁶ Az iparosodás és városiasodás velejárójaként, mivel a századfordulóig elsősorban az ipari és bányász munkásréteg gyarapodása volt jelentős, a tömegeket alapvető cikkekkel ellátó szegényes ágazatok önállóinak száma nőtt, szaporodtak a vegyeskereskedések, szatócsboltok.¹⁷ 1889-ben Salgótarjánban 14 engedéllyel bíró vegyeskereskedő és 7 szatócs tevékenykedett.

Ide sorolhatjuk még az SKB Rt. élelmezési és anyagraktárát és a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű salgótarjáni gyárának élelmezési üzletét, amelyeket nagyszabású vegyeskereskedésnek tekinthetünk. Megállapíthatjuk tehát, hogy a fejlődésnek indult szakkereskedelem belül a hagyományos fogyasztással kapcsolatos ruházati cikk-kereskedelem birt a legnagyobb részarányal.

Kilenc zöldség- és egyéb élelmiszerárus, valamint egy cserépedényárus léte egy új önálló foglalkozási ág, a piaci ill. utcai árusok, a kofák csoportjának kialakulását jelzi.¹⁸ Ezek önálló üzlethelyiséggel nem rendelkeztek, a kistermelőktől szerezték be áruikat. Nyolc házaló űzte a régi vándorkereskedelmet helységről helysére, házról házra járva kínálva portékáit. A házalók a vármegye szabályrendelete értelmében a vásárokon és hetipiacokon is árulhattak, bár tevékenységüket a helyi iparosok és kereskedők panasza miatt gyakran korlátozták. A piaci árusok és házalók magas száma, akiket nem tekintettek a szorosabb értelemben vett tulajdonképpeni kereskedőknek azt bizonyítja, hogy az árucseré lebonyolításában még mindig igen jelentős volt a hagyományos formák szerepe.

A két legjellegzetesebben városias és a tömegigény kiszolgálására alapított ágazat, az élelmiszer- és ruházati cikk-kereskedelem üzletei a századforduló tájékán, de főként a XX. század elején gyarapodtak.¹⁹

Az első fűszerüzlet Salgótarjában nem volt hosszú életű, 1893—1896-ig állt fenn.

Ezzel együtt 1893 és 1900 között az újonnan nyitott üzletek fele szűnt meg, pár éves működés után többnyire tőke hiányában. A „túlélők” közül Both Béla 1894-ben alapított, a település középpontjában állt fűszerüzlete bonyolított le jelentős forgalmat. Feltűnő, hogy lapokban az első élelmiszer-kereskedelemre vonatkozó hirdetés jó tíz évvel később, 1905-ben jelent meg. Friedmann József fűszerkereskedő valódi fűszer- és gyarmatárakat, így Cuba Gyöngy és Arany Jáva kávét valamint Weisenbacher-féle cognacot hirdetett.

A fűszerüzletek azonban kevésbé különböztek a szatócsboltoktól, mert élelmi cikkeken kívül élvezeti és háztartási cikkeket is árusítottak. Erre jó példa 1905-ben Grosberger Miksa salgótarjáni fűszerkereskedő és pékmester csödleltára, amelyből az üzlet áruköre jól látszik. Fűszerek, cukorneműek, rumok, likőrök, kenőcsök, kávék, olajok, festékek, hüvelyesárúk, háziszerk, ipari anyagok, zsírok stb. kerültek kalapács alá.²⁰

Salgótarján fűszerkereskedőinek 1922. évi panasza a fűszerek piaci árusítása ügyében nem volt történelmi előzmények nélkül. 1885-ben Grosberger Adolf községi képviselő indítványozta, hogy a megyei törvényhatóság által jóváhagyott vásártartási szabályrendelet 7. §-ban kimondott azon rendelkezés, amely kimondja, hogy „szorosan a fűszerkereskedéshez tartozó fűszer, valamint bel- és külföldi termények, a piacon elárúsítható élelmi cikkek közé nem sorolható áruk árusításától a piaci árusok eltiltassanak”.

Az indítványnak, a piaci árusok fellebezése ellenére lett foganatja, mert a közgyűlés határozatot hozott miszerint ezen piaci árusok kereskedők nem lévén a napi piacon a szorosan a fűszerkereskedéshez tartozó fűszerek piaci árusítását nem gyakorolhatják, mivel ezáltal a fennálló törvényeket és szabályokat szegik meg, s az adófizető kereskedőket károsítják meg.

A kereskedelmi élet normalizálására hozott intézkedések

A tulajdonképpeni kereskedelem szakosodása előrehaladásával, a városias fejlődés hatására együttjárt a piaci és utcai árusok, kofák létszámának emelkedése valamint szakosodása is. A továbbiakban figyelmünket, a dolgozat célkitűzésének megfelelően az élelmiszerkofákra és árusokra irányítjuk. Számuk 1891 és 1910 között megközelítette a húszat, 1910 után pedig tovább nőtt. Főleg tejet, tejterméket, zöldséget és gyümölcsöt árultak, de egyéb élelmi cikkeket eladók pl. virsliárusok is felbukkantak már a piacon.

Az 1920-as évek elejére számuk jelentősen emelkedett, 1920-ban pl. 22 zöldség- és gyümölcsárus-engedélyt adtak ki. Az engedéllyel rendelkező árusok mellett azonban elszaporodtak a nem piaci árusításra jogosító iparigazolványt birtoklók is a napi piacon, akik olyan cikkeket adtak el, amelyek a kereskedelem üzletkörébe tartoztak.

Az újonnan r. t. várossá alakult Salgótarján fűszerkereskedőinek panasza a helyi

kereskedelem kaotikus állapotainak megszüntetésére nem újkeletű. 1921-ben a helyi sajtó cikkez a kérdésről a nagyobb üzletek kereskedőinek védelmében. A piac- és vásártartási szabályrendelet reformját javasolja: hogy az állandó üzlettel rendelkező kereskedők a piacon ne árulhassák az üzletükben is tartott árut, piaci árusításra pedig csak azok kapjanak engedélyt, akiknek egyéb üzletük nincs, de akkor is csak a rendes üzletekkel rendelkezők adójának arányában fizetendő „piaci adó” lefizetése ellenében. Egy másik cikkben szóvá tette a lap a salgótarjáni piac higiéniaját is, amely közegészségügyi szempontból nem volt megfelelő.²¹ A salgótarjáni anarchikus piaci kereskedelmi viszonyok felszámolása érdekében a fűszerkereskedők mozgalmáa tette meg a döntő lépéseket. Ez indította el azt a rendelkezéssorozatot, amelynek eredményeképpen egy ideig helyreállt a város nyugalma. Kovács Géza és fűszerkereskedő társainak valamint az OMKE salgótarjáni kerületének a legitim kereskedelem megvédése érdekében benyújtott kérelmét az alábbiak írták alá: Praznovszky Sándor elnök, Kovács Béla titkár, Singer Gyula jegyző, Kovács Géza, Morics György, Timaróczy Sándor, Lengyel Géza, Tóth Gyula, Klein Károly, Révay Sándor, ifj. Panyi István, Fridrich Gyula, Ratkóvszky Pál, Wolf Mihály, Simon József, Takács Ferenc, Klein Ede, Igaz Herman, özv. László Gyuláné fűszerkereskedők.²²

Legtöbbjük vegyeskereskedőként vagy szatócsként kezdte, s később küzdötte fel magát az elitnek számító fűszerkereskedők közé. Természetesen mindezt meghatározta a lakosság fogyasztóképesége és az a tény is, hogy fűszerkereskedőknek kezdettől versenyt kellett vívniuk a fennmaradásért a társulatok magazinjaival, a századforduló után pedig a szövetkezetek keserítették meg életüket.

1922. május 1-én vegyes bizottság ült össze, Förster Kálmán polgármester elnökletével, hogy megtárgyalja a napi piac helyi elhelyezése, valamint a piaci árusítás rendszere elleni panaszokat és intézkedéseket tegyen azok orvoslására.

A napi piac a háború előtt vagy 15—16 árust foglalkoztatott, és a postaépület mögött helyezkedett el. Ezzel szemben ekkor a piaci árusok a napi piacot önkényűleg kiterjesztették a főtéri MÁV-állomás és a posta előtti piacrésze. A több mint negyven piaci árus sátrai, bódéi, asztalai közforgalmi szempontból akadályozták a postához és a főtéri állomáshoz vezető út forgalmát. Nem felelt meg a piac közegészségügyi és közrendészeti, de a tűzrendészeti követelményeknek sem. A város pora és szennye minden onnan kikerült élelmi cikket vastagon lepett el. Nem különben káros volt a romlott gyümölcsök ottani tárolása is, mivel azok elszállítási költségeit az árusoknak kellett állni, és az kis tételeben nem volt kifizetődő. A határmenti városban virágzó csempészkedés és tiltott árukkal való kereskedelem ellenőrzése, a vidéki termelők által hozott élelmicikkek megengedett idő előtti felvásárlásának megakadályozása lehetetlen: ezzel pedig lehetőséget kapnak az árak mesterséges fölhajtására.

Végül a sátrak elhelyezése a postaépületben vagy mögötte levő házcsoporthoz közt támadt tűz esetén nem lehetne gyors intézkedéseket tenni. A bizottság a fent említett állapotok megszüntetésére szükségesnek tartotta a piaci árusok revízióját abból a szempontból, hogy:

„1. Ki, mikor, milyen szám alatt nyert piaci árusításra iparigazolványt és mire szól az?

2. Kiknek van a helyhatóságtól engedély, a piactéren felállítandó sátorra?

3. Nem árusítanak-e a piactéren olyan iparigazolvány alapján, amely nem kifejezetten árusításra, — hanem ellenkezőleg kereskedelemre szól, amely eleve állandó üzlethelyiséget tételezve fel, tehát a piacon nem tűrhetők meg tovább.

Az illetőkkel szemben, aszerint mint amelyik csoportba tartoznak, a következő eljárást hozza javaslatba:

I. Akik nem piaci árusításra jogosító iparigazolvánnyal rendelkeznek és olyan cikkeket árusítanak, melyek a kereskedelem üzletkörébe tartoznak: a piactérről azonnal tiltassanak ki.

II. Akiknek van ugyan rendes piaci árusításra szóló iparengedélyük, azonban a piactér igénybevitelére az akkori képviselő-testülettől engedélyük nincsen, köteleztessenek annak megszerzésére s ezeknek a megadott foglalási engedély alapján az elárúsító helyet a városi tanács jelölje ki és műszaki közegével mérse ki, hogy mindenki csak ott és annyi

helyet vehessen igénybe, mint amire engedélye van. Ezeknek nyilvántartása érdekében felfektetendő volna a piaci árusok katasztere.

III. Ha a revisió során az tűnnék ki, hogy egyeseknek két sőt több üzletág vagy üzletkör gyakorlására jogosító iparigazolványa van vagy egy iparigazolványban felölelve több különféle, és külön-külön mind tisztességes megélhetést biztosító árusításra vagy kereskedelemre szóló jogosítványa van, az illetők felszólítandók annak bejelentésére, hogy melyik üzletágban kívánnak megmaradni?, s a többi jogosítvány megszüntetendő lenne. Ha az illető a felhívásra nem nyilatkozik vagy megtagadja a lemondást, az elzárás hivatalból teendő folyamatba, mert meg nem engedhető, hogy ma amikor a hadiárvának, hadiözvegyeknek és hadirokkantoknak ezrei várnak elhelyezésre s a kiutasított tisztviselő családok egész tömege keresi az elhelyezkedést, akkor egyeseknek egész csoportja legyen a különböző iparigazolványoknak a kezében.”

A bizottság a napirend második pontja értelmében, a helyi fűszerkereskedők tragikus hangvételű levelére reagálva, helyszíni szemlét tett a napi piactéren. Megtekintve az árusok bódéit, sátrait, megvizsgálta azoknak készleteit. Megállapította, hogy a panaszaiknak valóban van alapja, mert egyes árusok egy bizonyos (pl. fűszerkereskedést, vegyeskereskedést) kereskedelmi üzletágra jogosító igazolvánnyal folytattak piaci árusítást.²³ A vegyes bizottság javaslatait hamarosan a városi tanács határozatai követték. Elsőként a főtéri állomás előtti részen egyes piaci elárusítás megszüntetését, a jogtalanul elfoglalt területek felszabadítását mondta ki a város tanácsának 1922. évi július 27-én tartott ülése. A határozat megállapította, hogy a terület elhagyását, az elárusítóhely felszámolását 8 nap alatt kell végrehajtani, ellenkező esetben a kihágási eljárás megindítása mellett karhatalommal távolíttják el az árusítóhelyet, az illető árus költségére. Ez a rendelkezés azonban nem jelentette a piaci árusok működésének megszüntetését is, mert felhívta az érdekelt piaci árusokat, hogy kérvényeiket mielőbb nyújtsák be az új elárusítóhely engedélyezése és kijelölése ügyében.²⁴

A második intézkedés, amely a piaci árusítás rendjének biztosítását, annak törvényes keretek közé való visszaállítását szolgálta, a mindennapi piaci árusítás körét szabályozta.

A vt. rendelkezése 1922. augusztus 4-től eltiltotta a szorosan vett fűszerkereskedéshez tartozó fűszerek mint kávé, kakaó, csokoládé, tea, bors, paprika, fahéj, gyömbér, vanília, cukor, rizs, zsemlekása, köménymag, liszt, lekvár stb. napi piacon való árusítását, mivel a város vásári rendtartásáról szóló szabályrendelet 5.§-a világosan kimondja, hogy vásárszerű elárusítás csak országos és hetivásárokon gyakorolható. Kivételt csak a gyümölcs, zöldség és „egyéb emberi vagy állati cikkek” képeznek, amelyek naponként egész napon át árusíthatók.²⁵ A napi piac forgalmának biztosítására hozott intézkedések a többi piacrész áthelyezését is megkívánták. A városi tanács 1922. augusztus 27-i ülésén elerendelte, hogy a kocsiról áruló vidékiek a Menház utcába helyeztessenek, a széna-, takarmány- és szalmapiac pedig kerüljön vissza a Széna térre. Helyükre, a városi mérlegház előtti részre ugyanis a rendes napi piac és a vidéki földről áruló termelők helyeztettek.²⁶

A napi piac, a piactér rendjének visszaállításával úgy tűnt rendeződtek a tarjáni kereskedelem korábban fennálló zavaros viszonyai. Újabb gondokat jelentett azonban a piactéri bódék összevisszasága, tartozékainak szétszórtsága. Ezért javaslat született egyes bódék meghagyására, mások átalakítására vagy teljes átépítésére. Förster polgármester szerint vásárcsarnok építésével végérvényesen meg lehetett volna oldani a kérdést, de ez anyagi fedezet híján nem volt aktuális.²⁷

A kereskedők és piaci árusok kedélyeit már csak a házalók borzolták továbbra is, de 1936-ban őket is sikerült kiszorítani Salgótarján megyei város kereskedelmi életéből. A minisztérium a szabályrendelet jóváhagyásával a város fejlett kereskedelméről és iparáról állított ki jó bizonyítványt — írta a helyi lap.²⁸

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Csató Tamás: A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban. *Történelmi Szemle* 1975. 4. sz. 636. — Magyarország története 1848—1890. 6/2. k. 1001—1002.
2. Henri Pirenne: A középkori gazdaság és társadalom története. Bp. 1983. 161—163. — *Magyar Néprajzi Lexikon*, 1982. 5. 496—498. (a továbbiakban: MNL)
3. Salgótarján története. Szerk.: Szabó Béla. Salgótarján. 1972. 109. — Nógrádi Naptár az 1915. évre. Kiadja a Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet. Vásárjegyzék.
4. MNL 1982. 5. 498. — Nógrád vármegye szervezete és szabályrendeletei. 2. k. Balassagyarmat, 1901. 102.
5. Tóth Gyula: Salgótarján fejlődése az utolsó félszázadban. A Munka 1930. márc. 1.
6. Hácskai Vera—Nagy Lajos: Piacközetek, Piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984. 8—9.
7. MNL 1981. 4. 337—338. — Csató Tamás i.m. 638.
8. Salgótarján története. 109.
9. MNL Salgótarján község képviselő testületének közgyűlési jegyzőkönyvei (a továbbiakban St. kgy. jkv.) 1885. febr. 23. 36. kgy. sz.
10. Belitzky János: Adalékok a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. bányászainak munka- és életkörülményeihez. Nógrád Megyei Múzeumi Közlemények. 1974/20. 209—218. Réti R. László: A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű története 1881. 1919. Bp. 1977. 125. — Munkásmozgalom történeti lexikon Bp. 1976. 595. — dr. Szeőke Imre: Bányajog. Bp. é. n. (1915. 331.)
11. Salgótarjáni Lapok 1902. aug. 3. — A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai Bp. 1955. 33. k. 141.
12. NML v. 183. Salgótarján polgármesterének iratai (a továbbiakban St. pm.) 7757/1922.
13. Révai kereskedelmi lexikon Bp. 1930. 374. — Salgótarjáni Lapok 1905. márc. 13.
14. Salgótarjáni Almanach. II. évfolyam. Szek.: Szántay István. Salgótarján. 1926. 119—121.
15. NML St. kgy. jkv. 1889. február 1. 11. kgy. sz.
16. NML Filmtár 300 doboz. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara iratai. 1890. okt. 7.
17. Csató Tamás i.m. 644. — Budapest története. Szerk.: Vörös Károly. Bp. 1978. 4. k. 367.
18. Ua. mint 15. jegyzet
19. Csató Tamás i.m. 644. p. — Budapest története 42. 367.
20. NML V. 183. h. Iparlajstrom kivonat a salgótarjáni járás főszolgabírójának 1891—1922. évi iparlajstromból 1893—1900. D. — Salgótarjáni Lapok 1905. ápr. 2. és máj. 14. számai.
21. NML St. kgy. jkv. 1885. máj. 13. 69. kgy. sz. — Iparlajstrom kivonat 1891—1910. D. 1920 D — Salgótarján és vidéke 1921. május 26.
22. NML St. pm. 7757/1922.
23. NML. Ua. 2130/1922.
24. NML. Ua. 2130/1922—1
25. NML. Ua. 2130/1922—2
26. NML. Ua. 2130/1922—5
27. Förster Kálmán: Visszaemlékezéseim életem történetére. Nógrádi Történelmi Múzeum Adatár 933. 69.
28. A Munka 1936. jan. 18.
- A dokumentum (NML. St. pm. 7757/1922.) szövege:
Tekintetes Városi Tanács!
Nagyságos Polgármester Úr!

Salgótarján r. tan. város piacán mindenkinek feltűnik az a különös körülmény, hogy Salgótarján fűszerkereskedelme az utóbbi időben csak nem kizárólag a nyílt piacon bonyolódik le.

Ez a beteges helyzet veszélyezteti a közegészségi állapotainkat, ellentétben áll a törvénnyel, tűzbiztonsági és városrendészeti szempontból is tarthatatlan, de maga után vonja a legitim fűszerkereskedelmnek, — mely Salgótarján adójának tekintélyes hányadát fizeti, — teljes tönkremenetelét.

A törvény és törvényes gyakorlat csak betéviszárokon való élelmiszerüzemeltetést enged meg.

Hazaz az állapot lenne Salgótarjánban, a közegészség-ügyet nem igen veszélyeztetné. Piacunkon azonban az történik, hogy a piaci árusok naponta a legkülönbözőbb élelmiszereket, lisztet, cukrot, rizsát, túrót, lekvárt, teát stb. árusítanak a legnagyobb szélviharban, éppúgy, mint esőben, — a por, a szél, az időjárás viszontagságainak, a legyeknek kitéve — és ugyanazt az árut napokon át ugyanezen egészségre káros behatásoknak kitéve hagyják, mind-addig, míg az áru el nem fogy. Ez természetesen igen sokszor heteket is igénybe vesz.

Hogy ezen állapot a közegészség-ügyre mit jelent, azt úgy hisszük, — részletesebben fejtegetni nem szükséges.

A fennálló állapot mellett tág tere nyílik a csempészett és lopott áru értékesítésének, de a piac állandó zsúfoltsága miatt veszélyes a vagyon és tűzbiztonsági szempontból.

Tág tere nyílik így az adó eltitkolásának, az adó fizetés alóli kibúváknak.

A piaci árusok, — bárha ma már csaknem teljesen magukhoz ragadták a fűszerkereskedelmnek a társulatok által meghagyott részét, — együttvéve kevesebb adót fizetnek, mint bármely nyílt üzlettel bíró fűszerkereskedő egyedül. Forgalmi adót csak annyit fizetnek, amennyi nekik jól esik, mert hiszen áru raktárukat, üzleti forgalmukat megállapítani hatóságok személynek lehetetlen.

Tudomásunk szerint több piaci árus iparigazolvány nélkül árusít és vizsgálatok alkalmával egy és ugyanazt az iparigazolványt többen is bemutatják sajtójukként.

Városunk fejlődése szempontjából, úgy hisszük nagyon fontos, hogy szolid, legitim, az állam terheire, jövedelmének megfelelően, hozzájáruló kereskedelem szabadon fejlődjék.

A mai állapot azonban az alulírott nyílt üzlettel bíró fűszerkereskedők teljes tönkremenetelére vezet, mert mi a piaci árusokkal a versenyt csak egyenlőtlen feltételekkel folytatjuk ma le.

Mi ugyanis magas adókat magas bolti árakat fizetünk, a tisztaság és az egészségügyi követelményeknek üzletünkben való fenntartására tetemes kiadásokat teszünk. A piaci árusok ellenben ezen kiadásoktól mentesek vannak és így áruikat, — bárha mint fentebb előadtuk az emberi egészségre ártalmas állapotban, — olcsóbban adhatják. Az alacsonyabb műveltségű nép azonban, mely a piacon tömegesen fordul meg, az egészségügyi követelményekkel nem sokat törődik, a piaci árusok e miatt bonyolítják le a fűszerkereskedelm legnagyobbszámú részét.

Mint ahogy mi élni és megélhetésünket biztosítani akarjuk, ezen egyenlőtlen feltételekkel folytatott versenyt, minden áron meg akarjuk szüntetni. Ezen állapot megszüntetésének és egyenlő versenyfeltételek elérésének két módja van.

Vagy kényszerítettnék a piaci árusok a hatóságok útján a fűszerárak piaci árusításának megszüntetésére, vagy alulírott fűszerkereskedők kénytelenek leszünk üzleteinket bezárva, két láda és néhány deszka segítségével fűszerüzletünket a piacra vinni, amikor azután a közegészség, közlekedés-viselés és kiadások tekintetében egyenlőek leszünk a piaci árusokkal.

Az hisszük, hogy a 2 mód között a választás tekintetes Városi Tanács és a Polgármester Úr részéről nem kétsé.

A fűszerárak piaci árusításának fenntartása ellentétben áll a törvénnyel, a közegészségügyi követelményeivel, az arányos adófizetés elvével, vagyon és tűzbiztonság, a városrendészet érdekeivel, és ha még mi az összes nyílt üzlettel bíró fűszerkereskedők is existenciánkat biztosítandó, üzletünket a nyílt helyiségből piacra helyezni kényserülünk, ez a most alakult Salgótarján r. tan. városának egyáltalán nem lesz dísze.

Mindezek alapján úgy a névszerint alulírott fűszerkereskedők valamint a salgótarjáni összes legitim kereskedőket magában foglaló Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés salgótarjáni kerülete, a közérdek, a város jövőjének, a legitim kereskedelem megvédése szempontjából azon tiszteletteljes kérelmet terjesszük elő.

Méltóztassék a fűszerárú piaci árusításának mai tarthatatlan állapotát legrövidebb időn belül megszüntetni.

Tisztelettel: Praznovszky Sándor

elnök

Kovács Béla

titkár

Singer Gyula

jegyző

Kovács Géza

Morics György

Timoróczky Sándor

Lengyel Géza

Tóth Gyula

Klein Károly

Révay Sándor

ifj. Ponyi István

Fridrich Gyula

Ratkovszky Pál

Wolf Mihály

Simon József

Takács Ferenc

Klein Ede

Igaz Herman

őzv. László Gyuláné

Kovács Géza és bent nevezett salgótarjáni fűszerkereskedőknek és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés salgótarjáni kerületének kérvénye a fűszerárú nyílt piaci árusításának megszüntetése iránt. 1922. április 4.

RESÜMEE

Zoltán Balogh:

Mosaik zur Geschichte des Anfangshandels der Stadtgemeinde Salgótarján

Das am Anfang 1922 für Stadt erklärte Salgótarján mußte schon unmittelbar nach seinem Stadtwerden mit der Liquidierung des Erbes der Vergangenheit, mit der Lösung der dringlichsten Probleme (die Bedeckung des Pécskö-Baches, Straßenarrangierung, die Belegung der Straßen) beginnen. Ohne die Lösung dieser Probleme konnte von der Entwicklung der Stadt keine Rede sein. Neben den Stadtorganisierungsaufgaben war die Abschaffung der gesellschaftlichen Unordnung ebenso wichtig.

In unserer Schrift machen wir einige Dokumente einer dieser Komponenten, die auf das Ganze der Gesellschaft tief ausgewirkt hat, der Bewegung, die die Liquidierung der Anarchie des Handels nach den Revolutionen gefordert hat, bekannt. Das wichtigste von ihnen informiert uns darüber, daß sich Géza Kovács und seine Gewürzwarenhändlerkameraden, ferner die legitimen Händler der Ungarischen Landeshandelsvereinigung des Salgótarjáner Kreises mit der Bittschrift an den Stadtrat und den Bürgermeister gewandt haben, daß man „den heutigen unhaltbaren Zustand der Verkaufsbedingungen auf dem Gewürzwarenmarkt in kürzester Zeit“ abschaffe.

Peák Ildikó

Külföldi modern képzőművészeti kiállítások és fogadtatásuk a két világháború között

Bevezetés

A két világháború közti periódus rendkívül sajátos és összetett szakasz a magyar művészetben. Ugyanakkor ez a tény meghatározza a Magyarországon kiállított külföldi műalkotások fogadtatását, kritikáját — egyáltalán azt, ki, mikor és hogyan állíthatott ki Magyarországon a külföldiek közül.

Ezért úgy érzem, dolgozatom témájának kibontása előtt néhány mondatban át kell tekintenem a kor hazai képzőművészetének helyzetét, mely főbb vonalaiban — sajátos vonásai ellenére — szorosan kapcsolódik a kor általános tendenciáihoz. A két világháború közti időszakban sem az egyetemes, sem a magyar művészet fejlődése nem volt egységes és egyenes vonalú.¹ Nyugaton a korszak elején még tovább éltek a tízes évek egyes avantgarde törekvései: a dadaizmus, a konstruktivizmus. Ugyanakkor a húszas években a forradalmi mozgalmak lecsapódásaként, s egy, a jövőbe vetett idealista remény jegyében megindul egy neoklasszicista hullám. Ezt a humánus művészetet azonban a későbbiekben a fasiszta olasz ideológia kisajátította magának. A periódus végén pedig megszületik az azon túlmutató szürrealizmus.

A kor magyar művészete hasonló vonásokat mutat. Egy periódusban, s gyakran egymás mellett élnek a szecesszió örökösei — a KÉVE, a Munkácsy-, s nagybányai hagyományokat jól-rosszul ötvöző tájkép-, életkép- és aktfestők. Műkedvelő úriemberek és úriasszonyok egy tárlaton állítanak ki a Gresham-kör, vagy a KÜT tagjaival. A kritikusok egy folyóiratban írnak Derkovitsról és az úri társadalom arcképfestőiről. A háború éveiben pedig Magyarországon is megjelennek a szürrealisták.

A nagyszámú irányzat együttéléséről tanúskodik a művészeti intézmények és a kiállítási szervezetek sokasága. A két világháború között Magyarországon huszonöt társulás működött, melyek széles skálán mozogtak a konzervatív Munkácsy Céhtől a radikális ÜME-ig (Új Művészek Egyesülete). A művészcsoportok megalakulásával párhuzamosan egy sor új kiállítási fórum is létrejött. Közülük most a legfontosabbak, melyek külföldi kiállításokkal is foglalkoztak. Ezek — elsősorban: a Műcsarnok, a Nemzeti Szalon, az Ernst Múzeum, valamint az ebben a korszakban alakult Fränkel Szalon.

Több rövidebb életű szaklap (Művészet, KÜT, Magyar Grafika. Magyar Iparművészet, Szépművészet) mellett a Magyar Művészet kísérté figyelemmel a művészeti életet. Természetesen e mellett a kor szinte valamennyi kulturális lapja közölt képzőművészeti tárgyú írásokat, kiállításkritikákat (elsősorban: Nyugat, Napkelet, Élet, Múlt és Jövő, Magyar Kultúra, Katolikus Szemle, Tükör).

A lapok kritikusai közül — a sok névtelen és kevésbé ismert mellett — különösen Rabinovszky Máriusz, Kállai Ernő, Genthon István foglalkozott külföldi kiállításokkal. Nem lebecsülendőek ebből a szempontból sem a kor szépíróinak (pl. Kosztolányi Dezső) írásai.

Gyakran jelentek meg művészeti kritikák a bulvársajtóban is, ezeket némi éllel így

jellemzi Lyka Károly: „Legnépszerűbb volt a művészeti kiállításokat ismertető, bíráló írá-
sok típusa, amellyel a napilapok, folyóiratok kedveskedtek olvasóiknak. A közönség ked-
velte ezeket a cikkeket, a lapok tehát bőséges helyet juttattak az ilyesminek. A művészeti írók
java része élt is ezzel az alkalommal, bár ezt az előnyt csorbította a hírlapoknak az a rossz
szokása, hogy már a kiállítások megnyitása reggelén szerletes és beható ismertetést kívántak
adni a kiállításról. Ilyenformán a tárlatkritikák 6—800 műnek néhány órai átnézése után
készültek, s ezért az újságkritikák valósággal rögtönzések voltak.”²

A napilapkritikák így elsősorban a kiállított tárgyak listaszerű felsorolására, s egy-egy
jelzővel való jellemzésére szorítkoztak, általános „toposzokat” felhasználva — így szak-
dolgozatomban készítésekor keveset használtam fel közülük.

A tárlatok közönsége — különösen a korszak elején — szorosan összekapcsolódott a
vásárlók tömegével. Ebben az időszakban valamennyi kiállítás aukcióval kapcsolódott
össze — egy-egy műtárgy ára, az infláció következtében, gyakran több száz millió korona
volt. Ezt az összetett közönséget így jellemezte Lyka: „...gyakori volt a közönség új típusa:
az »újjgazdag«. Ebben a díszes társaságba tartoztak a háború vámszedői, a konjunktúra
lovagjai, a nyaktörő utakon járó tőzsdések, a »siberek«. Ezek népes hada vette át a
mecénás szerepét.” Ezeknek sorából kerültek ki a művészet fogyasztói... A művészet
főfogyasztói most parvenük voltak, uborkafára fölkapaszkodottak serege. Ez a borzas
parvenü stílus, ha ugyan szó lehet stílusról, főképp azt az időszakot jellemzi, amíg a
korona-valuta drámája játszódott. Mihelyt a dráma utolsó jelenete után legördült a füg-
göny, ezek a viszonyok nagyon hamar megváltoztak. A parvenü ízlés tünedezni kezdett,
majd csakhamar eltűnt. Ami helyét elfoglalta, nem a régibb ízlés újjáéledése, hanem olyan
jelenségek, amelyek inkább a jövő felé mutattak.”⁴ A kedvező változás ellenére, a két
világháború közti időszak művészeti életét a közönség és a művészet hihetetlen eltávololo-
dása jellemezte.

Erősen visszavetette a magyar művészetet, s gátolta külföldi kapcsolatait a Trianon
utáni néhány év. Magyarországnak „...jó időre szünetelt a kapcsolata a nagyvilág műv-
szetével, holott ez a kapcsolat mindig megvolt a mesterek ide-oda vándorlása, később bel-
és külföldi kiállítások révén. Voltak idők, amikor idegen művészek nagy számban dolgoz-
tak nálunk, viszont magyar művészek végeztek munkát Spanyolországtól és Angliától
egészen Oroszorszáig, Indiáig, Amerikáig... A veszített háború után kínai fal zárta el
festőinket a többi néptől. Évekig tartott, míg egy-egy véletlenül vagy kalandos utakon
hozzánk jutott művészeti folyóiratból értesültek mestereink, hogy körülbelül minő tája-
kon és minő formában él, mozog, alakul a nagyvilág festészete.”⁵ ... 1925-ben azonban
csoda történt: magyar művészeti kiállítás nyílt meg Londonban. Természetesen nem
hivatalos fórum rendezte, és a rendezőség nem is a magyar kormánytól kért képet, szobro-
kat, hanem egy nem politikai testülettől, a Szinyei Merse Pál Társaságtól.”⁶

Az 1925-ös angliai vendégszereplés — bármilyen tapogatózó jellegű is volt — áttörést
jelentett. A magyarok Londonban váratlan érdeklődést keltettek; a kiállítást — a maguk
költségén — vidéki városok is meghívták. Nem véletlen, hogy Magyarország a kulturális
elszigeteltségből való kilépés első helyszínéül Angliát választotta. A húszas években ha-
zánk első számú szövetségese ez az állam, bár csak gazdasági támaszt nyújtott — a lét-
fontosságúnak tartott revíziót nem támogatta.

Az angliai „áttörés” után Magyarországon megindult a külföldi kiállítások folyama —
közöttük 1926 május—júliusában az angolok „vizontlátogatása” a Műcsarnokban rende-
zett angol—magyar kiállítás során. Eddig — Trianon és 1925 között — a kortárs külföldi
képzőművészetet csupán hazai gyűjtésből (múzeumi vagy magángyűjtésű) anyagból, vagy
a régóta Magyarországon élő művészek (R. A. Zutt, Yrjö Liipola), a hazai művészethez
erősen asszimilálódott munkásságából, továbbá szórványosan bekerült folyóiratokból
ismerhettük. A nagy, egy-egy ország kortárs művészetét bemutató „reprerzentatív kiállítá-
sok” azonban csak a húszas évek végétől rendszeresek Magyarországon, mikor is hazánk
végleg kilép a külpolitikai elszigeteltségből.

A hazai művészeti életet s ezzel együtt a külföldről összeválogatott anyag milyenségét számottevően meghatározták a kül- és belpolitikai viszonyok. A belföldi kulturális élet két „éra” — a klebersbergi, majd a hómáni — függvénye lett.

Gróf Klebelsberg Kunó 1921—1931 között volt vallás- és közoktatásügyi miniszter. Kultúrpolitikáját, s egyúttal művészetpolitikáját a „kultúrfölény”-elmélet (a magyarság kulturális és szellemi fölénye a Kárpát-medencében) jellemezte, amely kulturális síkon kitűnően kiegészítette a bethleni gazdasági és politikai konszolidációt. A „kultúrfölény” része volt a „neonacionalizmus” — a faji, a nemzeti sajátosságok legfőbb értékmérővé tétele. Ez befolyásolta a külföldi kiállítások kritikussait is; egy tárlat akkor volt jó, ha kifejezte a lengyel, svéd, finn stb. lelkiséget, nemzeti karaktert, amely természetesen mindig valamilyen módon rokona volt a „sokat szenvedett magyar fajnak.” Kétségtelen előny azonban, hogy Klebelsberg, legalábbis formálisan, elismerte valamennyi stílus egyenrangú voltát, s ez kibővítette mind a hazai, mind a külföldi kiállítások anyagát. Így kerülhetett sor a többnyire konzervatívabb jellegű kisebb tárlatok és a nagy reprezentatív kiállítások (belga, angol, svéd, tiroli, lengyel, nürnbergi, amerikai) mellett, 1929-ben, a francia avantgarde művészek kiállítására is.

Hóman Bálint 1932-től megszakításokkal, egy évtizedig állt a Kultuszminisztérium élén. Kezdetben legalábbis egy szélesebb körű művészösszefogásra törekedett, mely élére haladó, progresszív szellemű szakemberek, műkritikusok kerültek. Ez további „liberalizálódást” hozott magával a kiállítások terén. Hóman nevéhez a továbbiakban a novecento magyarországi meghonosítására irányuló törekvés fűződik. Olaszországba küld ösztöndíjjal fiatal magyar művészeket, ugyanekkor több olasz kiállítás nyílik Budapesten. Az olasz fasizmushoz való közeledéssel párhuzamosan egyre inkább mindenek fölé emelik az olasz művészetet, az olasz alkotásokat (középkori, újkori, kortárs) egyedül üdvöztető példaként ismerik el. Az eddigiekből természetesen következik, hogy szovjet kiállítások nem voltak, nem is lehettek ekkor Magyarországon. A kortárs folyóiratok, ha az ország művészetéről írnak, csupán az „orosz művészetet” ismerik el, mely lezárult 1917-ben, s ezután nincs tovább.

Érdekes összefüggés található a két világháború közötti Magyarország aktuális külpolitikai helyzete és a külföldi kiállítások között. Valahányszor megkötöttünk egy egyezményt, vagy szövetségre léptünk egy országgal, az illető állam többnyire küldött utána egy reprezentatív kiállítást, melyet ünnepélyes keretek között általában maga a kormányzó nyitott meg (pl.: 1927 április: magyar—olasz barátsági szerződés aláírása Rómában — 1929: olasz—magyar kiállítás a Rákóczi úti Művészotthonban; 1928: lengyel—magyar szerződés — 1928 május: az első lengyel képzőművészeti kiállítás a Nemzeti Szalonban; 1936. október: Magyarország csatlakozása a Berlin—Róma-tengelyhez — 1936 január—március: nagyszabású olasz kiállítás a Múcsarnokban).

Ennyi bevezető, úgy érzem, szükséges dolgozatom tulajdonképpeni témája előtt, mivel szerintem a külföldi kiállítások milyenségét s fogadtatásukat befolyásolja a kortárs külföldi és hazai művészet és művészetpolitika fejlődése és tendenciája, valamint meghatározza Magyarország sajátos kül- és belpolitikai helyzete.

Végezetül, hozzá kell tennem, hogy a felhasználható anyag számomra a vártnál hiányosabbnak bizonyult, valószínűleg számos katalógus és folyóirat pusztult el a második világháború alatt, vagy tűnhetett el közvetlenül utána.

II.

A nagy reprezentatív kiállítások — az ideológia behatolása a művészeti életbe (1925—1939)

Az 1925-től 1939-ig terjedő időszak a magyar kül- és belpolitikában a bethleni gazdasági, kulturális és politikai konszolidáció, majd a rendszer egyre erősebb jobbrtolódásának, fasiszálódásának kora. A hivatalos ideológia egyre inkább áthatja az élet politikán kívüli

területeit. A kulturális élet valamennyi ágán — így a képzőművészetén — belül is egyre inkább elkülönül a hivatalos propaganda és a valóban a kor művészeti eseményeivel együtt haladó tendenciák.

A klebelsbergi, majd a hómani művészetpolitikát — bár különösen az előbbi legalább elvben elismerte a különböző stílusok „egyenjóságát” — bizonyos konzervativizmus jellemezte. Ez a tény a nagy „hivatalos” kiállítások milyenségében is megmutatkozott. A század eleji felporzódást ezen a téren bizonyos hanyatlás követte. A kortárs kritika ezt mint „lemaradást” ítéli meg a külföldhöz képest: „Furcsa és megmagyarázhatatlan jelenség a magyar művészeti életben, hogy amikor már mindenütt „hivatalosan elismert” művésztől lépett elő mindaz, amit az izmusok művészetén s az izmusokból kibontakozó művészetén értünk, nálunk minden új törekvés még egyre csak a megtűrt kuriózum, egyre még idegen, otthontalan... ma ennek a fiatal festészetnek és szobrászatnak nincs helye, ahol megmutatható ki az 1926-tól folyamatos lengyel reprezentatív, vagy hazai tulajdonban levő lengyel műveket bemutató kiállítások kapcsán. Az 1927-es magyar—olasz barátsági szerződést olasz reprezentatív és egyéni kiállítások követték a második világháború végéig. A harmincas évek második felében pedig Magyarország egyre szorosabb kapcsolatokra lép a skandináv és a balti államokkal, — ez a tény kiállítások formájában is megmutatkozik.

A nagy „reprezentatív” kiállítások általában szoros függvényeivé váltak a magyar külpolitikának, s a gazdasági, kulturális, politikai kapcsolatok zálogává lettek. Gyakran egy-egy államközi szerződést szentesítettek. Így a Lengyelországhoz való politikai közeledés mutatható ki az 1926-tól folyamatos lengyel reprezentatív, vagy hazai tulajdonban levő lengyel műveket bemutató kiállítások kapcsán. Az 1927-es magyar—olasz barátsági szerződést olasz reprezentatív és egyéni kiállítások követték a második világháború végéig. A harmincas évek második felében pedig Magyarország egyre szorosabb kapcsolatokra lép a skandináv és a balti államokkal, — ez a tény kiállítások formájában is megmutatkozik.

Ebben az időszakban a kiállítási intézmények bizonyos „specializálódása” figyelhető meg — a kiállítások jellege, tematikája szerint. A Műcsarnok a hivatalos propaganda szolgálatában a nagy reprezentatív kiállítások bemutatását tűzte ki célul. Hasonlóan járt el — bár kisebb mértékben mutatott be külföldi anyagot a Szépművészeti Múzeum. Ebben az időszakban a legösszetettebb képet a Nemzeti Szalon mutatja. Ekkor itt találkozunk a nagyközönség a legtöbb külföldi kiállítással. Bemutatnak itt is nagy reprezentatív kiállításokat, de folytatják a csoportkiállítások hagyományát is. Ezek mellett — az egyéni tárlatokon túl — azonban progresszívabb kiállítások is nyílnak itt (Les Artistes Musicales, francia avantgard művészek). Az Ernst Múzeum szintén csoportkiállításokkal kapcsolódik ehhez a sorhoz, az Iparművészeti Múzeum pedig reprezentatív kiállításokkal. A fiatal, ebben az időben megalakult Frankel Szalon úgy látszik „nem hódol meg” a hivatalos propaganda előtt. Egyéni kiállítások során át fiatal művészek munkáit mutatja be, s 1935-ben igyekszik átfogó képet nyújtani a kortárs francia festészetről.

Mindezeket figyelembe véve — az időrendiséget szem előtt tartva — ennek az időszaknak a kiállításait intézmények szerint csoportosítottam.

A *Műcsarnok* reprezentatív kiállításainak sorát az ominózus 1926. májusi — júliusi angol — magyar kiállítás nyitotta meg.

A kiállítás festészeti anyagát Komáromy-Kacz, Kukán, Knopp Imre és Tolnay Ákos, Nagy Sándor, Déry Béla és Csánky Dénes — szobrászati anyagát pedig Bory Jenő és Vastagh György rendezték. Az angol művek retrospektív anyagát dr. Majovszky Pál válogatta. Magyar részről a Magyar Képzőművészek Egyesülete, a Benczúr Társaság és a Céhbeliek állították ki munkáikat. A modern angol művészetet az I. terem szemléltette ötvenegy olajfestménnyel, vízfestménnyel, rajzzal és szoborral — ezek eladók voltak. A X. terem pedig a régi angol művészetet (1735—1856) mutatta be olajfestmények, rajzok, metszetek segítségével. Ez az anyag itthonról került össze, magyar — pontosabban budapesti — magángyűjtőktől.

A kiállítás nem aratott osztatlan sikert a kritikusok között, bár a Nyugat kiemeli, hogy a Műcsarnok történetében „...ez a kiállítás nevezetes dátumot jelent, mert a háború óta, sőt az azt megelőző évtized óta először történik, hogy kapuját a külföld művészetének megnyitja.”² Ennek okát a kritikus — Elek Artúr — abban véli megtalálni, hogy a

„...Műcsarnok szűkkeblű volt gazdája, a Képzőművészek Egyesülete határozta ezt így egyszerű önzésből. Úgy képzelte, hogy a külföldi műtárgyak helyett majd magyar művészek munkáit vásárolja a közönség...”³ Elek Artúr a továbbiakban kifejti, hogy a kiállítás legnagyobb hibája, hogy nem jellemzi a modern angol művészetet: „...meg kell adni, a mai angol festészet számos híresség szerepel benne egy vagy több művével, de egyik sem olyan munkájával, amely művészetét méltón képviselné. Több híres mester viszont teljesen hiányzik a gyűjteményből, hogy csak néhányat említsünk: Sir William Orpen, Sir Albert East, John Lavery, Arthur Packham... Nem egyiknek a Szépművészeti Múzeumban is függ olyan képe, amely képességeiről helyesebb fogalmat ad, mint a műcsarnokbeliek.”⁴

A kiállítás tanúságát Elek Artúr abban látja, hogy inkább ne hívjuk meg hozzánk a külföldet, semhogy ilyen hamis képét mutassuk képességeinknek. Ugyanakkor a külföldi kiállításokra mégis nagy szükség van Magyarországon a kitekintés, a tájékozódás miatt. A dilemma megoldása a kritikus szerint az, hogy nekünk magunknak kell a saját igényeink és céljaink szerint megszerveznünk a külföldről hozott gyűjtemények kiállítását.

Még keményebben kritizálja a kiállítást Rabinovszky Máriusz a Magyar Grafikában: „A giccs nemzetközi. A müncheni Glaspalast, a párisi Salon, a londoni Akadémia és a pesti képzőművészek egyesülete egy húron pendül. Az az ötven kép és szobor, melyet a mai angol művészet »reprezentánsául« ideküldtek, éppen úgy szerepelhetne Londonban, mint hivatalos magyar kollekció. Csak a neveket kellene megváltoztatni. Hát szó sincs róla, ez nem a modern angol művészet.”⁵ Mindemellett Rabinovszky kiemel néhány valóban művészi képet — így H. Watson impresszionisztikus és R. Allen naturalisztikusabb akvarelljét, O. Hall hagyományos tónusú „Kőbányáját”.

Egy évvel később, 1927 május—júliusában láthatta a Műcsarnokban az érdeklődő közönség a „belga művészet fejlődését feltűntető kiállítást”. Ez már önállóan és kizárólagosan külföldi gyűjteményt vonultatott fel, még hozzá három nagy szakaszra bontva. Az elsőt a régi flamand művészet alkotta, a másodikat az újkori belga művészet, a harmadikat pedig a „ma művészete”. A kortárs kritikák felsőfokban írnak a kiállításról — hatalmas, nagy jelentőségű eseménynek tartják, mely páratlan, nemes, ritka élvezetet okoz. „Ehhez a kiállításához hasonló Budapesten, úgy tudjuk, még sohasem volt. A legelsőrangú műkincesek oly tömege tárul a néző elé, amiért máskor hosszú utat kellett megtennünk... A belga kormányt sem propagandacélzat, sem politikai udvariasság nem vezethette és így az az előkelő gesztus, mellyel műkincsei legjavából küldött nekünk mutatoba, csak annál értékesebb jele a szimpátiának.”⁶ A Napkelet kritikusai kiemeli a modern festők közül De Winnet, Leysot, Evenepoelt, Stevenst, De Brackeleert, Artant-t, Opsomert, Laermanst, Ensor-t, Agnessenst, Boulengert, De Groux-t, a szobrászok közül pedig elsősorban Meunier-t és Minnet.

Az osztatlan sikerben — legalább is a „hivatalos” kritikák tükrében — a „ma művészete” nem oszthatott. A Napkelet szerint a „...ma szélsőséges törekvéseinek forrongásából is bőséges mutatót adnak a hátsó termek. Itt a legmerészebb keresgélők ugrásai várnak a szemlélőre. Ezek a képek a világ minden pontján egyformák. A belga bélyeggel ellátottak csakúgy nem keltenek komoly hatást, mint azok, amelyek a párisi „Függetlenek Szalonjában” lógnak. Teóriák szülöttei. Tiszavirágok. Néha színesek és mulatságosak, sokszor mosolyogva elkapjuk róluk a szemünket. Az itteni nevek közül legfeljebb azért jegyezz meg párat a közönség, hogy mulatva emlegesse.”⁷ Rabinovszky Máriusz szerint: „Akik a modern művészetet szőröstül bőrostül a pokolba kívánják, azoknak a belga kiállítás minden része — Meunier, Minnet és pár tehetségesebb festőt kivéve — kitűnő érve lehet.”⁸

Az általános támadás közepette csak a Képzőművészek Új Társaságának lapja — a KÚT — méltatja a modern belga festőket. Üdvözlí a belga hivatalos köröket, akiknek „...van bátorságuk a »bolsevik művészet« (hogy egyik kiváló szakértőnk terminus technicusát idézzük) egy reprezentatív gyűjteménybe sorozni...”⁹ A lap rámutat arra a fonákra is, hogy az olyan magyar képeket, amilyenek a belga kiállításon mint „a tizenkilencedik század mesterei” szerepelnek, a hazai hivatalos megítélés a legmodernebbekként tartja számon.

Megállapítja továbbá, hogy igazán jelentős egyéniség a belga fiatalok között nem akad. „A mi fiataljainknak sem a svédek, sem a belgák előtt nem kell szégyenkezniök.”¹⁰

1929 novemberében szintén több korszakot átfogó kiállítás nyílt, melynek célja Nürnberg régi és új művészetének bemutatása volt. Ez a Dürer-centenárium kapcsán Nürnbergben 1929 tavaszán rendezett modern magyar képzőművészeti kiállítás viszonzása volt. A kiállítás nagyobb részt az élő nürnbergi művészek munkásságát mutatta be. Tizenkét teremben, hatvannyolc művész alkotásai által kaphattak ízelítőt az érdeklődők a nürnbergi modern ötvösművészetből, iparművészetből, építészetből, grafikából, szobrászatból és festészetből. A megelőző — középf- és újkori — időszakot tizennyolc művész, illetve iskola képviselte.

A kritikából és a képes katalógusból egy „jó megbízható”, a hagyományokhoz erősen kötődő, a modern belgák „ugrálásaitól” mentes művészetet ismerhetünk meg. A Napkelet kritikusa elsősorban ösztönességüket és tudásukat emeli ki.

Festőik Cranach-hoz, Grünewaldhoz, Holbeinhez, Schwindhez, Böcklinhez, Thoma-hoz és Laermanshoz nyúlnak vissza, de ezek a keretek modern szellemet határolnak be. Technikájukra a rutin a jellemző (Paul Benedict), de találni a festmények között finom színökonómiát (Georg Hublitz), bravúros vízfestményeket (Franz Schmidt) és illusztrációs-szerű, dekoratív képeket (Heinrich Kuch) is.

A szobrászati anyag (elsősorban Karl Muggerhöfer, Wilhelm Nida-Rümelin, Hans Müller, Philipp Kittler) kissé egyhangú — majdnem mind fej.

Az építészeti részt a kortárs kritika igen becsesnek tartja. Ludwig Ruff bambergi érseki szemináriuma és Friedrich Mayer hős emlékcarnoka már a Neue Sachtlichkeit szellemében fogant, — a konstruktív elemek néha a sivárságig hangsúlyosak — de összhatásuk tiszta és megnyugtató. Karl Leubert iskolaépületén szokatlan fény-árnyék megoldásokat alkalmaz. Az iparművészeti anyagról a kritika sommásan megállapítja, hogy nem tartja a múlt színvonalát.

A Műcsarnokban rendezett reprezentatív kiállítások között minden bizonnyal a legnagyobb jelentőségű az 1936 január—március között nyitva tartó modern olasz művészeti kiállítás (Esposizione d'Arte Italiana) volt. Azzá tették hatalmas méretei, az osztatlan hivatalos- és közönségsiker, valamint politikai-ideológiai kapcsolódásai. 1932—36 között Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején tetőfokára hágott a már korábban is jelentős olasz külpolitikai orientáció. A Gömbös-kormány — amely a külpolitikában a római paktum aláírásával kötelezte el magát véglegesen az olaszoknak, a belpolitikában pedig az olasz fasiszta államrendszer magyarországi meghonosításán fáradozott — valószínűleg így kívánta még szorosabbra fűzni a két ország kapcsolatait.

Már korábban is állítottak ki olasz művészek Magyarországon. 1929 júliusából tudunk egy olasz—magyar kiállításról, amelyet a Rákóczi úti Művészotthonban rendeztek, s az Ernst Múzeum és a Nemzeti Szalon kiállításain 1928-ban és 1930-ban is részt vettek olaszok (Nino Busetto, Luigi Servolini, Bruno da Osimo).

A műcsarnokbeli kiállítást Gerevich Tibornak a katalógushoz írott előszava szerint évek óta tervezték s készítették elő. 1936-os megvalósulásában nagy része volt a nem egészen egy éve, az olasz kormányelnök és a magyar kultuszminiszter által aláírt kulturális egyezménynek.

A kiállításról természetesen felsőfokban írtak a kritikusok. Utaltak arra, hogy „Magyarország és Itália művészeti téren ma oly közel áll egymáshoz, mint talán egyik nemzet sem, mert visszanyerték nemzeti látásuk sajátos jellegét s azt minden esztétikai divat fölé helyezték”¹¹ „Magyarország, a magyar műveltség és művészi élet méltán büszke lehet rá, hogy ezzel kitüntették. A magyar kultúra megbecsülése ez a kiállítás.”¹² Hatása: „Elő fogja készíteni annak az elengedhetetlen célkitűzésnek a megvalósítását, hogy rendkívüli tehetségekben gazdag mai művészetünk szilárdabb szervezettségével, nagyobb életlehetőségeivel, hatásának teljesebb kifejtésével megfelelhessen fontos nemzeti hivatásának.”¹³ Tehát, a kiállítás tanulságát nemcsak a belső rokonság és a szellemi kapcsolatok terén kellett leszűrni, de követendő példának kellett, hogy szolgáljon a magyar művészek számára is.

Követendővé vált az olasz kiállítás nemcsak a művészi teljesítmény, hanem az ekkor már „szlogenné” váló „nemzeti öntudat” terén is: „Az olasz kiállítás hozta meg számunkra a jövőbe tekintés inspirációját és a tanulságok levonásának azt a kissé keserű, de mindenél fontosabb magábaszállását, hogy mi még messze járunk attól a nemzeti öntudattól, amely az olasz művészetet jellemzi és amely jelenlegi nagyságának alapja... amikor sem saját erejük, sem a kölcsönkapott hatások nem bizonyultak elegendőnek az új fejlődés megindításához, előbb-utóbb el kellett következnie egy mindent átalakító végletes kirobbanásnak. És ez politikában a fasizmussal, művészetben pedig a futurizmussal tör magának utat... A hitét megtalált művészet formakincse ez, ahol a megvalósulás csupán hordozója a gondolatnak, szolgálja azt és nem akar fölébe kerülni — lenézve hitet, fajt, nemzeti célokat.”¹⁴ A Katolikus Szemle kritikusa — Kopp Jenő — tehát a magyar művészeknek követendő példaként a következő utat jelöli ki: nemzeti öntudatra ébredés — fasizmus — futurista művészet.

Kevésbé politikusán fogalmaz a Tükör művészettörténész-kritikusa, Péter András. Ő is jelentősnek tartja a kiállítást, „...azért is, mivel az új olasz művészet egyike a mai Európa leggazdagabban virágzó és ezért legérdekesebb jelenségeinek, s az a kiállítás, amelynek anyagát Antonio Maraini olasz és Gerevich Tibor magyar kormánybiztosok gyűjtötték össze, szinte teljesen egyenértékű képét, hűséges visszfényét adja az olasz művészet mai állásának.”¹⁵

A kiállítás maga túlnyomórészt modern anyagot tartalmazott. A nyitóteremben a XIX. sz. végétől a XX. sz. első harmadáig dolgozó mesterek munkái voltak láthatók, azoké, akik az ottcentót zárták le, és a novecentót készítették elő (Segantini, Mancini, Boldini, Previati — s kronológiailag is ide sorolták Spadinit, Modiglianit, Casoratit, Carenát).

A középső termekben többek között Carrá, Sironi, Ferrazzi, Severini, Saliotti, Tosi, Tozzi, Vanetti, Ceranchini, Funi, De Chirico, Marussig, Peluzzi, De Pisis, Montanari, Guidi, Conti, Cavalli, Pirandello, Mafai, Ziveri, Menzio festményeit láthatta a közönség — összesen százhatvannyolc művész háromszáznegyvenegy képét. Érdekes, hogy a futuristák viszonylag kevés művel képviseltették magukat.

E festészeti anyagot egyébként az olaszok kiállították már a velencei biennálén, a quadriennálén is.

További termekben hetven szobrász százhuszonhét plasztikáját és harmincnégy érmét tekinthette meg a közönség, még pedig két csoportban. Külön emlékkiállítás keretében Adolfo Wildt márvány- és Libero Andreotti bronzszobrai. Egy hatalmas körteremben pedig Selva. Romanelli, Dazzi, Martina, Messina, Grizelli, Graziosi, Prini, Minerbi, Lazzaro, Innocenti, Berti, Manzó szobrai voltak láthatók.

A kiállítás három kisebb termét foglalta el a grafika. Külön teremben állították ki a futuristák műveit, s külön a kortárs olasz egyházművészet alkotásait. A hatalmas anyagot néhány szekrényben iparművészeti tárgyak egészítették ki. A grandiózus kiállítást helyben száznál több ismertető kiadvány propagálta.

E hatalmas méreteket a Műcsarnok 1938. áprilisi modern lengyel művészeti kiállítása már nem tudta megismételni. A gyűjtemény a lengyel művészeti törekvések időben is jelentékeny hosszsmetszetét kívánta adni. A kortárs kritikák kiemelik a választékos ízlésű, instrukatív rendezést, valamint a példamutató nemzetiességet. Különösen jelentős volt a kiállítás fametszetanyaga (Stanislaw Chrostowski-Ostoja, Wladyslaw Skoczylas, Bartolomiejczyk, Cieslawski, Mania Dunin, Ludwik Gandowski, Zofja Starkiewicz, Wanda Tilakowska stb.). A képzőművészeti kiállítást plakát-, könyvművészeti-, textil- és üvegablakterv-anyag egészítette ki, általános elismerést keltve.

A kiállítás anyagát a varsói Torpo Társaság válogatta össze krakkói, varsói, vilnai, poseni művészek munkáiból. A képanyagban a nagy előd, Matejko is helyet kapott két festménnyel (Várnai csata, Az oroszok hódolata Báthory István előtt a pszkovi csata után).

A Magyar Művészet kritikusa — Oltványi-Ártinger Imre — a lengyel és a magyar művészet „csodálatos rokonságára” mutat rá. Amely rokonság „...nemcsak a két nép lelki-ségének sok tekintetben azonos jellegében mutatkozik ... de a lengyel történelem, sőt a

lengyel művészet története is bámulatos hasonlóságot mutat a miénkével.”¹⁶ A lényeget Oltványi-Artinger is a „nemzeti jelleg” mindenek felett való hangsúlyozásában látta. A lengyel művészek tudatosan fejlesztik a lengyel népies elemeket. Ettől kezdve a lengyel művészet nemcsak nemzeti, de népi művészetté is mélyült. Oltványi-Artinger kiemeli továbbá az új konstruktív formaművészetre való törekvést: „...a konkrét ábrázolás felé hajlanak, a jellemzőt kereső plasztikus látásukat erős kolorisztikus hangsúly avatja festőivé.”¹⁷

A Szépművészeti Múzeum grafikai osztályának anyagából Hoffmann Edith a harmincas évek első felében többször rendezett német és francia grafikákból kiállítást — melyek során bemutatásra került a modern anyag is. Így 1933-ban, német grafikai kiállítás keretében, Liebermann, Thoma, Slevogt, Kollwitz, Pechstein, Jaeckel, Sintenis művei ; szintén 1933-ban pedig francia grafikai kiállítás keretében pedig Picasso, Lhote, Laurencin, Rouault, Dufy, Gleizes és Léger alkotásai.

1937-ben két reprezentatív kiállítás bemutatására is vállalkozott a Szépművészeti Múzeum. A finn képzőművészetnek nem ez volt az első jelentkezése Budapesten (már a háború előtti években két kiállításuk volt a Műcsarnokban). A mostani kiállítás rendezői Csánky Dénes főigazgató és Thorsten Stjerschartz (a helsinki Athenaeum igazgatója) volt.

A kiállítás anyagát ez alkalommal vázlatok, rajzok, vízfestmények, grafikák alkották. „Ezen a ponton új mozzanat volt az is, hogy a régebbi, nemzetközi viszonylatban nem ismeretlen nevű mesterek mellett a háború után fellépő nemzedék művészetéből szintén ízelítőt adott a kiállítás a grafikán keresztül. A másfél száznál több darabból álló kollekcióban a legkülönbözőbb technikával készült lapok sorakoztak: ceruza-, toll- és krétarajz, gouache, tus, vízfestmény, rézkarc, aquatinta, linóleummetszet, könyomat, monotípia.”¹⁹ A kiállítás által nyújtott összképről Balás Piri László a Magyar Művészetben azt írja, hogy a „modern izmusoknak csak halvány visszfényét tükrözi”, s a művészekre „nem európai stílusáramlatok hatnak, hanem egyes külföldi nagymesterek.”²⁰ Ennek okát a kritikus a nehéz gazdasági helyzetükben, s elzárkózottságukban látta. A modern művészek mesterei a XIX. sz. második felében dolgozó elődök voltak: Edelfeldt, Gallen-Kallela, Järnefelt.

A legnagyobb anyaggal a kiállításon a néhány éve meghalt Gallen-Kallela szerepelt, „...aki népies tárgyú, naturalista ízű, stilizált kompozícióival és falfestményeivel a legsokoldalúbb egyéniség.”²¹

Järnefelt a kiállításon egy portré- és egy észak-finnországi falureszlet ábrázolásával szerepelt.

A Bastien-Lepage-nál tanult Edelfeldtnek döntő szerepe volt a finn képzőművészet kialakulásában; oeuvreje összekötő kapocsként szolgált a finn és az európai művészet között.

A Napkelet kritikusa az öt évtizedet átfogó anyag sokféleségében a közösséget a nehéz északi temperamentumban látja. Ugyanő az újabb művészek közül Simberg, Rissanen, Enckel s a fiatalabb Favén, Cawen, Linfors, Parviainen, valamint a háború utáni grafikusok — Collin, Oinonen, Segerstal, Henrikssohn, Nyven és Ericson nevét tartja említésre méltónak.

A Szépművészeti Múzeum másik 1937-es nagy kiállítása együtt mutatta be a múzeum lengyel vonatkozású képanyagát és a krakkói Nemzeti Múzeum Matejko-gyűjteményét. Erdélyi Árpád szerint bár ez a kiállítás művészeti szempontból „...meg sem közelíti a Nemzeti Szalon 1928. évi lengyel reprezentatív tárlatát, fontosságát ini elsősorban abban látjuk, hogy kiegészíti az említett reprezentatív tárlatot, amelyen a lengyelek két nagy mestere, Grottger és Matejko nem voltak képviselve műveikkel, másrészt pedig abban, hogy az ilyen kiállítások valóban jó szolgálatokat tesznek a külfölddel való kapcsolatok kifejlesztésénél.” Erdélyi itt művészeti, s általában politikai kapcsolatokról ír, s továbbfűzve a gondolatot, kénytelen megállapítani, hogy ezeket a kísérleteket nem annyira művészi, mint inkább politikai szempontok diktálják.

A Csánky Dénes főigazgató és Kazimir Mycielski által összeválogatott anyag törekszik a régmúltba visszanyúló magyar—lengyel kapcsolatok demonstrálására is. A kiállításon

szerepel Mányoki-festmény és Szerelmey Miklós egy arcképnymata is. A régi lengyel és magyar festészet egykori kapcsolatait a rendezők egyházi művekkel mutatták be.

A kiállított újabb grafikákat és festményeket a kritika szerint a finom dekorativitás és népi eredetű ornamentális elemek jellemezték.

Erdélyi a szobrokat népi fafaragó hagyományokkal hozza kapcsolatba. A művészeket „az anyag lelkének” ismerete, stílusosság jellemzi (Ksavery Dunikowsky, Jan Sze-phowski), valamint a tömör formaadás (Alfons Kerny, Henryk Kuna, Zofja Kaminska, Edward Wittig).

A gyűjteményt Jozef Mehoffer üvegfestménykartonjai, plakátsorozat, könyvművésze-ti gyűjtemény és eredeti lenszöttesek egészítették ki.

A *Nemzeti Szalon* az 1926-os évet két — meglehetősen különböző jellegű, s az intéz-mény összetett profilját eláruló kiállítással kezdte.

Az 1926 januárjában Budapesten először megrendezett lengyel reprezentatív grafikai kiállítás védnökei lengyel részről J. Sigismund Michalowski meghatalmazott miniszter, magyar részről dr. Strausz Sándor alkonzul voltak. A néhány száz művész által elküldött anyagot — fametszetek, rézkarcok, kőrajzok, linóleummetszetek — a varsói képzőművé-szeti egyesület állította össze.

Budai E. László (Magyar Művészet) véleménye szerint a hazai közönség itt jobb fametszeteket és kőrajzokat ismerhetett meg, mint amilyeneket magyar művészekről láthatott. Kiemeli a nemzeti jelleget, amely még a vallásos ábrázolásokban is megmutat-kozik: „...Madonnának és angyalnak, de még az Atyaistennek is tipikusan szláv (sőt néha a múlt sugallta orosz) ábrázolata van, a varkocsról, tűszőről, s hasonlókról nem is szól-va.”²³

A kritikus felső fokon áradozik a kiállítás által benne keltett élményről: „...színről-színre lártuk a harmatos lengyel mezőket, a sok vért látott lengyel vizeket, a földig rombolt fahá-zakat... a védőárkok ördögbarázdáival, gránátok tölcseireivel fölsebzett; az örök nyugalmat hiába ígérő keresztekkel teleszórt lankásokat...”²⁴

Mindezek alapján Budai E. László a lengyel kiállítást példaként állítja a magyar grafi-kusok elé: „A lengyel grafikai kiállítás a nemzeti szerencsétlenségünk és anyagi depresz-szióink révén gondba borult magyar művészekre mély hatást tett. A lengyel példa azt mutatja, hogy nekünk is, akiknek oly fejlett művészetünk van, a magunk világát kell kiaknáznunk, amire a közelmúltban elszenvedett körülzárásunk máris erőteljesen rámu-tatott.”²⁵

Objektívabban nyilatkozik a kiállításról az Élet kritikusa, bár abban ő is egyetért Budai-val, hogy „...a modern magyar grafikával szembeszökő az éppen abban, ami a magyar művészetet az ősi diszpozíciók alapján kiáltóan az európai művészet fölé kénye, hogy emelje, a dekoratív érzék uralkodó erejében — a lengyelek erősebbnek látszanak. A magyar grafika közelebb áll a természet formáihoz, s kevesebb a népies naiv artisztikum és dekorativiz-mus... Viszont a lengyelek technikailag erősebbek, sokoldalúak és egészben a művészetük szerencsésebb politikai csillagjárás polgárias, megelégedett, intim ritmusát adja.”²⁶

Egészen más típusú — eltér ettől a reprezentatív jellegű kiállítástól az 1926 februárjában Efraim Mose Lilien német származású grafikus hagyatékából rendezett tárlat. A kiállítás rendezésében valószínűleg az előző évi Abel Pann-kiállítás sikere is szerepet játszhatott.

A kalligrafikus vonalú, fekete-fehér grafikák katalógusához a londoni J. Zangwill írt előszót. Megragadja a hasonlóság adta lehetőséget, hogy Beardsley-éhez hasonlítsa Lilien grafikáit, de rámutat arra, hogy a művész alkalmazásában ez nem az erotizmust, miszticiz-must, hanem a lírai kompozíciót szolgálja: „Lilienben egyesül a héber lélek spiritualizmusa a görögének szépségkeresésével. Ez az oka annak, hogy Lilien a ma művészetében oly végtelenül jelentős és egyedülálló.”

A kiállított grafikai anyag illusztrációkból (Juda, Énekek éneke), üvegablaktervekből, monotípiákból, rézkarcokból, s egy „Jeruzsálem” című harminchat lapos „heliogravur”-ból állt.

Az 1926-os év két egymást követő csoportkiállításán is bemutatkoztak külföldi művé-

szek a Nemzeti Szalonban. Szeptember 5—12. között az L. csoportkiállításon magyar festők — Bizony Ákosné, Gyenes Gitta, Leidenfrost Pál, Lingauer István — mellett egy orosz festőházaspár; Brailowsy Leonidas és Brailowska Rimma (korabeli átírás).

A két művész a régi orosz ikonfestők technikájának és a XX. sz. festői módszereinek összeolvasztásán fáradozott. Úgy tűnik, kettejük között Olaszországot, Franciaországot, Spanyolországot bejáró, majd a moszkvai és szentpétervári cári színházak díszlettervezőjévé váló Leonidas lehetett az önállóbb művész — míg Rimma a régi orosz hímezések ornamentikájának felelevenítésével foglalkozott. A két művész 1920-ban hagyta el Oroszországot és Konstantinápolyba emigrált. A Nemzeti Szalon kiállításán hazai emlékeiket felidéző, „Vízíók a régi Oroszországból” című, negyvenegy darabból álló olajfestmény-kollekciójukkal szerepeltek.

A következő — LI. csoportkiállítás (1926. szeptember 26—október 3.) résztvevői Kammerné Radnai Margit, Bakoss Tibor, Bán Tibor mellett megint ők, ugyanezzel a sorozattal, továbbá a sziléziai Vera Jicinska. A magát magyarnak valló fiatal művésznőnek ez volt az első nyilvános szereplése Budapesten. Kubista jellegű képei nem arattak osztatlan elismerést a kritikusok körében.

Pesti Hírlap: 1926. szeptember 26.: „Jicinska Vera a mai világ innenső sarkán áll. Kubista, bár néhol engedményekkel. Szerepelt a párizsi »indépendents«-kiállításokon... Vera mester köbözete sok mindenféle kiterjed, látunk tőle köbszerecsent, női képmást köblökikkal, elhízott köbökből festett női aktokat, köbfelekből viharzó köbvilámokat, kávéisleányt és koldusnőt részben köbözve. Ez a vendégszerepeltetés igazán fölösleges. Köb-bálvánnyá válik tőle az ember.”

A Pesti Napló 1926. szeptember 26-i kritikája szerint pedig Vera Jicinska olajfestményei, temperái, pasztelljei a „modernséget nem jól képviselik — ehelyett inkább valamiféle »szalon-kubizmus« felé hajlanak.”

1926 végén — második felében újabb reprezentatív képzőművészeti kiállítás nyílt a Nemzeti Szalonban — a svédeké. Legutóbb húsz évvel korábban szerepeltek nálunk svédek — a Múcsarnokban rendezett nemzetközi kiállításon.

A kiállítás megítélése a hazai kritika tükrében nem éppen egységes. A Napkelet kritikusja például elismerően nyilatkozik róla: „...a Nemzeti Szalonban most bemutatásra került anyag érdekes, jelentős színvonalú, elég változatos, de korántsem teljes abból a szempontból, hogy belőle hiánytalan képet kaphassunk a modern svéd művészet állásáról”²⁷ (a műtárgyanyag egyébként körülbelül az 1880-as évektől kezdődően ad áttekintést a svéd művészetről). A kritikus elismerően szól a svéd műalkotások általa kiemelkedőnek tartott vonásairól; az egészséges látású naturalizmusról, a valóságszeretetről, a hűvös, józan szemléletről. E tulajdonságokat — melyeket a magyarokétól eltérőnek vall — az északi temperamentum által tartja meghatározottnak.

A Nyugat kritikusja, Rabinovszky Máriusz, polemizál ezzel az elismeréssel: „...nálunk, magyarok között több az egyéniség. Talán mélyebb élmények forrásaiból is merítünk, mint ők... Ha a kiállítást tanulmányozzuk, a képek körül tán egy tucat az, melyről úgy érezzük, hogy nemzetközi viszonylatban is érték.”²⁸ A Napkelet kritikusával szemben a svédek legjelesebbnek tartott művészeit — Anders Zorn, Karl Larsson, Bruno Liljefors — üres virtuóznak, a polgári szellem klsszikus kifejezőinek tartja. Általában túl soknak tartja a havas tájképeket. A figurális képek festőiről sincs jobb vélemény: „...a figurális festők között van, akit... odahaza sokra becsülnek, mi tárgyilagos szemmel kevésbé lelkesedünk érettük... mennyivel több technikai kultúra rejlik egy Balló- vagy Karlovsky-portré mögött, mint amennyit Östermann tanár V. Gustav király arcképe elárul.”²⁹

Rabinovszky csupán a kiállított szobrokról van jobb véleménnyel. Elismeréssel ír Johnson és különösen Carl Milles archaizmusáról. Megállapítja, hogy a kiállított plasztika távol áll a festői naturalisztikus és barokkos iskoláktól, amelyek a magyar átlagtermelést jellemzik. A Nemzeti Szalon 1927. szeptember 21-én nyílt LVI. csoportkiállításán Dinnyés Ferenc, Haála Gyula, Kolozsvári Sándor, Körösy Vilmos, Őrsi Sándor, Sas Árpád, H. Schuschny Erna festők mellett két osztrák grafikus állított ki — Svitberg Lobisser és Habsburg-

Lotharingiai Ferdinánd. A kiállításról szóló kritikákat nem tudtam fellelni, de valószínűnek tartom, hogy legalábbis az utóbbi művész — mint főherceg — inkább műkedvelő lehetett.

Nagyobb érdeklődést kelthetett az október 22. és november 13. között látogatható tiroli reprezentatív képzőművészeti kiállítás. A főképp táj- és életképi témájú festményekhez és grafikákhoz kicsiny plasztikai gyűjtemény kapcsolódott. Az elismerő kritikákat olvasva egy hagyományait erősen őrző, de erőteljes, ízes, zamatos művészet bontakozik ki előttünk.

Elek Artúr így ír a kiállításról: „az új művészet nagy nemzetközi egyformaságában, a »korstílus« ész nélkül való hajszolásában, és szolgai elfogadásában annak, amit a művészeti divat diktál... valósággal üdítő látvány az olyan sziget, mint a tiroli művészcsoporthoz kiállítás a Nemzeti Szalonban... A mi csaknem valamennyi érzékünkkel érzékelhető művésztükben, az annak nemzeti stílusáé.”³⁰

Mariay Ödön: „...a tiroli művészek munkássága élő igazolása annak az elméletnek, mely a művészi alkotásokra nézve döntő jelentőségűnek látja a környezetet... ezeket a művészeket egységes szellem fűti át és fűzi össze...”³¹ Mariay a kiállítás egyetlen hiányosságát abban látja, hogy a modern tiroli művészet „megalapítóját”, Albin Egger-Lienzet, nem képviselték művek a kiállításon.

A Nemzeti Szalon az 1928-as évet újfent két csoportkiállítással kezdte. A januári, LVIII. csoportkiállítás külföldi résztvevői Bardócz Lajos, Faragó Géza, Kammerer Mária, Lóránt Mihály, Patzó Pál, Radnay Miklós, Vadász Ilona mellett — Hans Bühler és Nino Busetto.

Bühler, a karlsbadi művészeti akadémia professzora, annak idején Thoma iskoláját látogatta, aki mély hatást gyakorolt rá. Bühler a kiállításon ötvenkét olajfestménnyel vett részt.

Nino Busetto már 1912-ben vendége volt a Nemzeti Szalonnak egy arcképkollekcióval. Oeuvre-je leginkább Leurens-ével és Le Sidaner-ével hozható kapcsolatba. A kiállításon két magántulajdonban levő arcképpel szerepelt.

A februári LIX. csoportkiállításon szintén szerepelt Bühler, ugyanazzal a gyűjteménnyel, mint az előbb.

Az 1926-os lengyel grafikai kiállítást 1928. május 13—június 5. között egy számos művészt felsorakoztató lengyel kiállítás követte. A kollekció valószínűleg a kulturális, s azon túl a politikai kapcsolatok megerősítését szolgálta — mi sem bizonyítja ezt jobban, hogy maga a kormányzó, Horthy nyitotta meg.

Ez a kiállítás már festészeti és plasztikai anyagot foglalt magába. „...rendezése mintaszerű... de a képek kiválasztása igen hiányos. Úgy látszik, az anyag összeválogatói csak legutóbb festett képekre szorítkoztak.”³²

E kiállítás kapcsán is a kritikus — Fónay Béla — leginkább a nemzeti jelleget tartotta kiemelendőnek, amely, úgy tűnik, elsősorban a dekoratív színezésben, továbbá a témákban (lengyel tájak, falusi templomok, régi lengyel enteriőrök) nyilvánkozott meg. Ez elsősorban a régi generációt jellemezte, a fiatalabbakat pedig természettől eltávolodó stílustörekvések — mégpedig párizsi hatásra.

A kritikus tehát hiányosnak tartja a festészeti anyagot, ugyanakkor meglepőnek és hatásosnak a plasztikát, amely túlnyomórészt népi ihletű faszobrokból és domborművekből állt.

Ez egyébként már a második lengyel reprezentatív kiállítás volt Magyarországon. Az első 1910-ben a Könyves Kálmán szalonjában rendezték. Az 1928-as kiállítás szorosan kapcsolódott az 1926-oshoz, festészeti és szobrászati anyagával mintegy annak kiegészítéseként szolgált.

Az 1929-es év márciusában egy olyan kiállítás nyílt meg a Nemzeti Szalonban, mely egészen új oldalról mutatta be az intézményt. A francia „avantgarde művészek” kiállítása nem egészen előzmények nélküli Magyarországon. Már huszonegy évvel ezelőtt — 1907-ben — rendezett kiállítást a Szalon modern francia mesterek (Delacroix, Corot, Millet, Puvis de Chavannes, Boudin, Jongkind, Manet, Monet, Pissarro, Renoir, Degas, Rodin) festményeiből és grafikaiból. 1910-ben a Művészház a Nemes- és a Kohner-gyűjtemény francia és magyar impresszionistáit mutatta be. 1913-as nemzetközi posztimpresszionista kiállítású-

kon pedig többek között Picasso, Metzinger, Gleizes, Le Fauconnier és Delaunay művészetével ismerkedhetett meg a közönség. Ugyanebben az évben pedig az Ernst Múzeumban XIX. sz.-i francia mesterek kiállítása nyílt meg.

Az 1929-es kiállítás szervezői francia részről az „Association Française d'Expansion et d'Echanges Artistiques, magyar részről pedig Rózsaffy Dezső voltak.

A kiállításról Lyka Károly írt részletes és terjedelmes ismertetőt a Magyar Művészetben.³³

Lyka érdemesnek találja megjegyezni, „hogy közönségünk szokatlanul nagy érdeklődéssel fordult a tárlat felé... Az érdeklődést nemcsak a régi rokonszenv váltotta ki, amely közönségünket a francia művészethez kapcsolta, hanem az is, hogy a sajtóban szaporán forgatott híres nevek is sorakoznak a katalógusban.”

Lyka három kategória szerint csoportosítja a tárlat résztvevőit.

A „divatos” művészekhez Van Dongent és Utrillót sorolja, míg a „klasszikusok” körébe Denist, Maillott, Matisse-t, Signacot. „...Műveik nem ösmeretlenek közönségünk körében, sőt egyik-másik darabjuk ebbe a kiállításba is magyar magántulajdonból került. Nem csoda, ha akkora volt a nevük vonzóereje.” A harmadik kategória az „...a csoport, amelynek neveit az újságolvasó rendszeren a kubizmus, szimultaneizmus, konstruktivizmus, szürrealizmus és hasonló jelszavakkal kapcsolatban szokta olvasni...”

Lyka már abból a szempontból is fontosnak tartja a kiállítást, hogy a közönség összemérhette a franciákat a magyar művészekkel, s ezzel megállapíthatta a magyar mesterek értékét a kortárs művészek között.

A kiállításról megoszlott a kritika véleménye. Voltak, akik benne hű tükrét vélték látni a kortárs párizsi avantgárd művészetének, mások nem voltak megelégedve a színvonallal. Csupán a szobrászok — elsősorban Bourdelle — arattak egyhangú elismerést.

Lyka abban látja a kiállítás leszűrhető tanulságát, hogy „...Egészében véve meg lesz ennek a kiállításnak az a maradandó hatása, hogy eloszlatott egy sor félreértést, lehetővé tett behatóbberértékeléseket s talán kapcsolatot teremthet a párizsi és a budapesti művészek között kölcsönös kiállítások állandósítására.” Lyka tehát valószínűleg olyan szoros művészi kapcsolatok kialakulását feltételezi, mint a magyar—lengyel. Ez a későbbiekben azonban ilyen formában nem jöhetett létre.

Az 1929 májusában megnyílt bolgár Nikola Tanev-kiállításról szintén Lyka Károly emlékezik meg a Magyar Művészet hasábjain.³⁴ Megállapítja, hogy a bolgár festő stílusára a nagy összefoglaló színfoltok, a meleg és hideg színek ellentétének kiaknázása, s a virtuóz ecsetkezelés a jellemző. Előadásmódja dekoratív, témaköre pedig leginkább bolgár falvak és városok ábrázolására korlátozódik. Lyka szerint felkészültsége, előadásmódja felette áll a vele együtt kiállító Benczúr Társaság tagjaiénak.

1929 szeptemberében két osztrák festő, illetve grafikus mutatkozott be a Nemzeti Szalonban — Oscar Larsen és J. Glasner. Kettejük közül Larsen a bécsi Künstlerhaus rendes tagja volt. Mesteréül Rubenset és Rembrandt-ot választotta, s saját bevallása szerint fantáziája gyakran jobban működött, mint azt ceruzájával jobban követni tudta volna.

Lyka — aki úgy tűnik, ebben az időszakban a Magyar Művészet állandó kritikusa volt — szerint ez a ceruzával követhetetlen fantázia a kifejezés és a művészi érték rovására ment. Larsen munkáit úgy jellemzi, mint „...biblikus, mitológiai, allegóriai, teméntelen alakokkal telt kompozíciókat, amelyek stílusbeli helyzetét talán azzal lehetne jellemezni, hogy egyik gyökérszáluk Makart, a másik az angol mese-akvarellezők stílusába mélyed.”³⁵ Glasnerről csupán annyit tudunk meg a kritikából, hogy grafikai munkákat állított ki.

Az 1930—1936. közötti időszakot a nagy reprezentatív külföldi kiállítások fémjelzik a Nemzeti Szalonban. Ebből az időszakból nincs tudomásom csoportkiállítások egyéni külföldi résztvevőiről. Lehetséges, hogy a „váltást” egyfajta koncepcióváltás idézte elő a Szalon kebelén belül.

Az 1931 februárjában megrendezett kiállítás azért is számot tarthatott az érdeklődésre, mivel egy tengeren túli ország — az Amerikai Egyesült Államok művészetét mutatta be.

A kollekciót az American Federation of Arts gyűjtötte össze. Mivel a kiállítás, területi megkötöttségek miatt nem nyújthatott teljes áttekintést, ezért kizárólag élő művészek munkáit mutatták be. Mindenesetre, a rendezők arra törekedtek, hogy a kiállított anyag jól tükrözze az amerikai művészeti konzervatív és haladó irányzatait.

Az előbbiek kapcsán a Napkelet kritikusa, Genthon István kifejti, hogy „...mint mindenütt a világon, az Egyesült Államokban is konzervatív jellegű a hivatalos művészet, a reprezentatív portré hűvös nyugalma, egyszerűsége és technikai tökéletessége.”³⁶

Az ún. ünnepi képmások stílusát Zuloaga, Sargent és László Fülöp utánérzései határozzák meg. E műfaj legjellemzőbb képviselője Leppold Seyffert.

Genthon meglepve fedezi fel, hogy az Egyesült Államokban a figurális festés szerepe nagyobb, mint a tájképé, az alakos képek közül pedig az egyes figurák gyakoribbak, mint a kompozíciók. Amerikai jellegzetesség továbbá, hogy a tájképek háttérben gyakran felhőkarcolók bukkannak fel.

A kiállítás anyagát csaknem félszáz festmény alkotta, továbbá a budapesti rendezők kiegészítették azt néhány magyar gyűjtő amerikai festményével, valamint a Szépművészeti Múzeum anyagából három grafikus (Whistler, Pannel, Laughlan) sorozatával.

Lyka Károly párhuzamot von az európai és az amerikai művészet között. Rámutat arra, hogy „...az amerikai művészeti központokban, éppen úgy, mint az európaiakban, a természet közvetlen tanulmányozása alapján indult meg a művészek személyes stílusának kiépítése. A mód, ahogyan ezt ezek a mesterek tették, rokon azzal, ahogyan nálunk csinálták a kilencvenes évek óta.”³⁷ Ugyanakkor kiemeli az egyéni tehetség, kötetlenség, szabadság sajátosan fontos szerepét az amerikai művészetben, valamint a természetközelséget, amely igen távol áll a felhőkarcolók építészetétől.

Összetételében, tematikájában is egészen más jellegű volt a Nemzetközi Alpin Kéпкиállítás (1930. március 22—április 27.), melynek keretében 1300 „havasi képet” gyűjtöttek össze. A számos érdeklődőt vonzó kiállításnak a Nemzeti Szalon Képzőművészeti Tanácsa, valamint turistaegyletek voltak védnökei. Magyar művészek közül Mednyánszky, Katona, Kőszeghy Elemér, Edvi Illés, Magyar-Mannheimer, Szlányi, Nádler és Glatz munkái szerepeltek a kollekcióban. A külföldi résztvevők közül a kortársak Mulley-t tartották a legtehetségesebbnek.

A kiállítás művészi színvonala valószínűleg eléggé ingadozó lehetett, hiszen tisztán művészi hatásra törekvő képek, illusztratív, sőt „szakszerű” alkotások sorakoztak egymás mellett.

Az 1930 novemberében megrendezett kínai képzőművészeti kiállításról dátumán kívül nem tudtam meg semmit.

Az 1931-es év viszont jelentős eseménnyel — az első norvég reprezentatív képzőművészeti kiállítással kezdődött. Fontosságát hangsúlyozandó — a kiállításnak nem magasabb védnökei voltak, mint a kormányzó és VII. Haakon norvég király. A XIX. és XX. századi norvég festészetet bemutató gyűjtemény a magyar művészek két oslói látogatása viszonzásaképpen érkezett Budapestre.

Genthon István jelentős művészeti eseménynek tekinti a konzervatív és az új gárdát együttesen felvonultató kiállítást.³⁸ Edvard Munch — akinek neve ekkor már nem volt ismeretlen Magyarországon — hat képpel szerepelt a kiállításon. A budapesti gyűjtemény sajnos, csak ízelítőt adhatott művészetéből, éppen jellegzetes grafikai lapjai hiányoztak. A hat festmény közül kettő portré (Jacobsen professzor arcképe, Férfiarckép). Kelkáposztaszüret c. képét Genthon szuggesztív erejűnek nevezi, a „Fürdőző fiúkat” pedig a kiállítás legszebb darabjának. A „Művészlakodalom” határozott formavilágával hatott, míg a „Havasi táj” éppen ellenkezőleg, nyers lírájával.

Ezentúl Genthon megemlíti néhány fiatalabb, általában realizmusra törekvő festőt (Jean Heiberg, Pek Krogh, Ludwig Karsten, Axel Revold, Henrik Lund).

Farkas Zoltán a Nyugat hasábjain sajnálkozik azon, hogy a kiállítás a legújabb törekvésekről nem számolt be. Ennek érdekes, s önmagáért beszélő okát fejtí ki: „...ebben az elmaradásban nyilván mi vagyunk a hibások, hivatalos köreinknek reakció művészetpoli-

tikája ma már annyira ismertté vált külföldön is, hogy az idegenek mai művészetüket már nem is merik hozzánk elhozni. Tévednek, mert bürokráciánk ízléstelenségét összetévesztik a közönség jobbik részének hajlandóságaival.”³⁹ Ez valószínűleg más külföldi kiállításokra nézve is igaz lehetett.

A kínai után 1931 május másodikán egy másik távol-keleti, egzotikus ország kiállítása nyílt meg a Nemzeti Szalonban — Japáné.

A Japán Császári Képzőművészeti Akadémia közreműködésével rendezett kiállítást a kormányzó nyitotta meg. A kiállítás valószínűleg egyfajta politikai közeledés záloga lehetett az egyre militánsabb és nacionalistább Japánhoz.

A Berlint és Düsseldorfot megjárt kiállításról szólva Farkas Zoltán azt írja, hogy Japán modern művészete hanyatlott a régihez képest, mivel nem közvetlenül, friss elemekből építkezik, hanem már egy kifinomult civilizáció terméke.⁴⁰ A kiállítás valószínűleg mégis nagy sikert aratott a finom és bravúros technikájú anyag következtében.

Sajnos, az 1932 májusi I. Osztrák Alpesi Kiállításról, az 1933—34 telén rendezett holland reprezentatív grafikai kiállításról számomra nem hozzáférhető anyag híján nem tudok mit mondani.

1935. november 14. és december 4. között újabb reprezentatív osztrák kiállítást látott vendégül a Nemzeti Szalon. Az ezúttal bemutatott kollekció hivatalos védnöke maga a szövetségi kancellár volt. A kiállításon csak élő művészek vehettek részt, ezért az osztrák szecesszió mesterei — Schiele és Klimt — nem szerepeltek a kiállításon. Hasonló okokból maradtak ki más munkásságú, de jeles alkotók művei is (Egger-Lienz, Anton Faistauer, Anton Hanak). Azt viszont már Genthon István sem tudta magyarázni, hogy a „legnagyobb élő osztrák festő”, Kokoschka miért nem vett részt.⁴¹ Genthon továbbá megállapítja, hogy a kiállított anyag változatos, de kissé fáradtan hat. Az új osztrák művészek nem konzervatívok, „...de a kezdeményező erő hiányzik belőlük. Rendkívül kulturáltan és tudatosan festenek, meggyőzni azonban kevésbé tudják a szemlélőt.”

1936. január 11—26. között a műcsarnokbeli olasz kiállítással egy időben dán művészeket látott vendégül a Nemzeti Szalon. Úgy tűnik, az egyidejű hatalmas kiállítás árnyékában elsikkadt a dánoké.

Péter András is ebben az értelemben ír róla: „Úgy méreteiben, mint művészi jelentőségében távol áll az olasz művészet nagy bemutatójától a modern dán művészek kiállítása (Nemzeti Szalon). A résztvevők, sajnos nagyrészt elavult naturalisták, modern művészek viszont részben a francia posztimpresszionisták befolyását árulják el.”⁴²

A Nemzeti Szalon 1936-os Évadját megnyitó csoportkiállítás vendége egy osztrák származású, indián témájú képeket festő amerikai művész — Winold Reiss (a kiállítás magyar résztvevői: Molnár Géza, Bartha Ferenc, Kábai Szabó, Pataky Ferenc — festők, Sümegi-Schrotta, Turchányi, Zólyomi-Zierlich — szobrászok).

A Művészet névtelen kritikusa elismeri a művész hibátlan technikai tudását, alkalmazkodását a kortárs ízléshez. Ugyanakkor hiányolja a „lelket”, melegséget az erősen síkszerű festményekből.⁴³

Az 1936-os év francia kiállítása még „avantgárdabb” jellegű, mint az 1929. évi.

A Nemzeti Szalonban november 7. és 21. között kiállító „Les Artistes Musicalistes” művészcsoport nevéhez s manifesztációhoz híven „szimfonikus művészetét” mutatta be a közönségnek. A csoport már kiforrott egységként lépett a magyar érdeklődők elé (első manifesztációjuk 1932 áprilisában a „Comedia” április 17-i számában jelent meg, a második pedig a II. Salon katalógusában, továbbá számos cikk volt olvasható róluk és tőlük francia és külföldi lapokban). A csoport teoretikusa, a kiállítás rendezője Henri Valensi volt. Céljuk a spontán zeneiségre való törekvés, a színek, formák, vonalak zenei összhangzattá való olvasztása — a konkrét valóság tökéletes átalakításával.

Az Erdélyi Helikonban Gy. Szabó Béla ír kritikát a kiállításról.⁴⁴ Megállapítja, hogy a kor valóban szellemi síkra tolódott el és ez magyarázza a „szimfonikus művészek” kísérletét. Ugyanakkor, szerinte „...az odavetett vonal, vagy színfolt (beleértve a fekete-fehéret is) az agyat azonnal működteti, mely annak értelmét keresi...” Gy. Szabó tehát tagadja az

öncélú, csupán az érzékekre, s érzelmekre ható művészet létezését, s számára így a kiállítás, s egyáltalán a csoport célkitűzései ellentmondásosak. „A belépőt általános hangzavar fogadja, annyira különböző jellegű műveket állítottak ki. Naturalista elemektől kezdve az impresszionizmuson át a legelvontabb abszolút festészetig minden újabb irány felismerhető. Pointillista modorban festett, szép színekben visszaadott hangulatok, színes papírból kivágott és felragasztott képekhez hasonló kubista emlékek, expresszionista lázadások... pár tökéletesen hű aquarium színpompa, Kaninszkyt idéző színfolttritmusok és sok értelem nélküli szép, becsületes, dekoratív munka, melynek jövőjét a díszítő művészetben, különösen a színpadi technikában nem is lehet elvitatni.” A kiállítás ezek szerint meglehetősen eklektikus képet nyújthatott, egységre inkább a romantikus, gyakran zenei címek foglalták; Zöld szimfónia, Tavaszi szimfónia, Női zene, Caruso hangja stb. Gyakori a haláltéma; Csontvázak uralma, Szentartásos halál. Sok kép csupán a Motívum, vagy az Opus címet viselte.

A festményekhez építészeti tervrajzok járultak. Ezek közül néhány már meg is valósult ekkorra (Debussy-emlékmű). A tervek „...a ma divatos lapos stílushoz igazodnak.”

Végezetül, Gy. Szabó sommásan megállapítja, hogy „...veszélyes dolog nem számolni azzal, hogy az eszmének megfelelően akármeddig nem alakítható a forma.” A kiállítás további hiányosságát természetesen a „faji jelleg” hiányában látja, s úgy véli, az ilyen kísérleteket csupán nagy nemzetek engedhetik meg maguknak, nekünk magyaroknak nem szabad álmodozni — ez tőlünk idegen.

Bár a kiállítás milyenségét fotóanyag nélkül megítélni nem tudtam, úgy gondolom, mindenképpen figyelemre méltó kísérlete volt ez a Nemzeti Szalonnak — kitörés a megszokott kiállítások keretei közül.

1937. február 14—március 7. között ismét belga művészek állítottak ki a Nemzeti Szalonban.

A festményekből, grafikákból, plasztikákból álló gyűjtemény körülbelül négy évtizedre visszanyúló áttekintést adott a belga művészetről. Ennek ellenére a kritikusok hiányolták a kortárs belga művészet nagyjait; Ensor, Minnet és Laermansot. A Napkelet két szélső pólust állapít meg a festészeti anyagban; a színgazdag, természetűsége törekvő tájképek festőjét, Gibsont — és a „sötétbe ágyazott, komor, a formai lényegét brutális erővel hangsúlyozó avantgardista Permekét.”⁴⁵ A két szélső érték között széles skálán mozog a kiállítás többi résztvevője — impresszionisták, tónusfestők, neoprimitívek, bányászletkép-festők, neoklasszicisták.

Úgy tűnik, az 1927-es kiállításához képest csitulak a kedélyek, szelídültek a kritikusok, s a modern anyag is kikristályosodottabb lett. „Modernizmus szempontjából az anyag leszűrtebb, nyugodtabb volt, mint ahogyan a tíz év előtti nagy belga kiállítás megfelelő csoportja hatott a Múcsarnokban. A szertelen túlzókat, a vadakat otthon hagyták, de lehet az is, hogy bizonyos tisztulási folyamat ment végbe az utóbbi években. Permeke sem az a l'enfant terrible, aki volt.”

Péter András egyenesen Permekét és Opsomert tartja a legérdekesebb egyéniségeknek.⁴⁶ Permeke a kevésbé megnyerőbb, brutálisabb, de jelentékenyebb. Opsomer festőileg és színskálában is gazdagabb művész, erős, dekoratív hajlandóságokkal, s arcképein a naturalista szemléletnek semmilyen dekoratív elemmel nem takarható nyomaival. Kétségtelenül finom és kulturált művészetet képviselheti... a tradíciót Permeke expresszionista modernségével szemben. A többi művész tevékenységét Péter András sommásan úgy foglalja össze, hogy végül is Belgiumban ugyanazok az irányzatok, tendenciák megtalálhatók, mint másutt.

1938. március 6-án újabb svéd hivatalos reprezentatív kiállítás nyílt a Nemzeti Szalonban, melynek védnökei a kormányzó és V. Gusztáv svéd király volt.

A kiállított kollekció festészeti, szobrászati és iparművészeti anyagot tartalmazott. Az utóbbit a Gustafsberg porcelángyár és az Orrefors üveghuta termékei képviselték.

A festészeti anyagban „a legmagasabb évjáratot a régóta nemzetközi híró állatfestő, stílusával az impresszionizmusban gyökerező, közel nyolcvanéves Bruno Liljefors, a természeti tárgyilagosságra törekvő Anselm Schultzberg, s a Gauguin-ösztönzéseket követve

már a kilencvenes évek végén posztimpresszionista vonalon mozgó Helmer Osslund képviseli.”⁴⁷

„A párizsi naturalizmuson és impresszionizmuson nevelkedett »Künstlerbund« jelenti az első nemzeti svéd irányban festő gárdát. Az iskola régi jelentőségét már elvesztette, de hatása kétségkívül megállapítható a Nemzeti Szalonban kiállításra került fiatal nemzedék oeuvre-jén is.”⁴⁸

A Napkelet kritikusa a kiállítás anyagából azt a tanulságot vonja le, hogy az utolsó fél században a svéd festészet francia hatás alatt állt, a modernebb — a valóságtól eltávolodó kísérletek pedig párhuzamosak Matisse, illetve az École de Paris törekvéseivel.

A két világháború közti időszak utolsó modern külföldi kiállítása a Nemzeti Szalonban az északkelet volt 1939. március 25—április 10. között.

A kortárs kritikák többnyire fontosnak, jelentősnek tartják az észtek jelentkezését, mint egy friss, fiatal művészetét. A festményekkel és szobrokkal fellépő kollekciót elemezve a Napkelet kiemeli az impresszionisztikus formát, az expresszív képalkotást, a dekorativitásra való törekvést.⁴⁹ A Katolikus Szemle hasznosnak és tanulságosnak nevezi a kiállítást — értékelve a művek „népiségét”.⁵⁰

A Nyugat kritikusa — Farkas Zoltán — tartózkodóbb;⁵¹ „az észtek kiállítása a Nemzeti Szalonban nem hozott különösebb meglepetést. Művészetük fejlődése körülbelül olyan volt, mint a miénk... hiányoztak belőle kimagasló tehetségek, akikben viszont nálunk éppenséggel nem volt hiány. Eképpen az észtek eljutottak egy igen megbecsülésre méltó színvonalig, de nem a nagy európai művészet közelébe.”

Az *Iparművészeti Múzeum* két modern külföldi kiállítást rendezett a két világháború közti időszakban.

Időben az első az osztrák éremművészek kiállítása volt 1935-ben. A kollekció anyaga Ferenc József idejére nyúlt vissza. Ez is cserekiállítás volt egyébként — előzménye egy, a bécsi Kunsthistorisches Museumban bemutatott magyar éremkiállítás volt.

A kiállításról Beck Ö. Fülöp írt a Magyar Művészetben.⁵² Megállapítja, hogy az idegen (különösen német) hatások után az „utolsó generáció visszanyerte mozgásszabadságát.”

A másik, az Iparművészeti Múzeumban megrendezett kiállítás a letteké volt. A Napkelet és a Katolikus Szemle elismerő kritikákban emlékezik meg a kiállításról.

Napkelet: „...nagy érdeklődéssel vártuk, s ami ezen a címen az Iparművészeti Múzeumban felvult, az méltán rászolgált az érdeklődésre... szívós, életerős, keménykötésű és mély lelkivilágú nép.”⁵³ A kiállítás „...művészeinek legjellemzőbb tulajdonsága a szinte romantikus páthosz, amely misztikummal párosulva, alkotásaikat nyugtalan lendületűvé és főleg változatossá teszi. Ebből következik az anyagnak szinte tobzódó igénybevétele, a vibráló, eleven színek használata, a jellegzetesnek szinte túlzásig vitt kidomborítása.”⁵⁴ A Katolikus Szemle kritikusa a fiatal művészet még meglevő hiányosságának tudja be azt, hogy „...ma még különböző hatások érződnek művésztükön, amelyek inkább külsőségekben kapcsolódnak össze a fejlődés lépcsőfokai nélkül.”

A festményeket plasztikai anyag egészítette ki, amely hat szobrász tömör kifejezésű, zart formákból felépített szobrait foglalta magába.

Az *Ernst Múzeum* négy csoportkiállítás résztvevőjeként mutatott be külföldi művészeket. Sajnos, ezekről sajtókritikát nem találtam.

Időrendben az első a CXII. csoportkiállítás, mely Biai Főglein István, Emődi Ákos, Klie Zoltán, Márkus Imre festők mellett Luigi Servolini és Bruno da Osimo olasz grafikusokat látta vendégül 1930 szeptemberében.

Az 1933 február havi CXXXVII. csoportkiállítás résztvevői Horváth Béla, Basilides Sándor, Csébi Pogány István festők, Meller Kató iparművész és Jose Clemente Orozco mexikói festőművész voltak.

Az Orozco által kiállított rajzokról és litográfiákról a katalógus előszava nem ír, inkább Tietzét idézve, a művész tevékenysége során az őt ért hatásokat fejtegeti (indián magaskultúrák, Goya, Giotto).

Ugyanezen év októberében az Ernst Múzeum vendége Jánoshalmi Nemes Marcell

festőművész és Ambrosi Gustinus bécsi szobrász volt. Gustinus egy hatvanegy darabot számláló (bronz-, ólom-, gipsz-) kollekciót mutatott be, valamint néhány grafikát. A kiállított művek nagyrészt tanulmányok, portrészobrok voltak. Dr. Lázár Béla a katalógushoz írott bevezetőjében Gustinust Rodinhez hasonlítja, lélekelemző arcképeit pedig „történelmi okmányoknak, mély gondolatok formába öntésének” nevezi.

Végül az Ernst Múzeum 1937 februári CLXVI. csoportkiállításán gr. Batthyány Gyula, Csabai Rott Margit, Fáy Lóránd, Feiks Jenő, Kun Sándor mellett egy német származású, valószínűleg műkedvelő grófnő — May Bernstorff állította ki munkáit.

A művésznő szobrai Bourdelle hatása alatt készítette — többnyire portrékat, melyeket Angliában és Németországban állított ki. Az Ernst Múzeum kiállításán hét arcással szerepelt a művésznő, köztük Göring és Horthy portréjával.

A fiatal, s rövid életű *Fränkel-Szalón* ebben az időben három egyéni gyűjteményt, s egy átfogó jellegű francia kiállítást mutatott be. Bár a kiállításokról sajtóvisszhangot nem találtam, úgy tűnik, hogy mind az egyéni, mind a csoportos kollekciók mentesek voltak a hivatalos magyar művészetszemlélettől, s ezzel a Fränkel-Szalón úttörő voltát bizonyítják.

Az 1934-es évben három külföldi művész gyűjteményét mutatta be a Szalón.

Március 18—28. között az impresszionista bolgár festő Nikola Tanev volt itt vendég, aki már 1929-ben kiállított a Nemzeti Szalónban. A negyven bemutatott festmény és grafika tárgya továbbra is a bolgár táj volt.

Április 22—május 2. között a baseli születésű Engel Istvánné — Ilse Kühner gyűjteményes kiállítását tekinthette meg a közönség.

A művésznő első gyűjteményes kiállítása 1930-ban Baselben nyílt meg; Berlinben 1931-ben állított ki. 1932 óta élt Budapesten. A harminc kiállított olajfestmény, pasztell, linóleum-metszet túlnyomó részt portré volt.

1934. december 23—1935. január 2. között Robert Kohl osztrák festőművész állított ki a Fränkel-Szalónban. Kohl a prágai művészakadémiát végezte el, s Frankfurtban és Bécsben dolgozott.

Az 1935-ös év nagy kiállítása a Fränkelnél a francia művészek gyűjteménye volt (kiállító művészek: Bombois, Bonnard, Braque, Ceria, Chagall, Delaunay, Derain, Dufresne, Dufy, Foujita, Friesz, Kisling, Laprade, Le Fauconnier, Léger, Luce, Marquet, Metzinger, Modigliani, Pascin, Picasso, Rouault, Roussel, Signac, Soutine, Utrillo, Vivin, Vlaminck).

A katalógus előszava (Oltványi-Ártinger Imre) rámutat arra, hogy „...az egész európai művészet, tehát a miénk is, túlságosan sokat köszönhet a francia festészetnek, semhogy hideg tárgyilagossággal tudnók szemlélni alkotásait. Viszont mi túlságosan benne élünk abban a lüktető életerővel telt magyar művészetben, amely mindennekefelett a szívünkhöz nőtt, semhogy mégis vitába ne szállnánk ezekkel a francia képekkel, amelyek erjesztő, impulzív jelentősége sokkal nagyobb abszolút műértékeiknél.” Oltványi-Ártinger előlegzi tehát a kiállítás esetleges meg nem értését, vitatását, s ezt a magyar és francia művészet „másságával”, más kulturális hagyományaival, szemléletével magyarázza.

Oltványi-Ártinger a kiállítás anyagából Picasso, Braque, Derain, Vlaminck, Dufy, Bonnard, Pascin, Modigliani és Dufresne műveit tartja kiemelésre méltónak. „A többieknél mintha túltengene az ész-festészet, s a mondanivalók festői sűrítését sokszor a technikai bűvészkedés felületi könnyedsége váltja fel.”

Oltványi-Ártinger mégis igen fontosnak tartja a kiállítást, melyre nagy szükség volt, mivel „...évek óta nem állt módunkban itthon összevetni a mai magyar művészetet azzal

a francia festészettel, amellyel piktúránkat szinte szolgálai függésbe szokás hozni... Bizonnyos, hogy a francia festészet nélkül nem lehet elképzelni a magyart. Az útrabocsátó mestereket megillető tisztelettel köszöntjük tehát a francia festőket, de nem fojthatjuk el azt az érzésünket, hogy az École de Paris ma már inkább a francia civilizáció hiánytalan kifejezése, semmint a francia kultúráé. A civilizáció merevedésre hajlamos: az École de Paris is mintha akadémikus mezben járna már...”⁵⁵

JEGYZETEK

I. Bevezetés

1. A művészet története Magyarországon.

Szerk.: Aradi Nóra (Gondolat, 1983) 433. o.

2. Lyka Károly: Festészetünk a két világháború között (Corvina, 1984) 32. o.

3. Id. mű: 17. o.

4. Id. mű: 18. o.

5. Id. mű: 13. o.

6. Id. mű: 14. o.

II. A nagy reprezentatív kiállítások — az ideológia behatolása a művészeti életbe (1925—1939)

1. KUT. I. évf. 1926. I. sz. 16. o.

2. Nyugat. XIX. évf. 1926. I. k. 1027. o.

3. Id. mű: XIX. évf. 1926. I. k. 1027. o.

4. Id. mű: XIX. évf. 1926. I. k. 1027—1028. o.

5. Magyar Grafika. VII. évf. 1926. 62. o.

6. Id. mű: VIII. évf. 1927. 186. o.

7. Napkelet. V. évf. 1927. 571. o.

8. Id. mű: V. évf. 1927. 188. o.

9. KUT. II. évf. 1927. 3. sz. 16. o.

10. Id. mű: II. évf. 3. sz. 16. o.

11. A Műcsarnokban rendezett modern olasz kiállítás tárgymutatója. I. o.

12. Id. mű: 8. o.

13. Id. mű: 11. o.

14. Katolikus Szemle. 1936. 199—200. o.

15. Tükör. 1936. 129—130. o.

16. Magyar Művészet. XIV. évf. 1938. 4. sz.

17. Id. mű: XIV. évf. 1938. 4. sz.

18. Napkelet. X. évf. 1937. 414. o.

19. Id. mű: X. évf. 1937. 414. o.

20. Magyar Művészet. XIII. évf. 1937. 4. sz.

21. Napkelet. X. évf. 1937. 414. o.

22. Művészet. 1937. 12. o.

23. Magyar Művészet. II. évf. I. sz. 43. o.

24. Id. mű: II. évf. I. sz. 41. o.

25. Id. mű: II. évf. I. sz. 45. o.

26. Élet. 1926. 59. o.

27. Napkelet. V. évf. 1927. 84. o.

28. Nyugat. XIX. évf. 1926. 982. o.

29. Id. mű: XIX. évf. 1926. 983. o.

30. Id. mű: XX. évf. 1927. II. k. 645. o.

31. Napkelet. V. évf. 1927. 1065. o.

32. Nyugat. XXI. évf. 1928. I. k. 835. o.

33. Magyar Művészet. V. évf. 1929. 3. sz.

34. Id. mű: V. évf. 1929. 5. sz.

35. Id. mű: V. évf. 1929. 7. sz.

36. Napkelet. VIII. 1930. 305. o.

37. Magyar Művészet. VI. évf. 1930. 2. sz.

38. Napkelet. VIII. évf. 1930. 283—284. o.

39. Nyugat. XXIV. évf. 1931. I. k. 352. o.

40. Id. mű: XXIV. évf. 1931. I. k. 845. o.

41. Napkelet. XIV. évf. 1935. 836. o.

42. Tükör. 1936. 132. o.

43. Művészet. 1936. 43. o.

44. Erdélyi Helikon. 1936. november, 803—804. o.

45. Napkelet. XV. évf. 1937. 278. o.

46. Tükör. 1937. 211. o.

47. Napkelet. XVI. évf. 1938. 278—279. o.

48. Magyar Iparművészet. 1938. 111. o.
49. Napkelet. XVII. évf. 1939. 471. o.
50. Katolikus Szemle. 1939. 309. o.
51. Nyugat. XXXIII. évf. 1939. 345. o.
52. Magyar Művészet. XI. évf. 1935. 1. sz.
53. Napkelet. XV. évf. 1937. 279. o.
54. Katolikus Szemle. 1937. 248. o.
55. Francia művészek kiállítása Fränkelnél — katalógus.

RESÜMEE

Ildikó Peák:

Ausländische moderne bildkünstlerische Ausstellungen und ihr Empfang in Ungarn Zwischen den beiden Weltkriegen

Die Periode zwischen den beiden Weltkriegen ist eine eigenartige und zusammengesetzte Etappe in der ungarischen Kunst. Die heimische bildende Kunst des Zeitalters schließt sich an die europäischen allgemeinen Tendenzen eng an. Zahlreiche Richtungen existieren nebeneinander — dementsprechend sind viele Kunstinstitutionen, Ausstellungsorganisationen nebeneinander tätig. Über die Ereignisse des Kunstlebens geben mehrere kurz und länger existierende und verschiedene Anschauungen vertretende Fachzeitschriften Berichte.

Am Anfang unseres Zeitalters haben sich die Ausstellungen mit Auktionen verbunden. Die Mezzane dieser Veranstaltungen waren die meist während des Krieges reich gewordenen Konjunkturrichter, und Galeriebesucher und die Kunst haben sich voneinander entfernt. Die ausländischen Beziehungen der ungarischen Kunst haben die einigen Jahre nach Trianon zurückgeworfen. In dieser Hinsicht bedeutete nur die Wanderausstellung des Jahres 1925 in England einen Durchbruch, als deren Ergebnis begann eine Reihe von ausländischen Ausstellungen in Ungarn.

Es gibt einen interessanten Zusammenhang zwischen der aktuellen außenpolitischen Lage Ungars der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen und den ausländischen Ausstellungen. Sovielmal wir einen Vertrag abgeschlossen, oder ein Bündnis mit einem Staat geschlossen haben, hat das betreffende Land meist eine repräsentative Ausstellung geschickt, die dann im allgemeinen im Rahmen einer Feierlichkeit von dem Landesverweser selbst eröffnet waren.

Der Zeitabschnitt von 1925 bis 1939 in der ungarischen Innen- und Außenpolitik war die Zeit der Konsolidierung des Gesellschaftssystems, dann seiner Verschiebung nach rechts. Innerhalb aller Zweige des kulturellen Lebens, — so innerhalb auch der bildenden Kunst — trennen sich immer mehr die Tendenzen des offiziellen Propagandas und die, die mit den Kunstereignissen der Zeit wirklich Schritt halten. Die Ausstellungsinstitutionen spezialisieren sich nach dem Charakter und der Tematik der Ausstellungen. Die Kunsthalle, das Museum der Schönen Künste dienen dem offiziellen Propaganda, der Nationale Salon, das Museum Ernst gewähren Raum den fortschrittlicheren Bestrebungen. Den europäischen progressiven Richtungen bietet nur der Frankel-Salon ein weites Feld.

Der Aufsatz, all dies in Betracht genommen, die Chronologie vor den Augen haltend, behandelt die Ausstellungen dieser Zeit nach den Institutionen.

Jakus Lajos

Sisa Pista az utolsó betyár a Cserhátban

Bujdosó gerillák Nógrádban az önkényuralom alatt

A szabadságharc bukása után, 1849-ben a közállapotok erősen romlottak. A rablások, erőszakos útonállások elszaporodtak. Az osztrák hadseregbe kényszerrel besorozás elől volt honvédek a bujdosást vállalták. Mindennapi élelmüket szépszerével a lakosságtól kérték, vagy erőszakkal megszerezték. Ellenük elfogató parancsot adtak ki, köröztetésükre személyleírásukat mellékeltek. Különösen a volt gerillák elfogására vadásztak, rájuk súlyos börtön vagy halálos büntetés várt. A bujdosók jó menhelyet találtak a Bakony, Cserhát, Mátra erdeiben, s a környékük falvainak lakói szimpátiáját élvezték. 1850-ben az osztrák kormány üldöztetésükre felállította a cs. kir. csendőrséget. A nép azonban olyan ellen-szenvvel viseltetett irányukban, hogy jóformán semmi eredményt nem tudtak elérni, „bűnüldözés nyomán,” mert a lakosság bújtatta előlük az üldözötteket. Kénytelenek voltak visszaállítani a megyei pandúrságot, mely a magyar igazságszolgáltatás szerve volt korábban. 1850 júliusában Nógrád megyében körözték *Gracza Antal* és *Záhonyi István* gerillát, azzal vádolva őket, hogy a vizsgálat alatt álló *Krudy Kálmán* társaságában részt vettek Lövinger gyapjúkereskedő és Lojtkó Sámuel gyógyszerész megölésében és kifosztásában.¹ Bujdosás közben Graczát még 1849. november 30-án a mérgesi határban meggyilkolták. Krudyt 1850 májusában elfogták, „csintalansággal vádolva” Pest vármegye börtönében ül, de pár hét után megszökik. Másodszor egy év múlva, ismét hurokra kerül, 1852-ben újból megszökött s éveken keresztül nem hallat magáról.²

Rablógyilkosok, zsványok a XIX. század második felében

1850. június 1-én nemes Bodonyi Istvánnak meggyilkoltatásával³ Zsehek János pusztabodonyi lakos súlyosan terhelhetik, 1853-ban borzalmas gaztettet hajtottak végre a Börzsönyben. Foltár János erdész hulláját találják fához odakötözve. Ott halt meg szörnyű kínok között, a hangyák lepték el testét.⁴ Előtte történt Pencen Györgyey János tanító ellen elkövetett rablógyilkosság, mely nagy megdöbbenést váltott ki. Györgyey egyenes, hajthatatlan magatartásának esett áldozatul. Földesurának juhásza a rabló haramiává züllött Armeniczky István okozta halálát. Armeniczky neves juhászdinasztiából származott, családja, rokonsága Szirák, Csécsé, Szarvasgede helységekben pásztorkodott. Csővárra kerülve Posch János adószedő, birtokos juhásza. 1846-ban lopásért és csalásért Pest vármegye börtönébe kerül.⁵ A tolvaj juhász kiszabadulása után egy időre eltűnt a környékről, ezután Györgyey megfogadta földesurának juhaihoz számadónak. Hamarosan megismétlődött, az, ami miatt már ült Pest vármegye börtönében. Györgyey azonban idejében észrevette, a birkák elcserélését, elbocsátotta. Armeniczky ezután felcsapott zsványnak s a környékben fosztogatott, sőt cimborára is szert tett, akivel együtt nyugtalanította a vidéket. 1853. márc. 19-én orvul megtámadta Györgyeyt, s halálos sebet ejtve rajta kirabolta. Györgyey gyilkosát hónapok múlva a helybeli parasztok fogták el, a császári-királyi

csendőrség nem jutott nyomukra, holott a helyi lakosság többször találkozott velük. A gyilkosságot követő időben Penc és környékén előforduló rablások arra készítették Nógrád vármegyét, hogy pandúrőrsöt állítson fel, éppen Pecen, s csendbiztosnak ifj. *Diószeghy Tádét* nyerték meg. Diószeghy a szabadságharcban is részt vett, utána birtokára visszavonulva a Bach-korszakban nem vállalt hivatalt. Csendbiztosi tevékenységéről *Mikszáth Kálmáné Mauks Ilona* szól emlékiratában.⁶

Ezen időre tehető, hogy Krudy Kálmán ismét feltűnt a környéken. 1861. augusztus 17-én jászteleki pusztán üldözőbe vették, mivel ismét magányos lányokkal erőszakoskodott.⁷

Diószeghy véletlenül arra járt, s az üldözőkhöz csatlakozva Szokolyán elfogta Krudyt. Balassagyarmatra akarta bekísérni a megyei börtönbe. Útközben azonban szökni próbált, Diószeghy fegyverét használta, így tudta bevinni a sebesültet, ahol meggyógyult. Krudyt újabb bizonyításra Vácra vitték, hazafelé ismét szökni akart, azért a kísérő pandúrtizedes agyonlőtte.⁸ Diószeghy tevékenysége nyomán Dél-Nógrádban javult a közbiztonság. Szécsény tájékán viszont szaporodtak a juhlopások. 1861-ben egy Lócon született juhász-bojtárt, Benkó Istvánt juhlopás gyanújával Balás Sándor pandúr kegyetlenül vallatta. Tíz év múlva ebből a fiúból betyár válik *Sisa Pista* néven.

Az utolsó cserhádi betyár

Az 1870-es évek elején Benkó Sisa Pista betyár nyugtalanságban tartotta a Cserhát és Mátra falvainak lakóit. Újságcikkek adták hírül, ponyvafüzetekben jelent meg, tettei bírósági tanúvallomásokban nyomon követhető.

Benkó István 1849-ben Nagylócon, a szabadságharc évében született. Apja „egyike a legbecsületesebb embereknek és igen jó család, kerülő és gazda minőségben nálam szolgálnak” — vallja gazdája Szudy Károly sziráki ügyvéd.⁹ Nagylóctól Szentivány alig 12 km-re fekszik, ahol Szudynak volt a birtoka. Benkó István Nagylócon a falusi iskola három osztályát elvégezte, írni, olvasni tudott.¹⁰ Utána bojtár a földesúr juhásza mellett. 1861-ben a 12 éves fiút birkalopás gyanújával letartóztatták. *Balás Sándor* pandúr megkínozza. Védőügyvédje később így szól a tortúráról: „Köztudomású dolog, hogy Balás ... még ártatlan gyermekkorban, bizonyos gyanúok miatt oly kínzásokkal illette, hogy ezen ritka ép testtel megáldott ifjú örökre nyomorék lett lábára a kínzások következtében...”¹¹

Később, börtönbüntetése letöltése után, 1904-ben így mondja el Zöldi Márton újságíró publicistának Balás Sándortól történt megkínóztatását: „A lábamnál köttetett fel a gerendára, s szegecs csizmasarokkal rúgta a fejemet, meg a bordámat. Akkor könyörögtem először és utoljára embernek. Azóta is bánom. Nem vállalhattam el a birkalopást, mert hiába nő, egészen büntetlen voltam benne. De hasztalan mondtam, csak ütött, csak rúgott. Édes jó Istenem, most segíts meg rimáncodtam. Ekkor rúgta meg Balás a fejemet legerősebben. Én vagyok itt az isten mondom — nekem valljál! Összeszorítottam a fogamat, egy szót sem szoltam többet, üthetett, rúghatott már ezután, csak az járt a fejemben, majd kipróbálom én, hogy isten vagy-e?”¹²

1871-ben már *Szudy Károly* sziráki ügyvédnél számadó juhász Szentiványon. Egy év múlva az ügyvéd üzenetet kap, hogy juhászát tolvajláson utóltették, juhai között 40 db lopott birkára akadtak s azt a tulajdonos „közbejöttével” a pandúrok el is hajtották. Ekkor Szudy berendelte édesapját Szirákra, felvilágosítást kért tőle: juhait a lopottak helyett nem hajtották-e el?

A válasz megnyugtatta: juhai nem hiányoznak. Amikor azonban a nyírás ideje eljött, személyesen is kiment megtekinteni a nyáját, akkor látta, hogy 40 db legszebb juh és ürü, 7 db bárány hiányzott. Benkó István juhászát, akit akkor már *Sisa* néven emlegettek, három oldalról pandúrok üldözték s a szentiványi erdőben bujdokolt. Gazdája, Szudy arra gyanakkodott, hogy birkáit ő sikkasztotta el, s kárát a lopottként tulajdona között találtakkal akarta pótolni. Feltevéséről meggyőződni akarva, üzent neki az erdőre, keresse fel éjszaka, ha nappal az elfogatásától fél, szeretne vele a juhairól beszélni.

Másnap reggel Sisától egy írónnal írt levelet kapott, melyben az a szentiványi zsidót

vádolja. Az ügyvéd ekkor *Leopold* Jakab szentiványi kocsmáros, haszonbérló ellen azonnal jelentést tett *Básthy Zsigmond* csendbiztosnál, s hogy a gyanújelek meg ne semmisíttesse-nek, a helyszínen való rögtöni megjelenést kérte. A csendbiztos betegsége miatt pandúr-káplárját küldte egy legénnyel. Azok a Sisa által írt cédulában megnevezett tanúktól vallomást vettek fel.¹³

Az ólomlábon járó vizsgálatra jellemző, csak két év után hallgatják ki Leopold Jakab Megyerben lakó Korcsik János nevű juhászát. Állítása szerint semmit nem tud Szudy elve-szett juhairól. Leopold és Sisa kapcsolatára csak annyit mond, hogy Sisa Szudy nyáját gazdája udvarába behajtotta, abból 10 db-ot kiszakított. Párját 10 Ft-jával alkudták ki. Ő azonban nem akarta befogadni a többi közé, mert szerződése szerint csak 150 db-ot tartozott őrizni. azért Leopold pofon is ütötte, Sisa pedig újból nyájába visszavette a juhokat, őt pedig érte megfenyegette.¹⁴

Három nappal később Horváth (Husang) József pásztói, másfél évet orgazdaságért börtönt ült kerülő hallgatják ki; „Vádolva van kend, hogy Benkó Sisa István s bűntársával összekötetésben áll, sőt egy alkalommal, 10 db lopott birkát el is adott s a befolyt pénzből megosztotak.”

Husang vallja, hogy Sisa még Szudy Károlynál szolgált, midőn ádvent idején reggel találkozott vele, maga előtt 10 db juhot hajtott. s kérte, irányítaná egy mészároshoz, aki meg is venné. Előbb a „kis zsidóhoz” vitték, majd Hajba József mészáros megvette párját 7 Ft-jával, 4 db-ot le is vágott, de a tulajdonos feltalálva juhait, visszakapta. „En nem tudtam, hogy lopott volt, mert Sisa akkor még szolgálatban lévén Szudy úrnál, nem volt betyár, — mégis 15 napra el voltam ítélve.”¹⁵

Sisa Pista nem sokáig bujdokolt a szentiványi erdőben, hurokra került, s csak november 24-én szabadult a balassagyarmati törvényszék börtönéből.

Többé nem tért vissza tisztességes foglalkozásához, Szudynak nem került meg a kára, hiába nyomozták elvesztett juhait Leopold kocsmárosnál.

Sisa ekkor szövetkezve Leopold birkanyíróival: Dudás István (Hugyos) és Tóth György szentiványi juhásszal, Leopold kamrájának oldalát kiásták, s 96 font gyapjút elloptak és eladták. A többszörösen tolvajláson ért Dudás közvetítésével és orgazdák segítségével részt vettek 45 sertés ellopásában: Szandtner zsunyi tisztartó óljából 11 db-ot, Sőreghy József és Krabaktól 8 db-ot, a garábi erdőből 11 db-ot, ismét más két cinkostárssal Vida Imrétől 14 db-ot.¹⁶

1873. április 1-én *elfogják Sisát, egy hónapig Szirákon ül a börtönben*. Többek között társaival együtt a kozárdi pincék feltörésével is vádolják. Így kerül össze Bagyanszky Urbán kozárdi lakossal a gyarmati, majd a sziráki börtönben. Sisára vallotta szembesítéskor, hogy ő biztatta a pincék feltörésére, Sisa viszont állította Szirákon, hogy Bagyanszky 10 Ft-ot ígért neki, csak ne valljon rá.¹⁷

Sisa május 1-én megszökött Szirákon a börtönből. Július 6-án a Nógrádi Lapok közlik: „A sziráki járás csendbiztosa az ottani járásbíróság börtönéből csak imént megszökött Sisa (Benkó István) nevű betyárt, két pandúrral, midőn a hasznosi pusztáról elhajtott 16 db sertést a bárkányi erdőben terelte, üzőbe vette, Sisa azonban kölcsönös lövöldözés után megugrott hátrahagyva dupla fegyverét, szűrét, kalapját s a sertéseket.”

Sisa utána két hónapig „önként tartózkodott minden bünténytől, hogy minden egyes esetben kerülte a nagyobb kártételt, rendesen beelégedett azzal, mint követelésére önként adtak, noha több alkalommal módjában lett volna többször annyi értéket elvinni. Rendesen csak 50—60 Ft-ot kért, s 100 Ft-nál soha nagyobb összegről még csak említést sem tett.”¹⁸ Egyszóval ezt védőügyvédje sem tekintette később bünténynek.

Hamarosan akadt társa, a többször fenyített *Szabó Hagymás János* rimóci kondás, annak társaságában követték el sorozatos rablásaikat. Botka József ecsegi molnártól 8 Ft-ot, egy kétesővű puskát. Kéri Antal ecsegi molnártól 15 Ft-ot, egy egycsővű fegyvert, nagybárkányi kocsmárostól 35 Ft-ot, Koválsik Nándor bárkányi jegyzőtől 53 Ft, 50 kr-t, egy duplacsővű puskát, kocsisától Hagymási 2 Ft-ot, bokri kocsmárostól 8 Ft-ot, 4 arany gyűrűt, 8 db szap-pant, a másik bokri kocsmárostól egy magastetejű kalapot, a bírótól 20 Ft-ot, barnai molnár-

tól 1 Ft-ot vett el, mert többet nem talál nála. Az ilinyi kocsmárostól, szécsényi pandúrnak adván ki magát, bebocsátást kért. 105 Ft készpénztől, 5 db aranygyűrűjétől s több nem ruhájától fosztotta meg. Bevégezvén itt dolgát, Csitárba ment, hol Klein Dávid kocsmárosnál 157 Ft-ot, egy aranygyűrűt, arany- és ezüstórát láncsal s egy arany pecsétnyomó gyűrűt rabolt el, több pálinkázó csitári lakos jelenlétében. Később azt állította, hogy az ilinyi kocsmáros küldte őt apósához, Klein Dávidhoz, rabolja ki, ne csak ő károsodjon.

Sisa a Csitárban rablott aranyórát átadta Kerecs János muzslai lakosnak, megbízva, hogy azért neki és Hagymásnak vegyen két revorvert és töltényeket s még adott hozzá 44 Ft-ot.

Az orgazdák segítségét ismét igénybe véve elhajtottak Platty József disznaiából 16 db-ot, Debora Andráséból 7 db-ot, Beimel Sámuel 39 juhát az erdőből. Amint később kiderült, Sisa maga is árulta a lopott sertéseket, a balassagyarmati hetivásáron. Ezen a nyáron meglátogatják Leopold szentiványi kocsmáját, elfogyasztanak 30 icce bort, de azt is kifizették.¹⁹

Harmadik cimborára is szert tettek. *Tőzsér István* sem tiszta lappal került közéjük. A 26 éves, nőtlen 25. gyalogezredbeli szabadságos katona, két ízben fenyítve félévi börtön volt mögötte. Kiszabadulása után Platty Tamás nyájának kanászbojtára Diópusztán. Betyárrá válásáról később tanúvallomást tesz. Első vállalkozása részvétele a kutasói kocsmáros kirablásában. „Éppen már virradni kezdett, Kutason a falu szélén zörgetett Sisa egy kerülőnek ablakán, az felkelt és beeresztette őket. Sisa elküldte a kocsmába pálinkáért. Mikor megitták, azt mondta: Gyerünk az istenit a zsidóhoz, a múltkor éccaka nem akart beereszteni.”

A faluban már a teheneket hajtották. Hagymás odaadta a fegyverét neki, strázsáljon az ajtó előtt, ha valaki „olyan” jön, löje agyon. Betértek Schlesinger Jónás kocsmájába. Onnan neki is vittek ki italt, akik a kocsmába mentek, azokat is mind itatta Sisa és Hagymás. Aztán követeltek a zsidótól 300 Ft-ot, de az nagyon könyörgött, csak 40 Ft-ot adott és a puskáját vették el. A puska mivel nem akart elsülni, Sisa egy nagy kőhöz vágta, s ott hagyta, aztán lövöldöztek a falba. Onnan visszatértek a szentiványi szállókhöz a szűrőként. Neki is adtak 10 Ft 80 kr osztalékot.²⁰

Egy hét múlva Tőzsér Diópusztáról Szécsénybe ment csizmát varratni abból a pénzből, amit Sisától kapott. A pandúrok elfogták, Gonda Bertalan csendbiztos Gyarmatra kísértette, onnan Szirákra vitték.²¹

Ezalatt Sisa és Hagymás folytatták kettesben mind merészebb vállalkozásaikat.

A csitári rablás után Mátra-alja felé veszik útjukat. Szurdokpiüspökiben megkísérelték Hercz Sámuel kocsmáros kirablását, de ott a szolgáló a faluba szaladva lármát csapott és ők megugrottak. A bárnai molnár rablásánál még együtt volt Sisa és Hagymás. Kenyértörésükről Hagymás későbbi cimborája vallotta: „Tőle hallotta, hogy Sisával összeveszett s ezt meglövöldözte, kanász baltájával fejét behasította s tőle viszont balkarján sebet kapott, melyet meg is mutatott és hogy Sisa súlyos sebben valahol fekszik.” Sisa később ennyit vall: „Nem egyszer kelle Hagymástól szemrehányásokat elsenvednie, kit éppen ezért csapott el magától, nagy túlhalt volt és nem ismert semmiféle tekintetet.”

Hagymás ezután új cimborájával Parádon az uradalmi kasznárt akarta kirabolni, kire pisztolyt fogott, de az revorverrel felelt. A mátrai erdésztől egymaga 4db sertést eltolva-jolt, s azt Rimaszombatban eladta. Ezután kerülhetett pandúrkézre s az egri börtönben kötött ki 1873. december 1-én.²²

A volt pandúr halála

Balás Sándor Sisa egykori megkínzója felhagyott a pandúrsággal, nemes Balás Antalhoz elszegődött gazdának Sipekre. Szegről-végről minden Balás rokonságban állt Sipek és környékén: Lócon, Varsányban, Hollókőn, Rimócon éltek a XVII. század óta. Közöttük egy-kettő jobbmódú, s legtöbb elszegényedett kurtanemes.²³

Balás Sándor gazdája ajánlotta fel a pince kulcsát Sisának, inkább minthogy feltörje. Balás Sándor azonban nem nyugodott bele ebbe, s kereste az alkalmat, hogy Sisát pandúrkézre juttassa. 1873. november 3-án alkalmasnak kínálkozott a kettőjük közötti leszámolásra.

Palicza Antal juhász Kozárdról hazajövet Sipekre betért a kocsmába, ott találta Hering István. Megittak 4 icce bort, onnan a másik kocsmába tértek. Paliczát hazahívatta felesége, mivel vendége érkezett. A vendég nem más, mint Sisa Pista és egy társa, kivel eddig nem találkozott. Hozatnak 10 icce bort a kocsmából de Palicza hamar kidőlt, mivel előtte már emelgette a poharat. Lefeküdt a kamrában, amíg aludt, arról tanúkihallgatások szólnak. Palicza felesége állítása szerint megjelent náluk Balás Sándor, mondván, hogy az urával akar beszélni. Sisa és társa be sem akarták eresztetni, kijött előbe a bojtár megmondani, hogy gazdája nincs odahaza. Balás hallva bentről beszédet, belépett a szobába.

„Sisa a kezénél volt fegyverét ráfogta, azonban Balás barátságos megszólítása folytán letette.”

Egész éjszaka minden szóváltás nélkül beszélgettek, iddogáltak. Sisa ötödmagával teli-ben fél akó bort ivott meg néhány óra alatt. Borozás közben Balás elszólta magát: Sisa szabadsága reá van bízva. A komisszárius meghagyta neki, hogy tartsa szemmel, vagyis tőle függ a szabadsága. Sisa fejére ekkor különben is díj volt kitűzve.

Hajnal felé Balás magához hívogatta Sisát, amit az el is fogadott. Maga előtt engedte menni a lakása felé vezető úton. Negyedóra sem telt el, Sisa visszatért társával Paliczáékhoz. A juhász ekkor ébredt fel mámorából. Felesége Sisán látta, hogy véres az inge, keze. Tudakolták tőle, mi történt? „Ne kérjétek tőlem semmit — mondta. Majd megtudtok mindent.”

Ami történt Balás és Sisa között, későbbi vallomásából ismert. Azzal a gyanúval élt, hogy Balás törbe akarja csalni, azért hívta lakására. Ezt hirtelen felismerve megfordult, hogy megghiúsítsa Balás tervét. Egy pillanatig dulakodtak, akkor előrántotta csizmaszárából juhászkesét s elvágta Balás torkát. Egy 50 forintost helyezett a holttestre.

Sipeket elhagyva, mintha mi sem történt volna, négy-öt napot a környéken bujdokoltak. November 7-én 5 órától másnap 8 óráig Kutason tartózkodott, a zsidót ismét kirabolta a bíró és falubeliek jelenlétekor. Azok nem értesítették az alig 10 percnyi távolban fekvő Szentiványon időző csendbiztost, amiért ő az előljárókat elfogatta és a sziráki járásbírónak átadta.

Ekkor kezdődött meg három vármegye pandúrjainak hajtóvadászata Sisa kézrekerítése. Palicza vallomásából megtudták, hogy a gyilkosságot Sisa követte el.

Úzött vadként a Mátrában

Sisa szülőföldje környékéről menekülve ismét a Mátrának vette az irányt. Új társa *Kis-Csóka József* zsvány nevén *Kérges* többször fenyített erdőkövesdi kondás azon a tájon otthonos. Zsákmányhoz legkönnyebben juthattak, ha az erdőn makkon legeltetett kondákból szakítottak ki sertéseket s azokat orgazdáknak eladták. Október 31-én éjjel Szurdokpüspöki községben egy telkes gazda házában követett el a fegyveres betyár és társa rablást. Ugyanott november elején a kasznárt és plébánost zsarolták meg. Sisa később ezek rablását nem vállalta, de a püspökbeni kocsmában Eliásy István helybeli segéderdész valóban egész éjjel velük mulatott, sőt Sisával fegyvert is cserélt.

Északra húzódva, Kis-Csóka hazájában, az erdőkövesdi erdőből 18 db sertést hajtottak el dec. 5-én. Két hadnagy az egri káptalan uradalmi kerülőknél 3 db sertés húsát találták. Barna József orgazdát a csendbiztoshoz kísérik. Karácsony másnapján kihallgatták, s vallomását jegyzőkönyvbe foglalták: ²⁴ „A hadnagyok, a kövesdi makkról elhajtott sertések után kutattak, akkor érkeztek házához, amikor éppen két nagyobb sertést levágott, felesége a zsírt olvasztotta. Kérdezték tőle, miféle disznók azok? Azt állította, 37 Ft-ért vette. A hadnagyok azonban röfögést vettek észre az ólból. Azokra is azt válaszolta, hogy a tulajdona. Később bevallotta nekik négy szemközt, hogy miféle sertések, kik hajtották oda. Ekkor tudta meg tőlük, hogy az a bizonyos Sisa a kövesdi Csóka fiúval, aki után nyomoznak. A hadnagyokkal úgy maradt, közre fog működni az elfogatásukban. Azok ott lestek szerda virradatig, majd eltávoztak, de meghagyták neki, senkinek ne engedjenek elhajtani, Sisa azonban megtudta, hogy a hadnagyok ott jártak. Csütörtökön hajnalon, amikor a favágásban volt, Sisa beszólt a feleségének az ablakon: »A szentséges istenit azoknak a

hadnagyoknak, mondd meg nekik, hogy a két disznót az hajtotta el, aki idehajtotta! «Ő úgy früstök tájban ment haza kenyerezni, akkor mondta a felesége mi történt».

A csenbiztost nem tudta félrevezetni Barna a vallomásával: „Hiába szépítetd a dolgot, 4 db sertéseket hajtottak azok te hozzád, a nagyot te azonnal leölted, amit a hadnagyok nálad a teknőben találtak, a másik kettő az ólban volt, azokból pénzt akartál csinálni... nem volt neked egy malacod sem, ösmerlek hogy ki vagy, már ilyenekért többször is voltál fogva, a hadnagyokat azzal ámítottad el, hogy te Sisát kezőkbe adod, csak nekem ne jelentsék, hogy te azon sertéseket honnan szerezted.”

Sisa akkor kicsúszott a kezük közül, azonban még ezen a napon december 26-án, amikor Barna kihallgatása folyt, őt is elfogták, Kis-Csóka csak 1874. február 2-án került pandúrkézre.

Sisa Pista hurokra került

A Nógrádmegyei Lapok 1874. január 4-i I. száma már hírül adja: „Sisa elfogatott Baksán Heves megyében ottani lakosok által s általadva a rendőri közegnek, Egerbe vitetett.”

Következő napon részletesen leírja Sisa hurokra kerülését. Sisa Pista dec. 27-én történt elfogatásáról a következő részletes tudósítást írja az „E”: „Az egri kir. ügyészhez f. hó dec. 27-én a baksai bíró vezetése alatt egy megkötözött betyáros kinézésű embert szállítottak be, kit előtte való este Baksán három érsekuradalmi kerülő a kocsmában makacs ellenállás és folytonos életveszélyes küzdelem között fogott el. A legény majdnem öles termetű, mintegy 24 éves szép szál növésű, világos szőke gyöngye szakállal és serkenő bajusszal. Elfogatásának története a következő: Karácsony második napján este két fegyveres legény toppant be a baksai kocsmába s ott mindjárt tuczat számra hordatták előbb üvegekkel a bort, majd pedig midőn azokat mind összetörték volna, veder számra parancsolták. E közben több lövést tettek fegyverükből a kocsmá fala és ablakába, s rakonczátlanságuk folytán még nagyobb vérszemet kapva, az egyik elkiáltotta magát: Én vagyok Sisa Pista a ki angyala van! a kinek valami baja van velem, álljon ki!

A kocsmában három érseki uradalmi kerülő volt: András István, Erős István és Masa Ipacs Mátyás. Ez utóbbi a folyó év tavaszán azon okból, mert Vidróczki Márton fegyveres betyárral ép a kocsmában követett mulatásáért már fogva volt. — s szája ízében lévén még az ártatlanul szenvedett büntetés, Sisa neve hallatára felugrott, s állítólag ezen szavakkal: »Hiszen szenvedtem Vidróczkiért, de értem szenvedni nem fogok« — felugrott helyéről, megragadta a henczegő betyárt nyakralójánál fogva. »Ha Sisa vagy, úgy gyere a faluházához«. Ekkor társai segélyével vonszolni kezdé, s daczára annak, hogy a betyár czimborája töltött pisztolyát rácsattintotta Masára, de azonban szerencsére nem sült el, mégis mindkét betyárt a falu házához sikerült vinni. Itt a magát Sisának vallott egyén Barna János kondásnak társa pedig Oláh Ferencnek adta ki magát, s még egyszer megkísérlették a menekülést, s keresztül törve magukat a tömegben, elszaladtak, de egyikök, ki Sisának mondotta magát, újól fogott, s a királyi ügyésznek átadatott. Oláh Ferencnek azonban sikerült megmenekülnie. Az elfogott betyár behozataláig makacsul tagadta valódi kilétét, másnap azonban, mihelyt megkérdeztették, őszintén bevallotta mindjárt, hogy ő Benkó másképp Sisa Pista 25 éves nőten, kanász.

Birtokában volt egy kurta kétsövű lőfegyver, melynek ágya dulakodásban összetörtetett: több pisztoly, 62 ft készpénz, egy csomó cukor s több értéktelen apró csecsebecse.

Ezen Nógrád, Gömör és Heves vármegyéek közbiztonságát felzavaró hírhedt betyár számtalan rablása miatt annyira rettegett volt, hogy elfogatás nagy jótétemény a társadalomra, s azon bátor egyének, kik ezt eszközölték, különösen Masa Ipacs Mátyás, valóban jutalmazásra méltó tettet követek el akkor, midőn saját biztonságuk feláldozásával megmentették a társadalmat ezen veszélyes emberektől.”

Közben Szirákon 1873. karácsony előtti pénteken a börtönőr ittas lévén, a börtön ajtaját nyitva hagyta, s Tőzsér kapva az alkalmon, hajnal felé „megugrott”. Gömör megyébe kerülve Tamástelki-pusztán beállt kondásnak, ott találkozott az egri börtönből 1874. január

4-én megszökött Hagymással. Vele szövetkezve folytatták rablásaikat. Március 21-én nem sikerült a pilinyi kocsmároszt kirabolniuk, menekülniük kellett. Hagymás és Tözsér húsvétkor Zsuly mellett három pandúrtól megfutott s kétfelé menekült. Utána Tözsér Heves megyében élt jó ideig. Innen visszatérve, amikor megtudta, hogy Sisa börtönben ül, magát feladta Gyarmaton, május 25-én vallomást tett.²⁵

Hagymás egyedül folytatta Tözsér nélkül, de hamarosan szerzett új társat Balogh Mihály juhász fiát. Gyürky Ábrahám gróf sertéseiből 13-at elhajtott. Végül pandúrkézre került 1875. január 13-án.

Ezzel mind a négy cinkostárs várhatta büntetésük ítéletét

Az ügyészség 1875. október 26-ra kitűzött törvényszéki ítélet meghozatalának aláírásmaszására Benkó Sisa Istvánt 9 rendbeli lopás, 14 rendbeli rablás, 1 gyilkossági kísérlet és gyilkosság elkövetésével vádolta, fejére kötél általi halálbüntetést kért.

Harmos Gábor Sisa ügyvédje okt. 26-án mondotta el védőbeszédét.²⁶ Hivatkozik az igazságügy-miniszteri rendeletre, mely szerint egy hónapnál hosszabb időre nem szabad rabot bilincsben tartani. Benkó Sisa Istvánnak közel két évet „nehéz bilincsben” kelle kisenvednie.” A hosszú vizsgálati fogság arra volt jó, hogy a bűntényt teljes terjedelmiben feltárhatták, mely nem olyan nagy jelentőségű, mint amilyet neki a felnagyított híresztelés nyomán tulajdonítanak. Harmos részletesen taglalja a védettje elleni vádakat. A kozárdi pincék feltérzése „pajzánságból” elkövetett kihágás. Ötrendbeli lopásban csak bűnrészes. A 14 rendbeli rablásból három esetet határozottan tagadja. Sokkal nagyobbakat is bevallott önként, miért kívánná ezeket tagadni. Egyetlen rablását sem követte el erőszakkal. Inkább cselhez folyamodott, pandúrnak adva ki magát. Igaz, ugyan hogy fegyverrel hajtotta végre a rablást, de azt nem használta. A pandúrok elől inkább időben továbbállt, fegyverrel nem szegült ellenük. A két zsidó kocsmárosra ráfogta a fegyvert, de azért azok a felelősek, hogy nem akadályozták meg további garázdálkodását!? Az ügyvéd kéri, hogy Sisa tettét fegyveres tolvajlásnak minősítsék.

Gyilkossági kísérletet nem követett el, Oravecz Dragon János lőtt először rájuk, ők csak viszonozták. Megölhették volna a megsebesített, tolvajlással fenyegetett juhászt.

Harmos egyedül a közbiztonság kezdetleges állapotával indokolja, hogy közel egy év alatt egy egyszerű juhászlegény minden zaklatás nélkül űzhette zsarolásait. Nem csoda, hogy nagyobb, merészebb lépésekre ösztönözték az ilyen körülmények. A rendőri közegek nemegyszer vele lakomáztak, vagy kikerültek, hogy ne kelljen vele találkozniuk. „Majdnem hihetetlen, hogy amikor látták, mindenütt ismerték, hírlapokban olvasták, Gyarmaton a megye székhelyén a piacon sertéseket árult hetivásár alkalmával a pandúrlaktanyától alig 100 lépésnyire fekvő csapszékből tanyáz, anélkül, hogy egyetlen hajszála meggörbült volna.”

Orgazdák tömege unszolta lopások elkövetésére, a lakosság szimpátiája kísérte s támogatta tetteit. „A gárdonyi tisztartó nem kenyeret és szalonnát de nemegyszer számára finom bort és sült kappanyokat küldött. A sipeki birtokos pincekulcsot ajánlotta fel, maguk a kárvallottak irányították őt jobb helyekre, így az ilinyi kocsmáros saját apósához, az ecseg-felsői molnár az alsó molnárhoz. A zsidók üldözésére nem egyszer buzdították, s tettét helyeselték, azért gondolta, hogy helyesen cselekszik, a szegény nép védelmezője. Zsarolását mégis mérsékelten végezte, 50—100 Ft-nál többet nem kért.”

Általános humanitást említ, hogy segített kölcsönökkal ajándékokkal a rászorulókon. Emberi humanitására példának említi a bárnai juhással megtörtént esetét. Az országúton holtrészegen heverő juhászt a bárnai molnárhoz vitte, de az nem fogadta be. Ekkor övig érő vízen át a szegény juhászt hazacipelte, de a bárnai molnárt legközelebb keményszívűsége miatt kérdőre vonta.

A rablót tárgyak megkerülteivel az orgazdától alig számbavehető ami meg nem térült.

A legsúlyosabb vád Balás Sándor megölése. Az ügyvéd bizonyítani kívánta, hogy nem megfontolt szándékból történt, hirtelen felindultságból csak megsebesíteni akarta saját élete védelmében. Az elfogyasztott ital mennyisége is bizonyíthatja a tett beszámíthatóságát. Tettét emberölésnek minősítették, melyért tudva a törvényt, nem szabható ki akasztófa. Az

előre megfontolás ellen bizonyítani kívánja: a tettes nem készült gyilkolásra. (A juhászkés mindig minden juhász csizmaszárában ott lapul.)

Az ítéletet Öfelsége a király nevében kihirdetik, 1875. okt. 29-én. *Benkó Sisa István* és társai bűnügyében.²⁷

„Az elsőrendű vádlott gyilkosság helyett szándékos emberölés, a gyilkossági kísérlet helyett súlyos testi sértés, 14 rendbeli rablás és 12 rendbeli tolvajlás bűnében mondatik ki bűnösnek, s 20 évi közmunka s hetenként kétszeri böjttel súlyosbított börtönre ítéltetik.”

Ugyanakkor *Szabó Hagymás Jánost*, mert többször fenyejtve volt, javíthatatlan, 10 évi súlyos börtönre kellett ítélni. *Kis-Csóka József*, mert többször fenyejtve volt, javíthatatlan, ötévi súlyos börtönre kellett ítélni. *Tózsér Istvánt* azon enyhítő körülménynél fogva, hogy önként jelentkezett, 3 évi börtönre kellett ítélni.

A bíróság elé állított 49 vádlottból a tolvajlásban részt vettek közül négyen 3—3 havi súlyos börtönt, a visszaeső három 1—2 évi, hárman 2—9 havi börtönrel úszták meg. Felmentettek 28-at, négyet szabadon engedve, betudva vizsgálati fogságban töltött idejüket, ketten időközben meghaltak, egy távol.

Foglalkozás szerint a vádlottak közül az alábbiak: juhász 7, kondás 10, kanász 6, kerülő 4, gulyás 1, béres 1, cseléd 1, szolga 2, béresgazda 1, földműves 2, közbirtokos 3, földhaszonbérli 1, kovács 1, kocsmáros és hentes 3, orgazda felesége 3, ismeretlen foglalkozású 1. A súlyosabb vádlottakon túl 49-ből 27 orgazdasággal, 11 tolvajlással állt a bíróság előtt.

A vádlottak által megkárosított: 6 földbirtokos, 2 tisztartó, 2 kasznár, 1 bérli, 1 telkes gazda, 1 erdész, 1 jegyző, 1 bíró, 1 kocsis, 1 plébános, 10 zsidó kocsmáros, 4 molnár, 6 sertést, juhot tartó gazda.

Benkó István új élete

A húsz évre elítélt rab megkezdhette büntetése letöltését Egerben. Úgy látszik, jó magaviselete következtében hamarabb, 1889 táján szabadult. Sajat közlése szerint *Zubovics Fedor* úrlovasnál szolgálatba állt Nógrádverőcén. Ott loápoló lehetett. Utána *Berchtold* gróf alkalmazta jágernek Bernecebarátin. Manga János róla emlékezve írja: „Büntetésének kitöltése után csendes, szelíd emberként élt.”²⁸

A róla szóló hagyományok is Zubovicshoz és Berchtoldhoz fűződnek.

1903—4 táján felkeresi *Zöld Márton* hírlapíró. A termékeny tollú, több mint másfél ezer karcolatot és novellát író publicista sokat foglalkozott betyárok életével. Így adta ki *Betyártörténetek* címen egyik írását 1904-ben, ebben közöl interjút Sisa Pistával. A volt betyár nem valósághűen adja elő Balás Sándor megölését: „Az emlékezetes birkalopás gyanújával, mikor Balás megkínozta, utána három év múlva a sziráki tanyákon egy juhásznál találkozott össze a pandúrral. Iszogatás közben összekülönböztek. A pandúr elkapta a puskáját a tarisnyakarikáról, baltáját Sisa, s egy suhintással lecsapta a pandúr fejét.”²⁹

Balás megölésének ez a variációja jobban megfelelt a betyárstílusnak, jobban mint a csizmaszárból kirántott juhászkés.

Az 1900-as évek elején *Kubányi Lajos* Nógrád megyei festőművész olajfestményen megörökítette a volt népszerű betyár Benkó Sisa Pista arcvonásait.³⁰ A pirosposzsgás képű, szúrósszemű Sisa ekkor 50 év körüli. Kiszabadulása után 1890-ben nősült, felesége Kürtösy Mária. Egyetlen fia ekkor született, s tüdőbajban hunyt el 1911 tavaszán temették, majd néhány hónap múlva Benkó István is követte, gyomorfekély vitte el. Halála előtt végrendelkezett, feleségét Uhlárik Antal bencei tanító gondjaira bízta.³¹ Róla annyi emlékezés maradt a faluban, hogy vele keményen, katonásan, rabiátus módon bánt. Úgy látszik, betyár természetéből azért megmaradt valami. Sírja a bernecei öregtemetőben gondozott, egy század múlva is a nép emlékezetében megbecsült benne a volt betyár.³²

Sisa Pista portréja

Véletlen szerencsénkre arcképe is fennmaradt egy „Kíváncsi” honleány kívánságára a Magyarország és Nagyvilág újság lerajzolta, amikor Sisa a gyilkosság után a börtönbe

került. Húsz évvel később pedig Nógrád megye híres arcképfestője, Kubányi Lajos örököstette meg. Az egri börtönben személyleírás készült róla 1874-ben. Sisa Pista személyét külső megjelenése tette kiemelkedővé az átlagemberek közül. Elsősorban „majdnem öles nagyságú, szikár termetű.” Személyleírása szerint testalkata erős, széles. Palicza Antal tanúvallomása szerint „könnyen elbánik az emberrel.”

Kissé biceghetett, amit bizonyít különös ismertető jele: „bal térdén egy érforrás.” Harmos Gábor védőügyvédje említi a Balás pandúrtól elszenvedett sérüléséről: „ezen ritka ép testtel megáldott ifjú örökre nyomorék lett lábára a kínzások következtében.”

A balassagyarmati börtön udvarán sétáló Sisát egyik hírlaptudósító „bágyadt tekintetűnek” látta. Ez megfelel ekkori lelki állapotának. Mindkét portréján úgy látható, mintha bal szemére kissé kancsal lett volna. Arca hosszúkas, haja és serkenő szakála szőke, szeme kék. Nem látszik tehát az elképzelt haramiának. Az öregkori arca szigorú, fegyelmezett magatartást tükröz. Egyik tanúvallomáson látható saját kezű aláírása, melyről grafológiai vizsgálat nélkül is megállapítható értelmes, ügyes vonalvezetése.

Összegzés

Az utolsó cserhádi betyár életrajzának megírásához kutatás tárgyává tettük, miként vélekedett róla a vizsgálatot tartó ügyész, hogyan mérlegelte tettét a törvényszék bírója, milyen érvekkel igyekezett vétségét menteni ügyvédje. Három álláspont között kerestük az igazságot.

Sisa Pista tetteit élénk figyelemmel kísérte a sajtó, a szenzációt hajszolva gyakran tudósított róla felnagyított híreket. Népszerűsége még fokozódott a két esztendő alatt, amíg bilincsekben várta az ítéletet. Amikor Egerből Balassagyarmatra szállították, „jöttének hírére a fél város az utcákra futott, hogy lássa a hírhedt rablót s azóta is folytonos kíváncsiság tárgya s midőn napi sétáját teszi, megtelnek a megyeház emeletének a börtön udvarra néző folyosói, hogy Sisát láthassák.”

Sisa Pista betyár volt-e vagy közönséges rablógyilkos?

Dobos Ilona etnográfus megállapítása szerint a betyár legtöbbször pozitív hős, a szegénységet támogatja, csak a gazdagokat zsarolja meg. „Népköltészetünkben az igazi betyárság ismérvei, a betyármodell rendkívül kidolgozott, így néhány évtized alatt az egyéni jegyeket fokozatosan elhagyva valamennyien belesimulnak a jól ismert sémába.”³³

Sisa Pistáról a ponyva a sémát követte, a róla szóló hagyományokat is, de Harmos ügyvéd által idézettek még egyéni jegyeket viselnek, ami egyedül Sisa találékonyságára vallanak. „Egerben tett vallomásai sok tréfás »stikli«-jéről is tanúskodnak.”³⁴

Ezek közül Harmos néhányat említ védőbeszédében. Pandúrnak adja ki magát, packázik velük, mikor a laktanyájuktól 100 lépésnyire fekvő csapszékben tanyáz. Nem kis bátorság, cinizmus kellett ahhoz, hogy megmutassa magát a gyarmati hetipiacon, disznót árul, tudja, hogy sokan felismerik, mégsem fél.

Sisa független szabad, neki nincs felesége, nincs állandó tartózkodási hely, amióta szüleit elhagyta. Amikor Tözsért a csendbiztos vallatja, érdeklődik afelől, mit hallott Sisa és Hagymás tartózkodási helyéről: „Sisa Pista annyit mondott, hogy a szeretője a székelygyi pusztán van a Jankovich kerülőjénél, talán annak a lánya, azt is mondta, hogy már teherbe is van tőle, és hogy ruhájakat is ott tartják.”

Eléggé meggondolatlan lehetett, ha ilyen bizalmasan nyilatkozott, hasonló elszólása miatt foghatták el korábban is.

Sisa hanyaveti, káromkodó magatartása többször megismétlődik. A tanúk vallomása szerint ebben is betyáros viselkedés egyik jellemző vonását követi. Végsősoron felvetődik, hogy betyár típust képviselte-e vagy rablók, zsványok, tolvajok közé sorolandó. Bármelyik betyárnak ha vizsgáljuk tetteit, nyugodtan rablásnak minősíthetők: Rózsa Sándor, Zöld Marci, Sobri Jóska vagy Vidróczky, csak a nevesebbeket említve, egyik sem mentes ezektől. Sisát a közbiztonság őrei, a tanúvallomásokat felvevők betyárnak írták, tehát

annak tartották is. Csak Balás megölése után minősítették rablógyilkosnak. Husang József vallomását fentebb idéztük Sisa betyár voltáról. Az egri börtön törzskönyve szerint: „hivatása fegyveres betyár”. A budapesti zszurnaliszta szenzációt keresve felnagyította tetteit. „Sokan egész kedvvelésél gyártják s adják tovább a Sísáról keringő híreket, sőt azokat a budapesti lapokba is beküldöztetik, így nem csoda, hogy Sisa ezekben, mint rettegett feje emlegettetik azon nógrádi rabló bandáknak, amelyről mi mit sem tudunk.” — írja a Nógrádi Lapok 1873. nov. 6-i számában.

Harmos ügyvéd szinte rehabilitálta azzal, hogy tette szándékos emberölésnek minősült. *Valóban így az utolsó betyár volt Sisa István a Cserhátban.*

Személyével kapcsolatban másik célunk volt a róla szóló ponyva vizsgálata. Hogyan került át a Jánosik-hagyományból egy történet, mely eredetileg a nép ajkán terjedt, s végül vele hozták kapcsolatba. Éppen nem a legszimpatikusabb oldalról, inkább szadistának ábrázolva, mint a szegénység jótevőjének. Sisa Pista törvényszéki vizsgálata egyetlen esetben sem igazolta, hogy kegyetlenséget követett volna el. A Bucsánszky-féle ponyva közölte először vele kapcsolatban a Jánosik-mondát, s a zsidókkal szembeni brutális bánásmódot, melyről a törvényszéki vallomások mit sem tudnak.

A nép részéről személye inkább megbecsült, mint rettegett volt, „tetteiben ezerek sympathiája kísérte és segélye támogatta.” Ha ballada nem is keletkezett róla, a nép ajkán egy monda megőrződött, melyen még rajta az eredet himpora. Gondolunk a nógrádberceli öreg juhászra, aki továbbadja, s az acsai öreg kondás pedig nekünk: Hogyan lett betyár Sisa Pista.

Szájhagyományok az utolsó cserhádi betyárról

1. Hogyan lett betyár Sisa Pista?

— Kérem, a Sisa Pista úgy kezdte el a betyárságot, dologtalan volt, nem akaródzott neki dolgozni. Lett volna hol, az apja vagyonos volt. Akkor ő kitalálta, elmenne betyárnak. Megszerezte magának a betyárruhát, bajuszt ragasztott az orra alá, kifestette az arcát, nem lehetett egyáltalán felismerni, hogy ki az. Szép, ráncos gatyá, sarkantyús csizma, piros mellény, rojtos ujjú ing volt rajta.

Az édesapja, anyjával elment Gyarmatra egy tehénkét árulni. El is adták, mikor jöttek haza jó kedvvel, mert jól eladták a tehénkét, egyszer csak egy nagyon szép legény megállítja őket, rájuk kiált:

— Alljanak meg!

Megálltak, mert hogy mit akar.

— Hol vótak? — kérdezte.

— Hol vótunk? Vótunk egy tehenkét eladni.

— De hát ide a pénzt!

— Jaj, Istenem! Jaj!

— Nem kell gondolkodni, mert rögtön vége az életüknek. Mind a kettőjüket kivégzem, ha nem adják ide a pénzt!

Akkor kénytelen az apja benyúlni a zsebibe, odaadta (a fiának, de nem tudta, hogy a fia, betyár volt az, Sisa Pista.)

Hazafelé édesanyja búsan, keservesen sírhatott. Hogyhát mégiscsak annyi pénzt odaadni akárkinek. Nem volt az csavargó, mert nem úgy volt öltözve.

Este már lámpagyújtáskor belép az ő saját fiuk, de nem betyárruhában, hanem már a saját ruhájában.

— Mit sír édesanyám?

— Hogyne sírnék fiam — aszongya, — eladtuk a tehenet és az árát oda kellett adni egy, — mit tudjuk mi volt —, legény vagy embernek.

— Milyen ember volt?

— Szép ember volt, föl volt öltözködve; sarkantyús csizma, ráncos gatyá, árvalányhaj a kalapja mellett, de volt neki baltája is, pisztolyt rántott. Kintelenek voltunk odaadni a pénzt.

— Hát sok volt az a pénz?
— Ennyi és ennyi.
— No ne sírjon édesanyám, itt van a pénze.
— Ki vette el nem tudjuk.
— Hát ha nem tudják — aszongya —, én tudom, hogy ki vette el.
Így Sisa Pista — kérem — gondolta, jó élet lesz, ha engem a szülők sem ismertek föl.
Nagyon jó lesz.
Akkor folytatni kezdte a betyárságot, amerre ment, mindenütt jót nem tett. Nem bántott senkit sem, hanem hát csak a pénzre ragaszkodott.

2. Sisa Pista és a nógrádberceli kocsmáros fia

Sisa Pista elment egyszer Nógrádbercelre nappal a kocsmába, civilben.
— Hej, ha úgy bejönne ide a Sisa Pista — aszongya —, tudom szorulnának maguk.
Klein kocsmárosnak a fia erős zsidógyerek volt, aszongya:
— Én? Úgy vágnám pofon, hogy a feje elszállna a két váll között.
— Hát jó, ha olyan bátor.
Azon az éjszakán betyárruhában ott termett Sisa 12 órakor. Nem vették észre, mikor bement.
— Zsidócska, kelj föl — aszongya —, itt vagyok, Sisa Pista vagyok. Nó, kelj föl az ágybul, aggyál olyan pofont, hogy a fejem elszálljon a vállam között.
— Jaj, Pistikém, dehogy adok.
— Mi van az ujjadon, gyűrű? Mutasd, jó volna nekem, passzol nagyon. Ez nekem jó lesz.
Akkor lehúzta neki Sisa az ujjáról.
— Te zsidó, hol a pénzed? Add elő!
— Jaj, jaj! Pistikém, nem sok van.
— Nem? Annyi van, mindet ide, de rögtön!
Akkor a zsidó szaladt a szobába, kihozta a pénzt, mind az egészet odaadta.
— No szerencséd zsidó, az én kedvemre mindent megtettél, máskülönben megtudtad volna, milyen zsidó legény vagy te, aki a Sisa Pistának olyan pofont tudott volna adni, hogy a feje elszáll a két váll között.

3. Hogyan lett erdőőr Sisa Pista

Sisa Pista elment egyszer Nagymarosra Dutkovics Imre grófhhoz. Köszönt be szépen.
— No, mi újság, mit hozott? — kérdi a gróf.
— Nem hoztam én egyebet, — aszongya — szeretnék én...
— Mit?
— Erdőőrnek beállni.
— Fiam, nős vagy nőtlen?
— Még nőtlen vagyok.
— Egy kicsit baj, de azért hát hova valósi vagy?
— Én kérem bujáki vagyok.
— Hogy hívnak téged?
— Hát majd az írásom megmondja méltóságos uram.
Kapcsolt mindjárt a gróf, miért nem akarja a nevit megmondani, mert tévedés történt a Sisa Pistánál.
Megfogadta, a Sisa Pista erdősz, erdőőr lett, bátor és merész, nem ijedt meg senkitől.
Megtudta a gróf, hogy ő Sisa Pista volt, a betyár.
— Hát Pistikém, megfogadtalak anélkül, de szerettelek volna látni én betyárruhában.
Valamikor betyárkodtál.

Egy nagy vadászatot tartott a gróf. Meghívta a nagy vendégeket Bécsből, Pestről, jó kollégáit, bárókat meg hercegeket is, voltak külföldről is. Este a vendégek, akik voltak vadászaton, mulatoztak egy teremben.

— Megállj méltóságos uram — magában mondta Sisa Pista, — majd megismertetem én veled a betyár Sisa Pistát.

Amikor a vendégek megebédeltek, azt vették észre, ott állt az ajtóban, a kulcsot megfordította.

— Ne próbáljon egyetlen ember se kimozdulni, hanem idegyűjjenek az asztalhoz, sorban. És ki a pénzt, ki az óráját, ki minden ékszerit, aranygyűrűt még azt is letette.

Jaj, nagyon megijedtek, a gróf nagyon megszegyelte magát, háthogy olyan társaságba jöttek vadászatra, ahol éjszaka idején kirabolják őket és mozdulni sem lehetett.

Hát kérem, vége lett a rablásnak Sisa elment isten hírvél, eltűnt, hazament. Az ékszereket egy rakásra kirakták, bekötötte egy kendőbe, hogy le ne hullajtsion egy gyufaszálat is.

Reggel köszön a grófnak: — Jó reggelt méltóságos úr!

— Ajjaj! Miért nem voltál te az éjszaka itten? Valami betyár kirabolt mindnyájunkat. Forgópisztoly volt nála és balta.

— Én voltam az!

— Te voltál? Nem is nézöl úgy ki.

— Hát milyen ember volt?

— Szép piros ember, pörge fekete bajusza, nagy kalapja, árvalányhaj mellette, szép ráncos gatya és sarkantyús csizma.

— Hátha akarta látni gróf úr, hogy néztem ki és milyen betyárlegény voltam.

Akkor a kendőt rátette az asztalra.

— Tessék kérem.

Voltak még ott a vendégek és mindegyiknek a gróf kiadta,mondotta, hogy az ő embere rabolta ki, az ő erdészlegénye, mert betyár volt valamikor, ő mondta neki, hogy szeretne volna látni milyen volt. Most bemutatkozott.

A gróf 500 pengő forintot adott neki a lagzira, mert akkor már vőlegény jegyben járt.

Mindhárom mondanak adatközlője *Sebján Mihály* Acsán, Pest megyében. Született 1884-ben. Már az apja „törzspásztor”, annak bojtárja 13 éves koráig, majd juhász a Prónay-uradalomban, öregkorában ugyanott kanász. Sebján Mihály volt az utolsó dudás a Galga mentén. Dudája a penci Falumúzeumba került, melyet 1964. márc. 14-én szőlaltatott meg utoljára. Ugyanakkor mondotta magnóra a három hagyományt Sisa Pistáról, melyet egy 87 éves Nógrádbercelen élt juhásztól hallott.

4. Sisa Pista visszaadja az aranyórát

Gróf Berchtold nagyoroszi földbirtokos megfogadta erdőőrnek Sisát. A gróf lányát feleségül kéri Szokolyi Alajos bernecebaráti „orvos”. Apja nem akarja a házasságot, megbízza Sisát, hogy vadászat alkalmával tegye el láb alól Szokolyit. Egy aranyórát is ad érte. Sisa nem hajlandó megtenni, visszaviszi az aranyórát. A fiatalok egybekelnek.

Adatközlő egy bernecebaráti idősebb férfi Benkó István sírjánál (1986. szept.) Berchtold gróf Nagyorsziban a Stahrenberg családról öröklött földbirtok ura Benkó Sisát valóban alkalmazta kerülőnek. Szokoly Alajos 62 évet élt, meghalt 1932-ben, felesége mellette nyugvó Berchtold Charlotte grófnő élt 75 évet. A rangon aluli házasság tipikus példája a Sisa megvesztegetési kísérletével s a becsület útjára történt visszatérésével kapcsolódik össze.

5. Sisa Pista megpatkolt gombostűvel egy asszonyt

Az asszony ment az erdőn és találkozott Sisa Pistával, de nem tudta hogy ő az. Mondta neki, hogy fél az erdőn keresztül menni, mert nagyon fél, hogy nem-e jön az a rossz Sisa Pista vele szemben. Aztán mondta neki az ember (Sisa Pista) hogy hozzon neki a bótbul 10 krajcárért gombostűt. Mikor visszajött, megvárta és a hozott gombostűvel megpatkolta az asszonyt.

Sisa Pista ha látta valakiről, hogy szegény ember, parasztember, vagy keresztényember, akkor nem bántotta, csak a szidókat bántotta. Sisa Pista öregkorában erdőkerülő, meg vadőr lett Drégelyen, ott is házasodott meg, meg ott is halt meg. Én még a 900-as években láttam Drégelyen az intéző lakása előtt.

Adatközlő Dobor József 64 éves középparaszt. Ipolyvece, Nógrád megye. Lejegyző: Varga Mariann néprajzos. Néprajzi Múzeumi Adattár.³⁵

A gombostűvel megpatkolt asszony esete megtalálható a Jánosik-mondakörben. Jánosik a szlovákok nemzeti hőse, egykor Rákóczi katonája, majd pandúr, végül betyár a Tátrában.

Az 1700-as években keletkezett monda még így szól: Két asszony: gazdag és szegény a városba megy. Jánosik meghallja, hogy a gazdag szidja, a szegény dicséri. Ekkor a gazdaggal szeget hozat, sarkába veri, a szegénynek pénzt ad, vásároljon a gyerekének ajándékot.

Az előbbi Dobos József adatközlőtől olvasható (szeg helyett gombostű) a szegény asszony esete pedig a Sisa Pista-ponyva egyike, a zsírt vásárló asszony, akitől előbb elveszi 40 krajcárját, majd megsajnálja s ad neki 10 forintot. Itt érdekesen mutatkoznak meg az egyébként gazdagokat kíméletlenül fosztogató s a szegényeket támogató betyár. A szegény asszony esetében azonban itt előbb elveszi a néhány krajcárt is.

Hogy mennyire egykaptafára készült a Sisa Pista-ponyva, azt az utolsó jázsági betyár, Boros Sanyinak is tulajdonítja Agócs István jászapáti kisbíró. Szerinte a gazdag asszony találkozott Boros Sanyival. Nem ismerte fel, leszólta a betyárt. Ekkor hozat vele egy pakéta gyufát, egy tucat gombostűt. Az asszony talpába betűzdelt a gombostűt. Agócs elbeszélését közölte Borzák Lajos 1959-ben.³⁶

6. A szabadságos katonát megvendégeli Sisa Pista

Hosszú Sulyan János penci lakos édesapja az 1870-es évek elején Losoncon katonáskodott. Szabadságra jött haza gyalogosan, s Rétság közelében betért egy kocsmába. Ott ült az egyik asztalnál rojtos gatyában, pörge kalappal Sisa Pista. Sulyan nem ismeri. A betyár borral kínálja a katonát. A kocsmáros az asztal alatt a katona lábára lép s odasúgja figyelemztetve, hogy kivel került össze. Sulyan megrémülve elszökik a kocsmából, otthagya a betyár vendéglátását, sietve folytatva útját haza.

Adatközlő Hosszú Sulyan János szül. 1888-ban, meghalt 1967-ben. Magnófelvétel készült vele az 1960-as évek elején.³⁷

7. Ebéd Sisa Pistával Balassagyarmaton

Gönczi László volt községközi írnok levele a szerzőhöz 1972. május 5-én.³⁸

„Kb. 7 éves vagy 6 lehettem, tehát 1906 vagy 1907-ben Bgyarmaton, saját lakásunkon az apám által vendégül hozott Sisa Pistával együtt ebédeltem túrós tésztát, még arra is emlékszem. Valószínűleg mint az alsótoldi, kozárdi, homokterenyei nagynéném örökölt birtokai fizethettek quasi conventiót Sisának, hogy kímélje birtokaikat, s a járandóságot apám közvetítette.”

Sisának a kapcsolata a családdal korábbi, az 1870-es évek elejére vonatkozott. 1906-ban a régi ismeretség nyomán vendégeskedhetett Höpner László balassagyarmati gyógyszerész unokája, magyarosított nevén Gönczi szüleinél. Sisa valóban megfordult Kozárdon és Alsótoldon a zsidó kocsmárosnál, részt vett a kozárdi pincék feltörésében. A nagynénik azért fizethettek neki annakidején konvenciót, hogy a sajátjukat megkíméljék.

A vásári ponyva értéke

A XVI. századtól ismert városi ponyva, mint a Toldi Miklós jeles cselekedeteiről, vagy az Argirus királyfi históriájáról szóló Pogány Péter megállapítása szerint „nem más, mint az irodalomtörténet mikrokozmosza. A ponyva népeket és néposztályokat indított egy új világ: az írott költészet felé, de ugyanakkor, mint művelődéstörténeti hűséges mikroszkopium föltárja a vizsgálódó előtt a mindenkori szájhagyomány, a »néphagyomány« friss vért adó áramlásait, életbevágó folyamatait, titokzatos fölszívódásait.”³⁹

Témájánál fogva sokrétű ponyva keletkezett a XVIII. század utolsó negyedétől fogva. Betyártörténetek közül a legrégebbi Az Alföldre menendő Angyal Bandi nótája.

Szirmai A. szerint Angyal Bandi Pest megyei nemes volt és 1804-ben halt meg a kassai fogházban, igazi neve Önödy András.

Az 1810—20-as évek között nyomatták ki *Sallai Pista* és ama híres nevezetes *Barna Péter* nótáit. E gyönyörű balladában *Ady Endre* költeménye néhány sorának változata olvasható Felszállott a Páva, Vármegye házára, De nem Barna Péter szabadulására.

Ahogy a költő vallott az elnyomó feudális rendről, úgy érzett a betyárok iránt rokonszenvet az egyszerű szegény nép, olvasta ponyván történetüket.

Itt fordul elő először a bujdosó betyár kesergője: Fújd el jó szél, fújd el hosszú útnak porát, / Hogy senki ne lássa fakó lova nyomát.

Ötven évvel később a nép ajkán már a cserháti Sisa Pistáról így hallottak énekelni: Fújd el jó szél, fújd el Hosszú utca porát, hogy meg ne ismerjék Sisa Pista nyomát.

Ha kölcsönzött is, de nem olyan mint a kinnal írott *Sisa Pista nótája*, melyet „Igazmondó” íróasztal mellett költött. Csak utolsó, befejező sorai emlékeztetnek balladai hangvételre, mely a nép ajakán keletkezhetett: *Hej de magos a Cserhát erdő fája, Sisa Pistának jó lesz bitófára.*

Sisa Pista tetteiről szóló tákolmányhistóriák is példázzák, hogy a század második felében már a betyár sztereotípiá nyomán keletkeznek a róluk szóló történetek, azért olyan vérszegények, s nemegyszer a bűnügyi históriák előhírnökei, melyek a századfordulón a városi kispolgárság igényeit akarták kielégíteni rémtörténetekkel fűszerzett gyilkosságok leírásával. Ennek a ponyvairodalomnak már semmi köze a nép kulturálódásához, melyet a nyomtatott betű olvasása jelentett még a XIX. században is.

Ponyva Sisa Pista tetteiről

Bűnhistóriák ponyván az 1780-as évektől jelentek meg. Az egyszerű falusi nép megvásárolta, mohón olvasta s el is hitte a bennük foglalt rémtetteket. Különösen a XIX. század második felében *Bucsánszky* és *Bartalits* nyomdája versengett, ponyvákkel elárasztotta az országos vásárokat látogató falusi népet. Ilyen ponyva jelent meg 1875-ben *Sisa Pistáról*, mielőtt megtörtént volna elítéltetése.⁴⁰

Szerzője: *Igazmondó*. Hogy mennyiben felel meg a valóságnak amit leír, bízzuk az olvasóra, bár arra hivatkozik, hiteles emberektől hallotta azokat.

Kétféle címlappal s majdnem azonos tartalommal jelenik meg. Az egyikben a pandúr reá fogja pisztolyát, a másikkal Sisa hátracsavarja kardot tartó kezét s fokosát ütésre emeli.

A másik címlapon a megrémült váci püspök előtt felfedi magát Sisa, széttárja „reverendáját” s alatta pisztolycsöve s betyáros ruhája: laibi és rojtos nyakravalója látszik.

A néhány oldalas füzet első oldalán döcögő rímekben elmondja, miről fog szólni a történet:

Egy ilyen rablóról írok mostan néktek,
Aki rettegésben tartja a vidéket.
Melyben merész rabló gaz csínjait űzi,
És a nép nyomorát nagyítja, tetézi.
Kiről az emberek csodákat beszélnek,
Aki láthatatlanná tudja tenni magát,
S üldözői percz alatt elveszítik nyomát.

Sisa Pista e ponyva szerint szegény szülőktől származott, az erdős Cserháton. Előbb pandúr, majd bandát szervez csavargó legényekből.

Az expozé után felsorolja tetteit. A két példány tartalma között annyi az eltérés, hogy míg az elsőben Balasszagyarmat körül egy ügyvédtől megelégszik 100 Ft-tal, a másodikban a váci püspököt látogatja meg, itt sértetlenül távozik, láthatatlanná tette magát, míg két társa fogságba esik.

Az Igazmondó olyan eseteket sorol fel, melyek a vádiratban nem szerepelnek, tehát légbőlkapottak. A legdurvább — hihetetlen — meg nem történt esetek felsorolásától sem riad vissza a szenzáció hajszolása érdekében.

„Szirákon egy koca hízóért 50 Ft-ot ad Sisa. Leüti a disznó fejét. Három zsidóval feltrancsíroztatja, belőle hajat, hasalját megfőzeti, velők kenyér nélkül megeteti.

Toldon a kocsmárostól egy akó bort és 100 Ft-ot zsarol ki. Ugyanott később pálinkával kínál, itat mindenkit. Egy pisztolyt és 20 Ft-ot követel a kocsmárostól, amiért nem akart neki ajtót nyitni. A megvendégelt falusiaknak eltiltja, hogy a fogyasztott italért fizessenek.

Sisa apja a grófnál szolgál, aki szeretné látni betyár fiát. Megjelenik nála. 100 Ft-ot kér, majd ott vacsorál. Búcsúzóul a százast visszaadja: Itt van gróf uram, most nincs szükségem a pénzre, de többé ne kívánjon engemet látni, mert akkor másképpen fogunk egymástól elválni, mint most.”

Tartalmában részben egyezik Sebján Mihály által elmondottal, tehát a ponyva lehetteti forrása.

Egy szegény asszonytól elvesz 40 kr-t, aki zsírt akart vásárolni, majd megsajnálja s 10 Ft-ot ad neki. „Emlékezzél meg Sisa Pistáról” — szavakkal búcsúzik tőle.

Füleken a zsidót beküldi a csendbiztoshoz 10 Ft-tal, mondja meg neki, hol található. Amíg érte mennek, azalatt kifosztja a csendbiztos lakását.

Úri betyárnak is bemutatja a ponyvaíró. Négylovas fogatot kér az uraságtól, parádéskoszist is hozzá.

Végül Sisa nótájával a ponyva érzелgős olvasóit is kielégíti. Minden betyár a siralomházban búcsúzik kedvesétől, Sisa Pistára is bitó vár, abban a tudatban búcsúzik.

Neki is elhervadott a rózsabimbója, azóta lett betyár, a puszták vad fia. Szeretője meghalt. Ha nem hagyta volna el rózsája, nem élne így, világ gyalázatjára. Búcsúzik a Cserhát leányaitól és legényeitől.

A ponyva megjelenése megelőzte Sisa Pista törvényszéki ítéletét, vagy szándékosan meg sem változtatta Igazmondó a hatásosabbnak tűnő bitót 20 évi súlyosbított börtönre.

Sisa Pista nótája tehát nem fedte a valót, a nép ajkán nem formálódott belőle ballada, mint Vidróczkyról, a mátraí betyárról. Sipeken folyt néprajzi gyűjtés, felmérés, de egy szóval sem említik ott Sisa nevét, holott e faluban követte el Balás Sándor megölését.⁴¹

Elterjedt viszont róla egy országszerte ismert betyárdal változata, csupán a nevet kellett behelyettesíteni:⁴²

Híres betyár vagyok Sisa az én nevem
Tizenhárom megye régen keres engem.
Hegyeken, völgyeken hiába mászkálnak,
A szegény Sisára sehol nem találnek.
Fújd el jó szél, fújd el hosszú utca porát
Hogy meg ne ismerjék Sisa Pista nyomát.

1. Nml. Karancssági Liber Currentalium, Hírlélő 4. sz. pontja, 1850. jún. 30.
2. Praznovszky Mihály: Madách és Nógrád a reformkorban, Salgótarján, 1984. 129—157.
3. L. az 1. sz. jegyzet Hírlélő 4. pontja, 1850. jún. 30.
4. Budapesti Hírlap 1853. júl. 7-i szám.
5. Pml. Pest P. S. vm. Fenyítő törvényszék jegyzőkönyve 1847. szept.—dec.
6. Mikszáth Kálmán: Emlékeim. Budapest, 1922. 16.
7. Praznovszky id. m. 156.
8. Uo. 157.
9. Nml. A B. gyarmati törvényszék Benkő Sisa István és társaira vonatkozó VII. 1. B. iratesomó. B/1874. Szudy Károly tanúvallomása 1874. júl. 15.
10. Szudy-féle jegyzőkönyv kiegészítése alatt: „Benkő István sisa” saját kezű aláírása.
11. Harmos Gábor: Védőbeszéd, melyet Benkő Sisa István bűnügyében a B. gyarmati kir. Törvényszék előtt 1875. okt. 27-én Harmos Gábor ügyvéd tartott. B. gyarmaton nyomtatott Kék László gyorsasajtóján 1875.
12. Nyiri Éva: Benkő Sisa István, a betyár. Pest megyei Hírlap, 1964. nov. 3. sz.
13. Nml. B. gyarmati Törvényszék VII. 1. B. Szudy Károly tanúvallomása 1874. júl. 15. 6 B/1874.
14. Nml. B. gyarmati Törvényszék VI. 1. B. Korcsik Károly tanúvallomása. 1874. júl. 7.
15. U.o. Horváth-Husang József tanúvallomása, 1874. júl. 10.
16. Nml. B. gyarmati törvényszék VII. 1. B. Bagyanszky Urbán vallomása. 1873. ápr. 29. és a Védőbeszéd 6. old.
17. U.o.
18. Harmos Gábor védőbeszédéből a 14. oldalról.
19. U.o. 8. oldalról.
20. Nml. B. gyarmati Törvényszék VII. 1. B. Tózsér István vallomása 1873. szept. 7. Szécsény.
21. U.o. Tózsér István vallomása 1874. május 5.
22. Nml. Kir. Törvényszék Ítélet Indok, 2. oldalon.
23. Pálmány Béla. Közlemések a szécsényi Forgách uradalomban 1542—1848. Sipeki Balázs család 57—67.
24. Nml. B. gyarmati Törvényszék VII. 1. B. Kovács József szolgabíró előtt és a csehbiztos előtt tett vallomás 1873. dec. 26.—1873/73. sz.
25. Nml. B. gyarmati törvényszék VII. 1. B. Tózsér István vallomása 1874. május 25. A B. gyarmati kir. ügyész kéri Tózsér azonnali kihallgatását 1494/1874.
26. Nml. B. gyarmati Törvényszék VI. 1. B. Harmos Gábor védőbeszéde
27. Nml. U.o. Szabó-Hagymás védőügyvédje Okolicsanyi Pél, Kis-Csóka József, Tózsér István és társaié Bodnár István ügyvéd
28. Manga János: Palócföld, 1979. 267—268.
29. Nyiri Éva: id. cikke
30. Kubányi Lajos festőművész által készített Sisa-portré a Mikszáth-emlékkiállításon, Horpácson látható.
31. Nyiri Éva: id. cikke
32. Benkő István sírkövének felirata: Itt nyugszik Benkő István élt 62 évet, 1911. N. 15. — Benkő Nándor élt 21 évet, meghalt 1911. ápril. 5-én. Béke poraira.
33. Dobos Ilona: Paraszti szájhagyomány. városi szóbeliség. Budapest, 1986. 147.
34. Heves megyei Levéltár. Törvényszéki iratok VII. 7/4. Benkő Sisa István személyi adatai B. gyarmatra szállítása alkalmával. 1873. évi törzskönyv az előzetesen letartóztatottak és vizsgálati rabokról. Törzskönyvi szám 260 Benkő István (Sisa)
35. Néprajzi Múzeum Budapest Etnográfiai Adattár 3988.
36. Borák Lajos. Utolsó jársági betyár. Szolnok megyei Néplap 1959. febr. 1.
37. H. Sulyán János Penc Kossuth utcában lakott, hozzátartozói ugyanott élnek.
38. Gönczi László levele a szerzőhöz. Erdőkeres, 1972. május 17.
39. Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása. Budapest, 1959. 5.
40. OSZK. Aprónyomatványok. Sisa Pista Nógrád megyei hírhedt rabló tettei, Írta Igazmondó Budapesten nyomtatott és kapható Bartalis Imre könyvnyomdájába (Pest Ötpacsirta u. 5.) Utánnomás tilos. Cím lapján a váci püspököt ábrázolja. A másik kiadvány ugyanazzal a címmel Budapest, 1875. (Észterházy u. 5. sz.) Akkor változtatták meg az utca nevet, tehát az előbbi valamivel korábban nyomatták. Ennek címlapján a két pandúr és Sisa látható.
41. Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklorjából, Budapest, 1980. (Több szerzőtől)
42. Manga János id. m. 268.

R ö v i d í t é s e k

Nml. Nógrád megyei Levéltár

Pml. Pest megyei Levéltár

OSZK Országos Szécsényi Könyvtár

Pest P.S. vm. Pest Pilis Solt vármegye

F ü g g e l é k

Törzskönyv az előzetesen letartóztatott és vizsgálati rabokról

Heves megyei Levéltár Eger VII—7/4. 1873.

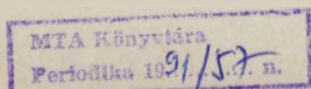
Törzskönyvi szám 260

Benkő István (Sisa)

Személyleírása:

Nagysága: magas

Testalkata: erős, széles

Arcza: hosszúkás
 Arcszíne: szőlke
 Haja: szőlke
 Homloka: rendes
 Szemöldöke: szőlke
 Szeme: kék
 Orra: rendes
 Szája: rendes
 Fogai: rendes
 Bajusza: nővésben
 Álla: kerek
 Külön ismertető jelei: bal térdén egy ér forrás
 Szülő helye: Lócz N. M.
 Utolsó lakhelye: Nádasdi pusztán
 Törvényes házasságból született-e?: törvényes házasságból született
 Életkora: 26 éves
 Anyanyelve: magyar
 Nyelvismeretei: magyar
 Tud-e írni, olvasni, számolni vagy csak melyiket: írni, olvasni tud
 Részesült-e magasabb oktatásban?: nem
 Hitvallása és vallási ismeretei: R.Chat. hiányos
 Nőtlen, nős vagy özvegy: nőtlen
 Szülői élnek, nem élnek: élnek
 Hivatása: fegyveres betyár
 Bír-e valyonnal és hol? nem bír
 Volt-e előbb kihágás miatt büntetve: volt
 Mily büntényekért fenyítetett előbb? lopás végett egyszer, most másodszer
 Azon büncselekmény, melynek vádjá miatt letartóztatott: Rablás
 Letartóztatásnak kezdete és tartama: 1873. évi decembar 27-én, 1874 márczius 28-án átkísérített Balassa Gyarmatra.
 Egészségi állapota: jó
 Elmebetegségre hajlanád-e? nem
 Nyavalyatörésben (epilepsia) vagy öröklő bajban szenved-e?: nem
 Elbocsátásakor ellátott: 1874 Márczius 28. és 29-re kapott útravaló kenyerei

RESÜMEE

Lajos Jakus:

„Pista Sisa”, der letzte Betyár im Cserhát

Die Betyáren kamen aus der armsten Schicht der Bauernschaft, von den Einliegern. Statt des zwangmäßigen Militärdienstes, zu dem die für 12 Jahre assentierten Kerle oft herangeschleppt wurden, haben sich viele verborgen gehalten, und dazu eigneten sich die Pušta, der Wald besten, wo sie dem Blicke der Verfolger entweichen konnten.

Andere sind von freien Hirten zu Betyáren geworden. Sie sind wegen Aneignung von Tieren ins Gefängnis des Komitats gekommen. Als sie aus dem Kerker freigelassen worden waren, konnten sie sich nicht mehr in ihren alten Berufeinfügen und ihnen als Rückfälligen stand das Betyárenleben vor, zu dem ein Geselle, dem dasgleiche Geschick zuteil wurde, immer da war.

Auch die Naturkatastrophen haben die Vermehrung der Kriminalität — besonders in der ersten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts — beeinflusst. Auf der Tiefebene, in Transdanubien haben sich die Diebstähle, die Raubtaten vermehrt. Die Namen von Sándor Rózsa, Jóska Sobri, Bandi Angyal tauchen auf.

Nach dem Zusammenbruch des Freiheitskrieges werden viele von den wahren der Willkürherrschaft verfolgten Soldaten zu Strauchdieben. Ein das ganze Land umfassender Vernichtungskrieg fängt gegen sie unter der Anführung von Gedeon Raday an. Die Ausrottung der Betyären gelingt ihm aber noch völlig, weil die Wildnisse von den Gebirgen Bakony, Cserhát und Mátra ihnen nach wie vor Schutz bieten.

Die letzten Betyären waren Vidróczky in dem Mátra, und zu gleicher Zeit Pista Sisa im Cserhát.

Ihr Betyárentum ist kurzlebig, es dauert nur anderthalb Jahre lang.

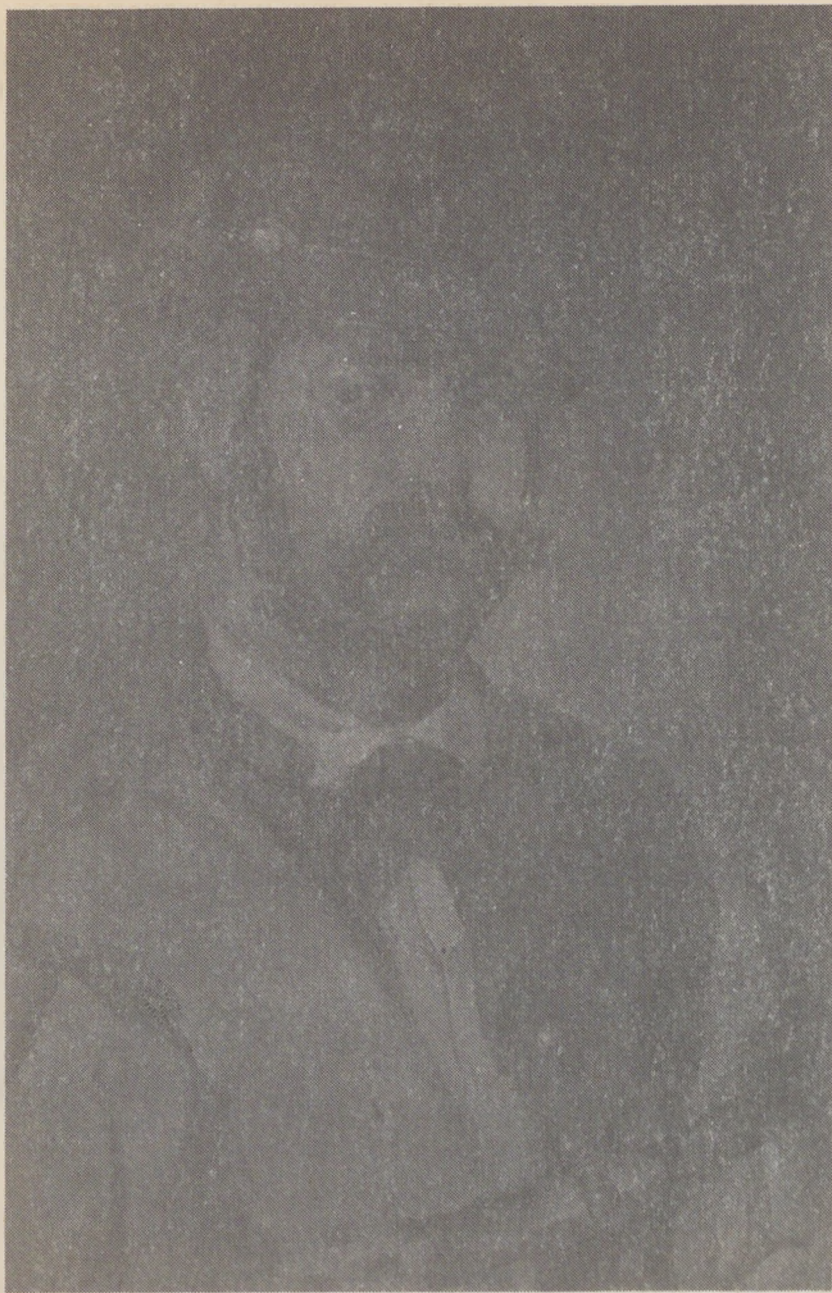
Vidróczky wird von seinen eigenen Gesellen getötet, Sisa verfällt nach mehrmaligen Freiwerden aus dem Gefängnis in Mord, und nach kurzer Heimatslosigkeit wird er statt des Galgens zu 20 Jahren Kerker verurteilt. Als er aus dem Gefängnis freigelassen wird, kehrt zum Bürgerleben zurück und beendet als Waldhüter sein Leben.

Von ihm handelt der letzte solche Schmöcker, der vor den Schaudergeschichten, die auch für die Betyären schandvoll sind, im Interesse der Sensationserregung nicht zurückschrickt. Es ist gelungen, den Lebenslauf von Pista Sisa aus den Zeugenaussagen, aus der Verteidigungsrede des Anwaltes und aus dem Text des Gerichtsurteils real darzustellen.

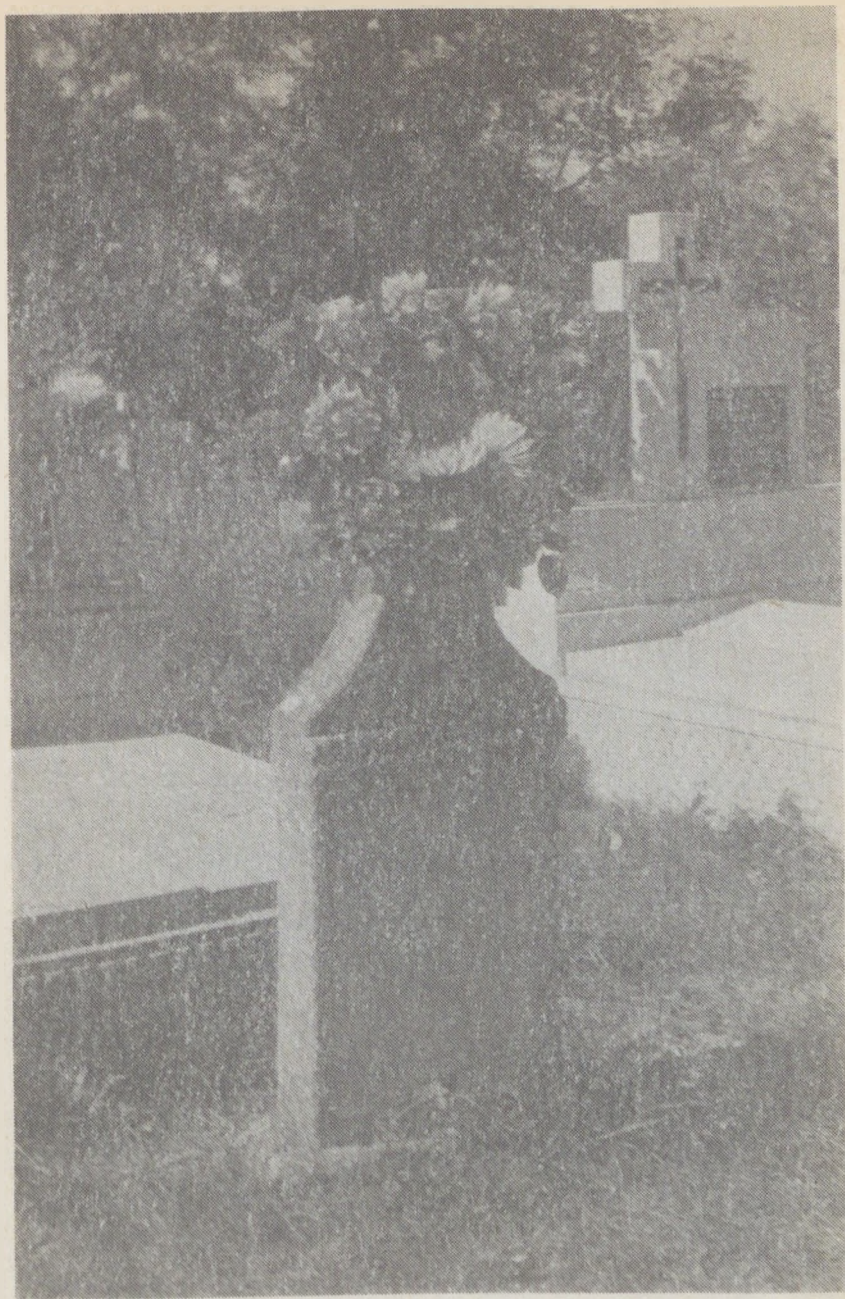
So haben wir uns der Betyärenromantik abgegrenzt.

Benkó Sisa István 1875-ben

Benkó Sisa István
erdőkerülő
(Kubinyi Lajos festőművész portréja)

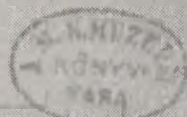

**Benkó Sisa István sírköve
Bernecebarátin**

SISA PISTA

Nógrád - megyei hírhedt rabló tettel.

Írta: Ljazzmondó M.

Utánnnyomás tilos.

Nyomatott és kapható: BARTALIS IMRE könyvnyomdáiban,
(Pest, Árpásirta-utca 7. sz.)

Könyvborító 1.

SISA PISTA

Nógrád-megyei hírhedt rabló tettei.

Írta: Igazságszóló M.

Budapest, 1875.

Nyomtatott a Kaphosé Partalitz Imréné
(Kaphosé-utca 6. sz.)

la

18/85

107

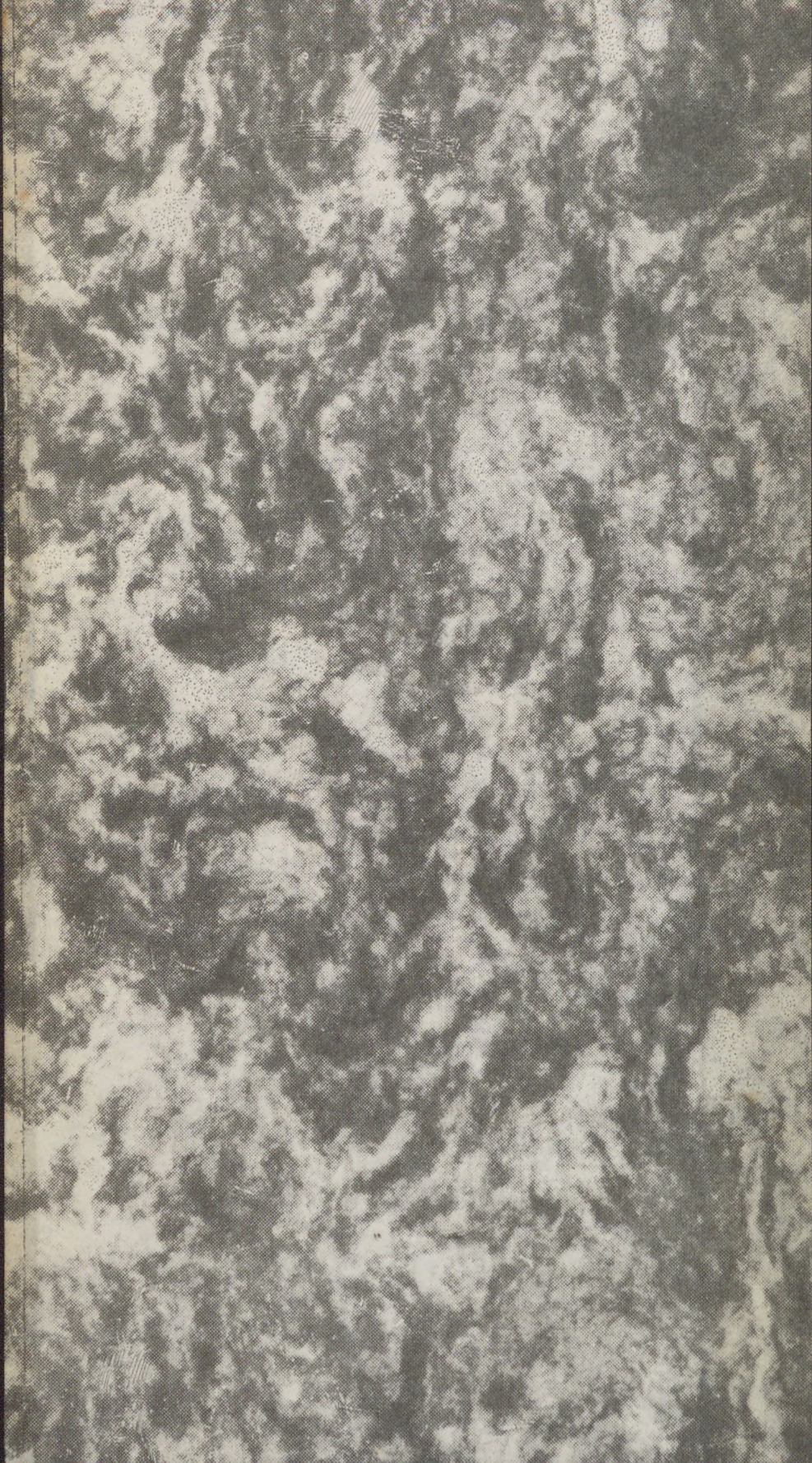
Könyvborító 2.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

1

Készült a Nógrád Megyei Nyomdaipari Vállalat salgótarjáni telepén 32,2 (A/5) ív terjedelemben, 500 példányban.
Felelős vezető: Kelemen Gábor igazgató. 90.56481 N.S.

100,— Ft

317.031

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

066191